МСЦ

БЕОГРАД

4–7. IX 2008.

НАУЧНИ САСТАНАК СЛАВИСТА У ВУКОВЕ ДАНЕ

РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ И
ИНОВАЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

БЕОГРАД, 2009.

38/1

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/I

РАЗВОЈНИ ПРОЦЕСИ И ИНОВАЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

За издавача:
Проф. др *Злата Бојовић*

Редактори:
Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*
Проф. др *Љиљана Суботић*
Проф. др *Мирослав Николић*
Проф. др *Јелица Јокановић-Михајлов*
Проф. др *Јован Делић*
Доц. др *Бошко Сувајџић*
Доц. др *Тихомир Брајовић*
Проф. др *Злата Бојовић*
Проф. др *Ана Кречмер*
Проф. др *Владислав Лубаш*
Проф. др *Герхард Ресел*
Проф. др *Галина Тјапко*

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Преводи резимеа са српског на руски језик:
Богдан Терзић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства за науку Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

811.163.41'26
811.16'26

Władysław Lubaś
(Katowice)

АКТУЕЛНИ ПОКУШАЈИ НОРМИРАЊА ГОВОРНЕ ВРСТЕ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ И У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА

У раду се разматра процес утицаја разговорног језика на убрзавање процеса нормирања књижевних језика у словенском простору.

Пошто сам на тему нормирања и делимично кодификације „говорне врсте пољског језика" (Лубаш 1986, 85-90)[1], као и српског и неких словенских језика говорио више пута, такође и на овом форуму (Лубаш 2004, 5-14; 2007, 17-25), овај рад третирам као допуну и актуализацију ранијих опсервација.

Основне тврдње поменутих публикација тичу се тога: 1) да се разговорна врста језика (не стил, не регистар!) појављује под различитим и неадекватним називима у свим словенским језицима[2] – и не само у њима – већ и у највећим европским језицима, нпр. немачком[3], француском[4] и енглеском[5], 2) у последње две деценије се њен удео у јавној комуникацији снажно повећава што доводи до неопходности нормирања те врсте језика, комуникацијске, стилистичке и нормативне условљености, такође и путем кодификације, која на њој није до тада била вршена уопште или је била вршена само делимично, 3) да и из тих разлога долази до нужности признавања двеју варијантних врста у стандарду словенских језика.

Данас, после петнаестак година које су протекле од времена формулисања горе поменутих теза, оне добијају потврду од стране најважнијих истра-

---

[1] Пошто пољски термин „**odmiana potoczna" језика не представља синоним за српски „го**ворни језик" намерно користим нови термин „говорна врста језика", чиме желим да истакнем системску и комуникацијску ширину те варијанте.

[2] Упор. Шкиљан , 1988, 51 . Подсетимо да се ради о језичкој врсти следећих назива: у српском језику (као и у хрватском) 1) *разговорни језик* и *жаргон* , 2) у бугарском језику *градски наддиалект /колоквиални език*, 3) у руском језику: *русская разговорная речь / просторечие / жаргон,* 4) у чешком: *běžně mluvená čeština /obecná čeština*, 5) у пољком: *odmiana potoczna / mówiona polszczyzna* .

[3] Назван *Umgangssprache* , уп.А. Шулц (A .Szulc) , *Odmiany narodowe języka niemieckiego. Geneza- rozwój-perspektywy*, Kraków 1999, 26-29.

[4] У овом случају се ради о две врсте француског језика : *courant* (свакодневни) и *familie* (разговорни).

[5] У енглеском се користе синоними *colloquial/informel/everyday language*

живача стратификације појединих словенских језика[6]. Сведоци смо такође повећаног интересовања за разговорну врсту која је описивана са разних позиција: дескрипције корпуса (система), друштвене, као и са позиције језичке политике. Не дешава се, ипак, тако у свим нормативно-кодификационим подухватима и не у свим институцијама, што се уосталом види и на примеру богатог програма Одбора за стандардизацију српског језика, научног, популаризаторског и организационог, у коме недостаје било какав коментар о планираној норми у односу на српски говорни језик (Брборић, Вуксановић, Гачевић (ред.) 2006: 21-24, Вуксановић, Гачевић, Тасић (ред.) 2007: 274-278). Разлике у појединим погледима на суштину разговорности, њен опсег и комуникацијску улогу у принципу се своде на то да се узима у обзир само неједнак број њених карактеристика као посебне стратификацијске категорије, као и број, опсег и функције комуникацијско-друштвено-психичких фактора који представљају услов за њен удео у грађењу текста.

Карактеристике разговорне врсте можемо свести на две паралелне везе дистинктивних особина опозиције у скаларним а не бинарним димензијама:

1. у односу на општу стандардну врсту:

1.1. различит граматички подсистем и у већем обиму лексички систем,

1.2. ограничене функције и номинацијски опсег,

1.3. доминирајуће експресивно-емоционалне функције,

1.4. удео искључиво у директним и примарно вербалним или вербално „стилизованим“ и актуализованим говорним чиновима,

1.5. ограничен стилистички обим,

1.6. непотпуно нормирање ,

1.7. недостатак кодификације или само делимична кодификација ;

2. у односу на неопшту врсту (неке социолекте, жаргоне, дијалекте и интердијалекте):

– на основу критеријума:

2.1. у односу на опсег :

2.1.1. у НВ (=неопшта врста) – ограничене само на одређене друштвене групе,

2.2. у односу на граматичке и лексичке подсистеме :

2.2.1. у НВ (= неопшта врста) – делимично другачије у све три врсте,

2.3. у односу на нормирање и кодификације :

2.3.1. у НВ (=неопшта врста) – не појављује се ,

2.4. у односу на разлике у степену вредновања на културно-обичајном плану у узусу: 2.4.1.СВ [=општа-стандардна] – највише ,

2.4.2. ГВ [= општа-говорна] – средње (неутрално) ,

2.4.3. НВ [= неопшта врста] углавном негативно.

---

[6] Уп. нпр. Земская, Китайгородская., Ширяев 1981; Земская (1973 1 изд.) 2004; Шведова (1960 1.izd.) 2003; Сиротинина 2003; Химик 2004 у руском језику; Данеш 1997 .160-172; Крчмова, 1997 , 160-172 ; Крчмова, Милерова, 2005, 41-75 ; Крчмова, 2006, 102-118 у чешком језику; Виденов 2003; Гладкова, Ликоманова 2002, у бугарском језику; Ристић 2006 у српском језику ; Силић 1999, 327 ; Самарџија, 1997 ; Раслојавање језика 2006 у хрватском језику ; Качала 1997,103 у словачком језику.

3. Опште врсте – стандардна и говорна имају заједничку карактеристику пун опсег, који обухвата целу комуникацијску заједницу,

4. Неопшта врста (нестандардна и неразговорна) – има ограничен опсег, у одређеним друштвеним и територијалним групама .

Међу врстама сваког од језика постоји стална размена чинилаца система (узајамно позајмљивање чинилаца и друштвено променљива поља номинације и експресије тј. емотивности) која узрокује потешкоће у класификацији чинилаца корпуса, нарочито лексике и пуних текстова. Обраћају на то пажњу истраживачи стандардне и разговорне врсте, као и жаргона у свим словенским језицима (нпр. у српском, узајамно деловање стандардног/разговорног и жаргона – Бугарски 2003: 14-15,69; у чешком běžně mluvená čeština /obecná čeština – Данеш 1997: 14-18; Крчмова, Миллерова 2005: 41-75; у руском – русская разговорная речь / просторечие/ городское просторечие / жаргон – Химик 2003, 15-32 ; Мокиенко и други 2003[7]). У том контексту скрећемо пажњу на начин изражавања емоција које карактеришу све врсте, али не и у једнакој мери. На стандардном нивоу емоције се појављују умерено, преко системских творбених средстава, обележених израза као и преко обележавања текста, нарочито на путу случајне метафоризације и метонимизације, док се на разговорном и неопштем нивоу јављају путем често несистемског коришћења творбених средстава, кроз богату и трајну метафоризацију, метонимизацију као и преко страних лексичких позајмљеница (уп. Лубаш 2003: 249-511; Ожуг 2003: 309-320). Нема, дакле, у том случају великих разлика између опште разговорне врсте и неопштих варијаната, што онемогућује прецизну типологију а олакшава узајамно преплитање у језичкој стварности. Ту се, наиме, појављује синдром сличан „лептиру“ који је непокретан јер га је биолог прибио иглом због добијања истраживачких ефеката. Тај непокретни инсект никад не може репрезентовати све особине своје врсте и своје „индивидуалности“ у оном облику у ком се појављује у стварности за време лета или тражења хране, када добија променљиве боје и испушта карактеристичне звуке. Исто тако разговорна врста због веће динамике променљивости него што је стандардна, остаје вештачки „непокретна“ и описивана само у статичном облику од стране лингвиста. Желећи, ипак, да се приближи стварној слици може се при типовању дистинктивних критеријума послужити скаларношћу особина а не само бинарним супротстављањем појединих врста. Ако узмемо у обзир основне критеријуме нормирања тј. систем, узус, кодификацију и

---

[7] „Объяснений может быть множество, но главное состоит в том, что к началу XXI столетия в русском культурном и языковом пространстве произошла «смена нормативной основы литературного языка»: нормотворческая значимость письменного языка художественной литературы стала уступать свою функцию устной речи публичных каналов общенациональной коммуникации 2. Практически это означает, что постепенно языковое сообщество стало ориентироваться в своем представлении о речевых идеалах и эталонах не на образцовый язык русских писателей, «властителей дум», как это было в XIX веке и отчасти в первой половине XX столетия, а на звучащую публичную речь средств массовой информации” СМИ”РАЗГОВОРНАЯРЕЧЬ”:

Yandex http://www.krugosvet.ru/articles/92/1009206/1009206a1.htm; „ПРОСТОРЕЧИЕ”: Aport Google Yandex http://www.krugosvet.ru/articles/66/1006650/1006650a1.htm ; Т.Г. Никитина, Большой словарь русского жаргона, Санкт-Петербург 2000;

скаларну разлику добићемо следећу шему опозиције између три врсте језика које нас интересују и привативну особину разговорности:

ТАБЕЛА:
НОРМА СТАНДАРДНЕ И РАЗГОВОРНЕ ВРСТЕ ЈЕЗИКА
(НА ОСНОВУ : ЛУБАШ 2003, 89 +ДОПУНЕ)

Критеријуми норме	Норма/Врста		
	Општа врста (ОВ)		Неопшта врста (НВ) Неки социолекти, жаргони,територијални дијалекти и интердијалекти
	Стандардна (СВ)	Разговорна (РВ)	
1	2	3	4
Систем/ дескрипција	+	+	+
Узус	+	+	+
Кодификација	+	+ --	--

СКАЛАРНОСТ ОСОБИНА

Висока	Просечна	Ниска	Нема

У представљеној шеми узајамних односа између врста на нивоу опште комуникације (државне, националне) највиши културни престиж приписује се стандардној врсти, разговорна врста заузима неутралну позицију а неопште варијанте – најнижу, која је обично негативно оцењивана. У ту валоризацију би требало, ипак, унети следеће допуне: 1) у комуникацијској функцији стандардна врста неутралише свој престиж у малим комуникацијским групама (подгрупама) које користе властите социолекте (нпр. омладински језик, народни дијалекти), 2) у симболичко-идентификационој функцији стандардна врста задржава високи престиж у свим комуникацијским подгрупама, 3) у комуникацијској функцији разговорна врста увек заузима неутрални престиж у директном дискурсу (face-to-face) и делимично у стиловима који користе стратешку персуазију а губи га у другим стиловима на општем нивоу, 4) у свим врстама постоји одређена група изражајних средстава које су стално обележене високим или ниским престижом, нпр. вулгаризми и опсцене речи или тзв. недолична (неадекватна) средства за одређени говорни акт (нпр. стандардна врста, дакле тзв. ”pański język/ mówienie po pańsku”/“господски језик, причање господски“ у социолекатским срединама или дијалекатска врста, значи тзв. „wsioski język”/“сељачки језик“ коришћен у јавној комуникацији). Тако је различита функционална дистрибуција појединих врста повод

нарушавања у узусу у којем учествују различите њихове врсте као нпр. у публицистичким и књижевним стиловима. Продубљују је такође „размазане“ директиве, у домену културе речи, усред којих превлађују нормативне системске наредбе над комуникацијским, додатно без узајамних корелација и недовољна едукација, а још у већем степену – све већи јаз између традиције, дубоко укорењене у високој, елитној култури и масовне интернет комуникације која користи права популарне културе и користи се у одређеним врстама јавног дискурса (као што су форуми, блогови, чет) свим облицима језика, а такође и жаргоном, дијалектизмима (ређе) и негативно обележеним социолектима. Таквом стању погодује претпостављање ортографског хаоса и нарушавање свих норми исправности, али пре свега поплава разговорности и жаргона јавног дискурса који се преноси на комуникацију изван мреже. Из коришћених текстова те врсте произилази да овај ортографско-језички конгломерат није истог интензитета у свим језицима. Неки сервери уводе баријере служећи се културно-обичајним модераторима и елиминишући нежељене садржаје и форме. И тако нпр. српски сервер serbian cafe chat даје следеће услове учествовања на чету:

„Правила понашања : Ми смо против : вређања, провоцирања, изношења личних података о другим особама, flood-а [поток речи, светла итд.], рекламирања у свим облицима. Ми смо за : лепо дружење, размену идеја, слободу мишљења”. Такође и у серверима других земаља имамо сличне, па чак и рестриктивније услове учествовања у дискурсу мреже, али бивају они врло често заобиђени. На тај начин највише мултидијалекталне, мултисоциолектне, мултилингвалне идиолектске иновације, као и мултикултурне и једноставно неспретне форме изјава продиру у јавни дискурс изван мреже, добијају престиж и представљају узор млађем и слабије образованом делу „интернаута“ и поред супротстављања елите. И тако се појавио још један неисцрпан извор разговорног језика али такође и истовремено нове, супстандардне секундарне писане врсте језика. Наиме, интернет варијанта која је приближена системски разговорној врсти, мада није идентична ни у граматичком, ни у лексичком погледу, једноставно је хаотична у односу на комуникацијске моделе других медија. То је врста која се тек рађа и легитимише се почецима својеврсне узусне норме. Погледи на тип интернет језика изражавани у малобројним радовима у принципу се слажу да је комуникација у мрежи не само другачији медиј, већ и одређен комуникацијски „комплекс“, који барем у неким одређеним специфичним врстама за тај комплекс користи такође и други језик у односу на остале медије (Гжења 2001; Кита 2003; Јенджејко 2005). На питање чиме би требало да се тај „комплекс“ као посебна комуникацијска категорија разликује у језичком погледу, имамо такође мало одговора. На пример: да се карактерише примопредајном интерактивношћу учесника дискурса, потенцијалном шематичношћу, дакле коришћењем тзв. готових модела који су спремни за умножавање, сталном динамиком и променљивошћу садржаја, па чак и доста слободном ортографијом. Ови облици се стално допуњују, граматичком и лексичком разговорношћу која излази из нормализованих сфера, хипертекстуалношћу. Интернет комуникација је једини медиј који га-

рантује широку примопредајну интерактивност и уједно омогућује у стварном времену коришћење у том истом говорном акту у неким врстама (нпр. у Скајпу) четири кода: писани, говорни, пластични (иконични) и музички, што доводи до ситуационих и скраћених језичких исказа. Истовремено је најбогатији медиј који преноси све могуће врсте; стилове и језичке врсте, у великој мери такође и историјске. Станислав Гајда (Гајда 2000: 19-27) назива ту појаву „медијалним котлом врсте“ и „медијалним котлом дискурса“. Тај конгломерат врста, стилова и језичких врста ствара специфичну језичку „мешавину“ (стил/врсте) коју можемо назвати или интернет врстом или интернет варијантом разговорне врсте. Карактеристичне језичке особине те врсте/варијанте је приближавају разговорној врсти чија је најважнија особина која се истиче, преображавање високо апстрактног језичког система у процесу директне и природне комуникације у нижи степен ситуационе, актуалне и конкретне апстракције што погодује: 1) редунданцији елемената система, која са семантичке тачке гледишта повећава фонд емотивних експонената а у малом степену утиче на богаћење номинативних средстава, 2) јавном опсегу, тих средстава, који прелазе регионалне и комуникацијске границе, као и границе средине и изазива сакупљање хетеронимичних (спољашњих варијанција) чија се дистрибуција налази у надлежности јединке или уских, неконтролисаних од стране више културе друштвених група, 3) томе да при неодређености и непрецизних принципа репатриције варијаната може фактички доћи и долази до хаотичног узуса тих средстава, 4) ова непрецизност дистрибуције доводи до синонимије граматичких категорија нпр. нестајање флексије доводи до различитих синтаксских функција исте лексеме у истом морфолошком облику, ту дакле наступа брисање формалних детерминанти граматичко-семантичких категорија, а као последица наступа смањење јасноће значења, 5) привилеговање „лаких“ и „економичних“ начина деривације нових значења која се заснивају на: а) претераној метонимизацији постојећег речничког фонда, б) истицању предности деривације која се заснива на „сечењу“ творбених основа, в) формалној и значењској полифункционалности форманата, што доводи до редундантне полисемије, која се значењски распознаје тек и само на текстуалном и комуникацијском нивоу, г) демонстративном нарушавању ортографских и језичких норми у одређеним врстама текста секундарно писаних (Лубаш 2003: 145-158, Јенджејко 2005: 53-135). Све те особине разговорности у максималној скали и у минималном степену уређивања налазе потврду у „дискурсним“ текстовима у мрежи. Чини се да даљи развој комуникације типа interface – to interface у још већем степену може олабавити природни и кодификовани систем у стандардној норми и довести до високо либералне нове „норме“ у интернет „говорним“ врстама (Нововјејски 2001: 65-73), што ће на крају узроковати одвајање интернет норме, а „интернаути“ траже то већ сада. Уосталом, већ данас се налазимо пред дилемом: да ли увести у Интернет рестрикцијску језичку норму која узима у обзир у већем степену систем и тим самим погодује искључењу из комуникације у мрежи већине друштва или тежити санкционисању формалног (пошто ће културни ићи теже) већ постојећег узуса? У прилог нормативном санкционисању

интернет језичке врсте говоре следеће комуникацијске појаве: 1) вишестрана (вишекултурна, вишекодовска и вишедимензионална) језичка комуникација на интернету која се наслања на различите дискурсе и приближава се у многим погледима природним комуникацијским актима али не може да се мери са њима у детаљима кад се ради о „чулном“ смислу (ситуационост је перципирана уз помоћ чула), у односу на шта језик остаје у интернету начелни код, 2) језички систем у интернету не подлеже дезинтеграцији а тим пре ни деструкцији, мада наступају његова ограничења и упрошћавања у одређеним врстама интернет исказа који имитирају говорни језик, 3) та упрошћавања су преношена доста произвољно у ортографију која се такође попуњава новим знаковима, 4) новост интернет комуникације се заснива на: а) интегрисању истовремено многих семиотичких знакова у истим говорним чиновима, б) неограниченом и отвореном приступу произвољног броја пошиљалаца и прималаца обдарених огромном количином лингвистичке компетенције, в) на творби хипертекстова, г) ликвидацији временских и просторних комуникацијских баријера, д) на могућности овековечења текстова и сакупљања незамисливог корпуса текстова са светским опсегом, 5) интернет није само „медиј“ у комуникационом систему, већ и „комуникацијски комплекс“ савременог информатичког друштва који обухвата цео свет (Домбровска 2000, Гоћиц В. 2000; Јенджејко 2005: 246-277).

Ипак, процес „нормирања“ интернет језичке врсте ће бити необично тежак и кодификатори претпостављају да ће бити можда и немогућ. Најозбиљније препреке су : 1) интернационални опсег те комуникације, 2) неопходност промене културног престижа стандардних врста, тј. подизање разговорне врсте језика на ниво високе културе а тим самим – снижавање престижа стандарда, 3) у словенским земљама, где стандардне врсте врше симболичке функције – означавају национални и државни идентитет – може доћи до нарочито снажног отпора против депрецијације те улоге националних језика (Пипер 2003, 9-163), 4) конзервативизам елита одговорних за култивацију језичке норме. Без обзира на темпо увођења било каквог уређења језичке интернет комуникације, већ само присуство разговорне врсте у том медију утицаће на убрзавање процеса који је нормирају, а који се уосталом делимично већ уводе и у словенском свету.

Кључне речи: кодификација, норма, споразумевање, конзервативна елита.

ЛИТЕРАТУРА

Брборић/Вуксановић/Гачевић (ред.) 2006: Б. Брборић, Ј. Вуксановић, Р. Гачевић, *Српски језик у нормативном огледалу*, Београд.

Бугарски 2003: R. Bugarski, *Žargon. Lingvistička studia,* Београд.

Виденов 2003: М. Виденов, *Българската езикова политика*, Софија.

Вуксановић/Грачевић/Тасић (ред.) 2007: Ј. Вуксановић, Р. Гачевић, М. Тасић, *Списи Одбора за стандардизацију српског језика.* IX, Београд

Гајда 2000: S. Gajda, *Media – stylowy tygiel współczesnej polszczyzny*. [w:] J. Bralczyk i K. Mosiołek-Kłosińska (red.), Język w mediach masowych, Warszawa, s.19-27.

Гладкова/Ликоманова 2002: Г. Гладкова, И. Ликоманова, *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешкие паралели)*, Praha 2002.

Годзиц 2000: W. Godzic, Język w internecie : czy piszemy to , co myślimy ? (w:) J. Bralczyk, K.Mosiołek-Kłosińska (red.) 2000, *Jezyk w mediach masowych*, Warszawa, s.176-185.

Гжења 2001: J. Grzenia, Internet jako miejsce dialogu [w:] http://dialog.us.edu.pl

Данеш 1997: F. Daneš, *Situace a celkový stav dnešní češtiny* (w:) F.Daneš (red.), Český jazyk na přelomu tisíciletí, Praha, 11-24 ;

Домбровска 2000: M. Dąbrowska, Język e-maila jako hybryda mowy i pisma (w:) G.Szpila (red.) *Język a komunikacja 1.Zbiór referatów z konferencji Język trzeciego tysiąclecia* Kraków 2-4 marca 2000 , Kraków , 95-111.

Земская/Китайгородская/Ширяев 1981: Е. А. Земская, М. В. Китайгородская., Е. Н. Ширяев, *Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис.* Москва.

Земская 2004: Е. А. Земская, *Русская разговорная речь. Лингвистический анализ и проблемы обучения*. Наука, „Флинта", Москва.

Ивић/Клајн/Пешикан/Брборић 1991: П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић, *Језички приручник*, Београд.

Јенджејко 2005: E. Jędrzejko, Składnia, style, teksty. Wydawnictwo Gnome, Katowice.

Качала 1997: J. Kačala, *Nová jazyková situácia v Slovenskej republike* (w:) S.Ondrejovič (ed.), Slovenčina na konci 20.storočia, jej normy a perspektívy. Sociolingvistika Slovaca 3, Bratislava, s.101-107.

Кита/Гжења 2003: M. Kita, J. Grzenia (red.), *Porozmawiajmy o rozmowie. Lingwistyczne aspekty dialogu.*, Katowice.

Крчмова 1997: M. Krčmová, *Současná běžná mluva v českých zemích* (w:) F. Daneš (red.), Český jazyk na přelomu tisíciletí, Praha, s. 160-172;

Крчмова/Миллерова 2005: M. Krčmová, M. O. Müllerová, Sytuacja współczesnego języka czeskiego (w:) M. Balowski (red.), Rozwój języka czeskiego po aksamitnej rewolucji, Racibórz , 41-75;

Крчмова 2006: М. Крчмова, Процес конституирования современной повседневной речи (в:) Нещименко Г. П. (ред.), Глобализация- етнизация. Етнокултурные процесыы, Книга II, Москва, с. 102-118.

Лубаш 1986: W. Lubaś, Istota potoczności. Biuletyn PTJ XL, 85-90.

Лубаш 2004: В. Лубаш, Две врсте стандарда у словенским језицима (в:) Научни састанак слависта у Вукове дане. Граматички опис српског језика 33/1, Београд, с. 5-14

Лубаш 2007: В. Лубаш, Дескрипција узуса разговорне врсте језика у нормативним речницима (у:) Научни састанак слависта у Вукове дане. Грама-

тика и лексика –дескриптивни и нормативни приступ 36/1, Београд, с. 17-25

Лубаш 2008: В. Лубаш, Замршени проблеми у нормирању лексике на тлу савремене језичке политике у словенским земљама (у штампи 2008).

Нещименко 2003: Г. П. Нещименко, *Языковая ситуация в славлавянских странах. Опыт о писания . Анализ концепций*, Москва.

Нововјејски 2001: B. Nowowiejski, Łacina Internetu. (w:) S. Krzemień-Olak, B. Nowowiejski (red.), *Przyszłość języka*, Białystok, s.65-73.

Ожуг 2003: K. Ożóg, Wspólczesna polszczyzna potoczna i jej zmiany w ostatnim dziesięcioleciu (w:) S. Gajda, A. Vidivič Muha (red.), *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa. Podobni jezikovni položaj na Poljskem In v Sloveniji*, Opole., s.309-320 .

Пипер 2003: П. Пипер, *Српски између великих и малих језика*, Београд

Радовановић 2003: М. Радовановић, *Sociolingvistika.*Treće izdanje , Сремски Карловци – Нови Сад.

Ристић 2004: С. Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд

Ристић 2006: С. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд.

Самарџија 1997: M. Samardžija, Utjecaj sociopolitičkih mijena na leksik hrvatskoga jezika u XX. Stoljeću.Croatica, 45–46.

Силић 1999: J. Silić, Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika (u:) Josip Silić , *Rasprave*, Zagreb, s. 326-328.

Сиротинина 1974: О. Б. Сиротинина, Современая разговорная речь и ее особенности, Москва

Сиротинина 2003: О. Б. Сиротинина, Лексика разговорной речи в системе функциональных стилей современного русского литературного языка. Москва, 2 изд.

Скубиц 2003: A. Skubic, Standardni jezik in sociolekti v slovenski zgodovini in danes (w:) S. Gajda, A. Vidivič Muha (red.), *Współczesna polska i słoweńska sytuacja językowa. Sodobni jezikovni položaj na Poljskem in v Sloveniji*, Opole, s. 59-86.

Химик 2004: В. В. Химик, *Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи*. Норинт, Санкт-Петербург.

Шведова 2003: Н. Ю. Шведова, Очерки по синтаксису русской разговорной речи. Москва.

Шипка 1999: Д. Шипка, Опсцене речи у српском језику, Београд.

Шкиљан 1988: D. Škiljan, *Jezična politika*, Zagreb.

Шулц 1999: A. Szulc, *Odmiany narodowe języka niemieckiego. Geneza-rozwój-perspektywy,* Kraków, 26-29.

Владислав Любаш

АКТУАЛЬНЫЕ ПОПЫТКИ НОРМИРОВАНИЯ РЕЧИ В СЕРБСКОМ И В ДРУГИХ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Процесс кодификации речевой нормы славянских языков обусловлен объективными потребностями расширенного публичного дискурса в период общественного переустройства, в котором участвуют собеседники, находящиеся на различных интеллектуальном и культурном уровнях. Этот речевой „вид“ (по-разному именуемый в стратификационных типологиях языка) включает уже имеющуюся среднюю позитивную престижную позицию и становится средством естественного взаимопонимания на общем уровне национальной и государственной общности в нескольких важных областях – в персвазийной журналистике, политической пропаганде, рекламе и художественной литературе. В последнее время речевой „вид“ также стал средством дискурса в сети глобального масштаба. Таким образом, возникает необходимость „нормирования“ языка интернета. Однако процесс „нормирования“ интернетного варианта языка будет чрезвычайно труден или даже, как предполагают кодификаторы, невозможен. Наиболее важными препятствиями являются следующие: 1) интернациональный масштаб данной коммуникации; 2) необходимость изменения культурного престижа стандартных видов, т.е. повышение уровня разговорного языка до уровня высокой культуры, и тем самым – снижение престижа литературного языка; 3) в славянских странах, где литературные языки выполняют символические функции, выражая национальную индивидуальность и государственность, может начаться сильное сопротивление утрате литературными языками этой роли; 4) консерватизм элиты, отвечающей за культивирование языковой нормы.

Несмотря на темпы введения любого урегулирования языковой коммуникации в интернете, уже само присутствие разговорной речи в этой среде будет воздействовать на ускорение процессов, которые нормируют данный язык и которые частично уже вводятся и в славянском мире.

811.163.41'373.611

Радмило Маројевић
Београд

СРПСКИ ЈЕЗИК: ИНОВАЦИЈЕ У ТВОРБИ, НОВИНЕ У ДЕРИВАТОЛОШКОМ ОПИСУ

У раду се разматрају, прво, развојни процеси и иновације у творби речи у савременом српском језику, посебно: универбизација и префиксоидизација, и друго, новине у деривато-лошком опису творбе речи савременог српског језика, посебно: прозодијска творба и предикативизација.

0. Увод

0.1. Што се тиче нових појава у творбеном систему савременог српског језика, тј. развојних процеса и иновација у творби речи, у првом делу овога рада се разматрају само универбизација (творба суфиксом од скраћене придевске основе) [види т. 1.1] и префиксоидизација (творба речи помоћу префиксоида) [види т. 1.2], док се промене у морфемској структури, актуелне нарочито у савременом језику — обрнута творба (са две подврсте, редеривацијом и рекомпозицијом) и декорелација — остављају за други део овог рада.

0.2. Новине у дериватолошком опису, поред интерпретације нових појава у творбеном систему савременог српског језика које су изискивале и нов научни приступ [види т. 0.1], тичу се прозодијске творбе [види т. 2.1] и предикативизације [види т. 2.2]. Актуелно је и поређење композиције (творбе сложеница) с другим начинима творбе — синтаксичком творбом, суфиксацијом синтагме и суфиксацијом речи која је сама сложеница — чији су резултат д в о т е м а т с к е р е ч и (које нису сложенице) те поређење префиксално-суфиксалне творбе са суфиксацијом предлошко-падежне везе, али су и та питања остављена за даља дериватолошка истраживања (тј. за други део овог рада).

1. Творбене иновације

1.1. Једна од нових појава у творби речи у савременом српском језику јесте у н и в е р б и з а ц и ј а. Али пошто се тај термин користи и у ширем смислу, као творба (једне) речи од групе речи, одмах да кажемо да није нова појава ни супстантивизација (плавокоса девојка → *плавокоса*), ни класична суфиксација (спаваћ-а хаљина → *спаваћ*-ица), него само суфиксална творба именица од придевско-именичке синтагме као творбене базе при чему се именица творбене базе елидира а суфикс додаје на скраћену придевску основу.

У другом тому своје *Творбе речи у савременом српском језику* Иван Клајн говори о изведеним речима насталим универбизацијом, а под њом подразумева „оно што Ћорић 1991: 327 дефинише“ као „поступак (и резултат) претварања вишечланих синтаксичких конструкција у једну једину реч творбеним средствима“, при чему су то „скоро увек синтагме од придева с именицом“. Одељак о универбизацији Клајн овако завршава (покушавајући да прецизира Ћорићеву дефиницију): „Наравно, универбацијом не сматрамо сваку изведеницу у чијој се дефиницији јавља реч од исте основе (иначе би малтене свака изведеница била универбација), него само оне које очигледно представљају скраћење већ постојећег дужег израза. Услед тога се многе од њих употребљавају претежно у говору или у професионалним жаргонима, док у званичном изражавању предност имају вишечлани називи“ [Клајн 2003 II: 9; види и приказ Маројевић 2007[a]: 511–512]. Овде Клајн има у виду чланак *О неким творбеним моделима са становишта језичке економије* који је Божо Ћорић објавио у зборнику Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 2001, књ. 20/2, 325–333). У Ћорићевој књизи *Творба именица у српском језику* „Творба речи и језичка економија“ наслов је поглавља у којем чланак 13. *Универбизација* заузима централно место [Ћорић 2008: 161–165].

У Клајновом учењу о универбизацији за сваку је похвалу ауторов покушај прецизирања термина, али је он исказан недериватолошким метајезиком, па се и сам мора прецизирати. Није изведеница „универбација“, него је *универбизација* специфични начин њеног грађења; универбизација карактерише у српском језику *жаргон* (а не „жаргоне“), док се у руском језику *универби* (а не „универбизације“) употребљавају и у *разговорном језику* (а не „претежно у говору“), а у чешком језику могу бити и стилски неутралне речи. Нису жаргонизми у српском само позајмице из чешког: *реал*-на гимназија → *реал*-ка, или руског: *добровољ*-ни учесник → *добровољ*-ац. Овде треба истаћи да се о универбизацији као о новом, специјалном типу суфиксације може говорити само у ужем значењу термина. А у том ужем значењу универбизација се дефинише као творба именица од придевско-именичке синтагме при чему се суфикс додаје скраћеној придевској основи а именица се елидира. Од примера које Клајн (за Ћорићем) наводи у универбизацију у ужем и правом смислу спадају: *саобраћај*-на несрећа → *саобраћај*-ка, *генерал*-на проба (оправка, карта) → *генерал*-ка, *љуб*-авни роман → *љуб*-ић, *црт*-ани филм → *црт*-аћ. Њима би се могао додати пример, са суфиксом **-јак* и јотовањем: *Студен(т)*-ски град → **Студен*-јак (тј. *Студењак*). Остали примери спадају у класичну суфиксацију која се ничим (осим

чињеницом да се ради о лексичким неологизмима) не разликује од творбеног односа карактеристичног већ за прасловенски: *star*-а žena → *star*-іса. Те именице су изведене од пуне придевске основе, и то помоћу суфикса *-*јача*: *штитн*-а жлезда → **штитн*-јача (тј. *штитњача*), *-ица*: *спаваћ*-а кошуља [хаљина – Р. М.] → *спаваћ*-ица, *-ача*: *слонов*-а кост → *слонов*-ача, *-(а)ц*: добитник *Нобелов*-е награде → *нобелов*-ац; именица пак *северац* изведена је суфиксом *-(а)ц* од именице *север* у значењу ‘северни ветар’, а не од самог придева *северни* (ветар).

„Род суфикса обично се слаже с родом мотивне именице, али то није обавезно, као што показују примери *црно вино* → *црњак, бувља пијаца* → *бувљак* и други“ [Клајн 2003 II: 9], додаје аутор. Категорију рода нема суфикс (у првом примеру *-*јак*, у другом *-ак*) него њиме изведена именица. Ни именице *црњак* и *бувљак* нису настале универбизацијом у ужем смислу него класичном суфиксацијом (од пуне придевске основе), а у класичној суфиксацији промена рода је обична ствар. У руском језику универбизација је у своме развоју отишла даље, што се огледа у могућности промене рода: исп. *пятиле́т*-ний пла́н → *пятиле́т*-ка, *маршру́т*-ное такси́ → *маршру́т*-ка.

Универбизација се у словенским језицима јавила као резултат деловања језичке економије: њен унутрашњи (развојни) смисао је смањење броја афиксалних морфема, које су се низом сукцесивних аката суфиксације нагомилале у морфемској структури.

1.2. Друга релативно нова појава у српској творби речи на коју желимо да укажемо јесте п р е ф и к с о и д и з а ц и ј а.

О префиксоидима смо писали у првом делу критичког приказа *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* [Марojевић 2005[а]: 751], а затим подробније у првом делу расправе *Творбена и морфолошка анализа у граматичком систему савременог српског језика*, у којој смо, између осталих питања, посветили пажњу на „сраслице с префиксоидом као првом компонентом“ [Марojевић 2005[б]: 132]. Већ из ове формулације јасно је да се овај тип творбе речи не укључује у префиксацију као подврсту морфемске творбе извођењем, али ни у композицију као врсту морфемске творбе слагањем, него у специфични, и нови, тип синтаксичке творбе.

(1) Клајн неке речи интерпретира као композите или као префиксале, а ми — као сраслице с префиксоидом као првом компонентом. Прво ћемо размотрити префиксоиде у оквиру позајмица, које лексиколог позајмица посматра као именичке префиксе указујући на значајне специфичности неких од њих (*екс-*, *екстра-*, *мини-*, *макси-* и *супер-*).

Заиста: шта су морфеме које Клајн наводи у свом опсежном списку и како су настале речи којима се оне илуструју? Ако су позајмљенице (а већина јесу), речи које Клајн систематизује и лексиколошки мање-више тачно описује (дериватолошки: мање-више нетачно), настале су обрнутом творбом: оне се секундарно мотивишу именицом која је њихова друга компонента, а прву компоненту језичко осећање интерпретира као префикс (па их укључује у разред префиксалних изведеница), или као придев нулте деклинације (па их укључује

у разред сраслица, а не сложеница). Творенице у овој другој групи имају као прву компоненту морфему која се осмишљава као коренска. Ако се, после елипсе управне именице, она може супстантивизирати, то значи да је граматички најближа придеву нулте деклинације. Прва компонента најчешће има акценат, по правилу главни, што је обележје синтагме која није потпуно лексикализована. С обзиром на то да се та компонента само у ретким случајевима може употребити у функцији предикативног придева, уз изузетност супстантивне и адвербијалне функције, могла би се називати п р е ф и к с о и д о м, кореном који служи као прва основа речи, тј. морфемом која има лексичко, а не деривационо значење. Такве су морфеме *макро-* у *макроекономија*, *микро-* у *микроклима*, *моно-* у *монодрама*, *нео-* у *неоколонијализам*, *палео-* у *палеославистика* (коју Клајн не наводи), *пара-* у *парапсихологија*, *поли-* у *поликлиника*, *псеудо-* у *псеудонаука* (и *псеудо-Прокопије*, тип који Клајн не наводи), *хипер-* у *хиперпродукција*, *инфра-* у *инфраструктура*, *квази-* у *квази-уметник*, *контра-* у *контрареволуција*, *мулти-* у *мултимилионер*, *супер-* у *суперсила*, *ултра-* у *ултразвук*, уз поменуто *екс-*, *екстра-*, *мини-*, *макси-*, *супер-*. Клајн творенице с префиксоидом као првом компонентом посматра и као придевске изведенице са страним префиксом или као префиксално-суфиксалне придевске изведенице са страним префиксом.

(2) У позајмицама [види т. (1)] префиксоиди су адаптиране творбене јединице страног порекла, а у речима које су настале по страном узору али од домаћег материјала појављују се префиксоиди српског односно словенског порекла. У префиксоиде српског порекла могу се убројати прве компоненте твореница *лож-уље* и *наливперо*. У овим двотематским речима прве компоненте имају прозодију (потенцијалне) именице, па се оне могу прикључити префиксоидима, који имају неке одлике придева нулте деклинације. Други тип префиксоида који је настао по туђем узору а језичко осећање га интерпретира као домаћи јесте именички и придевски префиксоид |веле|. Он се појавио под несумњивим утицајем чешког језика, али са ослонцем на домаће архаичне форме. То је специфична основа која може имати у структури придева прилошку, у структури именице придевску, а самостално (ако се та функција реализује) — именичку функцију. Тој компоненти домаћег и страног порекла ми приписујемо, као што смо истакли, терминолошку номинацију — п р е ф и к с о и д.

(3) Посуђенице [види т. (1)] и преведенице [види т. (2)] узете саме за себе нису довољне да потврде статус префиксоида као специфичне творбене основе, али са компонентама које су несумњиво српског порекла (у даљој историјској перспективи — прасловенског) статус анализиране творбене јединице већ постаје стабилан. Такви су префиксоиди |пре| у структури именица и придева и |нај| у структури именица и глагола. Неке именичке творенице у којима историјска или етимолошка анализа налази окамењени (или трансформисани) облик трећег лица једнине императива, савремена дериватологија може сматрати полусраслицама с префиксоидом као првом компонентом или сложеницама с интерфиксом |и|. Компонента |назови| у именицама типа *назовипријатељ* и придевима типа *назовимудар* те компонента |надри| у именицама типа *надрилекар*

јесте префиксоид, и те речи су полусраслице формиране синтаксичком творбом, а у именицама типа *лажицар* објективна језичка анализа издваја глаголску основу |лаж| и интерфикс |и|, и те именице су сложенице, тј. речи настале композицијом.

1.3. Да закључимо. Универбизација као нова појава у српској (и словенској) творби речи обогаћује репертоар суфиксације, творбене базе што се тиче. Али она даје и суфиксима као творбеним формантима ново значење — придевско-именичко.

Специфичност префиксоида, и префиксоидизације као типа њихове творбе, огледа се у богаћењу синтаксичке творбе примерима у којима је узајамна мотивација основно обележје а самосталност прве компоненте изузетак а не правило. При том је таква самостална употреба нови тип обрнуте творбе: проста реч се мотивише полусраслицом!

2. Новине у дериватолошком опису

2.1. Прва новина у дериватолошком опису савременог српског језика коју желимо да образложимо и примерима поткрепимо јесте преакцентуација или прозодијска творба. Као посебан начин грађења речи у српском језику, преакцентуација је први пут образложена у другом делу приказа *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (у Клајновом делу прозодијска творба се, наравно, не помиње: лексиколог позајмица у дериватолошкој роли — практично је протерао прозодију из своје Творбе речи).

(1) Ми ћемо овде најпре цитирати одговарајуће место из приказа, а онда га прокоментарисати проширивши грађу на још неке типове твореница: „Преакцентуација или прозодијска творба је такав начин грађења речи кад се променом акцента, у истој врсти речи и са истим типом промене, формира нова реч без кидања семантичке везе између мотивне речи и творенице: (винова) *ло̀за* → *ло́за* ‘ракија од грожђа, тј. од плода винове лозе’, *шљȉва* → *шљи́ва* ‘ракија од шљива’, *крȕшка* → *кру́шка* ‘ракија од крушака’, *клȅка* → *кле́ка* ‘напитак од бобица клеке односно смреке’. / Овај начин грађења речи је на граници између суфиксације помоћу нултог суфикса и семантичке творбе. Нулти суфикс има категоријално значење: помоћу њега се реч преводи из једне врсте речи у другу (или из једног типа промене у други са променом рода), а у анализираним примерима о томе не може бити ни речи. У српском језику семантичка творба је често праћена акценатским диференцирањем, али у наведеним примерима | чува се заједничка семантичка компонента између мотивне речи и творенице; поред тога, творбени процес се не може интерпретирати као семантичко раздвајање. У неким примерима скоро да је прекинута семантичка веза између мотивне речи и творенице (метафоризација с нејасним обележјем): *вȉшња* → *ви́шња* ‘врста шареног пасуља’, *трȅшња* → *тре́шња* ‘(иста) врста шареног пасуља’. Ако бисмо речи *ви́шња* и *тре́шња* сматрали немотивисанима, то би био

резултат накнадног развоја а не семантичке творбе (творбени процес се ни у овим примерима не може објаснити као семантичко раздвајање). / Прозодијска творба може имати функцију успостављања моционих односа међу именима оријенталног порекла: (мушко име) *Хàсниja* → (женско име) *Хаснѝja*. Иначе се преакцентуацијом (комбинованом с транспозицијом) граде у енглеском језику глаголи типа *progress* (с акцентом на другом слогу) од именица типа *progress* (с акцентом на првом слогу)“ [Маројевић 2007[6]: 502–503 (знак | указује на границу између страна у тексту који се цитира, а знак / на нови ред)].

(2) Прозодијску творбу ћемо илустровати још неким примерима.

1° Наш први низ примера проширићемо и следећим: *дȗња* → *дýња* ʻракија од дуња’. Поред тога, *клéка* има и друго значење ʻракија с бобицама клеке односно смреке’.

2° Могло би се рећи да су и женска лична имена фитонимског порекла могла настајати прозодијском творбом: *дȗња* → *Дýња*, *рȗжа* → *Рýжа*. Имена фитонимског порекла могла су, међутим, настајати и као резултат метафоризације, без промене акцента: *вȉшња* → *Вȉшња*, *мàлина* → *Мàлина*, *јàгода* → *Јàгода*. Под утицајем овог другог типа појавили су се прозодијски ликови личних имена *Дȗња* и *Рȗжа*, а укрштањем прозодије апелативног и пропријалног типа и цвет је добијао дугоузлазни акценат (*рýжа*).

3° Прозодијска творба у моционој служби у именима оријенталног порекла и исламске верско-културне припадности (мушко име *Хàсниja* → женско име *Хаснѝja*) појавила се, највероватније, према неком изворном моделу: (мушко име) *Мѝлија* → (женско име) **Милѝja*.

4° И именица *мȗдра* настала је, по нашем мишљењу, прозодијском творбом, а не супстантивизацијом. То јест, супстантивизацијом облика одређеног (и неодређеног) вида придева (с променом врсте речи а не и с променом значења) настајале су именице *мȗдрā* (а контекстуално и *мýдра*); прозодијском творбом од њих је и према њима образована именица *мȗдра*, која није супстантивизирани придев по својој прозодији, а то значи и по своме пореклу.

5° Године 2005. у Новгороду је пронађен запис на брезовој кори бр. 955, који су објавили и прокоментарисали А. А. Зализњак и В. Л. Јањин у часопису Вопросы языкознания [Зализняк–Янин 2006: 8–12]. У запису (приватном писму које једна жена упућује другој) посведочено је аналитичко (исказано синтагмом) женско лично име *Коса Великая* у дативу: коси вѣликєє [Зализняк–Янин 2006: 8, 10], од којега су настала два савремена српска имена — *Кóса* и *Вèлика*. И ова два имена су настала преакцентуацијом, прва од именице *кòса*, а друга од супстантивизираног облика одређеног (и неодређеног) вида придева *вȅликā* (и *велѝка*).

6° Поставља се питање: да ли прозодијска творба карактерише и руски језик? Преакцентуацијом се у руском језику не праве нове речи, али се граде нови облици (глаголи типа **разре́зать** *сврш. в.* → **разреза́ть** *несврш. в.*). Поред тога, прозодијска диференцијација може служити као допунско средство при адвербијализацији (*инстр. именице* **кру́гом** → *прилог* **круго́м**). Као посебан, пети начин грађења речи (уз транспозицију, морфемску, семантичку и синтак-

сичку творбу), у дериватологији руског језика прозодијска творба се не издваја, док се у српској творби њоме мора оперисати.

(3) У другом чланку из серије *Пјеснички језик Његошев*, који је био посвећен перфективним глаголима с имперфективним ликом [Марojевић 2008ª: 179–198], закључили смо да ти глаголи заслужују пажњу с творбеног, граматичког и семантичког аспекта. Том приликом смо изнели следећи закључак о творби анализираних глагола: „С деривационог аспекта анализирани глаголи су интересантни као примјери семантичке творбе праћене прозодијским диференцирањем. Једна лексема се раздваја у двије, семантички и прозодијски: једна акценатска варијанта се везује за једно, а друга за друго значење. Новоформиране ријечи су хомографи с обликом несвршеног вида примарног глагола (а синоними /= ријечи сродне семантике/ с обликом свршеног вида примарног глагола): *чȉњāти*II : **чи́њати*I (данас с префиксом и с другом прозодијом: пòчињāти) / пòчē̄ти, *òпушта̂ти*II *се* : *опу́штати*I *се* / òпустȉти се, *пȕштāти*II *(се)* : *пу́штати*I *(се)* / пȕстȉти (се), *вȉђāти*II *(се)* : *ви́ђати*I *(се)* / вȉдјети (се), *чȕјāти*II *(се)* : *чу́јати*I *(се)* / чȕти (се), *òблачȉти*II *(се)* : *обла́чити*I *(се)* / òбȕћи (се)“ [Марojевић 2008ª: 192].

Сада бисмо били склони да тај творбени закључак изменимо па да разматране речи посматрамо као творенице настале прозодијском творбом. За такву интерпретацију могу се навести три аргумента: 1° прозодијска промена је обавезна; 2° творба се остварује у истој врсти речи; 3° творбена база није имала оба видска значења да би се она могла раздвојити.

У претходном раду смо најпре констатовали: „С граматичког аспекта анализирани глаголи су интересантни као облици који су неутрални у погледу категорије глаголског вида: немају видски парњак, формално су у имперфективном лику (мијењају се као одговарајући глаголи несвршеног вида), а семантички — у перфективном значењу. Другим ријечима, глагол *пȕштати*, на примјер, није облик свршеног вида глагола *пу́штати* (видски парњак глагола *пу́штати* је *пȕстȉти*)“ [Марojевић 2008ª: 192]. Као једну од тенденција у развоју перфективних глагола у имперфективном лику, истакли смо затим следеће: „своју неутралност у погледу категорије глаголског вида они теже да замијене видском обиљеженошћу (као облици и формално свршеног вида), па према себи развијају нове облике несвршеног вида. Та тенденција се одразила у Његошевом језику: према облику **пȕштāт(и)** *сврш.в.* настао је облик **пушта́ват(и)** *несврш. в.*“ [Марojевић 2008ª: 193].

Грађу из претходног чланка треба проширити са још два глагола из Лажног цара Шћепана Малог. Према одговарајућем контексту из Горског вијенца (1971. стих) реконструисали смо глагол *вȉђāти* у 2260. стиху Шћепана Малог:

> Има сам ја у мојој гвардији
> коњаникā толике тисуће
> од свакога краја и народа:
> Татаре сам гледа, и Харапе,
> Киргизе сам гледа, и Черкезе —

још мојима очима не виђах [нѐ виђāх]
нигда муње овакве на коњу
као момче ово што сад виђех.
[ШМ 2255–2262],

а у 1647. стиху:

Каква злобна да поричу уста
правосудне исламске калифе,
којијема Куран допуштава [допȕштāвā]
свашто чинит што им срце жуди?

Зло и добро — све им једно бива:
зло њихово Бог за добро прима —
Бог је њима то допушта [дȍпуштā] самим
све за хајтер старога аџије,
великога нашега Пророка,

који земљу дарова Турцима
а за Турке отвори небеса.
[ШМ 1641–1851] —

глагол *дȍпуштāти* у значењу ʻдопуститиʼ. Поред тога, развојна тенденција у погледу глаголског вида може се илустровати обликом из наведеног одломка (примером из 1643. стиха Шћепана Малог): према облику **дȍпуштāти** *свр ш. в*. настао је облик **допушта́вати** *несвр ш.в*.

2.2. Друга новина у дериватолошком опису јесте сврставање творбе српских предикатива, као нове врсте речи која се формирала у историјском развоју српског језика, у транспозицију, у посебну врсту тог начина грађења речи који смо назвали предикативизацију.

Своје учење о предикативима у српском језику у систему врста речи први пут смо (усмено) изложили на Међународном научном скупу „Језичка ситуација у Црној Гори — норма и стандардизација“, у Подгорици 25. маја 2007. године, у оквиру реферата *Азбука, правопис и фонологија, прозодија, граматика и лексикологија у домовини Вукових предака*, који је у међувремену објављен [Марojевић 2008[б]: 301–310]. Потом је изашла из штампе студија *Предикативи у српском језику у систему врста ријечи* [Марojевић 2007[а]: 13–45], у којој је ова категорија опсежно описана. Предикативи се граматички дефинишу као врста речи назívног карактера (иако је заменичког порекла, предикатив *тӑко* нема упућивачко значење), модалног значења и с фразеолошком употребом, синтаксички су несамостални — имају побочни акценат и интонационо се везују за реч која има главни акценат (изузетак је предикатив *прâзно* који има главни акценат, али и он испред себе обавезно има облик личне заменице с побочним акцентом) и чине предикат реченице. Предикативи немају глаголску копулу и не изражавају семантички оне глаголске категорије које се личним глаголским обликом граматички исказују. За разлику од руских предикатива, који имају категорију времена (на у́лице *хо́лодно*, на у́лице *бы́ло хо́лодно*, на у́лице

бу̀дет хо́лодно), категорију глаголског начина (јер поред индикатива могу имати и кондиционал: èсли *бы* на у́лице *бы̀ло хо́лодно*…) и промену по степенима поређења (*хо́лодно — холодне́е — холодне́е всего́*), српски предикативи немају ни категорију времена, ни категорију начина, немају ни деклинацију, ни конјугацију, ни промену по степенима поређења.

Предикативи су, као што смо већ истакли, настали транспозицијом (преласком из једне врсте речи у другу). За ову подврсту транспозиције као начина творбе речи морали смо увести нови термин — п р е д и к а т и в и з а ц и ј а. Разврстаћемо предикативизацију према врсти речи од које је сваки појединачни предикатив образован.

(1) Предикативизацијом прилога настао је предикатив *те̑шко*: тѐби је тêшко > тêшко је тѐби > тêшкоᵉ тѐби → *те̑шко* тѐби. Као резултат транспозиције извршене су следеће промене: 1º промењена је прозодија речи — врста (дугосилазни → краткосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2º предикатив је добио фиксирано место у синтагматској структури (антепозиција) док се прилог користи и у постпозицији; 3º прилог је чинио самосталну просту фонетску реч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској речи: ↓тêшкоᵉ↓тѐби↓ → ↓*те̑шко*^тѐби↓.

(2) На исти начин је настао предикатив *бла̑го*, само што се прилог *бла̑го* престао употребљавати у предикативној функцији: *њѐму је бла̑го > *бла̑го је њѐму > *бла̑гоᵉ њѐму → *бла̑го* њѐму, па се данас предикатив мотивише именицом *бла̑го* (таква промена би спадала у декорелацију).

(3) Предикативизацијом заменичког прилога настао је предикатив *та̑ко*, који заменичко значење — нема. Од полазне структуре: тàкō ми Бо̑г пòмогао, у којој је лексема *màкō* заменички прилог, транспозиција се остваривала у два правца — као граматикализација, којом је добијена речца *màко*: тàко ми Бо̑г пòмогао, и као предикативизација, којом је добијен предикатив *та̑ко*: та̑ко ми Бо̑га. Као резултат транспозиције у овом другом случају извршене су следеће промене: 1º промењена је прозодија речи — квантитет финалног слога (послеакценатска дужина → њена неутрализација) те врста (краткоузлазни → краткосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2º предикатив је добио фиксирано место у синтагматској структури (антепозиција) док прилог може бити и у постпозицији: Бо̑г ми тàкō пòмогао; 3º прилог је чинио самосталну просту фонетску реч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској речи: ↓Бо̑гми↓тàкō↓пòмогао↓, или: ↓тàкōми↓Бо̑г↓пòмогао↓ → ↓*та̑коми*^Бо̑га↓.

(4) Предикативизацијом именице настао је предикатив *хва̑ла*: Бо̑гу нѐка је хва́ла > Бо̑гу хва́ла > хва́ла Бо̑гу → *хва̑ла* Бо̑гу. Као резултат транспозиције извршене су следеће промене: 1º промењена је прозодија речи — врста (дугоузлазни → дугосилазни) и тип акцента (главни → побочни); 2º предикатив је добио фиксирано место у синтагматској структури (антепозиција) док се именица користи и у постпозицији; 3º именица је чинила самосталну просту фонетску

реч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској речи: ↓хва́ла↓Бо̏гу↓ → ↓*хва̂ла*^Бо̏гу↓. Предикатив се, у истом значењу, може везивати и за вокатив: *хва̂ла* Бо̏же.

(5) Предикативизацијом узвика настали су предикативи *кӯку*, *ле̏ле* и *ја̏ох*: кӯкӯ! → *кӯку* мѐни; ле̏лӗ! (код Његоша: ле̏лӗх!) → *ле̏ле* мѐни; ја̏ōх! → *ја̏ох* мѐни. Као резултат транспозиције извршене су следеће промене: 1º промењена је прозодија речи — квантитет финалног слога (послеакценатска дужина → њена неутрализација) и тип акцента (главни → побочни); 2º предикатив је добио фиксирано место у синтагматској структури (антепозиција) док се узвик користи самостално, изван реченице; 3º узвик је чинио самосталну просту фонетску реч, док је предикатив добио статус побочне компоненте у сложеној фонетској речи: ↓кӯкӯ↓ → ↓*кӯку*^мѐни↓.

(6) Наведени предикативи представљају центар новоформиране врсте речи, док њену периферију чине (данас архаични) предикативи *пра̂зно* и *о̏х*. Први зато што је остао у постпозицији (мада је добио фиксирано место у синтагматској структури) и није се прозодијски трансформисао. Додуше, акценат придева неодређеног вида је друкчији (бӯре је пра́зно, са изостављеним субјектом: пра́зно је), али се прилог у адвербијалној функцији подудара с предикативом по врсти и типу акцента (пра̂зно гле̏дā), док се у предикативној функцији данас практично не употребљава. Зато се претходне фазе морају реконструисати: *пра̂зно је на̏ма > *на̏ма је пра̂зно > * на̏ма[ɛ̯] пра̂зно → *на̏ма* пра̂зно. За разлику од других разматраних облика, предикатив *пра̂зно* је добио статус главне компоненте у сложеној фонетској речи коју образује са заменицом (с побочним акцентом): ↓на̏ма[ɛ̯]↓пра̂зно↓ → ↓*на̏ма*^пра̂зно↓. Изузетност предикатива *о̏х* састоји се у његовој специфичној синтаксичкој позицији и у чињеници да се он с хомонимичним узвиком подудара по врсти акцента (краткосилазни), а с хомонимичном узвичном речцом — и по типу (побочни) и по врсти акцента.

2.3. У творби предикатива, да закључимо, транспозиција заузима централно место, док прозодијска творба има допунски карактер.

У преакцентуацији као самосталном творбеном поступку промена акцента је обавезна, а творбена база и њоме мотивисана новоформирана реч остају у истој врсти речи.

Кључне речи: универбизација, префиксоидизација, прозодијска творба, предикативизација.

ЛИТЕРАТУРА

Зализняк–Янин 2006: А. А. Зализняк, В. Л. Янин. *Берестяные грамоты из новгородских раскопок 2005 г*. – Вопросы языкознания, Москва, № 3, с. 3–13.

Клајн 2002 I: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Први део. *Слагање и префиксација*. Београд.

Клајн 2003 II: Иван Клајн. *Творба речи у савременом српском језику*. Други део. *Суфиксација и конверзија*. Београд.

Марojевић 2005[а]: Радмило Марojевић. *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (I). [Приказ књиге: Клајн 2002 I]. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик. Београд, књ. X, св. 1–2, с. 685–779.

Марojевић 2005[б]: Радмило Марojевић. *Творбена и морфолошка анализа у граматичком систему савременог српског језика* (I). – Наука и образовање: Зборник радова са научног скупа (Бања Лука, 11–12. новембра 2005). Бања Лука, с. 123–151.

Марojевић 2007[а]: Радмило Марojевић. *Предикативи у српском језику у систему врста ријечи.* – Радови / Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, бр. 10, с. 13–45.

Марojевић 2007[б]: Радмило Марojевић. *Творба речи у савременом српском језику Ивана Клајна* (2). [Приказ књиге: Клајн 2003 II]. – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, XII, бр. 1–2, с. 501–600.

Марojевић 2008[а]: Радмило Марojевић. *Пјеснички језик Његошев*. II *(Перфективни глаголи с имперфективним ликом)*. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 12–15. IX 2007). [Књ.] 37/1: Граматика и лексика — дескриптивни и нормативни приступ [II]. Београд, с. 179–198.

Марojевић 2008[б]: Радмило Марojевић. *Азбука, правопис и фонологија, прозодија, граматика и лексикологија у домовини Вукових предака*. – Језичка ситуација у Црној Гори — норма и стандардизација. Радови са међународног научног скупа: Подгорица, 24. и 25. мај 2007. Подгорица, с. 301–310.

Ћорић 2008: Божо Ћорић. *Творба именица у српском језику* (одабране теме). Београд.

Радмило Мароевич

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИННОВАЦИИ СОВРЕМЕННОГО СЕРБСКОГО ЯЗЫКА И НОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА

Р е з ю м е

В первой части настоящей статьи рассматриваются тенденции в развитии и инновации в словообразовательной системе современного сербского языка: 1) универбизация [см. п. 1.1] и сращения с префиксоидом в качестве первого компонента [см. п. 1.2].

Во второй части статьи обосновываются два новых способа словообразования, характерных для сербского языка: 1) просодическое словообразование [см. п. 2.1] и предикативизация [см. п. 1.2].

811.163.41'373

Стана Ристић
Београд

НЕКЕ НАЈНОВИЈЕ ПОЈАВЕ У РАЗВОЈУ ЛЕКСИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (НА ПРИМЕРУ ТВОРЕНИЦА СА ПРЕФИКСИМА *НЕ-* И *АНТИ-*)

*У раду су на примеру новонасталих твореница са домаћим префиксом **не-** и страним префиксом **анти-** разматрани семантички, функционално-стилски и нормативни аспекти развоја ова два веома продуктивна творбена типа у савременом српском језику и односи конкуренције међу њима у семантичком пољу негације, супротности и супротстављености.*

1.0. На основу општег увида у најновије појаве у развој лексике српског језика одлучили смо се да се у овом раду детаљније позабавимо префиксалним твореницама са значењем супротности.[1] Истраживање ће обухватити семантички, функционално-стилски и нормативни план појава које прате прилив лексике наведеног типа, и то на изабраним примерима из Електронског корпуса нових речи Ђорђа Оташевића.[2]

1.1. У прегледу расположивог корпуса запажено је да се лексички фонд српског језика најновијег времена богати на више начина: увођењем нових речи за нове реалије и појмове из различитих области, позајмљивањем речи и творбених форманата из других језика, активирањем постојећих творбених модела, а у мањем обиму и променом значења постојећих речи.[3]

2. С обзиром на ширину теме и обиље материјала, у овом раду ће се разматрање најновијих појава и процеса у приливу нових речи[4] ограничити на творбене типове са префиксима *не-* и *анти-*, префиксима домаћег и страног

[1] Нове појаве у домену лексике српског језика са творбеног становишта представљене су у монографији Б. Ћорића (2008).

[2] Уз примере, осим опште назнаке Корпус, наведени су и извори онако како су дати у Електронском корпусу. О тенденцијама у развоју нове лексике в. Оташевић 2008: 94.

[3] По Ђ. Оташевићу, највише нових речи настаје извођењем и слагањем помоћу домаћих средстава (2008: 42–44).

[4] О одређивању појма „нове речи", неологизма, о дефиницијама у релевантној лингвистичкој литератури в. Оташевић 2008: 36–41.

порекла[5]. Наведени префикси спадају у групу непредлошких префикса који означавају логичке односе: негацију, супротност, појачање, смањење, умножавање, напоредност и др., што указује на њихово партикулско порекло (исп. Клајн 2002: 196). Творенице овог типа, поред семантичких, функционално-стилских и нормативних аспеката, биће разматране и са становишта језичке конкуренције творбених форманата и њихових творбених типова[6] у семантичком пољу негације, супротности и супротстављености.[7] Њихову конкуренцију на нивоу творбених типова, евидентирану у социјалној сфери[8], осим семантичких компонената подстичу и прагматске компоненте негативне оцене, што битно условљава прегруписавање нових речи са наведеним префиксима, као и на њихов нормативни и функционално-стилски статус.

Нове речи са префиксом *не-*

3.0. Придевске и именичке творенице са префиксом *не-*, по Стевановићу (1975) и Клајну (2002) исказују особину по нечему супротну оној из основе, при чему се истиче да префигиране речи нису прави опозити непрефигираних, јер не значе само негацију одређеног садржаја, него и његову негативну нијансу (Стевановић 1975: 431–433 и Клајн 2002: 215–217 негирани придеви и 185–186 негиране именице).[9] То је показано примерима типа: *непоштен, нечовечан, неспособан, нечувен*; *неваспитање, невештина, неискреност*. По овим ауторима, осим примарног значења негације и супротности, префикс *не-* реализује и секундарно значење супротстављености, напоредности, симетричности (исп. нав. дела), на основу чега се јавља у конкурентном односу са префиксима *анти-* и *против-*, који то значење реализују као примарно.

3.1. У корпусу нових речи нађен је велики број примера са префиксом *не-*, као што су: *небогослужбен, недемократа, неевропски, нејеврејин, некатолик, некомуниста, немајстор, немасон, непецарош, непитање, нерус, неруски, неспортиста, несрбин, нецрногорац, нечлан*, *неватромет, нелампион, нешкола, нелидерски*, *небезопасан, небивање, недогматизам, непоздрављање, , несметања, немржња, нехраброст, неживот, не-Невена* и др.

3.2. По Клајну, значење чисте негације имају творнице: *небораџ, нејунак, непушач, непливач. недело, невреме*, као и негиране именице и придеви од етника: *несрбин, нехрват*; *несрпски, нехрватски*; затим апстрактне именице, ти-

[5] О другим творбеним категоријама и типовима у најновијем лексичком фонду српског језика в. Оташевић 2008. и Ћорић 2008.

[6] О улози конкуренције у регулисању лексичке и функционално-стилске норме, о основним механизмима конкуренције и о конкуренцији творбених типова именица са домаћим префиксима *не-*, *надри-* и *назови-* в. Ристић 2003: 195–206, где је наведена и релевантна литература о овој теми.

[7] У исту творбену категорију спадају и творенице са префиксима *а-*, *против-* и *контра-*, чији ће творбено-семантички аспекти у семантичком пољу негације, супротности, супротстављености, на истом корпусу нових речи, бити предмет разматрања у другом раду који је у припреми.

[8] О групама речи из социјалне сфере које су најподложније оцени в. Ристић 2003: 198.

[9] О продуктивности префикса *не-* по врстама речи в. Оташевић 2008:148; исп. и 145–151.

па: *неслобода, неистина*. Као посебно продуктиван творбени тип са лексемама отвореног низа наводе се негиране глаголске именице, трпни придеви, као и неограничена продуктивност префикса *не-* у терминологији при образовању „терминолошких антонима“, типа: *равнокраки – неравнокраки* (исп. нав. дело Клајн 2002).

3.3. Значење чисте негације, односно одсуство садржаја појма исказаног основном речју, потврђују и примери нових речи из корпуса, типа: *небогослужбен, недемократа, неевропски, нејеврејин, некатолик, некомуниста, немајстор, немасон, непецарош, непитање, нерус, неруски, неспортиста, несрбин, нецрногорац, нечлан*, па чак и негирано лично име *не-Невена*. Ове негиране речи реализују функцију лексичке негације, функцију која је типична само за творбени тип са префиксом *не-*, па су у тој функцији на нивоу модела незаменљиве твореницама било ког другог конкурентног творбеног типа, па ни твореницама са префиксом *анти-*.

3.4. Диференцирање негираних префиксала овог типа од других конкурентних префиксала у семантичком пољу негације реализује се на нивоу граматичке категорије на коме се лексичка негација под одређеним условима јавља у конкуренцији са синтаксичком негацијом, што одговара нивоу граматичко-семантичке категорије ’негације’ као примарном значењу партикуле *не* и префикса *не-*. Такво диференцирање значења и лексичку негацију типа ’онај који није / оно што није + значење речи у основи’ показују примери типа:

> (1) Са тела света резано је све што су чувашке очи тог *не-Руса* виделе као труло, зло, или назадно (Корпус, Изгон, 289). (2) Причали /су/ (...) о надметањима спортиста, и закулисним радњама, *неспортиста* (Корпус, Светиљка, 111). (3) Док се оно неговало братство и јединство, бити *несрбин* у Београду није значило ништа посебно (Корпус, Бојичић, 51). (4) СПС није толико моћан да сваком члану обезбеди и делић онога што би му требало, па чак и кад би то било на рачун *нечланова* СПС-а (Корпус, Н 2355, 11).

3.5. Нови префиксали са значењем чисте негације показују континуитет лексичке негације и њено напоредно функционисање са синтаксичком негацијом у српском језику од ранијих периода до данас. Продуктивност овог творбеног типа и у корпусу нових речи ослања се на најстарије слојеве лексике српског језика, лексике из породичне и митолошке сфере, типа: *немајка, несин, незет, несој*; *непоменик, недуг, независница*; затим народне лексике из фолклора, као и идиолекатске лексике, типа: *недете; невила, нејад, немука* (исп. Ристић 2004а: 99–110), а надовезује се на најновији стабилни слој негиране лексике централног дела лексикона српског језика, типа: *независност, немилост, неистина, недело, нерад, ненаучник, непесник, непеснички, нечовек, нељудски, немајчински, небрат, небратски, непоезија, непоетски, недруштво, нецивилизација, несрбин, неалбанац* и др. (исп. Ристић 2004: 147–158 и 2004а: 99–10).[10]

3.6. Неки примери из ове групе показују тенденцију ширења творбеног типа на нове садржаје којима се у променљивим друштвеним приликама, усло-

[10] Овим радом допуњавамо истраживање лексичке негације и односа између синтаксичке и лексичке негације започето у раду Ристић 2004а: 99–110, у коме су дати и резултати досадашњег истраживања овог проблема.

вљених пре свега процесима глобализације, актуелизују потребе за верским, националним, партијским и разним другим, па и личним идентитетом, било у сфери значајних било у сфери маргиналних група. Тако се уз постојеће ненегиране речи јављају и њихови нови негирани облици, типа: *небогослужбен, недемократа, некатолик, немасон, непецарош, не-Невена*, који реализују значење чисте негације, што показују примери употребе:

(5) При том, *небогослужбеном* читању, ми би требало пре свега да разликујемо научни и религијски став према Речи Божјој (Корпус, Православље, 33). (6) Али га је ипак идеја чисте љубави, остварљива само кроз потпуну верност својој Невени, учинила импотентним према свим другим женама. Свим *Не-Невенама* (Корпус, Самопослуга, 64). (7) Он је заповетао као сви *непецароши*, и гунђао како смо багателом угрозили важан задатак: Нема ту рибе до ђавоље (Корпус, Риболов, 43).

Процес негације проширује се и на лексику ван социјалне сфере, па имамо пример употребе лексеме *непитање*:

(8) Пљуште нека питања и *непитања*, ређају се тврдње и сумње (Корпус, Зуб, 178).

Ово значење реализује и параметарски придев *несладак* 'који није сладак' у примеру: (9) Мислим да немам *неслатки* вермут (Корпус, Иствик, 41), иако је за негиране придева овог типа карактеристична употреба у скаларном комплексу у значењу ублажавање својства исказаног основном речју, типа: *сладак – несладак – горак* (в. т. 6.3).

4.1. Посебан вид префиксалне, лексичке негације, најближи синтаксичкој негацији, реализују творенице којима се исказује одсуство појма у основи са негативном оценом датог појма, као што су: *неватромет* 'без ватромета'*, нелампион* 'без лампиона' *, нешкола* 'без школе'*, нелидерски* 'без лидера', за које се наводе и примери употребе:

(10) Утонуо у свакодневне рестрикције струје (...), у *неватромет*, у *нелампион* (Корпус, Европа, 43). (11) Је ли он крив што је рођен у заоставштини? Ето, шта је *нешкола*. Да је само био писмен, могао је остати писар код војне поште у Београду (Корпус, Светиљка, 133). (12) И поред промене председника, о њој се стекао утисак као о *нелидерској* странци (Корпус, Н 2357, 16).

У овом значењу префикс *не-* на нивоу модела јавља се у конкуренцији са домаћим префиксом *без-* на основу заједничког смисла 'негације'. Међутим, префикс *без-* означава одсуство појма у основи, али без негативне оцене, што код именичких префиксала ограничава однос конкуренције на прагматичком и стилском плану, па су у наведеним примерима негиране именице незаменљиве именицама са препрефиксом *без-*. Немогућност замене конкурентних префикса код именичких твореница показаће и пример употребе именице *бездомовност*:

(13) Откако постоји, телевизија је, као оруђе, порадила на својој „*бездомовности*", тако да је својом планетарном хомогенизацијом поништила било чије својатање на власништво (Корпус, Н 2393, 42).

Замена ове именице негираном именицом *недомовност* унела би у наведени контекст прагматичко-стилску маркираност негативне оцене.

Могућу конкуренцију на нивоу творбеног модела показује негирани придев *нелидерски*, као и примери придевских префиксала са префиксом *без-* из корпуса нових речи: *бездимни* (барут), *бездимензионални* (простор), *бескућна* (сеоска породица), *беспроблемско* (решење), *бешчињенична* (ситуација) и сл. Изједначавање значења конкурентних префикса код придева реализује се неутрализацијом негативне оцене, па је могућа замена префикса *не-* и *без-* у наведеним примерима; тако бисмо имали примере типа: *недимни, недимензионалан, нечињеничан*, или обрнуто: *безлидерска* (странка).

4.2. Негиране именице у корпусу нових речи са овим значењем и функцијом лексичке негације и у савременом језику, као и у најстаријим слојевима народне лексике, употребљавају се као изражајна стилска средства у „скривању смисла“ и то не само смисла негиране речи у основи него смисла исказа, па и дискурса у којима се та реч употребљава. Тако и оне потврђују стилогеност лексичке негације и њене пропозицијске, дискурсне домете, „сферу деловања“, одржавајући континуитет са старим слојем народне лексике, као што су именице типа: *непоменица*, *невила*, *недете*, *несито* и сл. Негиране именице, саме или у везаним спојевима, јављају се као веома ефикасна стилска средства у именовању реалија и реалности из социјалног домена и из домена народних веровања и обичаја, било као игра ознаке и означеног у номинатима, било као игра речи у фолклорним формулама и формама (исп. Ристић 2004а: 99–110).

4.3. Наведени примери нових негираних речи, као и велики број већ регистрованих и у Речнику САНУ обрађених речи, показују да се у савременом српском језику одржава континуитет лексичке негације и да се непрекидно шири на актуелне садржаје конкуришући синтаксичкој негацији на функционалностилском плану (исп. Ристић 2004а: 100–102, 104). Конкуренција је евидентна и ван функционалних стилова њене досадашње употребе, тако да се осим књишког, научног и публицистичког стила негирани облици све више употребљавају у језику средстава информисања, у полемичким жанровима и политичком дискурсу. Негирани префиксали у функцији лексичке негације јављају се као ефикасна средства не само за негирање, негативну оцену и релативизовање садржаја, него и за истицање другости у поларизацији колективног и личног идентитета: *не-Рус*, *не-Невена*. Њихова све чешћа употреба замагљује границу између лексичке и синтаксичке негације на граматичком плану, што се одразило и у начину писања негираних префиксала. То показују најновији примери писања префикса *не-* одвојеног цртицом од основне речи, што се као проширена појава, према досадашњем увиду, нарочито јавља у научном дискурсу, а у корпусу га, поред наведених примера потврђује и пример: *не-храброст, не-живот*[11] .

[11] Питање у вези полусложеничког или сложеничког статуса префиксала, нарочито оних са префиксоидима, још није регулисано у постојећим правописима, а примери у раду се наводе онако како су наведени у корпусу; у набрајању префиксала онако како су као одреднице навођени код Ђ. Оташевића, а у навођењу примера употребе, изворно. На правописну нерешеност овог питања осврнуо се и Б. Ћорић у својој монографији, в. 2008: 120–121.

5.0. Наше раније истраживање негираних именица на корпусу Речника САНУ, који поред лексичке динамике и варијантности, у централном делу система представља стабилно стање лексике српског језика, показало је да творенице овог типа у одређеном контексту, и ван функције лексичке негације, реализују и значење ’лош, рђав’ у семантичком пољу оцене, значење описано у наведеним граматичким приручницима, али и значење ’неправи, непрототипичан’, што је детаљно и са различитих аспеката представљено у радовима Ристић 2003: 195–206 и 2004а: 99–110. У том случају они остварују конкурентан однос са твореницама префигираним префиксима *назови-*, *надри-*, *квази-* и *псеудо-* (исп. Ристић 2003: 195–206).

5.1. У корпусу нових речи, који није критеријално омеђен и који репрезентује динамично, нестабилно стање у развоју лексике најновијег краћег временског периода, не показују се све актуелне појаве у реализацији значења нових речи ни њихово раслојавање, али и у наведеним примерима су евидентне групе речи које, осим чисте негације, носе потенцијал за реализацију значења негативне оцене или значење нефактивности, непрототипичности. То показује и пример:

> (14) Шта ли то горе мајсторише његов синовац Ницо, највећи *немајстор* на свијету, који ни коца не зна да зашиљи (Корпус, Сљез, 86), у коме негирана именица *немајстор* осим негације реализује и значење негативне оцене ’лош, рђав, неправи мајстор’, значење које није типично за негиране именице са значењем непрестижних професија (в. Ристић 2003: 200). На основу ових значења префикс *не-* може се заменити наведеним конкурентним префиксима, па бисмо имали префиксале: *назови-* / *надри-* / *квази-* / *псеудомајстор*.

Осим овог примера разматрана значења на нивоу модела могла би, са одређеним ограничењима[12], да реализује већина негираних лексема, у којима би се префикс *не-* могао заменити наведеним конкурентним префиксима домаћег и страног порекла, па бисмо имали примере типа: *неевропски* (= *назови-* / *квази-* / *псеудоевропски*), *недемократа* (= *назови-* / *квази-* / *псеудодемократа*), *несрбин* (*назови-* / *квази-* / *псеудосрбин*), а иста замена је могућа и код примера: *нејеврејин некатолик, некомуниста, немасон, нецрногорац, неспортиста, непитање*. Међутим, замена није могућа код примера типа: *небогослужбен, Не-Рус, нечлан*, *непецарош,* па ни код оказионално негираног лично име *не-Невена,* јер се употребљавају искључиво у функцији лексичке негације.

6.0 Значење симетричне супротности у корпусу нових речи показују творенице типа: *небезопасан, небивање, недогматизам, непоздрављање, непресељен, несметања, немржња, нехраброст, неживот*.

У овом значењу јављају се и творенице са страним префиксом *анти-*, па се у тим случајевима може говорити о њиховој међусобној конкуренцији.

У корпусу нових речи са значењем супротности издвојена су три случаја негираних речи.

6.1. У првом случају негацијом се успоставља антонимијски однос, а негираним обликом се попуњава место антонимијског пара речи у основи које

[12] О неким ограничењима замене конкурентних префиксала са домаћим префиксима *не-*, *назови-* и *надри-* в. Ристић 2003: 195–206.

немају лексичких антонима, што показују примери негираних лексема са антонимијским паром: *небезопасан – безопасан*, *небивање – бивање*, *недогматизам – догматизам*, *непоздрављање – поздрављање*, *непресељен – пресељен*, *несметања – сметања*:

(15) Онда би се *небивање* причињавало готово подједнако разумљиво колико и бивање (Корпус, Дорћол, 203). (16) *Недогматизам* колективног вођства односи се само на њега (Корпус, Класа, 55). (17) Моја се помоћ првенствено заснива на покушајима *несметања*, кад се нацугам, одем спавати к мојима (Корпус, Песак, 30).

У случајевима постојања лексичке антонимије негирана лексема јавља се као члан скаларног низа (комплекса) са значењем ублаженог степена својства у односу на значење речи у основи. На основу овог значења префикс *не-* се сврстава у квантификаторске префиксе прагматичког, скаларног типа, као што су префикси: *мало-*, *много-*, *полу-* и др. (исп. Ристић 1999: 53–63 и 2000: 223–233), па се у том значењу јавља у конкуренцији са префиксом *полу-*. У корпусу нових речи ове творенице се јављају у невеликом броју иако је њихова продуктивност већ евидентирана у савременом српском језику. У оквиру ове групе издвајају се следећа два случаја: случај негираних именица и случај негираних придева.

6.2. Код именица негирана лексема јавља се у односу ослабљене антонимије, што показују примери употребе префиксала *немржња, неживот* и *нехраброст*:

(18) Исус Христос /је/ освојио свет скромношћу, хуманошћу, *немржњом* (Корпус, Европа, 14). (19) Кукавица у нас буди асоцијацију на *не-храброст* и синоним је за плашљивца (Корпус, Живи језик, 259). (20) Његов систем не доприноси уједињавању друштву у складну целину нити премошћавања јаза између дечје психологије и друштвеног непризнавања те психологије, јаза између живота и *не-живота* (Корпус, Самерхил, 39).

Наведене негиране именице јављају се у средишњој позицији антонимијског комплекса: *мржња – немржња – љубав*, *живот – не-живот – смрт*, *храброст – нехраброст – кукавичлук*.

6.3. Код придева и прилога овај префиксални тип се јавља као конкурентно средство граматичкој категорији компарације, тзв. апсолутном компаративу, што показују пример употребе негираног прилога *негласно*:

(21) Нешто /су/ разговарали, *негласно* (Корпус, Изгон, 426).

Овој прилог, као и апсолутни компаратив, заузима средишњу позицију у скаларном комплексу: *гласно – негласно* / *тише – тихо* (исп. Ристић 1999: 53–63 и 2000: 223–233).

У примерима *недопијен* и *недоцењеност* скаларност сложеница са префиксом *не-* реализује се као недовршен степен поступне / постепене, реализације садржаја појма у основи, што показују наведени примери:

(22) Оставили су *недопијено* пиво (Корпус, Пантић, 97). (23) Просечност је *недоцењеност* вредног и преоцењеност ништавног (Корпус, По 200, 44).

7.0. У корпусу нових речи нису нађени примери твореница с префиксом *не-* у значењу супротстављености типа ’против некога/нечега’, што је примарно значење префикса *анти-*, и *против-*. Код префикса *не-* ово значење јавља се секундарно, па је изједначавање значења и конкурентан однос са наведеним префиксима могућ на стилском, идиолекатском нивоу, што се, највероватније због ограничености корпуса, није реализовало.

7.1. Међутим, супротстављеност типа наспрамности, симетричности реализују примери *небивање, неживот,* у којима би префикс *не-* у одређеним контекстима могао бити замењен конкурентним префиксом *анти-*, па бисмо имали примере: *антибивање* и *антиживот* (иначе реализован у корпусу, в. т. 8.7). Ово значење јавља се као једно од значења префикса *не-*, као и код префикса *анти-*, па је конкуренција остварива на нивоу творбеног модела. На основу малог броја примера негираних префиксала са значењем супротстављености могло би се рећи да постоји тенденција да префикс *не-* у овом значењу у творби нових речи бива потискиван конкурентним префиксом *анти-*.

Нове речи са домаћим префиксом *не-* показују да у овом творбеном типу преовлађују речи са домаћим основама, што значи да се у најновијем приливу негираних твореница остаје у оквирима норме којом се у творби префиксала препоручује модел „домаћи префикс + домаћа основа“.

Нове речи са префиксом *анти-*

8.0. Префикс *анти-*, по М. Стевановићу, јавља се само у придевским сложеницама (1975: 426), а по И. Клајну и у именичким сложеницама (2002: 197) и у придевским сложеницама (нав. дело: 221–222). Овај префикс грчког порекла, по Стевановићу, означава особину супротну оној из основног придева, нпр. *антиалкохолно* (пиће), али „много чешће казује особину било кога што је настројен противнички према ономе што се означава речју у основи“ (нав. дело: 426), нпр. *антиалкохолно* (друштво), *антифашистички*. По И. Клајну, овај префикс је продуктиван са основама страног и домаћег порекла, типа: *антифашистички*, *антидопинг*, *антистрес*, *антидржавни*. По овом аутору, најчешће значење данас је „активно супротстављање“, али може имати и класично грчко значење нечег наспрамног или симетричног, што се показује примерима типа: *антициклон*, *антихрист*, *антитело* (нав. дело: 197). Истичу се и тешкоће у диференцирању значења супротности и супротстављености на нивоу творбеног типа, јер префиксали са истом основом у различитим контекстима могу да реализују оба значења, нпр. *антиалкохолно пиће* и *антиалкохолно друштво*. Значење неких префиксала тешко је разграничити без ширег контекста, а неки примери, реализовани у корпусу нових речи, остају вишесмислени и у ширем контексту.

8.1. У корпусу нових речи потврђен је велики број примера са префиксом *анти-*, као што су: *антиабортусни, антиагитпроп, антиауторитаран, антибалистички, антибирократа, антибољшевизам, антиавнојевски, антибосан-*

ство, антибритански, антивојак, антидечји, антидрама, антидржава, антиздравица, антиисторија, антијунак, антикњига, антиљудски, антимузеј, антисрбин, античитатељ и др.

8.2. Тако је нађен велики број примера са значењем супротстављености типа 'против некога / нечега'. То су примери типа: *антинационалан, анти-Рус, антисрбин, антирадарски, антиканцероген, антизападни, антисавезнички, антихитлеровски, антиалергијски, антисида*. Њихово значење није било тешко одредити, јер су карактеристични за политички дискурс и струковни војни и медицински језик, што ће показати примери њихове употребе:

(23) Одлазак радикала био би разумљив као израз одговорности за наопаку, *антинационалну* политику (Корпус, БН 96, 8). (24) Постао /је/ најжешћи *анти-Рус*, шаљући нове и зелене, те стога жешће и непомирљивије на Голињак (Корпус, Изгон, 67). (25) (25) Гађају ... *антирадарским* пројектилима „харм" и „срајк" (Корпус, БН 87, 32). (27) Друге супстанце које лучи пинеална жлезда имају *антиканцерогена* својства (Корпус, Н 2393, 53).

У наведеном значењу префикс *анти-* је незамењив са префиксом *не-*, који значење супротстављености овог типа може реализовати само на идиолекатском нивоу (в. т. 7.1 и 8.7), што се најбоље може показати на примерима префиксала са називима етника у основи. Префиксали типа: *антисрбин*, *антирус* реализовани су и са префиксом *не-*: *несрбин* и *нерус*, али са значењем негације, одсуства, изузимања, тако да се диференцирање значења између наведених конкурентних префикса одвија на нивоу творбеног модела. То се може потврдити придевима *антисрпски* и *антируски*, чије је значење супротстављености јасно и без контекста. У наведеном значењу префикс *анти-* јавља се у конкуренцији са домаћим префиксом *против-*, па је изједначавање значења ова два префикса остварив на нивоу модела.

8.3. Значење супротности, као једно од могућих значења префикса *анти-* није лако одвојити у минималним и немаркираним контекстима од других његових значења, од значења супротстављености, значења симетричности, наспрамности, па и од значења по којима је синонимичан и конкурентан са префиксом *не-*: значења изузимања, одсуства, и значења негативног, неправог, непрототипичног својства/садржаја. То показује пример у коме је значење супротности префиксала *антибалетски* 'који је супротан од балетски' препознатљиво само на основу ширег контекста:

(28) Мери Цекић се на концерту појавила у чувеној улози „рибетине", као члан *антибалетске* групе. Јасно, нисам намеравао да прикажем женске груди и задњице, већ сам хтео да исмејем тадашњу масовну употребу разних девојчица које су на бини изигравале „лоптице-скочице" (Корпус, Е 22, 105).

8.4. Префикс *анти-* у одређеним контекстима незамењив је префиксом *не-* и у значењу дуалне симетричности, наспрамности које се реализује секундарно код овог префикса (исп. т. од 6.0. до 6.3). Диференцирање значења и разрешавање односа конкуренције између ова два префикса у овом случају одвија се на логичком и функционално-стилском нивоу, па се префиксали са *анти-* употребљавају као термини у струковном језику или као стилистичка

средстава у градирању или појачавању супротстављености типа симетричности.

Први случај показују пример типа:

(29) Физичари су за 53 године од првог успешног детектовања *антиелектрона* или позитрона (...) констатовали да свака позната елементарна честица има одговарајућу античестицу (Корпус, Г 164, 19).

Други случај илуструје пример напоредне употребе префиксала са оба конкурентна префикса у истом контексту:

(30) Откуд јој снага да живи? (...) *Неснага*. *Антиснага* која је већа од снаге (Корпус, Зуб, 60),

у коме префиксали функционишу као градациона средства супротстављене симетричности, наспрамности.[13] У скаларном комплексу: *снага – неснага – антиснага* префиксал *неснага* појачава садржај основне речи на начин компаратива ’више од снаге’, а префиксал *антиснага* појачава тај садржај надилазећи скаларни комплекс, и могао би се заменити префиксалом *надснага*.

8.5. Префикс *анти-* реализује и значење супротстављености типа узајамности као секундарно значење, које као једно од главних значења реализују форманти *против-* и *контра-*. Међутим, однос конкуренције између наведених форманата успоставља се на нивоу модела, што показује пример:

(31) Доста новца је потрошено и на *антикампању*, на бојкот (Корпус, Н 2442, 19), у коме би се префиксал са *анти-* могао у истом значењу заменити са префиксалима: *противкампања* или *контракампања*.

8.6. У корпусу нових речи нашао се и пример у коме префиксал са *анти-* реализује значење чисте негације, које није карактеристично за овај творбени тип. У питању је оказионални придев *антихетеросексуалан* двоструко префигирани са два страна префикса, чија употреба у примеру: (32) Он је *антихетеросексуалан* тиме што не оставља никакав женски централни фетиш (Корпус, Н 2418, 38), у значењу ’који није хетеросексуалан’, може да се замени адекватним префиксалом *нехетеросексуалан*. Оваква употреба префикса *анти-* може да се тумачи или као неадекватна примена творбеног модела или као аналогно „преузимање“ значења негације од префикса *не-* са којим се префикс *анти-* преклапа у многим значењима.

8.7. Нека значења твореница са префиксом *анти-* су и у ширем контексту вишесмислена, јер се могу перципирати и као значење супротстављене симетричности, наспрамности и као значење супротстављености типа ’против некога / нечега’, па и значење негације, одсуства садржаја појма у основи, што потврђују следећи примери:

(32) У приповести о бици богова и *антибогова*, казује се о 540 врата (Корпус, Н 2368, 57); (33) Живот Еразма Ротердамског је драма Надживота и *Антиживота*, драма филозофског уздизања над паклом бивствовања над паклом обичности (Корпус, Европа, 14).

[13] На квантификаторску карактеристику префикса *анти-* указује И. Клајн истичући посебно значење префиксала *антитален(а)т* ’потпуно неталентована особа’ (нав. дело: 197).

Примери показују да се значења преплићу на стилском плану, и да префиксали са *анти-* супротстављеност са творбено-лексичког плана преносе на синтаксички, дискурсни план, чиме се постижу не само значајни стилистички ефекти у контрастирању синтаксичког / дискурсног садржаја него се релативизују границе између синтаксичког и лексичког плана као и у случају лексичке негације (в. т. од 3.2. до 3.6). У наведеним примерима префиксом *анти-*, као и префиксом *не-*, на нивоу дискурса успоставља се игра речи којом се скрива прави смисао, и та игра са замршеним смислом остаје и када се овај префикс замени префиксом *не-*.

Заменом би се елиминисало значење супротстављања типа ’против некога / нечега’, али би се задржала двосмисленост и негираних префиксала. Префиксали *небогови* и *неживот* и на нивоу творбеног модела, а не само на стилском нивоу, могу се перципирати или у значењу негације ’они који нису богови, који су људи’, ’оно што није живот, оно што је смрт’ или у значењу симетричне супротности ’они који су супротност боговима, ђаволи, демони и сл.’ и ’оно што је *испод* надживота, никакав, лош, недостојан и сл. живот’.

Међутим, на дискурсном плану префиксали са *анти-* функционишу као стилистичка средства контрастирања садржаја у опозицији *богови – антибогови* и *надживот – антиживот*. Други пример још једном потврђује квантификативни карактер префикса *анти-* чије се значење на стилском плану, на основу квантитативне компоненте или изједначава са значењем префикса *над-* као у пр. *антиснага* (у скаларном комплексу *снага – неснага – антиснага* у т. 8.4) или се, као у овом случају, супротставља значењу префикса *над-* изједначавајући се по значењу са његовим антонимијским еквивалентом – предлогом *испод*.

8.8. Значење појачавања, засновано на квантитативној компоненти префикса *анти-*, евидентно је у дуплирању префикса *анти-*, што показује окозионални префиксал *анти-антиматеријалан* у примеру:

(34) Наша васиона је изразито *анти-антиматеријална* (Корпус, Г 164, 19).

Додавање префикса *анти-* на већ префигирани придев са истим префиксом *антиматеријалан* у значењу ’који није материјалан’ подсећа на игру творбених форманата, као опробаног стилистичког средства контрастирања, карактеристичног за префиксе из сфере логичких односа са значењем супротности, супротстављености. У контексту употребе овог префискала поред дуплираног префикса употребљен је и интензификатор *изразито*, тако да префикс *анти-* није употребљен у функцији интензификатора, него у функцији појачавања пропозицијског садржаја, па би се значење префиксала могло одредити као ’који је надматеријалан’, значење по коме се префикс *анти-*, као и у једном од претходних случајева, изједначава са префиксом *над-*, чија се конкуренција, како је већ показано, реализује на стилском плану (в. т. 8.4).

8.9. Значење супротстављености у неким примерима тешко је и у ширим контекстима разграничити од значења негације типа одсуства, изузимања, па и значења негативног / неправог, непрототипичног својства, као што показују следећи примери из корпуса:

(35) Српски покрет обнове је *антипарламентарна* организација (Корпус, Н 2433, 17). (36) Мислио сам на велике градове, европејске, светске, на велике јавне куће, на све што је велико и богато, на купање у светлости, на све *антибеоградско* (Корпус, Зуб, 136). (37) Губитак куће је *антипородичан* чин (Корпус, Н 2427, 27).

У наведеним примерима значење придевских префиксала могуће је перципирати као значење супротстављености типа ’против некога /нечега’ или ’који је у супротности са нечим’, и у том случају префикс *анти-* није замењив префиксом *не-* него конкурентним префиксима *против-* и *контра-*. Могуће је и значење ’који није типичан / који није прави’, и у том случају префикс *анти-* био би замењив конкурентним префиксима *назови-*, *квази-*, *псеудо-*, па и префиксом *не-*. У овом значењу и у потенцијалном значењу негације префикс *анти-* у наведеним примерима може се заменити префиксом *не-*: *непарламентаран* ’који није парламентаран / који није типичан за парламент’; *небеоградски* ’који није београдски / који није типичан за Београд’; *непородичан* ’који није типичан за породицу’.

9. На основу свега изложеног може се закључити, поред осталог, да најпродуктивнији префикси из сфере логичких односа негације, супротности и супротстављености префикс *не-* и префикс *анти-*, носе не само велики творбени и стилогени потенцијал него и велики граматичко-категоријални потенцијал, чија сфера деловања надилази оквире лексичке творбене модификације и захвата модификацију пропозицијског, синтаксичког или дискурсног садржаја, што их на плану врста речи приближава партикулама.

Општи закључак

На основу прегледа нових речи са префиксима *не-* и *анти-*, чија се значења преклапају у семантичком пољу супротности, супротстављености, дошло се до неких општих закључака.

У овој творбеној категорији са продуктивним творбеним типовима досадашња правила о ограниченој спојивости префиксалног и основног дела у образовању префиксала нарушена су углавном у творбеном типу са страним формантом: *анти-*, јер се у већини примера овај префикс везују за домаће основе. Овакво стање код веома продуктивног творбеног типа са страним префиксом, с једне стране оставља утисак о потискивању конкурентног домаћег префикса *не-* у бројним значењима у којима се преклапају, што би нарушавало постојећу доминацију домаћих елемената у творби речи српског језика. Тим пре, што је корпус нових речи показао да је префикс *анти-* у примарном значењу супротстављености знатно умањио продуктивност домаћег форманта *против-*, кога у значењу узајамности потискује, такође, страни префикс *контра-* великим бројем хибридних твореница. Иста појава је карактеристична и за префиксе *квази-* и *псеудо-*, који у примарном значењу ’неправи, лажни, непрототипичан’ хибридним префиксалима потискују домаће формантe *назови-* и *надри-*, па и префикс *не-* у овом његовом секундарном значењу.

Међутим, утисак се мења, јер је у овом раду, као и другим нашим наведеним радовима, показано да супереност у овој творбеној категорији држи домаћи префикс *не-*, и то како у стабилном лексичком фонду српског језика тако и у корпусу нових речи. Он успешно конкурише страним формантима у примарном значењу негације, одсуства садржаја појма речи у основи и у значењу супротности, подржавајући нормативни творбени модел „домаћи формант + домаћа основа“, јер се везује углавном за домаће основе и интернационализме, позајмљенице високог степена адаптације.

С друге стране, нове појаве у разматраном сегменту развоја лексике српског језика појачаним процесима хибридизације и бржим прегруписавањем хибрида из нестандардне и супстандардне лексике у стандардну лексику разних функционалних стилова, показују јачање „тенденција ка етнизацији (национализацији)“ и „србизирању“ сложених номинационих позајмљеница, као реакција на појачани процес интернационализације лексике српског језика (исп. Ћорић 2008: 118, 150, 153–157).

Повећан број хибридних твореница само у разматраном сегменту, а према општем увиду тај број је знатно повећан и код других страних форманата, довољно је индикативан за превредновање најновијих резултата хибридизације и њеног утицаја на стабилизацију лексичке норме српског језика, чак и у домену функционалних стилова. То је нарочито евидентно у све изразитијем распоређивању хибридне лексике у професионалне / струковне жаргоне, професиолекте и ограничавању њихове употребе у сферама које су нарочито подложне брзим променама, као што су информатика, мода, естрада и др.

Очигледно је, да појачани процес хибридизације умањује ефекат актуелног процеса интернационализације лексике српског језика одржавајући „нормалан“ однос домаћих и страних елемената у српском језику. Истовремено, оба процеса напоредо стварају повољне услове за стабилнији развој српског језика чинећи га отвореним за иновације у свим сегментима духовне и материјалне културе и богатијим за варијације на функционално-стилском и идиолекатском плану.

Тако и најновије тенденције у развоју лексике српског језика показују да лексички ниво представља средиште језичке надградње, која се означава термином „интелектуализација језика“. А сама језичка надградња, како је у науци већ утврђено, а и овим нашим истраживањем показано, у својим главним токовима заснива се на аутентичним домаћим језичким моделима и потенцијалима, без обзира на појачано лексичко позајмљивање.

Кључне речи: творенице са префиксом *не-*, творенице са префиксом *анти-*, семантички аспекти префиксала, функционално-стилски аспекти префиксала, нормативни аспекти префиксала, односи конкуренције, српски језик.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику* 1, Београд.

Корпус: Ђ. Оташевић, *Електронски корпус нових речи српског језика*

Оташевић 2008: Ђ. Оташевић, *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику. Лингвистички аспекти*, Алма, Београд.

Ристић 1999: С. Ристић, Неке карактеристике придева с префиксима *о-* и *по-* у савременом српском језику, *Наш језик XXXIII/1–2*, Београд, 53–63.

Ристић 2000: С. Ристић, Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације, *Научни састанак слависта у Вукове дане 29/1*, Београд, 223–233.

Ристић 2003: С. Ристић, Улога конкуренције у регулисању лексичке и функционално-стилске норме, *Конкуренција језичких средстава и језичка норма*, Зборник са скупа: Пети лингвистички научни скуп Бошковићеви дани: Подгорица, 195–206.

Ристић 2004: С. Ристић, Неки аспекти функционалног раслојавања језика на лексичком нивоу, *Научни састанак слависта у Вукове дане 32/1,* Београд, 147–158.

Ристић 2004а: С. Ристић, Још нека запажања о негацији и негираним именицама, *Научни састанак слависта у Вукове дане 33/1*, Београд, 99–110.

Стевановић 1975: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик* I, Научна књига, Београд.

Ћорић 2008: Б. Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Библиотека Књижевност и језик, Београд.

Stana Ristić

SOME CURRENT ISSUES IN THE DEVELOPMENT OF VOCABULARY OF THE SERBIAN LANGUAGE (BASED ON DERIVATIVES WITH PREFIXES *NE-* AND *ANTI-*)

Summary

This paper deals with semantic, functional-stylistic and normative aspects of development of two very productive word-formative types in the Serbian language illustrated by new coinages with a native prefix *ne-* and a foreign prefix *anti-*. The analysis includes numerous examples of the use of native negative prefix, such as: *nebogoslužben, nedemokrata, nejevrejin, nekomunista, nemajstor, nemason, nepecaroš, nepitanje, nerus, nesportista, nečlan*, *nevatromet, nelampion, neškola, nebezopasan, nebivanje, nemržnja, nehrabrost, neživot, ne-Nevena*, as well as the use of prefix *anti-*, such as: *antiagitprop, antibalistički, antiboljševizam, antiavnojevski, antibosanstvo, antibritanski, antivojak, antidrama, antidržava, antizdravica, antiistorija, antijunak, antimuzej, antisrbin, antičitatelj*.

On the basis of competitive relation between them within the semantic fields of negation, contrariness and oppositeness we established dominance of the native negative prefix within the semantic field of negation and contrariness, whereas in the semantic field of oppositeness the native prefix *ne-* suppresses the foreign prefix *anti-*, which realizes that meaning as primary. This type of word-formation is marked by an intensified process of hybridization, which is also evident in other word-formative

types with foreign elements as a reaction to increasing internationalization of contemporary Serbian lexicon.

It has been noted that the quantitative outcome of hybridization affects positively the stabilization of lexical norm of the Serbian language, as well as its various registers. It is reflected, above all, in permanent prevalence of native word-forming elements over foreign ones, as well as in processes of regulation of category shifting, that is, the process of newly coined idiolectal and substandard words becoming part of the standard language. Thus, it is already evident that the use of analysed newly coined prefixed words is more stable in technical language, professional jargon as well as on the stylistic plan. On that plan, marked new coinages containing prefixes *ne-* and *anti-* function as units with effective stylistic force, while negated prefixed words of most recent date keep the continuity with lexical strata of the Serbian language from earlier times.

811.163.41'367.625.44
811.163.41'342.8

Јелица Јокановић-Михајлов
Београд

ПРОМЕНЕ АКЦЕНТА РАДНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА

У савременој етапи развоја говорног српског језика примећују се бројна одступања од укупне језичке, па и акценатске норме. Један од облика у коме се то добро види је радни глаголски придев, у коме се укрштају утицаји сложених правила акценатске норме и различитих аналогија које у говорној пракси настају.

Основна правила о акценту радног глаголског придева звуче врло једноставно и остављају утисак облика који је у овом погледу сасвим једноставан и за који се, према томе, не очекује да ствара изговорне проблеме. Према основном правилу, наиме, радни глаголски придев се и творбено и акценатски везује за инфинитив, те тако има исти акценат који има и инфинитив. Доиста, велики је број оваквих акценатских поклапања. Само као пример из мноштва оваквих глагола наводимо по један са сваким од наша четири акцента: *пи́сати – пи́сао*, *пра̑зновати – пра̑зновао*, *чу̏ти – чу̏о*, *сѐдети – сѐдео*, а облици осталих родова, као и облици множине, исти су код ових глагола као и наведени мушки род: као *пи́сао* – тако и *пи́сала*, *пи́сало*, као *пра̑зновао* - тако и *пра̑зновала*, *пра̑зновало* итд. Дакле, свуда исто онако како је у инфинитиву.

Увид у творбене специфичности и одступања од ових елементарних правила, констатована и изложена у нашој граматичкој литератури, како старијој (Даничић 1925, Белић 1914), тако и новијој (Стевановић [5]1989, 1991, Пецо [5]1991, Дешић 2001) показују овај облик као знатно сложенији, а спој акцента и облика као врло динамичну и не увек очекивану структуру. Наводимо као један од примера облике доста једноставне II глаголске врсте (то је она у коју, између осталих, спада и малопре помињани глагол *пи́сати*, *пи́сао*), код које се већ појављује раслојавање ових облика у зависности од тога да ли се акценат инфинитива и радног глаголског придева поклапају или разликују. Тако глаголи са двосложном основом типа *орати*, *орем* показују особину која ће се појавити и код глагола других врста. Њихов радни глаголски придев, наи-

ме, у свим облицима осим једнине м.р. добија дужину: *орā̏ла*, *орā̏ло*, *орā̏ли* итд., а глаголи исте врсте типа *искати*, *ишт̏ем*, чији је радни глаголски придев са краткоузлазним акцентом, то јест истим као у инфинитиву, неће имати ову дужину: *искала*, *искало*, *искали*. Ову законитост да узлазни акценат у инфинитиву, а силазни у радном глаголском придеву повлачи појаву дужине у свим формама непосредно испред карактеристичног *-л-*, и студенти брзо науче и радо памте односе типа *нòпити – нòпī̏ла*, *зàклē̏ти – зā̏клē̏ла*, и сличне.

И таман кад помислимо да је овим заокружен скуп акценатских варирања код ових глагола, видимо да то није тако: уз све ово се допуштају још и дублетне могућности: управо наведени облици *òрао*, *òрā̏ла*, *òрā̏ло* карактеристични по дужини, сад се појављују и у варијанти без ње: *òрао*, *òрала*, *òрало*. И даље, код облика који, како смо на почетку видели, не могу имати дужину у радном глаголском придеву, чим направимо сложени глагол (*за* + *искати*, или *за* + *звектати,* или *за* + *сиктати*), паралелно ће се појављивати, најчешће као регионалне разлике, како могућност са краткосилазним акцентом и дужином, тако и могућност са краткоузлазним акцентом без дужине. Ево тих дублета:

зā̏искао, *зā̏звектао*, *зā̏сиктао* наспрам: *заȉскао*, *зазвȅктао*, *засȉктао*

а ту су онда и други одговарајући облици, навешћемо само женски род:

зā̏искā̏ла, напоредо са заȉскала,
зā̏звектā̏ла напоредо са зазвȅктала,
зā̏сиктā̏ла напоредо са засȉктала итд.

Оваква законитост у односима између силазног акцента простог облика и узлазног акцента сложеног, заснована у начелу на фонетском принципу новоштокавског метатонијског преношења, огледа се у бројним, наизглед замршеним акценатским односима. Тако, рецимо, код глагола пете Стевановићеве врсте, где се акценти радног глаголског придева стандардно поклапају са инфинитивним, свако формирање сложених глагола доводи до појаве узлазних акцената, а овај процес није, наравно, ограничен само на ову врсту. Тако добијамо према *сја̏ти*, *сја̏о*, *сја̏ла* очекивано метатонијско *зàсјати*, *зàсјао*, *зàсјала*, а на исти начин према *пā̏сти*, *пā̏о*, *пā̏ла* настају одговарајући облици *дòпасти*, *дòпао*, *дòпала*.

Али уз овај принцип пробија се и други, деривациони – а то значи да новоформирани облици теже задржавању једног акценатског модела, по коме бивају уочљиви и препознатљиви као морфолошка категорија. Они теже његовом задржавању и онда када недостаје фонетска метатонијска подлога која би га уобличавала, али и супротно – могу га задржавати и упркос њеном постојању, ако би она кварила ову препознатљивост. Зато код типа који смо малопре навели, наспрам регуларног *сја̏ти – обàсјати*, чим се формира сложени глагол, ми добијамо силазне акценте на првом слогу радног глаголског придева: *о̏басјао*, *о̏басјā̏ла*, али и дублетне могућности: *обàсјао*, *обàсјала*. Овај механизам делује доста регуларно, па тако и код *чȉтати – прочȉтати*

добијамо *прȍчитао*, *прȍчитāла*, али као и малопре, и узлазно интонирано: *прочи̏тао*, *прочи̏тала* итд.

Понекад већ и прости глагол показује неправилност, односно карактеристично одступање од очекиваног модела и тако се, рецимо, започети низ силазних акцената, усаглашених са инфинитивним силазним акцентом, прекида и прелази у узлазан, што ћемо видети ако упоредимо глагол *сјати* са *дати* и *бити*. Уместо доследног модела са силазним акцентима, што имамо код првог од њих, појављује се код друга два низ узлазних акцената, после свега два облика са силазнима:

сја̏ти, *сја̏о*, *сја̏ла*, *сја̏ли*, *сја̏ле*, *сја̏ла*
да̏ти, *да̏о*, *да́ла*, *да́ли*, *да́ле*, *да́ла*
бȉти, *бȉо*, *би́ла*, *би́ли*, *би́ле*, *би́ла*

Код овог последњег, форме без показаног преласка у узлазну интонацију имају сасвим друго значење – „ударати“, „тући“ и у том случају све је као код *сја̏о, сја̏ла* – и овде имамо све силазне акценте:

бȉти, *бȉо*, *бȉла*, *бȉли*, *бȉле*, *бȉла.*

Навођењем нових примера радног глаголског придева, са карактеристичним одступањем од очекиваног модела, само бисмо још проширили овај круг. Понегде би то били низови сличних глагола, понегде само појединачни изузеци, али би се у начелу потврдила слика неукалупљености, па и шароликости која се већ оцртава.

Констатовано је у литератури да најмање промена има код глагола са дугосилазним акцентом, а највише код оних са краткоузлазним. Евидентно је да и уже фонетске карактеристике, у које спада дужина речи, играју велику улогу, те да краће форме много више варирају од дугих, а паралелна и пропорционална сложеност код двеју различитих морфолошких категорија, у случају радног глаголског придева је очигледна пре свега када се паралела прави са аористом; у литератури је ово последње детаљно описано.

Ми смо навели карактеристичне илустрације различитости у акценатским моделима код радног глаголског придева, а сви њихови типови и посебна одступања много су опширнији од ових илустрација. Треба подвући да сва ова одступања, затим дублетне облике и бројне изузетке граматичка литература већ укључује у систем који треба да функционише и да при томе сву ову шароликост она сматра активним и актуелним делом система којим говорник влада или треба да влада. Наравно, у деловима српског језика, пракса то и потврђује, то је и сада неспорно, али је исто тако евидентно да примери доследне употребе свих оваквих модела постају све ређи, док на њихово место долазе најразличитије аналошке измене модела или, веома често, збуњена колебања говорника, који и не могу тачно да кажу који им се од њих чине прихватљивијим или уобичајенијим. Анкетирали смо у ову сврху велики број говорника и пратили спонтани изговор у градској средини у току дугог временског периода, посебно пратећи како овај облик употребљавају

професионални говорници, као што су новинари, репортери, затим политичари, јавне личности и уметници.

За онај мањи део говорника, који и иначе има негован говор а потиче из средина са очуваним неакцентованим дужинама, карактеристично је једно мање очекивано одступање. Неки од њих, наиме, чврсто чувајући модел радног глаголског придева са силазним акцентом и неакцентованом дужином, почињу да додају дужину и тамо где јој није место: према облицима какве смо видели код глагола *òрати*, сада се појављују овакве форме код *брȉнути*, *трȕнути*, *вѐслати* и сличних глагола. Карактеристични ритмички образац *краткосилазни акценат плус дужина* , који потоји код *орала, орало, орали* итд. наметнуо им се и код глагола који не би требало да имају дужину, али који имају краткосилазни акценат у радном глаголском придеву. Тако настају облици:

брȉнӯла, *брȉнӯли*,
трȕнӯла, *трȕнӯли*,
кȁпāла, *кȁпāли*
вѐслāла, *вѐслāли*

Део ових облика у начелу је искључен из ове формуле већ по нарушавању основног принципа, било да имају силазни акценат и у инфинитиву и у радном глаголском придеву – такви су и *бринути* и *капати* и бројни други, било да имају узлазни акценат, опет у оба облика, као *веслати* и слични глаголи. Већина их ни као сложени глагол нема силазне акценте: *зàбринула*, *нàкапала*, али понеки има, а тада је и дужина регуларна, што је случај код *зàвеслāла*. Код истих ових говорника, међутим, почињемо да примећујемо и промене које су (у другим говорним подручјима) одавно захватиле овај облик; имамо, наиме, аналошко преношење акцента из облика мушког рода на свих пет осталих облика, иако би тамо акценат морао стајати на суседном слогу.

зàтекао, *зàтекла*, *зàтекло* уместо *затѐкао*, *затѐкла*, *затѐкло*

Наводимо неколико примера овог типа у контекстима у којима смо их забележили код говорника, а сугурно је да су овако акцентоване облике радног глаголског придева сви бар понекад чули, пошто су они веома раширени а њихови погрешни акценти толико чести да се на неке од њих навикавамо, а понеко их и усваја и сам изговара:

Седамнаест рудара се зàтекло у јами. уместо *затѐкло*
Вода је до јутра ùстекла из тунела. уместо *истѐкла*
Ова је количина прѐтекла од извоза. уместо *претѐкла*
Нови власници су ỳвели централно грејање. уместо *увѐли*
Прòвели смо диван одмор на мору. уместо *провѐли*

Очигледно је да су облици радног глаголског придева у овим примерима формирани аналошки, према исправним облицима мушког рода једнине, према: *зàтекао*, *ùстекао*, *прѐтекао*. Облици *увели* и *провели* јесу истог типа као

претходна три, али се говорник у њима теже сналази и због чињенице да су прости глаголи у српском одавно ван употребе – нема облика *вести* и можда је ту теже осетити оно што се лако осећа у *ћи*, где узлазни акценат не тражи, још тачније – и не допушта промену места и тона при префиксацији.

Показује се да је код компликованих разлика, заснованих на чистом „фонетизму", баш тај фонетизам постао сувише сложен за говорника. Говорник зна, тачније, осећа да функционише и други принцип, а то је онај деривациони, и хоће да га, као погоднији, примени. То обично успева само аналошким путем, па настају неправиилни облици типа

нàвела према исправном *нàвео*, *дòтакла* према једино могућем *дòтакао* итд.

Понекад се дешава да говорник непосредно после изговарања исправног облика себе поправља и у ствари тек тада греши, што показује колика је несигурност и превирање у говорној пракси, а опет, рекло би се да понегде има и елемената својеврсне „говорне моде" – јер и они који имају сигуран акценат у овим облицима, каткад радо употребљавају облике типа *пòмогла*, *нàвела* уместо исправних *помòгла*, *навèла*. С друге стране, ови аналошки акценти су готово обавезни тамо где говорник у принципу не влада новоштокавском метатонијом, па и у инфинитиву има *пòмоћи* уместо *помòћи*, *дòтаћи* уместо *дотàћи*, *нàвести* уместо *навèсти*. Неки од оваквих говорника јесу пореклом из дијалеката који просто немају инфинитив и из дијалеката који имају тенденцију преношења акцента на префикс. Да то није ретко, показују и код њих забележени примери типа

Оне су се ȍпробале као дизајнери.
Ȍсванули су на ливади.

Још једну ствар овде можемо додати: у свему овоме многи се колебају, не само зато што имају по два конкурентска облика у процесу природног језичког мењања и превирања, већ зато што општа слика акценатског шаренила у овом облику ствара несигурност који акценат где одабрати, па се некад ретки говорници, који иначе имају одличан акценат радног глаголског придева, боје да говоре како им је природно и копирају упечатљиве и лако приметне моделе које сами немају, сматрајући да су можда баш такви решење за излазак из замршеног мноштва могућности. Ово потврђује ситуација у говору спикера и оних новинара који се труде да усагласе свој изговор са нормом, а у ствари копирају чест и њима несвојствен образац, примећујући његову упадљивост и велику фреквенцију у говорној средини која их окружује. У разговорима поводом овако изговорених облика, они признају да то није њихов спонтани изговор већ свесно изабрана варијанта која је у окружењу преовлађујућа па, како кажу, ваљда зато и исправна. Велико колебање самог говорника умањује његово поуздање и ослонац на сопствени спонтани изговор.

Поменућемо један пример из четврте Стевановићеве врсте, која иначе обилује глаголима сложеног односа између радног глаголског придева и инфинитива. Наводимо (исправне) облике радног глаголског придева: *кȕповао*,

кӯповӑла, *кӯповӑло* и погрешан, али у пракси врло чест облик инфинитива *кӯповати*, настао аналогијом према њему и погрешно акцентован на првом слогу (уместо *купо̀вати*), уз који највећи број студената, али и новинара, изговара све предвидиве и непредвидиве варијанте радног глаголског придева префиксираног глагола осим исправних *по̀куповао*, *по̀куповӑла*, *по̀куповӑло*. И инфинитив овог глагола ће код ових говорника такође трпети погрешну аналогију: *по̀куповати* уместо исправног *покупо̀вати*.

Овако је, наравно, и код разних других глагола који имају исти однос краткоузлазног акцента у инфинитиву и краткосилазног у радном глаголском придеву: глаголи *ко̀вати*, *бѐжати*, *др̀жати*, *путо̀вати* и др. имаће префиксиране парњаке са истим краткоузлазним акцентом и на истом месту на коме је акценат у простом облику – *поткова̀ти*, *разбѐжати се*, *задр̀жати*, *отпуто̀вати*, а не облике *по̃тковати*, *ра̃збежати се*, *за̃држати* и *о̃тпутовати*, настале аналогијом према радном глаголском придеву, што се иначе у говору често може чути. Облици радног глаголског придева ће се, међутим, поклапати код простих и сложених глагола по акценту (краткосилазном), по присуству неакцентоване дужине и по њеном месту, али не и по месту акцента:

ко̃вао, *ко̃вӑла*, *ко̃вӑло* – *по̃тковао*, *по̃тковӑла*, *по̃тковӑло*
бе̃жао, *бе̃жӑла*, *бе̃жӑло* – *ра̃збежао се*, *ра̃збежӑла се*, *ра̃збежӑло се*
др̃жао, *др̃жӑла*, *др̃жӑло* – *за̃држао*, *за̃држӑла*, *за̃држӑло*
пу̃товао, *пу̃товӑла*, *пу̃товӑло* – *о̃тпутовао*, *о̃тпутовӑла*, *о̃тпутовӑло*

Прихватање најразличитијих аналогија, које се од разних говорника и у различитим крајевима могу чути, у овако сложеном систему само замагљују постојеће акценатске прилике у радном глаголском придеву, а не доприносе поједностављењу норме, а посебно не доприносе њеном лакшем усвајању и ширењу. Тако, кад се поред стандардног *кӯповао*, *кӯповӑла*, *кӯповӑло*, прихвати као дублетна могућност *купо̀вао*, *купо̀вала*, *купо̀вало*, иста аналогија се преноси на велики број других глагола, па и оних код којих сада говорници имају углавном уједначен изговор. Уз правилне облике са краткосилазним акцентом паралелно би се употребљавали нестандардни са краткосилазним:

дӯговао, *дӯговӑла* – *дугво̀вао*, *дугво̀вала*
кӯмовао, *кӯмовӑла* – *кумо̀вао*, *кумо̀вала*
по̃тковао, *по̃тковӑла* – *потко̀вао*, *потко̀вала*

У овом случају, дублетни би постајали и обрнути случајеви, где се у пракси, наспрам исправног узлазног, чује аналошки силазни акценат, како у инфинитиву, тако и у радном глаголском придеву:

освà̃нути, *освà̃нуо*, *освà̃нула* – *о̃сванути*, *о̃свануо*, *о̃сванула*

Не би се, у том случају, одржао ни акценат инфинитива у претходној групи глагола, и он би такође добио дублетне облике; треба се сетити да и они који сада имају акценатске ликове као *купо̀вала*, *путо̀вала*, инфинитив најчешће имају са погрешним краткосилазним акцентом (*кӯповати*, *пӯтовати*), који како видимо, немају у радном глаголском придеву, иако је тамо баш он

исправан. На овај начин би се појавили непотребни и неправилни дублетни облици инфинитива: *кȗповати*, *пȗтовати*, *дȗговати*, *кȗмовати*, *пȍтковати* и слични, чега у пракси већ понегде има. У допуштању дублетности се, дакле, мора имати мера и мора се предвидети куда би то запутило природне процесе аналошких уопштавања.

Норма би морала озбиљно размотрити да ли у свим овим случајевима остаје и при строгим акценатским правилима и при истовременом обиљу дублета који до краја усложњавају слику. Очигледно би рез требало направити на некој средини, или пак издавати приручнике са стотинама тачно наведених акцентованих облика.

Кључне речи: акценат, акценатски дублети, прозодија, ортоепија, говорни језик.

ЛИТЕРАТУРА

Даничић 1925: Ђуро Даничић, *Српски акценти*, Београд.

Белић 1914: Александар Белић, *Акценатске студије*, Посебна издања СКАН, књ. XLII, стр.1-102, Београд.

Стевановић [5]1989: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик, Граматички системи и књижевнојезичка норма, књ. I*, Београд: Научна књига.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Књига о акценту*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Пецо [5]1991: Асим Пецо, *Основи акцентологије српскохрватског језика*, Београд: Научна књига.

Дешић 2001: Милорад Дешић, *Мали акценатски речник српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Елица Йоканович-Михайлова

ИЗМЕНЕНИЯ УДАРЕНИЙ В ПРИЧАСТИИ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ

Резюме

В данной работе анализируется система правил акцентуации причастия прошедшего времени в современном сербском языке. Особо рассмотрены случаи изменения этих ударений, которые происходят под влиянием разговорной речи и многочисленных аналогий, с помощу которых говорящие упрощают довольно сложную систему признаную действующей орфоэпической нормой, доводя в некоторсх случах до опасной границы ее распадения.

811.163.41’366.584.2

Радоје Симић
Београд

НОРМАТИВНИ И УПОТРЕБНИ СТАТУС ФУТУРОИДА *ЋУ/ЋЕШ... + ДА + ПРЕЗЕНТ*

Аутор се бави[1] формом ’ћу/ћеш + да + презент’ у српском језику, назива је футуроидом и констатује да је она доста употребљива, чак и у језику добрих писаца, а и иначе. Он се залаже за нормативну процену футуроида, и тврди да он и даље остаје у сфери супстандарда, дак га у књижевном језику можемо толерисати као нормативно непрепоручљиву појаву.

1. Уводне напомене

1. Већ се дуго зна да у књижевни језик продире *да + презент* на место инфинитива не само у функцији допуне модалних, фазних као и неких других глагола, него и у сам облик футура (уместо *ја ћу доћи – ја ћу да дођем*). Дуго се зна, али се мало и нерадо говори о томе. Већ смо раније указали[2] на Т. Маретића и М. Стевановића, који у морфологији ништа не говоре о томе ’облику’, а не помињу га ни у синтакси футура, него и један и други у поглављу о употреби инфинитива.

а) Маретић (1899: 550) има примера из Вуковог језика (Он нека поправља српски језик, а ја *ћу да* га *учим* и *да се трудим* онако писати како се у народу говори), код писаца из Хрватске (Нису знали што *ће* то *да буде*), као нарочито из народних умотворина (Кад види да *ће* буква *да* му *падне* низ брдо) итд.

б) Стевановићеви су примери из дела српских и хрватских писаца XIX и XX века: – Шта *ће да изађе* из ове бијесне борбе између побједоносних саве-

[1] Овај рад урађен је у оквиру научног пројекта 148021 *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију описа српског језика*, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

[2] Исп.: Симић–Јовановић 2002: 247.

зника (В. Цар Емин), Шта *ће* тек од мене *да начине* (Исто), – Да видимо *хоће ли* он дуго *да трпи* (М. Крлежа), Био се напео од жеље *хоће ли* опет *да опали* (Исто), Такмичили се ко *ће* дуже *да остане* у води (Д. Ћосић), – Ух, што *ћу да* их *затирем*, простења Вук (Д. Ћосић) и др. „Овакви примери – суд је Стевановићев (1991: 600-601) – ни по чему нису необични ни код писаца XIX века. А презент с везником *да* употребљава се у овој функцији и у најновијем језику, како говорном тако и у језику књижевника".

2. На истом месту Стевановић констатује да је *да* + *презент* чест и у допуни глагола 'хтети' кад овај има значење 'желети' и пуну акценатску форму: На тај начин *хоћу да* вам *учиним* некакву љубав (Л. Лазаревић), – Узиграло срце *хоће да искочи* (П. Кочић), – Дакле, *хоће да* га *сломе* (Б. Ћосић), – Он *хоће да бежи* (Д. Ћосић) и сл.

3. Стевановићева тврдња да ова формација 'ни по чему није необична' код писаца, води директно закључку да нема разлога не признати је за особину књижевног језика. Али ствари не стоје тако просто, а став обојице знатних граматичара упућује ипак на опрез.

а) Ми ћемо је, формацију '*ћу/ћеш... + да + презент*' пре свега, назвати футуроидом јер смо мишљења да нема морфолошки статус. Наиме, било би заиста врло неудобно говорити о личном глаголском 'облику' састављеном од два лична облика 'ћу да дођем'. Тек ако бисмо помоћном глаголу у њој признали статус речце, какав има у балканизованим словенским граматичким системима, али какав нема у стандардној штокавштини и српском књижевном језику, могло би се говорити о јединственој форми глаголског облика (исп. јужњачко: *ће да/ø дођем, ће да/ø дођемо* и сл.).

б) Даље, уствrдили смо својевремено (Симић–Јовановић 2002: 247) без много колебања да се она не може сматрати стандардним изражајним средством у српском језику. Сада желимо то питање мало подробније размотрити и утврдити како заправо ваља да гледамо на све чешћу употребу наше конструкције код писаца и интелектуалаца који се одликују високим образовањем и издиференцираним језичким укусом.

в) Један од таквих интелкектуалаца јесте нпр. Д. Ћосић, чија дела имају значајан утицај на језичко образовање како школске омладине тако и других читалаца и поштовалаца његових. Високи углед Ћосића као књиженог стваралаца обавезује нас да размислимо не само о лексици, фразеологији и творбеној структури његова језика, него и инвентару граматичких форми, њиховој дистрибуцијаи и синтакси. Један од важних аспеката у томе јесте поглед на нормативни статус локалне грађе коју његова дела доносе општем књижевном језику.

4. Дијалекатску базу књижевних ликова Ћосићева језика чини косовско-браничевски говорни тип, у којем је футуроид не само регуларна него и готово једина употребна формација за изражавање футурског значења[3]. Но Ћосић није остао у оквирима завичајне речи, већ је далеко надмашује како у ширину тако и у висину књижевно-језичког узуса. У том језику, према томе,

[3] Исп. о томе више у: Симић–Јовановић 2002: 247 и д.

чију суштину несумњиво представља вуковски језички корпус, тек из позадине избија говор пишчевог завичаја: Левча и крушевачког краја. Ваља додати да Ћосић углавном не разликује свој текст од оног којим репродукује говор својих јунака. Зато целокупну грађу ваља ставити на исти план – на план Ћосићева општег језичког израза. Видећемо да је то и практично једина могућност посматрања Ћосићева језика.

2. Фитуроид и футур у Ћосићевим ’Коренима’ и ’Времену власти’

1. Ћосићево дело сувише је обимно да би се могло обухватити студијом чија намена намеће обим од дванаестак страница. Зато смо се ограничили на грађу из ’Корена’ (1954) и друге књиге ’Времена власти’ (2007), дакле једног дела из ране, а другог из касне фазе његовог стваралаштва.

а) У језику ’Корена’ општи однос футура и форме са *да + презент*, ако се одузму побочне појаве, може се најпре илустровати релативном њиховом учесталошћу, која је представљена сликом од 214 забележених примера за футур према 74 за футуроид, што значи приближно 3 : 1 у корист футура.

б) У ’Времену власти’ забележено је приближно исто толико примера као у ’Коренима’: 222 пута футур и 82 пута футуроид, и са приближно истим коефицијентом 3 : 1 у корист футура. При бележењу грађе запазили смо једну необичну појединост, а то је да писац почесто футуроид употребљава и у пасажима које нпр. приписује Јосипу Брозу као говорнику, нпр.:

> – Три сам попио, двије ЋЕМО ноћас нас двојица ДА ИСПИЈЕМО, а остале ЋУ, богаму, ДА ЧУВАМ за своју душу (Вв, 350)

3. Да бисмо разумели општу слику, поменућемо и неке појединости које се тичу синтаксичке дистрибуције футуроида.

а) Уопште узев, футуроид се употребљава уместо футура, ређе од њега, и у позицијама где и футур:

> – Па све ЋУ му и ДАТИ! (Кор, 49)
> – Вукашин ЋЕ ПОЈЕСТИ моје имање. ПОЈЕШЋЕ ме. (Кор, 50)
>
> – Ти ЋЕШ ДА РАСТУРИШ на браћу и слуге! (Кор, 49)
> – Све ЋУ Вукашину ДА ДАМ, све! (Кор, 50)

б) Има се ипак утисак да футуроид радије стоји за значења која одражавају несигурност, жељу, предвиђање и слична модална значења:

> – Снагу ЋУ ја ДА му ДАМ... (Кор, 16)
> – Петнаест година је прошло, сада, сада ЋЕ ДА ВРИСНЕ пушка. (Кор, 16)
> – Само ЋЕ у његовом кревету други с њом ДА СПАВА. (Кор, 17)
> – А за што ЋЕ ДА ИЗУЧИ тамо? (Кор, 33)
> – Због тебе ЋЕ моја кућа ДА ОСТАНЕ пуста. (Кор, 35)
> – Кад ЋУ ја ДА СЕ ВРАТИМ? (Кор, 37)

4. Уз пуну форму глагола *хтети*, било да има потврдни или одрични смисао, употребљава се *да* + *презент*:

– ХОЋЕШ ли ДА ДОРУЧКУЈЕШ? (Кор, 65)
– ... ХОЋЕ ДА СЕ САКРИЈЕ... (Кор, 115)
– Многи ХОЋЕ ДА ИДУ кући. (Кор, 118)

– Рекао сам ти да НЕЋУ ДА БРОЈИМ. (Кор, 66)
– Иди, НЕЋУ ништа ДА ЧИТАМ! (Кор, 72)
– НЕЋЕ ДА УГАСИ свећу. (Кор, 45)

3. Закључци

1. Прво што произлази из овог прегледа – јесте да се футуроид употребљава мање-више где и футур, отприлике као његов употребни еквивалент.

2. Друго, футуроиду добри граматичари као Стевановић и Маретић, иако су га приметили у употреби и код познатих и признатих писаца, с правом прилазе опрезно и не уврштавају га у инвентар морфолошких форми, јер његов састав противречи систему перифрастичких форми, код којих важи правило спајања личних облика помоћних глагола и неличних облика основнога глагола. Спој два лична облика није прихватљив као јединствена форма морфолошког нивоа.

3. Треће, футуроид је све чешћи код писаца чија се дела читају и цене, и чији се језик сматра не само прихватљивим као књижевни, дакле и стандардни израз, него и као нормативно узоран. То нас приморава да озбиљно размислимо о нормативном статусу футуроида. Наше је мишљење и било и остало да се футуроид – без обзира на све што је речено, и без обзира што га и сами често употребљавамо – не може уврстити у списак стандардних формација истога реда као футур или сл.

4. Решење можемо наћи ако се обратимо резултатима најновијих истраживања о функционално-стилистичкој слојевитости језика. Наиме, разговорни стил – како код других народа тако и код нас – обухвата стандарну језичку грађу, али поред тога и део супстандардне: – а и поред тога се узима као легитимно средство изражавања чак и интелектуалаца вишег образовања и језичког укуса. Сврсисходно је ту грађу дефинисати као језички материјал који норма из невоље прихвата, боље који она трпи и не сматра увек и у свакој прилици грешком, али који не препоручује.

Кључне речи: норма, књижевни језик, презент, стандард, супстандард, футур, футуроид.

ИЗВОРИ

Ћосић 1954: Добрица Ћосић, *Корени*, Београд: Просвета.
Ћосић 2007: Добрица Ћосић, *Време власти*, књига друга, Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Маретић 1899: Т. Маретић, *Граматика и стилистика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб.
Симић–Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд: НДСЈ и Јасен.
Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, 5. изд., Београд: Научна књига.

Radoje Simić

DER NORM- UND GEBRACHSSTATUS DER FORM *ĆU/ĆEŠ... + DA + PRESENS* IM SERBISCHEN

Z u s a m m e n f a s s u n g

Der Autor fertritt in dieser Arbeit die Ansicht, dass die Form *ću/ćeš... + da + praesesens* im Serbischen, obwohl sie bei manchen angesehenen Schriftsteller und auch sonst ziemlich gebreuchlich ist, nicht als Erscheinung der normierten Sprache bezeichnet werden kann.

811.163.41’366.581

Душка Кликовац
Београд

О ПРЕЗЕНТУ НЕСВРШЕНИХ ГЛАГОЛА ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ БУДУЋИХ СИТУАЦИЈА*

У раду се разматра употреба презента несвршених глагола у независним реченицама који означава будуће ситуације. Најпре се приказују досадашња схватања и одређује каква је природа тог значења (одн. тих значења) презента, а затим се на корпусу испитује однос између тако употребљеног презента и футура. На крају се коментарише и слична употреба аориста и перфекта.

1. У овом раду бавићемо се презентом несвршених глагола у независним реченицама употребљеним да означи будуће ситуације[1]. Ту тему смо одабрали из два разлога. Најпре, у нашој литератури о глаголским облицима постоје различита теоријска решења у вези са природом тог значења презента[2]; друго, однос између тако употребљеног презента и футура првог није досад прецизно утврђен[3], а поготово није испитан на корпусу.

* Овај рад је настао на пројекту *Опис и стандардизација савременог српског језика*, који финансира Министарство науке Републике Србије (пројекат бр. 148002).

[1] У литератури се тако употребљен презент често назива *презентом за будућност* (нпр. Белић 1973; Стевановић 1979) или *футурским презентом* (нпр. Брабец, Храсте и Живковић 1968; Вуковић 1967), али ти термини често обухватају и презент свршених глагола. Ми из разматрања искључујемо и презент свршених глагола (за који се у литератури истиче да и нема временско значење) и презент употребљен у зависним реченицама. Искључујемо, такође, презент употребљен у приповедању замишљених радњи, које Танасић (1996; 2005) назива приповедањем замишљених будућих радњи и сматра једним од случајева транспозиције презента у будућност (нпр. *Шта ја радим? Ја пуним мркве динамитом. Он загризе.* – Танасић 1996: 161). Наиме, сматрамо да је ту у питању простор не будућег, него замишљеног догађања – које се може остварити у будућности, али и не мора. Сем тога, реч је о приповедању, које је начелно другачије од употребе презента да означи будућност (в. т. 2.6. у даљем тексту).

[2] То је констатовала К. Милошевић још пре тридесет година (Милошевић 1978), а од тог времена таквој употреби презента није посвећена већа пажња.

[3] Тај недостатак уочава Калођера (1971: 52–53), бавећи се контрастирањем енглеског и српског језика у дидактичке сврхе.

2. Најпре ћемо приказати литературу о том питању и навести примере који се у њој дају, додајући, тамо где то сматрамо потребним, своје коментаре.

2.1. Маретић (1899: 595–596), под двема различитим тачкама, наводи и следеће примере, с напоменама: „садашње вријеме“ (=презент) се „мјесто будућега може узети“ (прва два примера), односно „значи будућност“ (преостала три примера):

(1) кад се он сасвим спреми, а удари киша и снег, онда ће ово у један пут пресећи, па нам онда ваља (т. ј. ваљат ће) своје коње јести;
(2) будући да ће у нашим земљама сунце оба пута помрчати ноћу, а месец дању, зато се ни једно не може видети;
(3) то ми не гине ни послије;
(4) ако за седам дана то не урадиш, није на теби главе;
(5) ако ми је не доведеш, на теби нема главе.

2.2. Стојановић (1921) констатује: „Место футура може се употребити и презенат имперфективних глагола, и тим се јаче наглашава будућност да ће одмах или неминовно настати“. Наводи следеће примере:

(6) Не слушам ја више никога.
(7) Не чекам ја љета без ђетета (рекла некаква девојка гледајући снаху како при жетви често иде у хлад те се одмара дојећи дете).

2.3. Белић (1973 [1931]) каже да презент „може добити и нијансу будућности ако се чиме у реченици покаже да је то вршење или извршење радње поред садашњости намењено и будућности“, а са несвршеним глаголима наводи примере претходних аутора под бр. 6, 3 и 5 (стр. 132).

Дакле, Белић сматра да ситуација припада и садашњости и будућности. Међутим, у примерима 3 и 5 одредбе јасно говоре да је реч само о будућности, а у пр. 6 презент би могао да се интерпретира или као апсолутни, или као презент за будућност, али никако не као и један и други истовремено.

Што се тиче природе таквог презента, Белић (1941) га сматра релативним, наводећи пример *Сутра идемо у лов*: „у том изразу будућност значи прилог *сутра*, а *идемо* значи само напоредну радњу која у вези са *сутра* и сама добија значење будућности“ (стр. 371–372).

2.4. Стевановић (1979) говори о *презенту за будућност,* који налазимо у следећим примерима (углавном из штампе и разговорног језика):

(8) Вечерас идемо у позориште.
(9) За два дана одлазимо на пут.
(10) Чим положим још овај испит, идем у војску, а после одслужења свог рока у војсци ја се опет уписујем на Универзитет и продужавам студије.
(11) Долазимо у понедељак првим вечерњим возом.
(12) Сутра наш тим улази у прву лигу.
(13) Послије идеш тамо у купињак ловити рибу.

Стевановић каже да у тим примерима презент исказује „напоредност или истовременост вршења, одн. извршења радње“ с неким тренуцима у будућности; да то будуће време „обично одређује нека прилошка реч, каква вре-

менска одредница, језичка ситуација уопште“; да се презент може заменити футуром, при чему би несвршени глаголи били углавном, мада не и обавезно, били замењени свршенима (1979: 588). Стевановић даље истиче да је, кад нема одредбе која радњу везује за будућност, у питању модални презент, као у следећем примеру:

(14) Хајд, Илија, двору бијеломе, / а ја идем своме винограду.

Ту презент „означава радњу која се намерава вршити“, а презент је употребљен зато што се „та [...] намера имала у време говорења“ (1979: 589)[4].

Међутим, примећујемо да и примери 8–11 изражавају намеру, као што и у примеру 14 радња припада будућности[5]. Друга наша примедба је начелна: сâмо одсуство одредбе не може бити критеријум да нека употреба презента постане модална, јер контекст одн. говорна ситуација могу исто тако јасно ставити до знања саговорнику да је у питању будућа ситуација као и нека експлицитна одредба (као што то примећује и Танасић 1996: 159, а и сам Стевановић – в. малочас наведени цитат са стр. 588).

2.5. Станојчић (2008) у оквиру презента за будућност даје следеће примере:

(22) Сутра, после часова, путујемо у Суботицу.
(23) Кад завршим школу, уписујем се на студије.

Затим, у оквиру модалног презента (којим се износи „став говорног лица према неоствареној (нереализованој) радњи“) наводи и следеће примере, од којих први означава „радњу која се намерава, одн. жели (из)вршити“, а други „радњу за коју [је] говорно лице [...] уверено да ће се вршити“:

(24) Одлазим кући и не враћам се више овамо!
(25) Петар стиже сигурно, чврсто је обећао.

Међутим, и овде запажемо да су пр. 24 и 25 врло слични примерима 22 и 23: сви се односе на будућност (те се презент може заменити футуром), као што и у свима постоји модалност – јер и у пр. 22 и 23 постоји намера да се ситуација оствари.

2.6. Ивић (1981) истиче да презентом несвршених глагола могу бити исказане само оне будуће радње које зависе од нечије решености: може се рећи

[4] И на другом месту Стевановић везује значење таквог презента за садашњост: у садашњости постоји намера да се нека радња изврши; а пошто намера није ограничена, „и радње чије се вршење претпоставља кроз ову намеру казују [се] само имперфективним презентом“ (1938–1939: 177). Значење глаголског облика се ту свело само на значење вида (1938–1939: 178).

[5] Исто примећује и Вуковић (1967: 399), који каже: „Тешко је досетити се по чему би овакав презент, изречен са пуном сигурношћу у ставу говорног лица, могао бити сврстан у модалну категорију значења. Он, темпорално узет, носи у пуном смислу обележја индикативности, само што се као презент у супституцији (релативској), место футура (апсолутног), одликује јачим степеном наглашености (јача стилистичка маркација), зато што се хоће да изрази временска непосредност будуће радње; такви су сви случајеви типа: И д е м у кафану. – Пожури с кафом, и д е м у школу и сл.“.

Он сутра путује у Грчку, Враћам се одмах после тога (поред *Он ће сутра отпутовати у Грчку, Вратићу се одмах после тога*), али се не никако не може рећи *Сутра пада киша, Боли те зуб одмах после тога* итд.

Овде ћемо приметити да, осим тога што решеност несумњиво може бити релевантна за употребу оваквог презента, важна може бити и говорникова увереност да ће се ситуација остварити у будућности, која може бити повезана са некаквим емотивним набојем. Реченица *Штреца ме у колену – видећеш, сутра пада киша*, изговорена с истинском увереношћу да ће управо тако бити, била би, по нашем мишљењу, сасвим прихватљива.

2.7. Танасић (1996: 158) о презенту којим се ми овде бавимо говори у оквиру транспозиције презента у будућност (коју аутор сматра различитом од релативне употребе презента, карактеристичне само за зависне реченице). Он даје следеће примере (који, осим прва два, потичу из штампе):

(15) Аутобус полази тек ујутро.
(16) Враћа се за дан, два.
(17) Почетком априла излази из штампе књига ....
(18) Маратон се 15. априла одржава 89. пут.
(19) Вечерас на Кошеву почиње „рат“ тактика, плес звијезда.
(20) Перес и Шевернадзе састају се у Њујорку.
(21) Ко стиже умјесто њега?

Танасић (1996: 158) ту употребу презента сматра симетричном транспозицији презента у прошлост (тј. приповедачком презенту). И он примећује да у таквом презенту не могу бити употребљени сви глаголи. Наиме, долазе у обзир само они глаголи „који исказују радње које се могу предвиђати, планирати“; другим речима, тим презентом је „немогуће исказивати будуће радње уколико њихово вршење не зависи ни од чије воље“. При томе се данас може планирати и нешто што у прошлости није могло; тако је, захваљујући томе што се метеоролошке ситуације могу предвидети, реченица *Сутра пада снијег* прихватиљива – за разлику од реченице *Сутра ме боли глава*. Танасић уместо Бондарковог термина *презент за планирану будућност* предлаже термин *презент за предвиђену будућност* (Танасић 1996: 160)[6].

И овде неколико речи коментара. Најпре, да је транспозиција презента у будућност појава начелно различита од његове транспозиције у прошлост, показује употреба глаголског вида: док се у приповедачком презенту могу

[6] У оквиру апсолутне („индикативне“) употребе презента Танасић разматра случајеве у којима је радња њиме исказана, по његовом мишљењу, ограничена с десне стране (тј. у будућности): *Закон усвајамо уочи 29. новембра / пред одлазак на одморе; Изборна тишина траје до сутра; Ова карта важи до 5. јануара* (1996: 50, 51), *То Београђани, као и увек, уочи празника купују још неке ситнице; Купујемо пред одлазак на одмор; Ова правила важе до доношења статута* (2005: 355). Међутим, прва три примера јасно илуструју презент за будућност; у четвртом и петом примеру одредбе *уочи празника* одн. *пред одлазак на одмор* имају пре узрочно него временско значење (па се не могу заменити изразима *до празника / одласка на одмор*); а у последњем примеру имамо, заправо, комбинацију апсолутног презента и презента за будућност („важе сада и важиће“). Та последња употреба је, како се чини, сасвим специфична и својствена административном стилу. Иначе, да радња означена апсолутним презентом не може бити ограничена с десне стране истиче Сладојевић (1966: 5).

појавити глаголи оба вида, у презенту за будућност могу бити употребљени само несвршени глаголи[7]. Такође, на начин сличан ономе који смо објаснили у т. 2.5, могућан је и пример *Сутра ме боли глава,* нпр. у следећем контексту: *Ако данас не будем носила капу, видећеш – сутра ме боли глава*. Говорник би таквим презентом истакао да је уверен да ће се ситуација остварити.

2.8. Сладојевић (1966) све примере са, како сам каже, „презентом будућности“ дели у две групе, одн. говори о двема „варијантама“ тог презента:

„Једна представља изразиту *употребу презентскога значења у модалној транспозицији* за изражавање чврстога увјерења, сигурности (или сл.) у вршење или извршење неке глаголске радње у будућности, *сасвим сличну модалној употреби аориста и перфекта за будуће радње*“ (1966: 66; курзив ауторов). Сладојевић за ту употребу наводи примере 4, 5, као и следеће Стевановићеве примере:

(26) Никад више никога ја за ово не питам.
(27) А ја вам кажем ми приступамо послу макар други нико и не дошао.

Оваквих примера, у којима је „модално значење [...] јасно и несумњиво“, има мање него оних из друге групе, у којима је модално значење „слабије изражено“. Сладојевић каже: „Некад је оно и врло блиједо, тако да се презент осјећа скоро као безвременски употребљен [...]“ (1966: 66). Наводи три примера: два која су врло слична примерима 8 и 9, као и пример 14.

Нама се Сладојевићева подела чини убедљивом. Првој групи његових примера могли бисмо прикључити и пр. 3, 6, 7: у пр. 3 се изражава увереност да ће се нешто десити, а у пр. 6 и 7 чврста намера, која је еквивалентна уверености. Практично сви други примери навођени у литератури спадају у Сладојевићеву другу групу.

2.9. Видели смо да различити аутори приписују презенту о којем ми говоримо различиту природу: Белић и Вуковић сматрају да је он релативни; Стевановић и Станојчић му приписују двојаку природу – и релативну и модалну – Стевановић у зависности од тога да ли постоји одредба или не, Станојчић у зависности од примера; Сладојевић (1966: 65–66) тврди да је он (више или мање) модални, а да никако не може бити релативни. Међутим, у свим досад наведеним примерима презент означава будућу ситуацију (што показује чињеница да се може заменити футуром првим), као што у свим примерима говорник изражава и некакав став према тој ситуацији. Да видимо изблиза о чему је реч.

Пођи ћемо од концептуализације времена. То је апстрактни појам који се не може разумети непосредно, него метафорички. Постоји више метафоричких сценарија за разумевање времена; по једном од њих, Време је ређање догађаја или временских јединица (који се концептуализују као предмети) и, у вези с тим, Време је линарно кретање унапред. По другом, који укључује и човека, Време је издужени простор, одн. пут, којим се креће човек током свог по-

[7] То примећује Сладојевић (1966: 65–66).

СТОЈАЊА; при том је прошлост иза њега, а будућност испред (Кликовац 2004: 115–125). Оба сценарија подразумевају да је време линеарно и инхерентно усмерено; може се, према томе, представити као линија усмерена од прошлости ка будућности (како граматичари иначе и чине кад желе да графички прикажу значења глаголских времена – в. нпр. Вуковић 1967). Најважније место на тој линији јесте тренутак говорења (ТГ) – тренутак који је за говорника садашњи. Значења глаголских времена могу се приказати као места на тој линији.

Тако апсолутни презент означава ситуацију која је почела некад у прошлости, обухвата ТГ и наставља се у будућности (в. Сладојевић 1966); пошто не знамо кад је тачно ситуација настала, њена је почетна граница на цртежу приказана испрекиданом линијом:

прошлост ТГ будућност

Када презент означава будућу ситуацију, говорник се сели из ТГ у неки будући тренутак (БТ), и ситуацију о којој говори посматра као садашњу из тог тренутка. Све друго у концептуализацији ситуације остаје исто, што показује чињеница да глагол и даље мора бити несвршен:

прошлост ТГ БТ будућност

Међутим, то није све. „Простор“ будућности се начелно разликује од „простора“ прошлости. Овај други је сасвим познат, постоји у сећању, тако да га говорник може посећивати по свом нахођењу (може о њему мислити и говорити кад зажели). За разлику од њега, простор будућности говорник још није походио; иако му је окренут лицем, он је за њега сасвим таман и неистражен, те је говорнику потребна нарочита сила да се у њега премести – да у њега оде раније него што треба. Та сила може бити говорникова намера, решеност да оствари неку ситуацију, као и увереност да ће се она остварити.

С обзиром на то да се ситуација исказана презентом смешта на временској линији не у односу на ТГ, него у односу на неки будући тренутак, оваква употреба презента задовољава дефиницију релативне употребе. Међутим,

пошто говорник има јак став према остварењу ситуације, задовољена је и дефиниција модалног значења. Према томе, то је значење које је у исто време и временско и модално. Ако треба да се определимо, сматрамо да временском значењу треба дати првенство; онда бисмо то значење презента могли одредити као релативно значење с јаком модалном компонентом.

Што се друге, знатно бројније групе примера тиче, у којима је, како је то приметио и Сладојевић, модалност знатно ослабила, можемо рећи следеће.

У таквим примерима, психолошки гледано, нема „селидбе“ говорника из ТГ у будућност: недостаје сила која би га тамо пренела. Пре би се могло рећи да се домен садашњости шири тако да обухвата и део будућности. Тиме би се имплицирало да будућност није далеко –„може се досегнути из ТГ“, практично је већ у поседу говорника. Ширење простора садашњости на рачун дела будућности опет је могуће захваљујући модалности – само је она сада слабија, своди се на извесност да ће се ситуација остварити на основу тога што је она испланирана.

Иако при таквој употреби презента говорник „остаје“ у ТГ, па не може бити речи о онаквом релативном значењу као што је претходно, опет нема сумње да је реч о будућој ситуацији.

3. Сада ћемо покушати да одредимо како се тачно употребљава презент за означавање будућности, што подразумева и испитивање разлика (и сличности) између њега и футура првог. У ту сврху прегледали смо корпус разговорног језика Савићеве и Половине (Савић и Половина 1989), и то како примере са презентом који означава будућност (укупно 67 примера с глаголом у презенту), тако и примере са футуром (укупно 54), да бисмо установили у којој мери су заменљиви. Сама В. Половина износи да презент за будућност често означава блиску будућност, а да у другим његовим употребама „изгледа да [...] доминира осећање [...] иманентности будуће радње“ (1985: 99). Корпус је допуњен једним примером који смо сами забележили.

3.1. Да би се за означавање будућих ситуација уопште употребио презент, мора бити испуњен основни услов: да буде јасно да је реч о будућим, а не садашњим ситуацијама (једнократним или понављаним). Ако то није јасно, обавезан је футур први. Стога је презент искључен у следећим примерима (у пр. 28 имао би апсолутно значење, а у пр. 29 значење понављане радње):

(28) С: Где је мама?
М: Ено нешто ради.
С: Немој је звати, ако јој је хитно, ако нешто завршава. Ја ћу таман фино да се одмарам на овом каучу, а Оља ће да гледа телевизију (Савић и Половина 1989: 155).
(29) О: Бако, стварно, каже деда Васа да ће ме водити у Институт.
С: Какав Институт? Ко ће ићи у Институт?
О: Па ја. Код деда Васе.
С: Када?
О: Идуће недеље / или субота / или понедељак.
С: Шта ћеш да радиш тамо? (156)

3.2. Кад је претходни услов испуњен, презент је погоднији за изражавање неких значења од футура првог.

(1) Презент може означавати будућу ситуацију коју говорник одлучно намерава да оствари, тј. чврсто је одлучио да то уради (значење које презент има у првој Сладојевићевој групи примера). По том јасно израженом субјективном ставу презент се разликује од футура, који је у датим примерима такође могућан:

(30) М: Једино сам рекла: „шминку више не користим док не завршим магистарски рад зато што немам времена“... (143).

(31) М: Ја ако скупим седамсто хиљада за депозит, ја долазим.

Д: Е па ја не плаћам (162–163).

(32) П/ацијент/: Ја сам кренуо једном, кажем жени, рек`о: до сутра ако ми не буде боље, идем доктору. (171)

(33) Д: [У току игре картама] Опа! Девет! Побеђујем... (147).

Кад такве модалности нема или кад није тако упечатљива (нпр. кад се не жели нагласити јачина одлуке, намере и сл.), употребљава се футур, који ситуацију износи неутралније:

(34) Да! причала сам са Радом / телефоном. Она ми прича шта планира. Каже: „Треба да идем сад на гробље“. Сутра су Задушнице / летње / каже. Не знам да ли ћу сутра пре подне стићи. Прогнозирају кишу и сада ћу то да обавим“ (108).

(35) [Разговор непознатих особа телефоном.]

Б. [...] А где је она?

А. Па, на састанку неком, седници шта ли, не знам тачно, али ће се вратити око осам па ће се она јавити. Или ћете ви њу назвати?

Б: Позваћу је ја после осам (216).

Треба посебно напоменути да намеру успешно изражава и футур, али да за то значење презент има првенство; тек ако он није могућ, употребљава се футур (пр. 36):

(36) [У аутобусу: особа А стоји на вратима, а особа Б жели да сиђе на следећој станици.]

Б: Да ли силазите на следећој?

А: Не силазим, али ћу сићи.

Силазите у првој реплици има значење будуће ситуације коју саговорник намерава да оствари; *Не силазим* у другој реплици је употребљено квалификативно („иначе не силазим на тој станици“), а футур значи „одлучила сам да сиђем“, „имам намеру да сиђем“. Футур се мора употребити јер у тој реченици презент већ постоји.

Затим, чини се да футуру у значењу намере често треба „појачање“; у пр. 37 то је *баш*:

(37) К: Милена, кад ћемо на јогу?

М: А смислите. Отићи ћу **баш** да се распитам, па кад...

Такође, као да футур с конструкцијом *да* + презент спремније изражава намеру него футур с инфинитивом (вероватно по аналогији с одричним обликом: *нећу ићи* = футур, *нећу да идем* = „не желим“):

(38) Па реко: „Шта после планираш?!“ Каже: „После ћу да идем у чаршију да обиђем агенције да видим какве понуде дају“ (108).

(2) Ситуација означена презентом може припадати блиској будућности – било стварно (пр. 32), било по субјективној процени (пр. 33, 34):

(39) Д: И сад поново почињемо игру. Први узима четири [карте] (146).
(40) В: Колико си ти овде?
З: А / до тринаестог.
В: Е, па то је сад скоро. Добро, видимо се на Ади! (139).
(41) Д: А долази код тебе на енглески?
М: Сад ће енглески да почне данас.
Д: А није до сад ништа радио?
М: Ма ево, двадесет први, значи уторак полаже пријемни испит за пилотску школу / енглески полаже. И овај сад се јавио. [...] (164)[8].

Значење блиске будућности може да искаже и футур, али као да му је потребна потпора; у следећем примеру то је *сад*, захваљујући којем футур значи практично исто што и презент:

(42) Д: А долази код тебе на енглески?
М: **Сад** ће енглески да почне данас.

(3) Значење непосредне будућности и намере може се и комбиновати, што је нарочито случај кад употребљени глаголи означавају кретање; такви примери су и сразмерно чести (у корпусу их има чак четири):

(43) М: /.../ Идем да довршим ручак.
В: Е то ти је паметна иницијатива. То треба да урадиш (131).
(44) М: Е, ја вас сад напуштам.
Д: А што? Имаш посла?
М: У пет долази овај... Како се зове? Дуванчић! (164)

(4) Презент може да означи будуће ситуације које су уговорене (пр. 45), договорене (46), испланиране (47), или ствар конвенције (48).

(45) [На благајни позоришта.]
К: Могу ли да добијем једну [карту]?
П: Може. Изволите. Петсто динара.
К: У двадесет сати почиње?
П: Да.
К: Дали су то ови гости из Чешке?
П: Из Пољске. (208)

[8] Поред тога што је будућа ситуација већ уговорена, што је значење које наводимо под т. 4, говорник је оцењује и као сувише блиску за дату прилику (тј. да се онај о којем је реч касно јавио за часове).

(46) Г: А где ћете ви у недељу?
М: А долазе ови из Зенице.
Г: Аха. А да, да, рекла си. А Милка?
М: А и она долази (145).
(47) А. Ej, шта ти радиш после подне?
Ц: Ej Сања, знаш шта, искрсла је једна непредвиђена околност – моји иду на сахрану, неку знаш, иду –
А: У колико сати?
Ц: Иду у четири и двадесет на сахрану. (215)
(48) О: /.../ Шта је сутра? Петак, субота?
Р: Сутра су Духови. Сутра су Задушнице.

Онда кад ситуација још није добро испланирана, кад је нешто у вези с њеним остварењем неизвесно, употребљава се радије футур први. У пр. 49 ту неизвесност исказује *можда*, у пр. 50 *Не знам кад*, у пр. 51 је јасна из контекста (у том примеру једини презент – *шаљемо* – односи се на једину већ донесену одлуку). У пр. 52 презент уместо футура вероватно би значио да су саговорнице већ уписане на јогу, па треба само да се договоре кад она почиње:

(49) Ц: Не, не идем ја на сахрану –
А: Аха
Ц: иду они. – Нека комшиница ту умрла, па **сад не знам**, **можда** ће доћи аутобус, па ће их покупити, ал` свратићу ја пре, доћи ћу до тебе пре тога /.../ (216).
(50) М: Могла би ја да идем кући, стварно. Доћи ће онај тип. **Не знам кад** ће да дође. Ајд здраво (167).
(51) Б: А где ћете ви ићи летос?
О: Овог лета ... Па знате шта? Размишљали смо дуго. Данас сам баш била ... **Није сигурно**. Није ... Ићи ћемо, али вероватно у септембру.
Б: Тек у септембру! А зашто?
О: А летос ћемо ићи у викендицу. Отићи ћемо тамо. Даницу шаљемо на море...
Б: А је ли?
О: Док је она тамо ми ћемо бити у Чачку. Једно двадесет дана, а јули и август нећемо нигде ићи. Мислим нећемо бити на мору, јер не можемо више... (109).
(52) К: Милена, кад ћемо на јогу?
М: А смислите. Отићи ћу баш да се распитам, па кад... (143)

Упадљиво је и то што се будуће ситуације које проистичу из конвенције морају изразити презентом: *Сутра је понедељак*, никако *Сутра ће бити понедељак*. Такве су ситуације, наиме, апсолутно неизбежне.

(5) Говорник ће употребити презент и ако му је будућа ситуација јасна (пр. 53), а футур ако му је нејасна или непозната (пр. 54):

(53) [Први говорник чији се говор наводи распитује се у вези са променом режима у саобраћају, користећи футур; овај који му одговара користи презент] [...] „а како ја?“ Каже, „а ми померамо / каже / све за један сат касније, па што иде у пет ићи ће у шест“. А он каже: „Значи ви ћете ићи два сата раније“. „Не, идемо сат касније“, овај каже.
(54) [На благајни позоришта.]
К: Могу ли да добијем једну [карту]?
П: Може. Изволите. Петсто динара.
К: У двадесет сати почиње?
П: Да.

К: Дали су то ови гости из Чешке?
П: Из Пољске.
К: А шта ће то бити?
П: Има једна од двадесет сати и од двадесет и један час на малој сцени (209).

Ако се презент налази у реченици која има функцију питања, говорник презентом може да имплицира да саговорник зна одговор на питање, или бар да је одговор лако доступан (пр. 55). Ако је питање постављено футуром, то значи да говорник полази од претпоставке да саговорник још није сигуран у одговор (пр. 56):

(55) – Има ли шта на телевизору вечерас?
– Има „Болница на крају света“ (96).
(56) – Шта ћеш ти Марина вечерас да радиш?
– Да гледам „Немоћницу“. Шалим се. Мислила сам да идем до Мице.

(6) Следећи пример наводи на помисао да се футуром износи ситуација која се не очекује сасвим радо; кад би уместо *онај тип* стајало *мој добар друг,* футур би био мање обичан него презент:

(57) М: Могла би ја да идем кући, стварно. Доћи ће онај тип. Не знам кад ће да дође. Ајд здраво (167).

3.3. У примерима као што су следећи, чини се да је футур обичнији од презента зато што је краћи: употребљава се само помоћни глагол, а главни глагол (који би увек означавао кретање) подразумева се. У питању је, дакле, више разговорна формула него што употреба футура уместо презента има семантичку подлогу:

(58) О: Кад ћемо за Аранђеловац?
В: Зависи од времена. (107)
(59) С: А где ћете на Нову годину? (125)

4.1. Установили смо, дакле, да се Сладојевићева подела може одржати: у првој групи (под т. 1) налазе се примери с јаком модалношћу; у другој се налазе примери у којима је будућност близу – стварно (т. 2 и 3) или метафорички: било зато што је уговорена, испланирана, или утврђена конвенцијом (т. 4), било зато што је позната или јасна (т. 5), било зато што је емоционално блиска (т. 6). Футур означава ситуацију која је (стварно или метафорички) даља у будућности – која се, заправо, налази после границе која садашњост дели од будућности. Стога једна иста будућа ситуација може бити исказана и презентом и футуром – али, исказана презентом, она је психолошки ближа него ако је исказана футуром.

Видимо како се на представу о простору, који је изворни домен за метафоричко разумевање времена, лако наносе додатне метафоре: Познато је близу, непознато је далеко и Емоционална блискост је физичка близина; истраживање на већем броју примера можда би открило још неке. Занимљиво је да се те метафоре налазе међу онима које регулишу употребу показних речи у српском језику (в. Кликовац 2006).

4.2. Већ и по броју примера у овом корпусу видимо да употреба презента несвршених глагола да означи будућност није нимало ретка. Танасић такође истиче да се тај презент јавља у различитим функционалним стиловима (књижевноуметничком, публицистичком, разговорном), те да се врло често јавља у новинским насловима, најавама будућих радњи и догађаја на радију и телевизији, због чега више нема никаквог стилског ефекта (1996: 163). Ако такво стање упоредимо са Маретићевом констатацијом да „садашње вријеме и трајних и свршених глагола у главнијем реченицама сасма ријетко значи будућност“ (1899: 596), можемо закључити да се таква употреба презента знатно проширила.

Узрок томе свакако треба тражити у савременом начину живота. Наиме, у данашње време живот је до те мере организован и будућност до те мере испланирана да човек зна (или мисли да зна) шта ће му се догодити не само у блиској него и у даљој будућности. Таква употреба презента евоцира човека који, завађен у удобну фотељу, шкљоца даљинским управљачем телевизора и чини му се да му је читав свет, па и будућност, на дохват руке.

5. Као што смо поменули, граматичари често истичу начелну сличност значења презента о којем смо говорили са значењем аориста и перфекта у примерима типа *Бежите, изгибосмо!* одн. *Јаши коња, иди у Котаре, обоје смо изгубили главе*). Неки граматичари сматрају да аорист и перфекат тада имају значење будућности (Маретић 1899; Вуковић 1967; Катичић 1986; Миновић 1987), у исто време истичући да се ти будући догађаји сматрају сигурним (Маретић 1899); да се те радње представљају као очигледне у будућности (Вуковић 1967; Миновић 1987); да аорист и перфекат изражавају велику сигурност да ће се ситуација остварити, и то у блиској будућности (Катичић 1986). С друге стране, Белић таквом аористу и перфекту одриче свако временско значење, осим нијансе будућности коју има свака глаголска модалност (Белић 1938–1939; 1941)[9]. Њега прате и Стевановић (1979) и Сладојевић (1966). Међутим, ако је тачно да су ту аорист и перфекат употребљени искључиво у модалном значењу, остаје питање зашто су употребљени управо аорист и перфекат, а не неки други облици; једини је одговор да су они морали бити употребљени зато што је то било у складу с њиховим основним значењем.

Ми бисмо се сложили с Мусићем (1892), који такво значење аориста овако објашњава: „Говорник се као преноси у оно вријеме, у које ће се радња извршити: одатле аорист; али не заборавља, да то вријеме још није дошло, него ће истом доћи: одатле аористу значење будућности“. И још: „Ова се појава у опште не може разумјети, ако се не учини разлика између онога времена, за које је радња прошла, и онога, за које је будућа, јер и прошла и будућа не

[9] Белић (1941: 383) примере *Погибох!, Пропао сам!* и *Умрех од жеђи!* парафразира са „осећам да гинем“, „ја сам уверен да пропадам“, одн. „ја очекујем смрт од жеђи“. Таква парафраза презентом проистиче из разумевања таквог аориста одн. перфекта као првенствено модалног; међутим, парафраза футуром била би много природнија: „Сигурно ћу погинути / пропасти / умрети од жеђи“.

може бити за исто вријеме“ (стр. 8–9). То је објашњење којем се нема шта приговорити[10].

Дакле, поменуто значење аориста и перфекта може се разумети на исти начин као значење презента о којем смо говорили: оно је релативно, јер се говорник, ношен снажном силом уверености да ће се нешто десити, из ТГ сели у БТ и ситуацију посматра као већ остварену. Управо одатле употреба глаголских времена која означавају прошлост. При томе је аорист, у складу са својом уобичајеном употребом, експресивнији од перфекта: *Брзо ми дај воде, умрех од жеђи* експресивније је него *Брзо ми дај воде, умро сам од жеђи.*

Такво значење претериталних времена могло би се представити и графички. На првом цртежу приказано је апсолутно значење перфекта и аориста (без улажења у разлике међу њима); затамњени правоугаоник приказује ситуацију која припада прошлости:

прошлост будућност

ТГ

На следећој слици говорник се преселио из ТГ у БТ и из њега посматра ситуацију као прошлу:

прошлост ТГ БТ будућност

У питању би, дакле, била релативна значења перфекта и аориста која имају јаку модалну компоненту.

Кључне речи: српски језик, време, будуће време, модалност, метафора, презент, футур први, аорист, перфекат.

[10] Начелно исто објашњење даје и Ашић (2008: 115), полазећи од новијих прагматичких приступа: „говорник се фиктивно премешта у будућност и из нове перспективе посматра као већ остварено оно што намерава да уради или оно за шта верује да ће се сигурно догодити“.

НАВЕДЕНА ЛИТЕРАТУРА

Ашић 2008: Тијана Ашић, „Деиктичка компонента у значењу глагола и аорист: случај глагола *отићи*“, *Научни састанак слависта у Вукове дане,* 37/1, стр. 113–126.

Белић 1938–1939: Александар Белић, „Прилози учењу о употреби времена у српскохрватском језику“, *Јужнословенски филолог,* XVII, стр. 179–188.

Белић 1955: Александар Белић, „О глаголу са синтаксичке стране“, *Књижевност и језик у школи,* год. II, бр. 1, стр. 1–9.

Белић 1973 [1931]: Александар Белић, *Историја српскохрватског језика, књ. II, св. 2: Речи са конјугацијом,* Београд: Научна књига.

Вуковић 1967: Jovan Vuković, *Sintaksa glagola (studije),* Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.

Ивић 1981: Милка Ивић, „Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости“, *Јужнословенски филолог,* XXXVII, стр. 13–24.

Калођера 1971: Damir Kalogjera, “The expression of future time in English and in Serbo-Croatian”, *The Yugoslav Serbo-Croatian–English Contrastive Project* (ed. by R. Filipović), A. Reports, 4, Zagreb: Institute of Linguistics / Center for Applied Linguisticds, pp. 50–72.

Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: XX vek.

Кликовац 2006: Душка Кликовац, „О употреби показних речи у српском језику“, [у зборнику] *Когнитивнолингвистичка проучавања српског језика* (ур. П. Пипер), Београд: САНУ, стр. 125–141.

Маретић 1899: Tomo Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika,* Zagreb.

Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, „О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици“, *Зборник за филологију и лингвистику,* XXI/2, стр. 93–121.

Миновић 1987: Milivoje Minović, *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog jezika za više škole (Rečenica, padeži, glagolski oblici),* Sarajevo: Svjetlost.

Мусић 1892: August Musić, „Gnomički aorist u grčkom i hrvatskom jeziku“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. CXII, Zagreb, str. 1–40.

Половина 1985: Весна Половина, „О употреби глаголских времена у савременом српскохрватском разговорном језику“, *Научни састанак слависта у Вукове дане,* 14/2, стр. 97–103.

Савић и Половина 1989: Svenka Savić, Vesna Polovina, *Razgovorni srpskohrvatski jezik,* Novi Sad: Filozofski fakultet.

Сладојевић 1966: Петар Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватскоме језику,* Београд: Научна књига.

Станојчић 2008: Живојин Станојчић, „Синтакса глаголских облика“, [у књизи] *Граматика српскога језика за гимназије и средње школе,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, (11. издање), стр. 385–407.

Стевановић 1938–1939: Михаило Стевановић, „Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој“, *Јужнословенски филолог*, XVII, стр. 150–178.

Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма), II – Синтакса,* Београд: Научна књига, (3. издање).

Стојановић 1921: Љубомир Стојановић, О значењу и употреби глаголских облика у реченицама, *Јужнословенски филолог*, књ. II, св. 3–4, стр. 187–210.

Танасић 1996: Срето Танасић, *Презент у савременом српском језику,* Београд: Институт за српски језик САНУ.

Танасић 2005: Срето Танасић, „Синтакса глагола“, у: *Синтакса савременога српског језика – Проста реченица,* Београд: Институт за српски језик САНУ / Београдска књига / Матица српска, стр. 345–476.

Duška Klikovac

ON THE PRESENT TENSE DENOTING FUTURE SITUATIONS

Summary

The author considers the usage of the present tense of imperfective verbs to denote future situations. After the analysis of existing views and examples given in the literature on this subject, the author argues that the usage of the present tense is relative and modal at the same time: the speaker moves from the present moment to a future moment, presenting the situation as simultaneous with the latter (which corresponds to the definition of relative usage), while that “movement” is made possible by the speaker’s strong attitude towards the realization of the situation (which corresponds to the definion of modal usage), e.g. *Šminku više ne koristim dok ne završim magistarski rad* (*’I am not using make up until I finish my MA thesis’*). There are also cases in which the modality is not strong enough to move the speaker into the future, but instead widens the space of the present time so as to encompass a part of the future, e.g. *Sutra putujemo na more* (*’Tomorrow we are travelling to the seaside’*).

The second part of the paper contains a detailed corpus-based analysis of the present tense, including the relation to the future tense. It has been found that, in addition to the examples with strong modality, the present tense is used to express the future time that is near to the speaker – either in time or metaphorically (if it is planned or fixed by convention, known or emotionally close), while the future tense denotes a future situation that is psychologically further away from the speaker. The author observes that the metaphors that govern the usage of the present tense to denote future are some of those that govern the usage of deictic words in Serbian (Known is close to the speaker, Unknown is far away from him/her; Emotional closeness is physical closeness).

811.163.41'367.625
811.163.41'367.635

Милош Ковачевић
Крагујевац

ГЛАГОЛСКЕ АЛОЛЕКСЕ КАО МОДАЛНЕ РИЈЕЧИ

У раду[*] се анализирају у србистичкој и/или сербокроатистичкој литератури готово неспоминьани случајеви конверзије појединих форми глагола у модалне ријечи, односно партикуле. Разматра се само конверзија синтетичких форми глагола у модалне партикуле, и то петнаест глаголских алолекси: дванаест презентских (све у облику трећег лица једнине), двије императивне (обје у облику првог лица множине) и једна футурска – у облику трећег лица једнине.

1. Термини *лексема* и *алолекса* успостављају «дистинкцију између речи са свим значењима и облицима, и речи употребљене у једном значењу и у једном облику» (Драгићевић 2007: 38). Глаголске алолексе били би, дакле, парадигматски облици глагола. Предмет овога рада јесте употреба неких од глаголских алолекси у служби и вриједности модалних ријечи, односно, друкчије речено, модалних прилога или партикула[1]. Ако под модалним ријечима подразумијевамо ријечи којима говорник износи став о садржају исказа – онда су предмет овога рада глаголске алолексе које су функционално и категоријално подударне с модалним ријечима. Ту диференцијацију између «функционалне» и «категоријалне» припадности неке глаголске алолексе модалним ријечима размотрићемо у суодносној анализи сљедећа два примјера[2]:

(1а) Енглески је фудбал, *сматра се*, у овом часу најбољи на свету. (Блиц, 3959, 17. 2. 2008, 46).

(1б) Моји безбедњаци су то, *разуме се,* третирали као претњу. (НИН, 2669, 22. 11. 2007, 89).

У оба је примјера истакнути глаголски облик у имперсоналној, обезличеној форми трећег лица презента једнине. Уз то су презентски облици у интер-

[*] Рад је израђен у оквиру пројекта 148024 *Српски језик и друштвена кретања,* који финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Термине *модалне ријечи, модални прилози* и *модалне партикуле* употребљавамо у овоме раду као синониме. *

[2] Списак извора из којих су ексцерпирани примјери дат је на крају рада.

пункцијски обиљеженој позицији, тј. интерполирани су у структуру исказа и издвојени интонацијским паузама, што је једна од битних карактеристика модалних ријечи. Значењски се такође примичу модалним ријечима. Тако глаголска алолекса *сматра се* има модално имперцептивно значење[3], које подразумијева искључење говорног лица као извора информације, и то значење слично значењу модалне ријечи *наводно*. Глаголска алолекса *разуме се* такође има модално, али модално епистемичко значење, које подразумијева квалификацију увјерености говорног лица у истинитост садржаја исказа, и то значење готово подударно значењу модалне ријечи *наравно*. Попут готово свих модалних прилога или партикула и наведене глаголске алолексе могу се трансформисати у надређену клаузу која представља модални оквир за пропозицију изражену *да*-клаузом, као нпр.:

(1аа) *Сматра се да* је енглески фудбал у овом часу најбољи на свету.
(1бб) *Разуме се да* су моји безбедњаци то третирали као претњу.

И ту је крај подударностима, које недвосмислено показује да су у наведеним (1а и 1б) примјерима обје глаголске алолексе употријебљене у служби, у функцији модалних ријечи. А да ли се могу сматрати и модалним ријечима?

1.1. Разлике, на које ћемо у анализи указати, показују да наведене модално употријебљене глаголске алолексе немају исти лексички и граматички (морфолошки) статус. Покушаћемо то доказати најприје уз помоћ трансформације парадигматских облика, а потом и трансформације негације двају наведених примјера:

(1ааа) *Сматрамо/ Сматрају* да је је енглески фудбал у овом часу најбољи на свету; Енглески је фудбал, *сматрамо/ сматрају*, у овом часу најбољи на свету; *Не сматра се да* је енглески фудбал у овом часу најбољи на свету.
(1ббб) **Разумемо / *Разумеју да* су моји безбедњаци то третирали као претњу; Моји безбедњаци су то, **разумемо/ *разумеју,* третирали као претњу; **Не разуме се да* су моји безбедњаци то третирали као претњу.

Два наведена трансформациона теста – замјена парадигматских облика и преобразовање у негирану форму – показују да су алолексе *сматра се* и *разуме се* у наведеним примјерима битно различите. Алолекса *сматра се* подложна је објема трансформацијама, што значи да трансформације не доводе у питање граматичност и комуникативну вриједност исказа. Насупрот томе, алолекса *разуме се* није подложна ниједној од наведених трансформација, што значи да она само у датом облику омогућава граматичку и комуникативну «овјереност» исказа. Из тога проистиче да је облик *сматра се* само једна од алолекси глагола *сматрати (се*), док је облик *разуме се* непромјењив, и само у тој форми омогућава реализацију датог типа реченице (исказа). За разлику од облика *сматра се* који је и даље глагол, облик *разуме се* само је поријеклом глагол, а у датој реченици он је *модална ријеч*, одн. модални прилог или партикула. Лексема *сматра се* у наведеном примеру (1а) само је функционално модална ријеч, она наступа у функцији модалне ријечи, док

[3] О модалном имперцептивном значењу в. нпр. Пипер (2005: 645).

је лексема *разуме се* «вриједносно» модална ријеч, тј. она има морфолошки статус модалне ријечи.

1.2. Будући да је прелазак из глаголске у категорију модалних партикула извршен нултом деривацијом, лако је закључити да је у подлози настанка наведене модалне партикуле *конверзија* као начин творбе. «Под конверзијом или преобразбом разумијевају се случајеви преласка ријечи или њезина лексикализираног облика из једне врсте ријечи у другу врсту ријечи» (Тафра 2005:100). У нашем случају то је конверзије једног глаголског «лексикализираног облика» у модалну партикулу. Посљедице конверзије глаголске алолексе у модалну ријеч најмање су тројаке: а) изворно глаголска лексема постаје непромјењива, употребљава се у само једном облику; друкчије речено, глаголска алолекса не припада више глаголској него категорији партикула или модалних ријечи, б) постајући модална партикула, глаголска алолекса у интермедијалној позицији губи функцију реченичног предиката, добијајући функцију реченичног прилога као модалног оквира реченице, в) глаголска алолекса конвертована у модалну партикулу значењски се осамостаљује, лексикализује, удаљавајући се од основног значења глаголске лексеме.

1.2.1. О конверзији глаголских алолекси у модалне ријечи готово да у србистици и/или сербокроатистици није ни писано. Истина, у литератури се успутно у неколика случаја указује на постојање такве могућности. Тако у оквиру анализе реченичних прилога Милка Ивић указује на то да и «презентски облик *разуме се* функционише као [реченични] прилог у реченици *он је, разуме се, пристао*» (Ивић 1978:1). Осим тога, у списак модалних партикула П. Мразовић и З. Вукадиновић у својој граматици уврштавају и глаголску алолексу *изгледа*, одређујући јој значење као «чини се», «вероватно је тако» (Мразовић&Вукадиновић 1990: 407, 412). За исту глаголску алолексу В. Петровић констатује да се, за разлику од контекста у којима се појављује као непунозначан глагол, «у сасвим другачијим контекстима појављује обезличена, граматикализована модална партикула *изгледа.* Несумњиво је да су њена форма, позиција, лексичкосемантичко окружење и дистрибуција имали за последицу то да је она променила категорију и постала неглаголска реч, што би требало регистровати и описати и у литератури и речнику српскога језика.» (Петровић 2004: 137). Тим трима констатацијама о двјема глаголским алолексама, треба додати и опаску да је и «честица», односно партикула *јест(е)* настала конверзијом презентске алолексе (Тафра 2005: 107).

И то је све што србистичка и/или сербокроатистичка литература доноси о конверзији глаголских алолекси у модалне ријечи или партикуле. Истина, неупоредиво су бројнији случајеви када се овакви примјери у литератури подводе под «наступање у служби или функцији модалних ријечи». Али, већ смо видјели, да функционална и категоријална преобразба једне ријечи нису нити могу бити исто.

2. На основу функционалностилски разнообразног корпуса издвојили смо само три глаголска облика чије синтетичке алолексе конверзијом прелазе у модалне прилоге или партикуле. А то су презент, футур први и императив.

При том се творба модалних ријечи конверзијом од презентских алолекси показује најплоднијом, док је императива и футурска конверзија врло неплодна, сведена на готово «уникатне» облике. Корпус тако показује да су сљедеће презентске алолексе конверзијом прешле у модалне ријечи: *бива, значи, излази, испада, јест(е)*, *мора, произлази, проистиче, разуме се, сл(иј)еди, стоји* и *чини се.* Међу модалним ријечима насталим од императивних алолекси забиљежили смо: *рецимо* и *узмимо*, а од футурских само – *биће.*

2.1. *Презентске алолексе.* Није никакво чудо што су презентске алолексе најподложније конверзији у модалне ријечи. По мишљењу Ф. Р. Палмера, пренесеним код И. Трбојевић-Милошевић, постоји «модалност коју карактерише субјективност, јер она припада подсистему судова, а судови (мишљења и закључци) могу да се *исказују само у садашњости.*[4] Чак и када се ради о прошлој пропозицији, суд о њој се изриче у садашњем времену; другим речима, доношење некога суда или закључка и његово изрицање представљају истовремене радње»[5] (Трбојевић-Милошевић 2004: 36). Конверзији нису подложни сви парадигматски облици презента, него само онај имперсонални, облик трећега лица једнине, вјероватно зато што се он, будући неконгруентан са субјектом, најлакше «ослобађа» особина предикативности, најлакше «депредикатизује».

2.1.1. У анализи презентских алолекси конверзијом преведених у модалне ријечи кренућемо од већ помињане алолексе *разум(иј)е се.* Као модална партикула ова се алолекса врло удаљила од основног значења глагола *разум(ј)ети*. Једва да се може успоставити семантичка компонента која њено значење «наравно» повезује са значењем «схватити смисао, значење, садржај чега», што је основно значење лексеме *разум(ј)ети*. Као епистемичка модална партикула у значењу «наравно»[6] презентска алолекса *разум(иј)е се*, реализује се најчешће (2) у интермедијалној интонационо издвојеној позицији (а показатељ те издвојености јесу запете), и рјеђе (2а) у иницијалној позицији као интродуктивна партикула, у функцији надређене клаузе за *да*-пропозицијску клаузу:

(2) То што је доктор рекао није му се, *разуме се,* свидело. (Т. Левајац, 144); Није то очекивао, *разуме се,* па се једва снашао. (Блиц, 3812, 22. 9. 2007, 28); Повод томе је, *разуме се*, био безначајан. (НИН, 2996, 29. 5. 2008, 44) итд.

(2а) *Разуме се* да Србија сад не треба да иступи из ММФ (Вечерње новости, 17. 7. 2008, 4).

2.1.2. По фреквенцији употребе партикули *разуме се* блиска је партикули *изгледа,* која је такође добијена конверзијом од презентске алолексе. «Лексема *изгледа* са неспецификованим, неконкретизованим значењем уноси у исказ модалност типа ‘вероватнио’, ‘чини се’ и уврштава се у просту реченицу као додатак обично распоређен између предикатског и аргументског

[4] Истицање накнадно, наше – МК.

[5] F. R. Palmer, *Modality and the English Modals,* Longman, 1979.

[6] «наравно *речца за потврђивање оправданости неке тврдње или за појачање уверљивости онога што се износи: разумљиво, природно, разуме се*» (PCJ 2007: 787).

израза, и то: у интерпункцијски необележеној и интерпункцијски обележеној позицији», а «као интродуктивна партикула уводи пропозицију с речцом *да* попут аналогних израза типа *чини се,* што је иначе, најчешћа њена позиција» (Петровић 2004: 137), као нпр.:

(3) Полицајци су се *изгледа* дебело збунили (Политика, 33870, 23. 2. 2008, 11); Мислио сам да смо близу позитивног решења, али сам *изгледа* био превелики оптимиста. (Вечерње новости, 12. 3. 2008, 4); и сл.

(3а) Велики број младих људи данас, *изгледа,* верује да је у време комунизма све то било забрањено. (Вечерње новости, 5. 1. 2008, 32); И ти људи, *изгледа,* ипак имају душу (Вечерње новости, 3. 7. 2008, 2); Ни мањи број туриста из Русије, *изгледа,* не брине Црногорце. (Курир, 19. 7. 2008, 7); Опет нам се, *изгледа,* подмукло спрема инфлација (Вечерње новости, 4. 3. 2008, 36); итд.

(3б) *Изгледа* да он у својој задимљеној глави све зна. (Т. Левајац, 76); *Изгледа* да ће до краја фебруара прогласити независност. (Курир, 5. 2. 2008, 5); *Изгледа* да је овако записано у звездама. (Вечерње новости, 22. 6. 2008, 31); итд.

Партикулом *изгледа,* без обзира у којој се синтаксичкој позицији налази по правилу се изражава епистемичко значење вјероватноће, «са средњом извјесношћу» (Трбојевић-Милошевић 2004: 168) у погледу истинитости пропозиције.

2.1.3. Партикули *изгледа* најближа је, ако не и потпуно подударна по значењу, мада не и по дистрибуцији, партикула *чини се*, такође творена конверзијом од презентске алолексе. И ова партикула изражава епистемички суд који подразумева постојање средње извјесне дистанцу према истинитости пропозицијског садржаја. За разлику од партикуле *изгледа*, модална партикула *чини се* не реализује се у интермедијалној интерпункцијски необиљеженој позицији, него искључиво или као (4) интермедијална интерпункцијски обиљежена партикула, или као (4а) интродуктивна партикула, као нпр.:

(4) Нашом земљом данас, *чини се*, влада изузетно штетна симбиоза (Политика, 33937, 3. 5. 2008, 10); Не би, *чини се,* нама ни скупоћа представљала проблем (Вечерње новости, 6. 4. 2008, 11); и сл.

(4а) *Чини се* да ће ова масовна подела акција јавних предузећа неке грађане натерати да коначно "среде" своја документа (Вечерње новости, 5. 2. 2008, 10); *Чини се* да је у резервоару Надала ипак остало више горива (Блиц, 4047, 18. 5. 2008, 45); и сл.

2.1.4. Од свих глаголских алолекси које су конверзијом прешле у модалне партикуле несумњиво је најфреквентнија презентска алолекса *мора.* Иако је у литератури у више наврата, чак и исцрпно, анализирано њено модално значење (Пипер 1983: 167-168; Трбојевић-Милошевић 2004: 156-158; Пипер 2005: 644; Танасић 2008: 181-187), ова алолекса је у свим тим анализама и у правој епистемичкој модалној употреби сматрана модалним глаголом. Презентска алолекса *мора* изражава епистемички суд којим «говорник износи највећи могући степен позитивног опредељења према истинитости пропозиције» (Трбојевић-Милошевић 2004:156). Такво значење она увијек има у примјерима сљедећег типа:

(5) *Мора* да га је негдје видио, али гдје, не зна. (Р. Рисојевић, 59); *Мора* да су му, веселнику, ноге у рату начисто прозебле. (П. Пајић, 125); *Мора* да би инфлација била око нуле кад бисмо престали да – једемо. (Вечерње новости, 5. 7. 2006, 33); *Мора* да су камеру поставила она двојица. (Прес, 31. 3. 2006, 5); *Мора* да свака од тих витица има и своје име (М. Капор, 102); *Мора* да је ово чудесан дан у Србији. (Вечерње новости, 26. 1. 2008, 25); *Мора* да је грешка (В. Б. Виб, 83); итд.

Неколика су показатеља да презентска алолекса *мора* у наведеним и сродним примјерима не представља модални глагол, него – модалну партикулу. Синтаксички критеријум то недвосмислено потврђује. Ако припада глаголу, облик *мора* може бити само дио сложеног глаголског предиката, тако да његова једина допуна може бити други глагол у инфинитивној или у форми *да*+презент, с тим да су те двије форме по правилу међусобно супституентне, као нпр.: *Мора да прође* [→ *Мора проћи*] десет година од последње сахране да би неко смео да измести гробље. (Вечерње новости, 4. 3. 2007, 19); То *мора да се реши* [→ То *се мора решити*] до сутра у поноћ. (Вечерње новости, 21. 7. 2008, 3); и сл. Из тога проистиче да облик *мора* као глагол сам не може бити реченични предикат, него само модални дио сложеног глаголског предиката.[7] Да у наведеним (5) примјерима облик *мора* није модални глагол, него модална партикула показатељ је и то што се његова *да*-допуна ријетко реализује у презенту, а уз то се она никад не може замијенити инфинитивом. Осим тога, облик *мора* као партикула долази по правилу на почетку реченице (уп. примјере под 5), а никада испред тог облика не може да се реализује субјекат (уп. и Пипер 1983:168), док се испред глаголског облика *мора* може експлицирати како субјекат тако и било који други реченични члан, као нпр.: *Дете мора да схвати* да ће родитељ сваки пут бити од речи. (Блиц, 4093, 3. 7. 2008, 23); *Новак мора да сачека* (Вечерње новости, 27. 6. 2008, 48); и сл.

Уз те синтаксичке разлике, облик *мора* као глагол и као партикула врло битно се разликују и значењски. Иако је у оба случаја у питању модално значење (што је и логично јер се ради о *модалном* глаголу и *модалној* партикули) облик *мора* као глагол по правилу изражава деонтичку модалност (тј. модално значење нужности и/или обавезе), док облик *мора* као партикула изражава искључиво епистемичку модалност[8] (тј. модално значење могућности и/или вјероватноће). То значи да је преласком из модалног глагола у модалну партикулу презентска алолекса *мора* нужно промијенила и тип модалног значења. За идентификацију епистемичког значења партикуле *мора* може се примијенити тест супституције синонимским епистемичким партикулама које изражавају увјереност говорника у реализацију садржаја исказа, какве су нпр.: *сигурно, несумњиво, најв(ј)ероватније,* као нпр.: *Мора* да га је негдје видио [→ *Сигурно/ Несумњиво/ Највјероватније*] га је негдје видио.

[7] Тим је онда чудније што оваку употребу алолексе *мора* и један синтаксичар (Танасић 2008:181-187) сматра предикатом имперсоналне реченице, и тој «предикатској» функцији ове алолексе посвећује чак читав рад.

[8] Исцрпан преглед англосаксонских учења о деонтичкој и епистемичкој модалности даје Трбојевић-Милошевић (2004:11-74).

2.1.5. У епистемичке модалне партикуле несумњиво спада и партикула настала од презентске алолексе *јест(е)*. Као потврдна ријечца, облик *јест(е)* синониман је ријечци *да*, и по правилу долази у реплици одговора на тотално питање. Али, нити је употреба ове презентске алолексе везана само за потврдне одговоре на тотална питања, нити се њена модална вриједност исцрпљује у значењу потврдне партикуле *да.* Наиме, алолексом *јест(е)* као модалном епистемичком партикулом изражава се недистанцираност од истинитости пропозиције, тј. увјереност у истинитост пропозиције, тако да је њен семантички еквивалент модални епистемички израз *истина је.* Са тим значењем ова се партикула реализује најчешће у иницијалној интерпункцијски обиљеженој позицији, и тада је супституентна како парикулом *да* тако и модалним изразом *истина је* (6), али и у иницијалној позицији као интродуктивна партикула испред везника *да* (6а), када јој је семантички еквивалент израз *истина је*, као нпр.:

(6) *Јесте,* [→ *Да / Истина је*], затворен је због језика. (Т. Левајац, 54); Да, *јесте,* [→ *Истина је*][9], земља је тврда, реална, црна и заударала је натопљена уљем, гасовима и излизаним гумама. (Р. Адамовић, 227); - *Јесте,* [→ *Да / Истина је*], то је тај! – рекао нам је Херцен Радоњић Кека (Блиц, 4110, 20. 7. 2008, 16); *Јесте,* [→ *Да / Истина је*], дечаци су играли и паметно и одговорно. (Блиц, 3413, 13. 8. 2006, 30) и сл.

(6а) *Јест* [→ *Истина је*] да ће унуци у страху бјежати, али нема друге! (М. Тохољ, 88); *Јесте* [→ *Истина је*] да се службена политика експлицитно изјашњавала против такве праксе, али ријечи су једно, а живот нешто друго. (Блиц, 3959, 17. 2. 2008, 4: Горан Бабић); *Јесте* [→ *Истина је*] да више не пијем алкохол, али за такву ствар се мора наздравити. (Курир, 371, 17-18. 7. 2004, 13); и сл.

Примјери с интродуктивно употријебљеном партикулом *јест(е)* (6а) могу се укидањем везника *да* и васпостављањем паузе на његовом мјесту преобликовати у структурно подударан тип с примјерима (6), чиме се заправо показује да је у овим реченицама на структурном плану везник *да* експлетиван. Употреба *јест(е)* као интродуктивне партикуле, међутим, «готово емфатички истиче истинитост пропозиције изричне клаузе е да би се на нивоу сложене реченице тиме посебно комуникативно фокусирао садржај клаузе са супротним везником» (Ковачевић 2007:115-116).

2.1.6. Модално употријебљеној партикули *јесте* значењски је блиска презентска алолекса *стоји.* И та алолекса има модално епистемичко значење увјерености у истинитост или сагласности са истинитости пропозиције исказа. За ову алолексу као модалну, и то интродуктивну партикулу, забиљежили смо два примјера, у којима се она може замијенити или партикулом *јесте* или модалним изразом *истина је*:

(7) *Стоји* [→ *Јесте / Истина је*] да су били ослабљени у нападу, али то није наш проблем (Блиц, 3160, 27. 11. 2005, 27); *Стоји* [→ *Јесте / Истина је*] да је Фенербахче јачи по питању новца (Блиц, 4129, 8. 8. 2008, 30)-

[9] Примјер је интересантан по томе што је у њему из емфатичких разлога редуплицирано «потврђивање», и партикулом *да* и партикулом *јесте*.

2.1.7. Најбројније партикуле настале конверзијом од презентских алолекси свакако су оне са значењем *закључивања.* Закључивање се сматра једним од начина исказивања нефактивности израза, тј. представљања садржаја пропозиције као нечињеничног (Трбојевић-Милошевић 35), па самим тим и један од најбитнијих начина формирања епистемичких судова. У корпусу смо забиљежили седам презентских алолекси које су конверзијом постале модалне закључне партикуле, а то су: *значи, бива, излази, произлази, проистиче, сл(иј)еди* и *испада.*

2.1.7.1. Од тих закључних партикула насталих од презентских алолекси у употреби је најчешћа партикула *значи.* У савременом српском језику ова се модална партикула остварује по правилу (8) интонационо издвојена било на почетку било у средини исказа, или (8а) ријетко као интородуктивна партикула испред *да*-клаузе, као нпр.:

(8) Уторак је други дан у недељи. *Значи*, паран, питом и добар. (Д. Радовић, 38); Па, знаш шта, ја морам да резонујем са становишта државе. *Значи,* није битно шта неко из «круга двојке» ту мисли. (Политика, 33933, 26-27. 4. 2008, 8); Црна Гора ће своје држављанство давати изузетно рестриктивно. *Значи*, двојно држављанство неће бити за сваког. (Вечерње новости, 16. 7. 2008, 5); итд.

(8а) Народ је масовно изашао на гласање. *Значи да* му је стало шта ће се десити с државом. (Курир, 13. 6. 2008, 3: Небојша Јеврић); итд.

2.1.7.2. Готово подударно значење са закључном партикулом *значи* имају и закључне партикуле *излази, произлази, проистиче* и *сл(иј)еди*, настале такође од презентских алолекси. Од наведених глаголских алолекси у вриједности партикуле рјечници биљеже – и то опет у оквиру израза[10] – само *излази*: «и з л а з и *значи, следи, према томе, једнако је, дакле*» (РМС, књ. 2, 399). Пошто у нашем корпусу није забиљежен ниједна примјер ових партикула, наводимо примјер из рјечника за партикулу *излази*, и његову трансформацију у реченице са синонимним партикулама *произлази*, *проистиче* и *следи:*

(9) Ако је а=2, х=2, *излази да* је а=х. (РМС, књ. 2, 399); Ако је а=2, х=2, *произлази да* је а=х; Ако је а=2, х=2, *проистиче да* је а=х; Ако је а=2, х=2, *следи да* је а=х.

Наведене закључне партикуле не морају се реализовати само као интродуктивне партикуле испред везника *да* на почетку основне клаузе, него могу, попут партикуле *значи*, бити у иницијалној или интермедијалној интонацијски обиљеженој позицији главне клаузе, као нпр.:

(9а) Ако се стално дружи са весељацима, *произлази/ проистиче/следи*, и он је весељак; Ако се стално дружи са весељацима, и он је, *произлази/ проистиче/следи*, весељак.

2.1.7.3. Значењски је наведеним закључним партикулама сродна, ако не и подударна, партикула *испада*, настала такође од презентске алолексе. Је-

[10] Интересантно је да се у рјечничкој обради и већина овдје анализираних партикула - будући да им је значење тешко подводљиво под послисемијску структуру лексеме – увршатава , несоновано, у значења *израза*. В. нпр. у РМС и РСАНУ за *биће, јесте, разуме се, изгледа.*

дина разлика је у дистрибуцији: за разлику од партикула *значи*, *произлази*, *проистиче* и *сл(иј)еди*, партикула *испада* несвојствена је специјалним стиловима српског језика, посебно научном, и по правилу се употребљава у разговорном и публицистичком стилу, као нпр.:

(10) Тако *испада* да у садашњости живи прошлост. (Политика, 33891, 15. 3. 2008, КУН, 9); *Испада* да се стално жалимо. (Вечерње новости, 16. 7. 2008, 45); А сада *испада* да се ја нисам служио аргументима већ су аргументи били моји потчињени. (В.Б. Виб, 31-32) и сл.

Иако је у наведеним примјерима партикула *испада* реализована само у позицији интродуктивне закључне партикуле испред *да*-пропозиције, њој није несвојствена ни иницијална и интермедијална интонацијски обиљежена позиција, као нпр.:

(10а) *Испада,* у садашњости живи прошлост; У садашњости, *испада,* живи прошлост; и сл.

2.1.7.4. Као закључна партикула, и то искључиво у интонацијски обиљеженој – или иницијалној или интермедијалној – позицији, може се јавити и презентска алолекса *бива,* као нпр.:

(11) О висини наднице, односно надокнаде за ту ситну услугу, њих ће се двојица, *бива*, ласно, ненасилно договорити (Блиц, 2815, 12. 12. 2004, 4: Горан Бабић); *Бива*, ниједном од етникума није било довољно простора у заједничкој кући (Блиц, 2780, 7. 11. 2004, 4: Горан Бабић) и сл.

У свим наведеним примјерима глаголска алолекса *бива* несумњиво има статус закључне партикуле. Она се у датим контекстима може супституисати синонимним закључним партикулама и изразима *дакле* и/или *према томе*, па чак и закључном партикулом *значи*. За разлику од наведених, синонимних јој партикула, партикула *бива*[11] увијек је обиљежена нијансом колоквијалности и наративности.

2.1.7.5. Значење закључивања које имају наведене партикуле (*значи, излази, произлази, проистиче, испада, сл(иј)еди* и *бива*) без сумње потпада под епистемичка модална значења, зато што оно подразумијева модалне судове изведене на основу дедукције, а то нужно значи да су пропозиције изражене тим исказима подложне неистинитости будући да се аргументовано могу и нападати и бранити.

2.1.8. *Императивне алолексе.* Од императивних алолекси конверзијом преведених у модалне партикуле у нашем корпусу забиљежили смо само двије: *рецимо* и *узмимо*. И једна и друга изгубиле су императивно модално значење (значење директивности), а добиле значење метајезичке модалности. Метајезичка модалност (или компрехензивна модалност, тј. модалност разумљивиости) «представља квалификацију разумљивости исказа, као оцену коју говорно лице даје о адекватности форме исказа њеном садржају и мо-

[11] Интересантно је да рјечници уопште не региструју ово значење глагола *бивати,* нити пак алолексе *бива*.

гућностима саговорника да исказ правилно разуме. У ту сврху говорно лице користи изразе који уводе прецизније, алтернативне или адекватније облике од оних који су за исти или сличан пропозитивни садржај употребљени, дакле изразе као што су *другим речима, друкчије речено, то јест, према томе, на пример, наиме* итд.»[12] (Пипер 2005: 646).

Обје императивне алолексе у форми првога лица множине императива – и *рецимо* и *узмимо* – у вриједности партикула метајезичке модалности имају по правилу значење слично или подударно «метајезичкој» партикули *на прим(ј)ер*.

2.1.8.1. Од двију наведених императивних алолекси које су конверзијом преведене у модалне партикуле са значењем *на примјер* у употреби је неупоредиво чешћа партикула *рецимо*. А партикула *рецимо* употребљава се по правилу у (12) некој интонационо обиљеженој реченичној позицији (иницијалној, интермедијалној или финалној), или пак (12а), доста ријетко, као интродуктивна партикула испред *да*-пропозиције, као нпр.:

(12) Нама се веровало. Погрешим, *рецимо,* име вароши – они на мапи промене онако како сам ја рекао. (В. Б. Виб, 31); У сваком случају, било је мојих пријатеља који су били незадовољни. *Рецимо,* Добрица Ћосић је један од њих. (Вечерње новости, 16. 2. 2008, 26: Дејан Медаковић); По свему судећи, све је до сада рађено обрнутим редом: просторни план општине Будва, *рецимо,* донесен је пре просторног плана републике. (Вечерње новости, 26-27. 4. 2008, 5); и сл.

(12а) – Шта предлажете, Драги мој Вопика, у том случају. – *Рецимо да* се са сваког модела откине једно дугме и пошаље пострадалима. (В. Б. Виб, 124); и сл.

2.1.8.2. Подударна је у модалном метајезичком значењу с партикулом *рецимо* и партикула *узмимо,* настала такође од императивне алолексе. Ова императивна алолекса у вриједности модалне «метајезичке» партикуле много је рјеђа у употреби од синонимних партикула *на примјер* и *рецимо*. Тако у нашем корпусу нисмо забиљежили ниједан примјер, па зато за поткрепу њеног модалног метајезичког значења доносимо примјер из рјечника:

(13) Ако му понуди ... *узмимо* [→ *рецимо// на примјер*] 2000 динара ... он ће се посла прихватити ... савјесно (И. Дончевић) (РМС, књ. 6, 458).

2.1.9. *Футурске алолексе.* Од футурских алолекси у вриједности модалних партикула забиљежили смо само *биће* као облик трећег лице једнине глагола *бити.* Модалну вриједност ове футурске алолексе констатује како научна и граматичка тако и рјечничка србистичка и/или сербокроатистичка литература. У научној и граматичкој литератури модално значење те алолексе сматра се једним од значења глаголске лексеме *бити* (Трбојевић-Милошевић 2004:142; Силић&Прањковић 2005: 194; Пипер 2005: 645; Ковачевић 2007:117).

[12] У питању су, у ствари, експланативни (објаснидбени) везници и везнички изрази, о којима се, са синтаксичког аспекта, исцрпно говори у: Ковачевић (1998: 58-82).

Нигдје се у литератури овај футурски облик не подводи под модалне партикуле. А сви примјери у научним, граматичким и рјечничким помињањима модалне употребе облика *биће* јасно показују да је ова футурска алолекса конверзијом преведена у епистемичку модалну партикулу којом истинитост пропозицијског садржаја говорник процјењује као врло вјероватну. Уз то, сви навођени примјери припадају интродуктивној употреби партикуле *биће* само у случајевима када иза ње слиједи *да*-клауза у којој је предикат у презенту или перфекту. У таквим случајевима заиста се најчешће – што не значи и увијек – реализује футурска алолекса *биће* у вриједности модалне партикуле са значењем *в(ј)ероватно*:

(14) *Биће* да су они били мало бољи познаници (Р. Рисојевић, 56); *Биће* да је то само трун од онога шта ја све не знам. (Р. Адамовић, 39); Петко има једну изврсну особину, а то је стрпљење. *Биће* да је то последица срећног споја урођене мудрости и стеченог искуства (Блиц, 3083, 11. 9. 2005, 30); *Биће* да је посреди још мало маркетинга. (Прес, 4. 8. 2006, 3); итд.

Осим што се најчешће остварује као интродуктивна партикула испред *да*-клаузе, партикула *биће* може се – што литература уопште не региструје – реализовати и у интермедијалној интонационо обиљеженој, али и у интонационо необиљеженој позицији:

(14а) «Оманули» су, *биће*, Новосађани (Блиц, 2787, 14. 11. 2004, 6); То наши постмодернисти, наравно, не признају, или, *биће,* не знају. (Вечерње новости, 11. 8. 2004, додатак Култура, II: Милисав Савић); Нису Чекић и Васић свете краве. Или су, *биће***,** браћа Далтон? (Прес, 20. 7. 2007, 25); и сл.

Наведени примјери још боље него они (14) потврђују да облик *биће* – који је и овдје замјењив партикулом *в(ј)ероватно* – представља конверзијом насталу модалну епистемичку партикулу Овдје је, наиме, облик *биће* интерполиран у структуру исказа која се реализује без везника *да* и, осим у посљедњем примјеру, издвојен интонационим паузама, по чему и формално постаје подударан са правим модалним партикулама.

3. Да закључимо. У овоме раду доказали смо како конверзијом глаголских алолекси могу настати модалне партикуле. Да би једна глаголска алолекса постала модална партикула, неопходно је да се испуне најмање два услова: 1) да она у свим синтаксичким контекстима остане непромјењива, тј. да се искључи могућност њене замјене неком другом алолексом у датоме контексту; и 2) да има лексикализовано значење.

3.1. Наша анализа захватала је само синтетичке глаголске алолексе (укључујући ту и рефлексивне облике глагола). Показало се при том да су презентске алолексе најподложније конверзији у модалне партикуле. Све модалне партикуле настале од презентских алолекси искључиво су у облику трећег лица једнине, а то су: *бива, значи, излази, испада, јест(е)*, *мора, произлази, проистиче, разуме се, сл(иј)еди, стоји* и *чини се.* При преобразби глаголских алолекси у глаголе ти глаголски облици нужно се лексикализују, тј. осамостаљују своје значење, и то тако што немодалне конвертоване лексеме доби-

јају модално значење, док модалне конвертоване лексеме нужно преузимају други тип модалности. Већина глаголских алолекси у вриједности модалних партикула могу се реализовати и као интродуктивне партикуле испред *да*-клаузе, и као интермедијалне интонационо изоловане партикуле. Изузетак су партикула *мора*, која се реализује само као интродуктивна, и партикула *бива,* која се реализује искључиво као интермедијална. Готово све партикула настале од презентских алолекси изражавају епистемичку модалност.

3.2. Осим од презентских алолекси, конверзијом модалне партикуле настају и од императивних и футурских алолекси. Од императивних алолекси настале су, и то од облика првога лица множине, партикуле *рецимо* и *узмимо*, с тим да су обје осамосталиле своје значење изгубивши императивну (директивну) модалност а добивши метајезичку модалност. Од футурских алолекси једино треће лице једнине футура првог – *биће* – конверзијом постаје модална епистемичка партикула са значењем вјероватноће.

3.3. Будући да анализиране алолексе испуњавају све и морфолошке, и синтаксичке и семантичке услове конверзије – њих је и у научној, и у граматичкој, и у рјечничкој обради нужно третирати као модалне партикуле, а не као глаголе, како је то до сада – неосновано – чињено.

Кључне ријечи: лексема, алолекса, конверзија, модалне партикуле, модалност, епистемичка модалност, деонтичка модалност, метајезичка модалност, императивна модалност.

ИЗВОРИ

а) књижевноумјетнички стил:

Р. Адамовић – Ратко Адамовић, *Ковачи стакла,* Народна књига, Београд, 2005.

В. Б. Виб – Влада Булатовић Виб, *Велико спремање*, БИГЗ, Политика, Београд, 1994.

М. Капор – Момо Капор, *Елодорадо*, Новости, Београд, 2005.

Т. Левајац – Тихомир Левајац, *Осмех,* Арт принт, Бања Лука, 2008.

П. Пајић – Петар Пајић, *Приче,* Просвета, Београд, 1998.

Д. Радовић – Душан Радовић, *Београде, добро јутро*, Октоих, Подгорица, 2001.

Р. Рисојевић – Ранко Рисојевић, *Босански џелат,* Глас српски, Бањалука, 2004.

М. Тохољ – Мирослав Тохољ, *Мала Азија и приче о болу,* ИГАМ, Београд, 2003.

б) публицистички стил:

Блиц – *Блиц*, дневне новине из Београда.

Вечерње новости – *Вечерње новости,* дневне новине из Београда.

Курир – *Курир,* дневне новине из Београда.
НИН – *НИН*, недјељне новине из Београда.
Политика – *Политика,* дневне новине из Београда.
Правда – *Правда,* дневне новине из Београда.
Прес – *Press,* дневне новине из Београда.

ЛИТЕРАТУРА

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика,* Београд: Завод за уџбенике.

Ивић 1978: Милка Ивић, О српскохрватским реченичним прилозима, *Јужнословенски филолог, XXXIV*, Београд, 1-17.

Ковачевић 1998: Милош Ковачевић, Објаснидбене (експланативне) координиране конструкције, у; *Синтакса сложене реченице,* Београд, Србиње: Рашка школа, Просвјета, 58-82.

Ковачевић 2007: Милош Ковачевић, *Пунозначна и копулативна употреба глагола БИТИ,* у: *Србистичке теме,* Крагујевац: ФИЛУМ, 107-128.

Мразовић&Вукадиновић 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance,* Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Dobra vest.

Петровић 2004: Владислава Петровић, Граматички статус и употребне вредности лексеме ИЗГЛЕДА, *Научни састанак слависта у Вукове дане, 33/1,* Београд, 135-143.

Пипер 1983: Предраг Пипер, Синонимије и конверзије с глаголом МОРАТИ, *Научни састанак слависта у Вукове дане, 12/1*, Београд, 1983, 167-181.

Пипер 2005: Предраг Пипер, Модалност, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: Проста реченица,* Београд, Нови Сад: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, Матица српска, 2005, 636-649.

Ристић 2006: Стана Ристић, Партикуле као речи у функцији метатекстуалних оператора, *Научни састанак слависта у Вукове дане,* 35/1, Београд, 205-216.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 5, 1973; књ. 6, 1976, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, књ. 1, 1959; књ. 7, 1971; књ. 8, 1973; књ. 13, 1988, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.

Силић&Пранъковић 2005: Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta,* Zagreb: Školska knjiga.

Танасић 2008: Срето Танасић, Један тип безличне реченице с глаголом МОРАТИ, *Српски језик, XIII/1-2,* Београд, 181-187.

Тафра 2005: Branka Tafra, Konverzija kao gramatički i leksikografski problem, u: *Od riječi do rječnika,* Zagreb: Školska knjiga, 99-114.
Трбојевић-Милошевић 2004: Ivana Trbojević-Milošević, *Modalnost, sud, iskaz. epistemička modalnost u engleskom i srpskom jeziku,* Beograd: Filološki fakultet.

Miloš Kovačević

VERBAL ALLOLEXES AS MODAL PARTICLES

Summary

There is no evidence in Serbo-Croatian literature either in grammar books or dictionaries regarding the use of conversion of verbal allolexes into modal particles (modal adverbs).

This paper deals with the selection of fourteen synthetic forms of the verbs converted into modal particles.Among them the greatest number goes to the present tense allolexes all of which are realized in the impersonal form, in the third person singular and all in all there are twelve of them : *biva, znači, izlazi, ispada, jest(e), mora, proizlazi, proističe, razum(ij)e se, sl(ij)edi, stoji* and *čini se*. Two imperative allolexes have been selected and analyzed in the form of the first peson plural and they are : *recimo* and *uzmimo* as well as one future allolexis in the form of the third person singular : *biće*.This paper has revealed which conditions are necessary for the conversion of one verbal allolexis into a modal particle, and the sintactic-semantic-pragmatic analysis of all mentioned 15 verbal allolexes adopting morphological status of (modal) particles has been carried out.

811.163.41’367.625

Бранислав Остојић
Никшић

СТАБИЛНОСТ И НЕСТАБИЛНОСТ ВРЕМЕНСКИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА И ИНОВАЦИЈЕ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

У овом раду аутор је утврдио да синтаксичка синонимика у српском књижевном језику и у низу народних говора редукује од Вукових времена наслијеђени систем временских глаголских облика. Уклањају се имперфекат и аорист, мада их тај процес не захвата истовремено. Први је на удару имперфекат. Сужена је употреба Футура I, а истискивање плусквамперфекта је такође у току.

I

1. Развитак књижевног језика у свим фазама своје синхроније подложан је двјема супротним тенденцијама – тенденција чувања наслијеђене књижевнојезичке норме и тенденцији моделовања постојеће норме. У исто вријеме књижевни језик треба да је стабилан и еластичан како би могао прихватити све иновације које потпомажу правилно извршавање функција и његов ограничен развитак.[1] На таквим основама може се сасвим правилно резоновати о стабилности и нестабилности његових граматичких категорија.[2]

2. Вуков модел књижевног језика с основним смјерницама развоја стар је више од 150 година. Потпуно је јасно да су се у том раздобљу догодиле промјене које иновирају језик у лексичко-семантичком, фонетско-морфолошком и синтаксичком систему. Наш књижевни језик брзо се развијао[3] тако да, на примјер, 60-их година 20. вијека ми не употребљавамо извјесне језичке особине које је Вук употребљавао, а развиле су се друге које су се код њега налазиле тек у зачетку.[4] Од Вукова књижевног језика који је био у повоју изградио

[1] Љ. Јонке, *Књижевни језик у теорији и пракси*, Загреб, 1965, 191.

[2] Ј. Вуковић, *Стабилност и нестабилност појединих граматичких категорија и иновације у књижевном језику,* Радови, књ. 30, АНБиХ, Сарајево 1966, 14.

[3] А. Белић, *Београдски стил,* Наш језик, књ. 2, 195.

[4] А. Белић, *О уједначавању у књижевном језику*, Наш језик, књ. 4, 8.

се данас модерни књижевни језик „са широким изражајним могућностима”[5]. Језик се није удаљио од Вукове основе, развијао се у његову духу постајући гипкији у фрази, прецизнији у изразима, богатији у реченици.[6]

3. Вук Караџић је на самом почетку, када је писао граматике, утврдио фонетско-морфолошки систем књижевног језика, синтаксички пак систем на основу Вукова језика – Вука књижевника и Вука граматичара – утврђивали су каснији граматичари. Систем временских глаголских облика у дјелима Вука Стефановића Караџића је онај који се формирао током претходног стољећа у новоштокавским говорима и који је био дотад најрељефније испољен у дјелима народне књижевности насталим на тим говорима. Тај глаголски систем у основи српског књижевног језика као његова интегрална вриједност приказан је у Маретићевој *Граматици српскога или хрватскога језика*. Временски глаголски систем развијао се у књижевном језику с разликама у функционалним стиловима и књижевнојезичким изразима.

4. Овим радом покушаћемо да објаснимо стабилност и нестабилност појединих временских глаголских облика у данашњем књижевном језику, проблем ишчезавања појединих облика, упрошћавања временског глаголског система као и иновације које прате књижевни језик у том процесу.

II

5. Сложени систем временских глаголских облика, који нам је остао у наслеђу од Вукова времена, мање-више још постоји, али су неке форме у пракси књижевног језика који мијења те односе, све више изложене ишчезавању и данас представљају, бар у већини регионалних сфера и функционалних стилова књижевног језика, један од типичних примјера нестабилности. Оне нијесу застарјеле, нијесу архаизиране, али ће, сигурни смо, бити потиснуте од данас много фреквентнијих форми.

Ето то су симптоматични процеси који се невидљиво одигравају у развитку књижевног језика, а који нам постепено показују видљиве резултате занимљиве за граматичку анализу.

6. Као и у лексичкој грађи, књижевни језик има стабилизоване временске глаголске облике (презент, перфекат и футур I) и оне који су подложни ишчезавању (имперфекат, аорист, плусквамперфекат и футур II). Али док је лексички материјал увијек подложан све већем проширивању основног фонда, временски глаголски облици, као и граматичке категорије уопште, имају сразмјерно мање потребе да се проширују. У лексичком смислу језик расте, у граматичком се моделира.[7] То је оно по чему се може рећи да се језик стално мијења, али да је у својој структури књижевни језик стабилан.

---

[5] М. Ивић, *Једно поређење Вукова језика са нашим данашњим књижевним језиком*. – Зборник за филологију и лингвистику 1, Нови Сад 1957, 115.

[6] Ђ. Стојановић, *Један општи поглед на Вуков рад,* Јужнословенски филолог 1–2, 1921.

[7] Ј. Вуковић, *Стабилност и нестабилност појединих граматичких категорија и иновације у књижевном језику*, Радови књ. 30, АнБиХ Сарајево 1966, 12.

За неколико деценија убрзаног културног и материјалног напретка може се осјетити велики пораст лексичке грађе у књижевном језику, за које вријеме граматичка структура једва да ће што примјетније доживјети у својим промјенама.

7. Стабилност временских глаголских облика зависи од различитих услова и њени показатељи нијесу везани за фреквенцију употребе, или у већини случајева то нијесу. Они се огледају у њиховој функционалности. Стабилност и функционалност могу бити и регионалног карактера, па их треба посматрати на релацијама регионалне и функционалне припадности. Јаснија и рељефнија слика употребе временских глаголских облика у српском језику добија се ако се посматрају у конфигурацији књижевнојезичких стилова и у конфигурацији регионалних навика. Том приликом тачно се утврђује шта је стабилно, а шта нестабилно, шта се губи, а шта се трансформише и добија нову функционалну вриједност.

При посматрању временских глаголских облика српскога језика у свјетлу чисто временских локација које собом носе и своја стилистичка обиљежја,[8] неопходно је због прецизности и синтаксичке синонимичности посматрати не само синтакстички него и њихов семантички карактер. Када се овим методом посматрају временски глаголски облици у српском језику, онда се може констатовати да су временске категорије толико стабилне, колико су оне у језику функционално потребне и стилистички релевантне.

а) Стабилни су у стандардном језику они временски глаголски облици који су једнако својствени свим функционалним стиловима. Таква је употреба: *презента, пуних облика перфекта и футура I* у свим значењима.

б) Стабилна је у стандардном језику и она употреба временских глаголских облика који су „функционално специфицирани" и припадају само одређеним функционалним стиловима. *Крњи перфекат* је стабилна граматичка категорија у литерарном стилу и експресивно интонираном разговорном језику, па затим таква је и употреба *наративног презента* у „наративно изражајним поступцима".[9]

III

8. Напоредна употреба више претериталних времена са истом синтаксичком вриједношћу, довела је у појединим словенским језицима до губљења неких од тих времена, а у неким до остајања само једног претериталног времена.[10] Таква релативновременска употреба претериталних времена у српском књижевном језику имају: *претеритална времена, приповиједачки*

[8] Ј: Вуковић, *Исто*, 18. и 19.

[9] Ј. Вуковић, *Исто*, 14. В. и М. Стевановић, *Значења и функције временских глаголских облика.* – САНУ Београд 1968, 91.

[10] М. Стевановић, *Оп. цит.*, *48.*

презент и приповиједачки императив, мада њихова синтаксичка синонимичност није подједнака у свим дијалектима.[11]

9. У новије вријеме ријеђа употреба *имперфекта, плусквамперфекта и аориста* постаје одлика српског књижевног језика. Док се као узор у књижевном језику узимао, по Вуковој препоруци, језик народних умотворина, облици *имперфекта* су се чували у књижевном језику. Тај облик налазимо сасвим често код непосредних Вукових сљедбеника и млађих покољења друге половине 19. вијека[12]. Отуда су писци одустали од, у то вријеме драгоцјених, Вукових препорука и откада су за узор почели узимати живи народни језик и друге на том изразу шире изворе богаћења, *имперфекат* се све више губио из књижевнојезичке употребе тако да је, на примјер, 40-их и 50-их година, 20. вијека његова употреба у осјетном нестајању.[13]

Постојала је, а и данас у великој мјери постоји, разлика у употреби *имперфекта* и *аориста*, на примјер, између изражајног узуса на релацији односа ијекавског:екавског писаног изражавања. У стандардном језику којим се служе урбане средине на екавској дијалекатској територији они се сасвим ријетко јављају.[14]

Судбину *имперфекта* најбоље је пратити код писаца чији је период стварања био нешто дужи (Андрић, Селимовић, Лалић). Лалић, на примјер, у својим новијим дјелима све мање употребљава *имперфекат* и поред тога што је наслиједио из свога краја врло живо осјећање за његову синтаксичко-стилску вриједност. Потпуна синтаксичка синонимика не само *имперфекта и импефективног презента за прошлост* већ и *перфекта* чине сувишном напоредну употребу њихову.

> Једнога приораше да се пење на таван, а тај, одрастао човјек, дрхташе од страха и *брањаше се (= брани се = бранио се)* плачним гласом (М. Лалић, Зло пољеће, 28), Онај у фесу цео дан нестрпљиво *ходаше (= хода = ходао је)*, сваки час *запиткиваше (= запиткује = запиткивао је)*... Л. Лазаревић, Целокупна дела, 250.

Употреба *имперфекта* као облика са знатно мањим радијусом употребе постајала је све излишнија, тако да је и он данас у књижевном језику облик у ишчезавању. Има, додуше, случајева у којима сам облик *презента* не може да га замијени, као у примјерима *имперфекта за садашњост*:

Како се ти оно зваше? Одакле ти оно бијаше?

---

[11] У црногорским говорима и сусједним им областима сва се претеритална времена и други облици у њиховој служби чувају у широкој употреби. Таква употреба њихова је и у језику писаца из истих области. (Исп. Б. Остојић, *Историја црногорског књижевнојезичког израза*. – ЦИД Подгорица 2006, 344–345).

[12] Вук је у сопственом језику знао за имперфекат и „обилато га користио" у преводу Новога завјета. Касније је он у Вука изузетно риједак што је свакако утицај средине у којој се кретао (Србија и Војводина). Непримјетна је, на примјер, разлика у употреби имперфекта у књижевном језику 20. вијека и у Вукову језику (изузев језика превода Новога завјета). Исп. М. Стевановић, *Оп. цит. 118.*

[13] М. Стевановић, *Исто*, 108.

[14] За ове глаголске облике М. Стевановић каже „да се јављају у већине говора нашега језика па и у говорима шумадијско-сремским који чине основицу екавског изговора." Наћи ће се, како он каже, и у дневним листовима, дописима и репортажама (Исп. М. Стевановић, *Исто*, 102–205).

Диференцијална вриједност ће се, вјероватно, надомјестити другим допунским језичким средством, на примјер каквом временском одредбом и сл. којим би се означила прошлост, тако да се имперфекат неће очувати ни у овим конструкцијама.

У народним говорима црногорским, у говорима Пиве, Дробњака и Ускока на сјеверозападном дијелу Црне Горе имперфекат за садашњост изгубио је модалну боју,[15] изгубљени су тамо данас трагови прошлости и будућности њихова значења, па, дакле, имперфекатска конструкција типа: *Како се ти оно зваше?* супституише се семантичким еквивалентом: *Како се ти оно зовеш?* У ову игру се, како рече М. Станић, био уплео и *аорист*: *Чи ти но бијаше? и Чи ти оно би?*[16]

У истим тим говорима очуван је, међутим, данас *имперфекат* мјесто *презента* ради блажег, „мекшег" саопштавања: *Шћаше мало колибице. Имаше лијепо имањце.* И има углавном садашњу ситуацију. Њиме се управо казује нешто добро, поновљено уз призвук бојазни да се нешто не деси или не крене у рђавом правцу.

10. Напоредна употреба *аориста* и *презента перфективних глагола* за означавање извршених радњи у одређеној прошлости:

> Писарчић *написа и прочита* га народу (= *напише и прочита га)* – С. М. Љубиша, Приповијести 16; У тишини *чу* чврсте кораке преко дворишта, *наслони се* на штап и *подиже* тешку главу (= *чује... = наслони се... = подигну)* – М. Лалић, Свадба, 32.;

довела је до ређе употребе аориста у књижевном језику, посебно у информативно-пословном и административном стилу, у разним новинарским саопштењима и научним расправама, као и у низу народних говора.

У Вукову језику, посебно у његовим историјским списима, *перфективни презент* је широке фреквенције, док је у језику његових непосредних сљедбеника употреба *аориста* знатно обилнија. *Аористом* се постиже већа живост, а *презентом* рељефност, па се за приказивање одговарајућих ситуација употребљавају још увијек напоредо. Тамо гдје се не иде за поменутим стилским ефектима, у новинарско-публицистичком стилу и у преводима *перфект* их потискује из употребе.[17]

У ијекавским говорима који чине базу Вукова књижевног језика *аорист и имперфекат* су и данас у живој употреби мада се назиру знаци њихова ишчезивања и из тамошњих говора. Необичнија је и тамо употреба *имперфекта од аориста* перфективних глагола док је необичан, па чак и сасвим искључен, *аорист глагола несврше̏ног вида*. Нема га у најобичнијим рубрикама дневне штампе, у текстовима интелектуалног стила па ни у умјетничкој литератури. Многи писци који у свом говорном језику носе живо осјећање

---

[15] Ј. Вуковић, *Исто, 88; М. Стевановић*, *Исто*, 104.

[16] М. Станић, *Ускочки говор*, СДЗб књ. 22, Београд 1977, 104.

[17] С аористом перфективних глагола може алтернирати и презент имперфективних глагола у, на примјер, дурмиторским говорима (*Мишо дођи брзо овамо, цијепа ти књигу (исцијепа ти књигу)*, *Припази мало, кипи ти (покипље ти) вареника*. Такву напоредну употребу у ситуацијама „стварне садашњости у књижевном језику биљежи Љ. Стојановић (М. Ивић, *Оп. цит*., 113).

за *аорист глагола свршеног вида,* неће употребити, или ће рјеђе употребити, *аорист глагола несвршеног вида*, као уосталом и имперфекат.[18]

11. *Плусквамперфекат* се данас, посебно с обликом *имперфекта* помоћног глагола *бити*, знатно рјеђе употребљава него што се употребљавао у Вукову језику и језику његових савременика и сљедбеника (Петра II Петровића Његоша. С. М. Љубише и С. Матавуља). Што се губи плусквамперфекат сасвим је разумљиво пошто је радијус употребе *перфекта*, као његовог синтаксичког синонима, неупоредиво већи:

Стојан је остао да разгледа црепуље јер се *био ријешио* (= *се ријешио*) да купи једну (Д. Радић, Село, 84); *Прошли смо били (= прошли смо)* кад нас је једна патрола скренула с пута (М. Лалић, Лелејска гора, 70).

Плусквамперфекат је нешто обичнији у разговорном језику и у новинарско-публицистичком стилу. Иначе, у приповиједању и експресивном стилу излагања потиснуо га је *крњи перфекат* као његов потпун синтаксички синоним:

Бакоњи *бијаху прионуле* (= *прионуле*) очи уз манастир. Некакав страх *бијаше обузео (= обузео)* попа да се једва држаше.

12. *Презент перфективних глагола* као синтаксички синоним *футуру II* истих тих глагола истискује *футур II* из употребе:

Ако не *буду дозвали (= не дозову)* по имену, онда неће знати ни ко зове (Лалић, Хајка, 176): Овако ћу да изгледам ако све *буде пропало (= све пропадне)* – Р. Константиновић, Чисти и прљави, 158.

Презент се са значењем још нереализованих радњи које се износе као услов употребљава неупоредиво чешће у народним говорима и у свим функционалним књижевнојезичким стиловима. Код већине писаца он је једино у употреби. И овдје вриједи општелингвистички закон језичке економије.

И *футур II глагола несвршеног вида* подложан је такође губљењу из српског језика. Њега потискују: а) *презент глагола несвршеног вида с префиксом -уз.* Ја сам била за јунаком, и ако се још једанпут *узудајем (= будем удавала)* опет ћу се удати за јунака; Ако *успишеш* (= *будеш писао)*, одговори јој како треба: б) *презент глагола несвршеног вида* за условне радње: Ако сви *иду* (= *буду ишли)*, неће познати да мене нема, Кад му *пишеш* (= *будеш писао)*, не заборави му рећи.

У оба случаја ријеч је о перфективним радњама. Префикс *уз-* носи елементе свршености (*продуженосвршени глаголи*),[19] а презенти глагола несвршеног вида (*иду* и *пишеш*) употребљени су у перфективном значењу.[20]

---

[18] М. Ивић, *Оп. цити,* 121.

[19] Ни облици презента с префиксом *уз-* нијесу синоними по цјелокупној својој вриједности. И ти презенти иду у перфективне продужносвршене глаголе и значе „дубље залагање у вршење њиховим општим делом означене радње.” М. Стевановић, *Оп. цит.*, 149.

[20] Мишљења су различита када је у питању глаголски вид наведених глагола. Ми прихватамо мишљење проф. М. Стевановића да они значе имперфективну радњу. М. Стевановић, *Оп. цит*., 150–151. Примјери из језика М. Лалића, С. М. Љубише, Д. Радића и Р. Константиновића преузети су у овом раду из књиге М. Стевановић, *Функције и значења временских глаголских облика – ЦАНУ*, Београд 1967.

Ако се зна да се напоредо са *футуром II глагола имперфективног вида* употребљава у истој вриједности: а) футур I истих тих глагола: Можда ће и он с нама сјутра играти кошарку (= Можда и он с нама сјутра буде играо кошарку) и б) перфекат: Чим одслуже војску, запослиће се сви који су завршили школу (= који буду завршили школу), онда је сасвим разумљиво што овај облик ишчезава из српског језика.

13. И најзад – као закључак – могли бисмо нотирати да као и у већини словенских језика тако и у српском у низу народних говора и у књижевном језику синтаксичка синонимика редукује сложени временски глаголски систем.

Уклањају се *имперфекат* и *аорист* мада их тај процес не захвата истовремено. Први је на удару *имперфекат*. Сужена је употреба *футура II*, а истискивање *плусквамперфекта* је такође у току.

Кључне ријечи и синтагме: стабилност, нестабилност, норма, народни говори, функционални стилови, синонимика, иновације, временски глаголски облици.

Branislav Ostojić

STABILITY AND NONSTABILITY OF VERBAL TENSE FORMS AND INNOVATIONS IN THE LITERARY LANGUAGE

Summary

In the paper, author is stating that, in Serbian literary language and in several Serbian dialects, the syntactic synonymy reduces the system of verbal tense forms, inherited from Vuk Karadzic's times. Imperfect and aorist tenses are disappearing, although the process of their disappearance does not affect them simultaneously. Imperfect is first affected. The use of future tense II narrows and the disappearance of pluperfect is in progress.

811.163.41’367.335.2

Слободан Павловић
Нови Сад

РАЗВОЈ ИРЕАЛНОГ УСЛОВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Околност за коју адресант зна да је у контрадикцији са стварношћу, те да као таква не може условити радњу презентовану аподозном предикацијом представља семантичку категорију ирealног услова. До XV века овај тип услова исказиван је реченицама уведеним везницима ако и када са предикацијом граматикализованом потенцијалом. Будући да се иста реченична структура јављала и у сфери евентуалнореалног услова, функцију минималног индикатора ирealности преузимао је контекст. Пошто је слична ситуација уочена и у српскословенском језику, могло би се претпоставити да је касније стабилизовање формалне разлике између ирealног и реалног услова у српском језику реализовано у контексту интензивних балканских језичких интерференција.

§ 1. У традиционално усмереним описима српских погодбених реченица полазило се у мањем или већем степену од типова старогрчких и(ли) латинских протазно-аподозних релација, било да су класични модели прихватани као актуелни и у савременој српској синтакси било да су ти модели проглашавани сасвим некорисним за тумачење и разумевање погодбено-последичних релација у српском језичком стандарду. Понуђене анализе формирале су својеврсни научни континуум обележен, с једне стране, разликовањем реалног, евентуалног, потенцијалног и ирealног услова као и у класичној грчкој синтакси и, с друге стране, одбацивањем сврховитости оваквог приступа српским погодбеним реченицама. Заступници првог виђења били би, на пример, М. Кравар (1984: 11-19) те Р. Катичић (1984-1985: 339-342), док је други приступ својствен М. Стевановићу (1974: 903). Првом ставу блиска је – данас већ готово устаљена – систематизација српских погодбених реченица по латинском моделу који предвиђа разлику између реалне, потенцијалне и ирealне погодбе, и то првенствено према остварљивости услова, али и према темпорално-модалној парадигми, што је детаљно образложио, на пример, Љ. Поповић (1994: 311-315). Још рационалнију, бинарну поделу – према когнитивном критеријуму – на евентуалнореални и ирealни услов понудила је М. Ивић (1983: 145-153). Наиме, према адресантској спознаји, услов је евентуалнореалан уколико говорни субјекат не зна у каквом је односу са реалношћу

радња протазне предикације, а иреалан уколико говорник зна да је презентована околност у контрадикцији са стварношћу. С обзиром на то да је једино будућност у моменту говора недоступна просечној људској спознаји, јасно је да су само евентуалнореалној погодби доступна сва три временска периода, док је иреални услов компатибилан практично само с прошлошћу и садашњошћу. На овај начин код нас је актуализован когнитивистички приступ синтаксичко-семантичком феномену погодбе, доминантан у славистичкој литератури током друге половине XX века (уп., на пример, Белић 1999: 459-462; Trávníček 1956: 67-82; Bauer 1960: 305-306; Stanislav 1973: 344; Морозова 1973: 160).[1] Чини се, стога, да је у разматрању дијахроне перспективе ове синтаксичко-семантичке категорије у српском језику когнитивни приступ најкориснији, будући да српски језик у развоју своје кондиционалне хипотаксе – упркос чињеници да језичку аутономност стиче управо у балканском окружењу – полази од стања својственог ширем словенском простору.

Ирелна се погодба у стандардном српском језику исказује субординираним клаузама уведеним везницима *да* и *када,* при чему и у једном и у другом случају аподозна предикација мора бити граматикализована потенцијалом, док се протазна предикација може граматикализовати потенцијалом уколико је кондиционална клауза уведена везником *када* или презентом глагола имперфективног вида, те неком од претеритних форми уколико је кондиционална клауза уведена везником *да* (уп. Стевановић 1974: 903-905; Ivić 1983: 146; Gołąb 1984: 184-185; Поповић 1994: 314; Mrazović и Vukadinović 1990: 529). У фокусу овог истраживања биле су управо иреалне погодбене реченице уведене везником *да* у старосрпском језику од краја XII до краја XVII века.[2]

§ 2. Најстарији примери иреалних погодбених реченица, регистровани у старосрпском језику, не испољавају формално-синтаксичку разлику у односу на евентуалнореалне кондиционалне клаузе. Наиме, погодбена реченица у сфери иреалног услова у истраживаном корпусу могла је бити уведена везницима *ако* и *када*, при чему су корелативне предикације граматикализоване потенцијалом:

{V(пот) + [*ако* + V(пот)]}[3] ако би тѹзи воꙗвода биль знамо . ѥрь тои бѣзакониѥ нѣ би оучинѥно ѥрь моѹ нѣсмо тѣмь заслоужили (Дубр. 1399, № 288.13), ако би сѣ могло сь почтѣниѥ|м| оучини|т| тѣби би сѣ оучинило . пр|ѣ| нѣ|р| никомоѹ али сѣ нѣ морѣ (Дубр. 1400, № 303.28),

---

[1] Тако, на пример – полазећи од остварљивости претпостављене околности – З. Голомб (1984: 180) нуди "the distinction between *fulfillable* and *unfulfillable* conditions", као, уосталом, и В. С. Храковском (1996: 195) издвајањем (а) "УК (условная конструкция) выражается реальная т. е. выполнимая возможность", (б) "УК выражается нереальная, т. е. невыполнимая возможность".

[2] Корпус овог истраживања обухватио је: (1) грађу из старосрпских повеља и писама настајалих од краја XII до средине XV века (према регистру у Павловић 2006а), (2) старосрпски роман о Тројi из XV века (Ringheim 1951), (3) дубровачке верске зборнике из XVI века (Решетар 1926, Решетар и Ћанели 1937), (4) Држићева драмска дела (Držić 1987) (5) паштровске исправе настајале од XVI до XVIII века (Божић, Павићевић, Синдик 1959) и (6) *Љетопис црковни* из XVII века (Змајевић 1996).

[3] Ради рационализовања предочене грађе у раду су употребљени следећи симболи: {} – реченични комплекс са зависном погодбеном реченицом, [] – зависна погодбена реченица, **V – предикација**.

наша ѡпкина нѣма ѡбичаꙗ заимавать никомоу динара да ако би сє комоу игда коꙗ харь оучинила волꙗ заꙗамь оучинићнь би прьво твоѥи любвѣ (Дубр. 1401, № 310.7), ако бисмо ѥ знали ми бисмо оучини|л| како би -мь оузь дѣло (Дубр. 1402, № 324.22), ако бистє били ѡнади на приморьѥ намѣрили оузьдамо оу г|с|пство ти ѥрь намь нє би ѡнаи щєта оучинѥна (Дубр. 1409, № 412.30), Ако бы могло сє такои оучини|т|, како прави Аꙗкь|ш|, врькы ѡроужїє на троиска вра|т|, то бысмо мы извь|н| грѣха былы (XV век, Роман о Троји 263r), ако би охоласть ходила свархоу облакаа и тєгноула би нєбо (XVI век, Либро од мнозијех разлога 21), ако би блоудници били побиани како сє чинашє оу вриємє старо камєниє би поманкало (XVI век, Либро од мнозијех разлога 26);

{V(пот) + [*када* + V(пот)]} ѡпкина наша . динарє нє има ни ѥ|с| имала никьдє ѡбичаи заимати . а кьдє бисмо имали нє бисмо сє щєдили (Дубр. 1409, № 411.6), кьди |б| могло сїє ѡроужїє говори|т|, нє бы Аꙗкь ѡроужїа проси|л|, ноу бы ѡр|оу|жїє Аꙗкшоу просило (XV век, Роман о Троји 262v), Ја бих хтјела, кад бих смјела (XVI век, Држић 348), и кад бих могао, Лито лијепа, не бих могао не бити твој (XVI век, Држић 423), кад би други тако чинили, божији би се закон тјерао (XVI век, Држић 449).

Будући да се ови везници јављају и у сфери евентуалнореалног услова, који се такође могао реализовати у реченичном комплексу с корелативним предикацијама граматикализованим потенцијалом,[4] функцију минималног индикатора ирealности преузимао је контекст.

§ 3. Слична ситуација уочена је у старословенском (Грицкат 1975: 206-207) и у српскословенском језику,[5] па би се могло претпоставити да је касније стабилизовање формалне разлике између ирealне и евентуалнореалне погодбе у српском језику реализовано у контексту балканских језичких интерференција (Sedláček 1989: 233). Наиме, тек од XV века почињу се јављати први трагови формалне синтаксичке диференцираности реалног и ирealног услова првенствено кроз појаву ирealних кондиционалних клауза с везником *да*, чија фреквенција интензивније расте током XVI века.[6] Вероватно није

[4] Уп. {V(пот) + [*ако* + V(пот)]} ако би грєхѡ|м| тоурци дошли а **ѡни пр|ѣ**|дь ними бѣжали к наамь могли би за ними гре|д| и наамь зло . оучини|т| (Дубр. 1420, № 522.18), ако би моу оустоупиль : **ѡгрьдѣл** би Анцилєшєвь гла|с| (XV век, Роман о Троји, 251v), **ако би** оу мене био моушки плодь оусипао би парсть на очи моие (XVI век, Либро од мнозијех разлога 48), Ако бих се повратио првому живљењу и живио без госпоства, уздам се да бих миран преживио (XVII век, Змајевић 246); {V(пот) + [*када* + V(пот)]} кьди би такози било :а̃: дн̃ь нє би могли трьгѡ|в|ци оу нѣдномь . мѣстоу стоꙗть (Дубр. 1397, № 253.24), кад би нас помагали и пријатељи нам били у наше потријебе, молили бисмо Бога да им да живјет вазда (XVI век, Држић 327).

[5] За језик *Псалтира* из штампарије Црнојевића Ј. Грковић-Мејџор (1993: 203) констатује да се "у већини примера и у протази и у аподози налази потенцијал и тада једино шири контекст може бити показатељ о којој се погодбеној реченици ради, будући да синтаксичких разлика међу њеним различитим врстама нема".

[6] Ваља истаћи да се у неколико старосрпских пословноправних списа насталих средином XIII века (у периоду од 1240. до 1254. године) јављају кондиционално-консекутивне релације у којима се наспрам аподозне предикације граматикализоване оптативном перифразом *да* +

случајно што се крупнија померања у српском језику у овом правцу хронолошки поклапају, с једне стране, с померањем центара српске писмености на периферију српског језичког простора због продора Турака и, с друге стране, с финализацијом језичке србизације тê, примарно несловенске периферије. Најбољи пример за то је управо Дубровник у коме је током XV века аутохтони далматски језик био „на издисају" (Muljačić 1962: 340, 346), док се српски језик дубровачког залеђа, дакле источне Херцеговине, полако, али сигурно стабилизовао у граду под Срђем.

Најава савремене српске, иреалне погодбене реченице уведене везником *да* могла би се тражити управо у једном српском писму из 1422. године, дубровачког нотара Руска Христофоровића, где се затиче пример: вьсє овои що си написаль на нашєга кнєза . нѣ сє могло згѡдити . да сє ѥ вьсє ѹ ѥдань дань згѡдило или ѹчинило . да кьди ѥ тои такои било . защо ви наамь нє ѹписастє (Дубр. 1422, № 546.5). Овде се заправо ради о реченичном комплексу у којем се везником *да* уводи допусна реченица, при чему су и управна и зависна предикација формализоване перфектом. Иреалност недостатног, тј. концесивног услова контекстуално је, међутим, јасно дефинисана.

презент, односно императивом реализује протаза уведена партикулом (Gołąb 1984: 186) или везником *да* (Грицкат 1975: 206) с предикацијом граматикализованом презентом глагола префективног вида, презентом глагола имперфективног вида, те футурском конструкцијом: {V(импер) + [*да* + V(фут)]} а да нєки краıанинь : има що иськати на дѹбровьчанина . **ѡ|д|ь то що** ѥсть миноѹло : или **ѡ|д|ь сєлѣ** напрѥть : приди **ѡнь краıанинь** ѹ дѹбровьникь (Одоља Прединић 1247, № 18.34); {V(*да* + през) + [*да* + V(през)]} а да сѣ нєкоа кривина мєѣоѹ ни чини . да та кривина сѣ сь правиновь исьправи (бан Матеј Нинослав 1240, № 13.22), и да коѣ сє кривина ѹчини мѥгоѹ лоѹди дѹбровьчькıє и мѥгоѹ тѥбıє и твои лоѹди да сє исьправи правиномь : по старомоѹ законоѹ (Дубр. 1254, № 25.32); {V(*да* + през) + [*да* + V(фут)]} и да си имаю поити краинанє пакостити нєкомоѹ вєнь **ѡ|д|ь кнєзьтво** дѹбровьчько : проидоѹкѣ . и придоѹкѣ . да нє чиноѹ пристанищє ѹ дѹбровьникь (Одоља Прединић 1247, № 18.9). Овим типом погодбених реченица идентификује се будућа евентуалнореална погодба, као протазни члан правних одредби чија аподозна предикација има форму типичног прескриптива. Тиме оне семантички конкуришу погодбеним реченицама уведеним везником *ако*. Оно што изазива позорност у вези с наведеним примерима јесте њихова релативно висока фреквенција везана за хронолошки сасвим ограничен период од непуних петнаест година (**Sedláček 1991: 361), што, по природи ствари, намеће потребу преиспитивања** провенијенције аката у којима је погодбено *да* регистровано. Наиме, мада се ради о номинално различитим адресантима, иза наведених погодбено-последичних релација увек стоји дубровачки нотар Паскал "који је водио дубровачку латинску канцеларију, а словенском писању се приучио тек накнадно" (П. Ивић и В. Јерковић 1981: 11). Све наведене примере са хипотетичким *да* треба, дакле, посматрати као продукте Паскалове српске синтаксе, а будући да је он био Роман, и дате синтаксичке структуре по свој прилици настају као резултат идиолекатске романско-српске конвергенције на релацији далматски (евентуално венецијански италијански) – српски. Овде не би требало занемаривати ни Седлачекову примедбу да би у појединим случајевима протазно *да* могло настати "**hláskovim a tvarovým zjednodušením z** *kъda*", на шта би указивао однос између формулације: и кьда [п]ридоѹ : ѹ дѹбровьникь да на мє нє ѹстанє никьторє (бан Матеј Нинослав 1235. или касније, № 10.20) Нинослављевог писара, с једне стране, и одогавараjуће Паскалове конструкције: и да придоѹ ѹ дѹбровьникь . да на мє нє ѹстанє никьторѣ (бан Матеј Нинослав 1240, № 13.19), с друге стране. Аутентично српска потврда погодбене реченице с везником *да* регистрована је тек у другој половини XIV **века – уп. да би ми давали** ⁖ѥ⁖ пєрьпєрь на годищє ѥдва би ми плаћали (жупан Санко до 1369, № 160.14) – уколико се не рачунају примери тзв. "двојног услова" који се јављају од првих сачуваних споменика на нашем језику (Павловић 2006б: 130). Први примери погодбеног *да* у старословенском језику сусрећу се, иначе, у Супрасаљском зборнику: въ глѫбинѣ сѫщєи къ ноиѣ въ китъ да быша бѣжали ... съ нимъ въ нинєуи извръжєни быша были 401.8-11 (Грицкат 1975: 207).

Од XVI века потврде ирealних погодбених реченица с везником *да* све су чешће. Темпорално-модална парадигма реченичног комплекса с овако уведеном ирealном погодбеном реченицом знатно је, међутим, разуђенија у старосрпском језику него у савременом српском стандарду. Наиме, аподозна предикација могла се осим потенцијалом, својственим и савременом српском језику, граматикализовати и имперфектом, те перифрастичном конструкцијом састављеном од имперфекта глагола *хтѣти* и инфинитива актуелног глагола, док се протазна предикација могла формализовати презентом глагола имперфективног вида или потенцијалом, уколико се радило о актуелном ирealном услову, односно претеритним глаголским формама, те футуром II ако се радило о неактуелном, прошлом услову. Потенцијал у аподози комбинабилан је са свим поменутим темпорално-модалним облицима протазне предикације, док је аподозна предикација граматикализована имперфектом, те перифрастичном конструкцијом с имперфектом глагола *хтѣти* у начелу отворена за протазне предикације формализоване претеритним облицима.

§ 4.1. Од XVI века до краја посматраног периода спорадично се јављају примери ирealне погодбене реченице с везником *да* и с корелативним предикацијама граматикализованим потенцијалом: да би мени Драгић био какав је Радоје, ја небога сада не бих тужила (XVI век, Држић 491), говораше – да би се који у његово бријеме нашо, да би му прстом очи извадио (XVII век, Змајевић 290). Примери овог типа, у погледу темпорално-модалне парадигме, еквивалентни су већ поменутим погодбеним реченицама уведеним везницима *ако* и *када* чија је ирealност контекстуално разрешавана. Ваља, наиме, истаћи да је у старосрпском језику већ у другој половини XIV века посведочен реченични комплекс с евентуалнореалном кондиционалном клаузом уведеном везником *да* и с корелативним предикацијама граматикализованим потеницијалом: да би ми давали ⁘ пєрьпєрь на годищє ѥдва би ми плаћали (жупан Санко до 1369, № 160.14). На тај је начин одржаван континуитет старосрпске формално-синтаксичке неиздиференцираности, контекстуално денотираног евентуалнореалног и ирealног услова, напоредо са новом развојном линијом која је овремењеношћу ирalне протазне предикације нудила и формално-синтаксичку спецификованост ирealног услова у односу на евентуалнореални.

4.2. Савремени српским модел реченичног комплекса с погодбеном реченицом уведеном везником *да* и темпорално-модалном парадигмом која подразумева граматикализацију аподозне предикације потенцијалом, а протазне презентом глагола имперфективног вида (за актуелни услов) или претеритним глаголским формама (за нактуелни услов) сасвим је уобичајен од XVI века:

{V(потен) + [*да* + V(през)]} онь ѡдговори да се ти боишь не би говорио такои (XVI век, Либро од мнозијех разлога 15), Смијешно ти би било да ови људи могу ходит и говорит (XVI век, Држић 305), да је мудар, тако би и однио ове три тисуће дуката, а њу пјантао и платио једнијем кантуном; ма не умије (XVI век, Држић 358), да имам

злата, златом бих ју примамио (XVI век, Држић 424), Не би Варива била, да о варењу вазда не мислиш (XVI век, Држић 433);

{V(потен) + [*да* + V(аор)]} Да се злом женом ожени, лијепо би учинио (XVI век, Држић 358);

{V(потен) + [*да* + V(импф)]} Да они сикофанта не дођаше од оне Анисуле све бих разумио (XVI век, Држић 248);

{V(потен) + [*да* + V(пф)]} Њој не би дао вас свијет разумијет да твој отац није донио тезоро у Рим (XVI век, Држић 352);

4.3. Такође од XVI века наспрам аподозне предикације граматикализоване потенцијалом могла се наћи и протазна предикација формализована футуром II као израз прошлог ирealног услова:

да бѹдоѹ добри нє бисмо ихь продавали нєголи иєрє соѹ стари зато ихь продаиємо (XVI век, Либро од мнозијех разлога 7), а онь ѡдговори да бѹдє истина нє би говорио (XVI век, Либро од мнозијех разлога 15), да га бѹдєшь тєгноѹо роѹками био би здравь (XVI век, Либро од мнозијех разлога 95), дроѹзиємь нє бихь виєровао да нє бѹдємь видио (XVI век, Либро од мнозијех разлога 95), да га нє бѹдємь ꙗ осоѹдио поглавицє и попови и поѹкь вась камєниємь они би мє побили (XVI век, Либро од мнозијех разлога 117), да будем знао да је та доктрина у Котору, у Котор бих сина на студијо послао (XVI век, Држић 310), Да не будем из кантуна гледао, рекао би ми: „Све смо у ње" (XVI век, Држић 315), да не будем мојијем очима видјела, не бих вјеровала (XVI век, Држић 365, 571).

Мада форму футура II у својству ознаке ирealног претерита у погодбеним речницам с везником *да* J. Седлачек (1989: 236) доводи у везу с одговарајућом италијанском конструкцијом (*avessi avuto*), ваља имати у виду да се ради о употреби која се и системски могла развити на бази модалног потенцијала овог глаголског облика (уп. Танасић 2005: 443-451). Будући да су се погодбене реченице, па и оне ирealног типа, по свој прилици развијале из јукстапонираних волунтативних ексклamација и(ли) питања (уп. Maretić 1987: 145), није тешко замислити развојни пут од самосталне реченице типа *Да не буде куда утекао с оним новцем?* – коју наводи Стевановић (1974: 693) – до интегрисане ирealне погодбе типа *Да буде куда утекао с оним новцем, од куповнине не би било ништа.*

§ 5.1. Од XVI века у реченичном комплексу с ирealном погодбом уведеном везником *да* и аподозна и протазна предикација могле су бити граматикализоване имперфектом:

да чинахоѹ кои билиегь оѹ сарцоѹ, зовиех помоћь божаственоѹ (XVI век, Либро од мнозијех разлога 157), да малоприје овако учињаше, твоје три тисуће не утоњаху (XVI век, Држић 377), да тебе не слушах, три тисуће дукат наше бијеху (XVI век, Држић 372), Час један да доцкније дођах, ствар бијеше учињена (XVI век, Држић 449).

Оваква темпорална комбинација развија се по свој прилици под утицајем балканског језичког окружења, будући да је својствена и грчком, румунском, савременом македонском, али и италијанском језику.[7] Ситуација у италијанском језику може бити од посебног значаја, будући да су одговарајући старосрпски примери регистровани управо у споменицима насталим у Дубровнику, у коме је италијански језик као језик трговине и културе од времена вениционајанске управе градом (1205–1358) све више добијао на значају (уп. Muljačić 1962: 340).

5.2. Појава перифрастичног споја имперфекта глагола *хтѣти* и инфинитива актуелног глагола као форме аподозне предикације мора се такође посматрати у контексту балканских језичких интерференција, будући да је тзв. "претеритски футур" – како ову конструкцију назива З. Голомб (1984) – познат ширем балканском простору.[8] Наспрам овако граматикализоване аподозне предикације у испитваном корпусу регистрована је протазна предикација граматикализована имперфектом, аористом, те плусквамперфектом:

{V(претеритски футур) + [*да* + V(аор)]} И тако Жуђели предобити ћаху сасма своје непријатеље речене да их ноћ не оте (XVII век, Змајевић 63), ову државу врлијем начином престрашену ћаше сатарисати да не усташе према њему Халдив и Саро Хуни (XVII век, Змајевић 490), Ћаху се истопити да њеки рибари ту се не намјерише (XVII век, Змајевић 513);

{V(претеритски футур) + [*да* + V(импф)]} Ктјах те пробости, да се не откриваше (XVI век, Држић 266);

{V(претеритски футур) + [*да* + V(плпф)]} да се не бијеше напетрио високо, хтијах га у пече учинит **(XVI век, Држић 545).**

§ 6. Сама чињеница да су ирealне погодбене реченице уведене везником *да* непознате словенском северу (уп. Korečný 1980: 144-145) недвосмислено упућује на балканске језичке подстицаје за развој ове синтаксичко-семантичке категорије у српском језику. Наиме, још Т. Маретић (1987: 145) уочава да се ирealна хипотеза развија из волунтативних модалних конструкција у јукстапозицији – *Да дођеш! Мило би ми било* → *Да дођеш, мило би ми било*, односно *Да си дошао, мило би ми било*. Ако се пође од овакве претпоставке, а њу је, чини се, тешко довести у питање, онда кондиционално *да* настаје преосмишљавањем оптативне партикуле *да*, што се несумњиво дешавало у контексту балканских језичких интерференција будући да је сличан процес својстен румунском *să*, новогрчком νά, те албанском *të* (Sandfeld 1930: 176;

[7] Уп. на пример румунско *dacă ştia că sunt aici – ma omora*, македонско *да знаеше дека сум тука – ме отепуваше* (Gołąb 1984: 189), те италијанско *se avevo – davo* (Sedláček 1989: 238-239). Употреба индикатива имперфекта и у протази и у аподози романска је иновација – како налази М. Скубиц (1990: 193) – која се развила из латинске категорије „imperfectum de conatu", а која је својствена прве свега сценском језику. Илустративна је у том смислу Макијавелијева конструкција из *Мандроголе* (IV 9): *se io non vi conoscevo presto, io vi davo con questo stocco* 'да вас нисам брзо препознао, добили бисте овим штапом'.

[8] Уп. романско *scribere volebam*, грчко ἔθελον γράφειν, те јужнословенско *хотѣахъ писати* (Gołąb 1984: 195).

Грицкат 1975: 205; Goląm 1984: 194). Уколико се узме у обзир и релативно висок степен међујезичке подударности у погледу темпорално-модалне парадигме реченичног комплекса с овим типом кондиционалне клаузе, балкански контекст старосрпске погодбене реченице с везником *да* постаје сасвим очигледан. Тешко се при том отети утиску да је читав процес, ако не започет, свакако интензивиран током завршне фазе језичког србизирања примарно несловенске периферије српског језичког простора.

Кључне речи: српска историјска синтакса, погодбена реченица, евнтуалнореални услов, иреални услов.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Bauer 1960: Jaroslav Bauer, *Vývoj českého souvětí,* Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика. Фонетика. Речи са деклинацијом. Речи са конјугацијом,* Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Божић/Павићевић/Синдик 1959: Иван Божић, Бранко Павићевић, Илија Синдик, *Паштровске исправе XVI-XVIII вијека*, Цетиње: Државни архив НР Црне Горе.

Goląmb 1984: Zbigniew Gołąmb, South Slavic da + Indicative in Conditional Clauses and its General Linguistic Implications, *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies,* Columbus: Slavica, 170-198.

Грицкат 1975: Ирена Грицкат, *Студије из историје српскохрватског језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.

Грковић-Мејџор 1993: Јасмина Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира" из штампарије Црнојевића*, Подгорица: ЦАНУ.

Držić 1987: Marin Držić, *Djela*, Zagreb: Centar za kulturnu delatnost [Приредио Франо Чале].

Змајевић 1996: Андрија Змајевић, *Љетопис црковни. Том I,* Цетиње: Обод [Приредио Мато Пижурица].

Ivić 1983: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Ивић/Јерковић 1981: Павле Ивић, Вера Јерковић, *Правопис српскохрватских ћирилских повеља и писама XII и XIII века*, Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду.

Katičić 1984-1985: Radoslav Katičić, Vrste pogodbenih rečenica u standardnom jeziku srpskom ili hrvatskom, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XXVII-XXVIII: 339-343.

Kopečný/Šaur/Polák 1980: František Kopečný, Vladimir Šaur, Václav Polák, *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. *Svezek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha: Československá akademie věd.

Кравар 1984: Мирослав Кравар, Модална типологија хипотетичког периода у хрватско-српском језику, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14/2: 11-20.

Maretić 1987: Tomo Maretić, Veznici u slovenskijem jezicima, *Rad JAZU*, 86: 76-150.

Морозова 1973: С. Е. Морозова, Сложноподчиненные предложения условия, *Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненные предложения,* Москава: Академия наук СССР, 131–214.

Mrazović / Vukadinović 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance,* Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

Muljačić 1962: Žarko Muljačić, Dalmatski elementi u mletački pisanim dubrovačkim dokumentima 14. st., *Rad JAZU*, 327: 237-380.

Павловић 2006а: Слободан Павловић, *Детерминативни падежи у старосрпској пословноправној писмености*, Нови Сад: Матица српска.

Павловић 2006б: Слободан Павловић, Кондиционална клауза у старосрпској пословноправној писмености, *Јужнословенски филолог,* LXII: 113-138.

Пипер/Антонић/Ружић/Танасић/Поповић/Тошовић 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица* [у редакцији академика Милке Ивић], Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.

Поповић 1994: в. Живојин Станојчић, Љубомир Поповић (1994).

Решетар 1926: Милан Решетар, *Либро од мнозијех разлога. Дубровачки ћирилски зборник од г. 1521*, Сремски Карловци: Српска краљевска академија.

Решетар/Ћанели 1937: М. Решетар, Ђ. Ћанели, *Два дубровачка језична споменика из XVI вијека*, Београд: Српска краљевска академија.

Ringheim 1951: Allan Ringheim, *Eine altserbische Trojasage. Text mit linguistischer und literarhistorischer Charakteristik*, Prague-Upsal: Publications de L'Institut Slave D'Upsal IV.

Sandfeld 1930: Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris: Libraire ancienne Honoré Champion.

Sedláček 1989: Jan Sedláček, K problematice jihoslovanského ireálu, *Slavia*, 58/3: 233-241.

Sedláček 1991: Jan Sedláček, Hypotaktické vyjadřování potenciální podmínky v jižní slovanštině, zvl. v srbocharvaštině, *Slavia*, 60/4: 353-366.

Skubic 1990: Mitja Skubic, *Uvod u romansku lingvistiku*. *Udžbenik za predmet Istorija francuskog, španskog, italijanskog i rumunskog jezika,* Novi Sad: Radovi instituta za strane jezike [preveo Milorad Arsenijević].

Stanislav 1973: Ján Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka V. Syntax 2*, Bratislava: Slovenská akadémia vied.

Станојчић/Поповић 1994: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставана средства.

Стевановић 1974: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. II. Синтакса,* Београд: Научна књига.

Танасић 2005): в. Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (2005).

Trávniček 1956: František Trávniček, *Historická mluvnice česka. III. Skaldba*, Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

Храковский 1996: В. С. Храковский, Условные конструкции (опыт исчисления), *Теория функциональной граматики. Локативност. Бытийность. Посессивность. Обусловленность,* Санкт-Петербург: Российская академия наук, Институт лингвистических исследований, 175-214.

Slobodan Pavlović

DIE ENTWICKLUNG DES IRREALEN KONDITIONALSATZES IM SERBISCHEN

Zusammenfassung

In dieser Arbeit wird die Entwicklung der irrealen Konditionalsätze im Serbischen vom XII bis zum XVIII Jahrhundert analysiert. Diese Satzart wurde bis zum XV Jahrhundert mit den Konjunktionen *ako* und *кьда* eingeleitet, sowie die realen Konditionalsätze. Vom XV Jahrhundert wird eine besondere Art der irrealen Konditionalsätze mit der Konjunktion *da* geformt. Da so eingeleitete, irreale Konditionalsätze nicht den nordslawischen Sprachen bekannt sind, kann man voraussetzen, dass sie im Serbischen unter dem Einfluss des balkanischen Substrats und Adstrats entstanden sind.

811.163.41’367.625.45

Славка Величкова
Пловдив

НЕКА ЗАПАЖАЊА ПОВОДОМ ИНОВАЦИЈА КОД ГЛАГОЛСКОГ ПРИЛОГА САДАШЊЕГ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ

Рад је посвећен адјективизацији (попридевљивању) глаголског прилога садашњег, а која и даље траје и која се због тога може убројати у иновације у модерном српском језику, у односу на његов класични или Вуков период.

Српски глаголски прилози (герунди), садашњи и прошли, показују много сличности. На првом месту, они имају заједничко порекло: развијају се на одређеној етапи језичке историје од различитих облика старих партиципа, мењајући своју функцију и постајући индеклинабилним. Због глаголских основа задржавају важне особине одговарајућег мотивног глагола као што су нпр. глаголски вид, глаголска рекција и дијатеза. Са синтаксичке тачке гледишта, стварају центар полупредикације који је потчињен главном предикату, при чему се обе предикације повезују са истим субјектом. Захваљујући герундима врши се нека врста компарације радњи у реченици, с обзиром на њихову семантичку диференцијацију, па се важније од њих изражавају финитним глаголским облицима, а мање значајне и зависне – инфинитним облицима глаголских прилога.

Међутим, између оба глаголска прилога има и разлика у односу на вид глагола од којег се образују, што је у вези са другом разликом – са изражавањем претходности, односно истовремености у односу на главну радњу у реченици. Герунди се такође разликују по свом месту у глаголском систему савременог српског језика, као и по могућности конверзије и иновације. Од оба глаголска прилога већом стабилношћу у систему, захваљујући већој продуктивности, а значи – и фреквенцији, одликује се глаголски прилог садашњи. На тој основи развија се потенцијал глаголског прилога садашњег за неке иновације.

Карактеристике оба герунда нашле су место не само у граматикама књижевног језика, него и у посебним сербокроатистичким радовима, као и у неким општеславистичким испитивањама. Навешћемо нека од тих истраживања. Питањем развоја герунда у словенским језицима, па и у српскохрватском, бави се нпр. М. Дејанова, наводећи у вези са последњима и углавном прихватајући закључке неких прећашњих аутора, у првом реду А. Белића, А. Мусића и М. Пешикана (Дејанова 1977). Синтаксичке и семантичке карактеристике српскохрватских герунда износи М. Ивић, имајући у виду такође истраживања домаћих и страних аутора која стоје у некој вези са њеном темом, као што су нпр. радови Г. Вуковић, Љ. Суботић, М. Стевановић, К. Фелешко (Ивић 1995). П. Јакобсен разматра српскохрватске глаголске прилоге пре свега са становишта њиховог превођења на дански језик (Јакобсен 1980, 2008). Као инфинитни глаголски облици српскохрватски герунди су нашли одговарајуће место у књизи И. Гугуланове, која разматра инфинитне облике у свим словенским језицима. Прилаз испитивању карактерише се присуством како дијахроније, тако и синхроније, што дозвољава да се реше многобројни задаци: о историјској типологији промена у систему глаголских придева и прилога, о њиховим семантичким обележјима, синтаксичкој функцији и употреби у савременом језику (Гугуланова 2005).

С друге стране, само глаголском прилогу садашњем у савременом српском језику својствено је попридевљивање – иновација у модерном језику која и даље траје и по свему судећи – проширује се. С тим у вези, описујући основне карактеристике оба глаголска прилога, граматике српског језика скрећу пажњу и на истакнуту особину – да се понекад глаголски прилог садашњи употребљава и са функцијом придева, тј. изражава обележја и особине неког предмета, означеног именицом уз коју стоји, попут осталих придева. Наводе се примери који илуструју ову конверзију у њеном конкретном облику адјективизације (в. нпр. Станојчић-Поповић 1992: 392). Нека од адјективизираних образовања насталих од герунда укључена су у речнике као редовни чланови лексичког система. Друга се употребљавају независно од тога што тамо нису нашла места.

У овом раду настојимо (колико је то могуће и изводљиво) да издвојимо, анализирамо и представимо неке карактеристике управо таквих речи, чији се велики број у граматикама и језичким истраживањима тумачи настанком путем адјективизације глаголског прилога садашњег, а који је углавном укључен у нови речник српскога језика (Речник 2007). Осим тога као извор грађе користимо и српску штампу (пре свега „Политику“ и НИН – електронске верзије), разноврсне електронске форуме и нека уметничка дела, што нам све заједно даје слику савремене употребе истих облика. За њих се у познатим граматикама и истраживањима употребљавају наизменично разноврсни термини и изрази: попридевљени облици глаголског прилога садашњег, адјективизирани глаголски придев садашњи (Стевановић1974: 749,750), глаголски прилог садашњи са службом коју имају придеви (Станојчић-Поповић 1992: 392), придеви на -ћи (Клајн 1996: 499), а исто у различитим контекстима – придеви, настали адјективизацијом, адјек-

тиви, адјективна реч, ~јединица, ~ лексема, адјективно образовање и сл. – пракса која се примењује и овде.

У поменутом речнику се налази око сто адјективних лексема, тј. придевских речи, насталих путем адјективизације герунда садашњег времена (ретко од других девербативних образовања о пореклу, о којима има различитих мишљења, па их неки не издвајају и не разматрају посебно). Да их аутори речника сматрају придевским речима говори граматичка квалификација која посредно указује којој врсти речи припадају, јер се на исти начин као остали променљиви придеви препознају по доследно означеној тородности: *летећи, -а, -е као млад, млада, -о* и сл.

Већина ових адјектива припадају дужем облику одређеног придевског вида (м. р. ном. ј., облик код којег долази до хомонимије са герундом садашњег времена): *владајући, -а,-е; гостујући,-а,-е; дрхћући,-а,-е; забрињавајући,-а,-е; кипећи,-а,-е; лежећи,-а,-е; наступајући,-а,-е; освежавајући,-а,-е пратећи,-а,-е; растући, -а,-е; следећи, -а, -е; текући,-а,-е; успављујући,-а,-е* итд. Има и неколико краћих облика, од којих се код М. Стевановића не налазе последња два: *врућ*, *врућа,-е; држећ, -ећа, -е; могућ, -а, -е; немогућ,-а, -е* (и код Стевановића 1974: 745,746), *носећ*, *-а, -е; превртљ, -а, -е*. Међутим, у речнику нисмо срели случајеве да једна те иста придевска реч разматраног типа има и краћи, и дужи облик . Изузетак чини пар *носећ-носећи*, али са неким семантичким променама код сваког од његових чланова: за први члан налазимо тумачење само у ж.р., *која је у другом стању*, *трудна (о жени)*, а за други *који служи као носач*: ~стуб, ~елемент, што је интересантан случај лексикализације краћег и пуног придевског облика. До семантичких промена дошло је и код *држећ* – он улази у синонимске односе са *крепак* и односи се на старије особе које су још увек у снази. Са променом основног значења и већим приближавањем функцији и одликама придева М. Стевановић повезује могућност компарације, коју по њему имају осим наведених још и речи *срамећ* (која није ушла у речник) и *свезнајућ* (Стевановић 1974: 748).

Друкчије је стање у узусу где се у различитим функционалним стиловима неке од тих речи употребљавају и у дужим облицима. Срећу се нпр. синтагме: *врући дан* (~дах, ~пасуљ), *могући мањак(~свет, ~узрок,~злочин,~лек*; исто и терминолошки израз *могући начин*). Колебања овог типа, количинско преовладавање дужег облика, као и употреба (макар и ретка) само краћег, указује на редундандност морфолошког обележја семантичке категорије одређености~ неодређености у српском језику. За разлику од придева (пре свега – описних) адјективи, настали од герунда садашњег времена, изгледа да не познају семантичку опозицију одређеност–неодређеност. Можда говорници нису свесни разлике у значењу и због тога мешају оба облика. Уосталом, овај процес све више обухвата и описне придеве.

У групи разматраних придевских речи срећу се случајеви који се са синхронијске тачке гледишта могу условно назвати аномалијама, скретањима, неправилностима, јер се облик м. р. не поклапа формално са обликом садашњег времена који се изводи од 3. л. мн. презента: *јахаћи*, -а,-е (м. јашући), *пијаћи*, -а, -е (место пијући), *писаћи*,-а,-е (м. пишући), *плетаћи*, -а,-е (м. плетући), *пу-*

заћи, -а, -е (м. пузећи), *спаваћи*,-а,-е (м. спавајући), *стајаћи*, -а,-е (м.стојећи), *цртаћи*, -а, -е (м. цртајући) итд. Разматрајући већину ових јединица са дијахронијског становишта, М. Стевановић назива их девербативним придевима старих образовања на -ћи (Стевановић 1974, с.745). Аутор посвећује доста пажње детаљима њиховог порекла, њиховој творбеној и семантичкој карактеристици, прихватајући став Р. Бошковића да су „придеви на -ћи постали од прастарог облика датива глаголских именица и значе оно што је намењено за појмове које се именују тим именицама“ (Стевановић 1975: 571). Творбена основа код њих је повезана са инфинитивом и одликују се слабијом продуктивношћу. Семантичке разлике показују намену неког објекта да врши неку радњу, а не да је он сам вршилац те радње. Можда се овде оцртава тенденција ка већем осамостаљивању ових адјектива у односу на герунде. Независно од тога да многи аутори граматика, за разлику од Стевановића, не раздвајају ове речи од осталих попридевљених јединица о којима је овде реч, ипак је (због творбене и семантичке разлике у овим случајевима) тешко одредити да су разматране речи герунди садашњег времена употребљени у функцији придева. Устаљени изрази са овим речима који су живи у дијалектима говоре у корист већег степена попридевљавања код њих, јер се у многим случајевима извршила и тзв. унутрашња деривација, в. Стевановићев пример из наведеног рада *стајаћи* (одело, хаљина; који је за стајање, тј. за ретко ношење, у специјалним приликама).

У грађи из речника постоје јединице које имају везано значење, јер га испољавају у комбинацији са веома ограниченим бројем именица нпр., *жагрећи, -а, -е*, која се према речничким подацима употребљава кад се говори о очима и означава ‘ужагрен’,’сјајан’; *дречећи*, *-а, -е,* за боје или музику*; бришући*, *-а, -е* у изразу `*бришући лет*`, *упијаћи* (*упијаћа хартија*). Ова ограничења у њиховој лексичкој комбинаторици, као и пренесено значење, повезује их са устаљеним изразима и фраземама. У њима адјективи учествују са неким од својих граматичких облика, а друге форме, мада су потпуно могуће, остају нереализоване, будући да су то појаве на релацији фиксације-реализације и блиске су дефективности.

Придевске јединице које су настале од прилога садашњег времена налазе се у структури групе сложених придева. За једне од њих се истиче да су и раније постојали (*срцепарајући*, *добростојећи*), али за већину је утврђено да су нове. Јављају се „под страним утицајем, углавном у техничком језику“ (Клајн 1996: 49). Напоредо са сложеницама тог типа које су већ биле објекат истраживања (*брзоцветајући*, *споротекући*, *краткоживећи*, *спорогорећи*, *дугосвирајући* (Клајн 1996: 49), у речнику се налазе још и *брзорастући* (коров), *добродржећи* (старац), *свевидећа* (правда), *свезнајући* (бог), *свемогући* (тиранин). Да су нека слична образовања раније била одсутна у српскохрватском (српском) језику сведочи једно испитивање сложених придева у словенским језицима, где се истиче продуктивност ових јединица у бугарском и руском, за разлику од српскохрватског (Дејанова 1980: 91,99). Уосталом, међу примерима у наведеном раду налазе се буг. *дългосвиреш* и рус. *быстрорастущий*, – јединице које се данас срећу и у српском језику (в. горенаведене еквива-

ленте *дугосвирајући*, *брзоцветајући*). Наша статистика је показала да се у реализацији најчешће јављају *свевидећи* (7740 примера), *свезнајући* (3010), *свемогућ*, *-ући* (856), вероватно због повезаности са разговорном речју, па и због у језику устаљене употребе заменичке компоненте *све-* код других типова сложених придева (нпр. *свестран*). Од њих се у поимениченом облику и у дужој форми јавља *свемогући* и *свезнајући* м. бог (*Свемогући*, помози ми!). *Свемогући* развија у свом множинском облику и друго значење, које је фиксирано у речнику – ‘разноврстан’, ‘свакојак’: *свемогући* састојци, *свемогуће* варијанте. Улази у синонимске односе са придевом *свемоћан* (Бог благи и *свемоћни*). Од осталих сложеница најфреквентније су *добростојећи* (460), *добродржећи* (50), а од оних које су карактеристичне за језик науке и технике најфреквентније су *спорогорећи* (фитиљ) (73). За *брзоцветајући* нисмо нашли потврду у нашој грађи, вероватно зато што смо користили електронска издања штампе, где се технички термини релативно ретко срећу.

Међу овим придевским јединицама у речнику је посведочено и неколико оних које су настале од герунда, чија је основа глагол страног порекла. Мада њихов број није велик, њихова употреба у језику се захваљујући електронским медијима и штампи стално проширује. Управо ова разлика између њихове количине у речнику и реалне употребе привукла је нашу пажњу, па ћемо се задржати на неким образовањима из ове групе, описујући неке њихове карактеристике. Ево их по азбучном реду:

галопирајући,-а,-е

У речнику се налазе изрази, као и зависне атрибутске реченице и синтагме, из области медицине (~туберколоза, која се веома брзо развија, акутна туберколоза) и економије (~инфлација, која веома брзо напредује).

У прикупљеној грађи из медија има више од 660 израза и реченица са овом придевском јединицом из различитих области науке, технике, укључујући и оне из колоквијалног стила (*галопирајући* ритам, ~ рак, ~губитак, ~страх, *галопирајућа* потрошња, ~ хиперинфлација, ~глобализација: Очитују се *галопирајући* процеси. – Стигла га је *галопирајућа* гангрена. – Наша је грађанска обавеза да се спречи *галопирајућа* и разорна криза). При томе да истакнемо само поређења ради да одговарајући герунд има само око 20 употреба. Код таквих јединица страног порекла не може се прецизно утврдити да ли су настале од герунда, јер су вероватно у већини случајева директно преузимане из страних језика, али се њихово прилагођавање српском језичком систему сигурно врши несметано захваљујући већ утврђеном моделу и механизмима, по којима су настала ранија образовања од прилога садашњег времена. Само герунд се употребљава са непренесеним значењем: *Галопирајући*, мајор је одјахао у легенду. – Стигоше, *галопирајући* уз узвишење. Придевске речи имају метафорично значење, а изрази које стварају чувају у себи ликовну базу и сликовитост, што такође доприноси њиховој бржој адаптацији у српски лексички систем. Интересантно је да се ова јединица среће пре свега у изразима који су претежно негативно обојени, па преносе ову емоционалну обојеност и негативну субјективну оцену на то начелно неутрално образовање. Има мало изузетака (нпр. *галопирајући* напредак на-

уке). О доброј усвојености и прилагођености ове речи говори чињеница да се она слободно употребљава у свим категоријама придева – род, број и падеж, осим компарације. Међутим, као већини домаћих образовања овог типа. (– Плате и пензије као расту, али због *галопирајућег* раста цена немају шансе! – Саветници британске владе раде све како би унели *галопирајући*, ирационални, параноични страх у срца британских грађана. – Грејвс је умро ...после дуге болести и *галопирајуће* деменције. – Све то има за последицу *галопирајуће* сиромашење. – Људи умиру од *галопирајућих* леукемија, карцинома, никад невиђених досад.) Са синтаксичке тачке гледишта и тачније – са тачке гледишта реченичних конституената, *галопирајући* може имати све позиције у реченици, не само у групи субјекатских атрибута него и објекатских, адвербијалних и сл. (– *Галопирајући* напредак атомске и науклеарне физике налази своје паралелно научно дејство. – У доба *галопирајуће* секуларизације цркве и Хрвати и Срби се још увек грчевито боре. – Многе привреде преживе *галопирајућу* инфлацију. – Њихова асимилација је кренула *галопирајућим* корацима. – То може прерасти у *галопирајућу* пошаст проблема унутар снага реда. – Политика *галопирајућег* признавања Косова се шири?), а среће се доста редовно и као именички део предиката (предикатив), нпр.: Незапосленост је *галопирајућа*. – Проценат незапослености постаје *галопирајући*. – Оно што узнемирава глумицу јесте *галопирајућа* ерозија морала.

доминирајући, -а, -е

Ова лексема се у речнику објашњава преко творбеног синонима (о овом термину в.Ћорић 2008: 228) *доминантан*. Вероватно као раније позајмљена, она се чешће употребљава и због тога налазимо више примера из различитих фунционалних стилова и подстилова. У грађи прикупљеној из штампе има преко 1200 примера са овом јединицом, при томе се она налази у свим придевским категоријама изузев компаратива, као и у већини синтаксичких позиција, нпр.: Дуго је била највиша зграда и *доминирајући* објекат модерне архитектуре на гребену Београда. – А мени се чини да би орао Немањића требало да буде *доминирајући* у знаку. – Доминантна идеологија је увек била идеологија *доминирајуће* класе. – У основи бугарског симболизма лежи једно индивидуалистичко сазнање које постаје *доминирајуће* уметничко сазнање још код Пенча и круга Мисао. – *Доминирајуће* негативне појаве ће се приписати назадним „антидемократским“ снагама. – И поред *доминирајућих* планинских предела подручје општине Бољевац је релативно добро повезано друмским саобраћајницама. – У бундеслигу долазе и два касније *доминирујућа* клуба лиге.- Зелена боја се ретко користи у свом основном тону као *доминирајућа* боја ентеријера. – Глобализам је постао *доминирајућа* идеологија. – Роман је постао *доминирајућа* врста. – Реакција ...је условљена *доминирајућим* дискурсом наметнутим од стране групе активних чланова. – Забрана злоупотребе *доминирајућег* положаја на тржишту (наслов).

Са лексичко-стилског становишта одликује се својом неутралношћу исто као и одговарајући герунд. Употреба паралелног герунда је много ређа – око 1-2% (нпр.: Пошиљалац, *доминирајући* над адресатом рекламе одређује заједнички циљ рекламне комуникације).

ротирајући, -а,-е

Речник објашњава одредницу користећи релативну реченицу *који се обрће*, *врти* и изразе *~машина*, *~ рингшпил*, уз важну напомену да се изводи од глагола латинског порекла *ротирати* (Планете ротирају).

У текстовима претежно повезаним са техником и политиком нађено је више од 1300 употреба ове речи у различитим морфолошким облицима и синтаксичким функцијама. Примери: 1. именичке синтаме *ротирајући слободни* дан, *~ део*, *ротирајући* диск електрода, *ротирајућа* реклама, ~коцка, ~плоча, ~функција; *ротирајуће* председништво, ~место; *ротирајућа* светла, оба *ротирајућа* објекта; заустављање *ротирајуће* осовине, *ротирајући* делови машине 2. Реченице: Стоматолог користи *ротирајуће* инструменте. – Три лопова су јурила у банку и заглавила су се у *ротирајућим* вратима на улазу. – Кључеви су се лако мењали заменом *ротирајућих* дискова.

Изгледа да на фреквенцију овог образовања битно утиче и једна екстралингвистичка чињеница. Наиме, ситуација у Босни и Херцеговини, која стално привлачи пажњу српског друштва, има управне органе централне власти који су *ротирајући*. У вези са тиме се јавља приличан број примера као што је следећи: Бошњак Тихић преузео функцију председавајућег *ротирајућег* председништва Босне и Херцеговине.

У нашем корпусу примера није присутан одговарајући прилог садашњег времена.

флуктуирајући, -а, -е

Тумачење ове речи се изводи помоћу синонима *несталан, променљив, колебљив* и њене реализације у синтагми *~ курсеви* новца. Осим тога, она се односи директно на глагол *флуктуирати* (бити несталан, колебати се), на чију се сферу употребе такође указује: о радној снази, ценама.

Да се сфера употребе ове речи ограничава и функционише у терминолошким изразима из економије, банкарства, финансија, добро потврђују наши примери којих управо због терминолошког карактера није много – има их око 60: *флуктуирајући* режим девизног курса, *флуктуирајући* девизни курсеви (валута), *флуктуирајуће* стање. Различите су синтаксичке позиције ове јединице у простој и сложеној реченици. Ту она, пре свега, представља атрибут конституената изражених именицом: – Слободно *флуктуирајућим* курсом била би спречена дужничка криза која се надвила над Србијом. – У САД је уведен систем *флуктуирајућих* девизних курсева. Среће се и у позицији предикатива или његових одредби: – Курс динара је *флуктуирајући*. – Никако да схватите да је нација *флуктуирајућа* ствар.

Нема одговарајућег герунда. Као елемент терминолошких израза ова реч је потпуно стилски неутрална, није обојена емоционално и не изражава експресију.

Један део испитиваних јединица подложан је субстантивизацији, која би могла да се обележи као њихова секундарна конверзија, јер долази после адјективизације (или примарне конверзије). И. Клајн наводи поименичене облике *владајући, руководећи, главнокомандујући*, истичући да су настали после рата по руском узору (Клајн 1996: 499). Њима се могу додати облици

председавајући и *равнајући*, који у м. и ж. р. имају именичку службу и значење „онај (она) који (која) председава радом неког тела, организације, одн. управља нечим, старешина“.

Слично осталим придевима, и код разматраних адјектива постоје изведенице са формантом *не-*, које не само да богате инвентар придевских речи у српском језику, него исказују и антонимске односе, а тиме доприносе изражајним могућностима књижевног језика. Примери из речника: *неважећи* (*~важећи*),

незадовољавајући (*~задовољавајући*), *непостојећи* (*~постојећи*), *нерђајући* (без свог позитивног парњака). У роману „Елдорадо“ (Капор 2006) срели смо *недостајући* у изразу *недостајуће квачице* (слова), реч која није нашла места у речнику. У грађи коју смо прикупили из других извора налазе се више од петсто примера са овом речју, нпр. ~податак, ~капитал и др. Није нам познато да иста реч има свог парњака, тј. да образује антонимски пар. Ствара се утисак да се негативни адјективи тог типа, осим што понекад немају позитивног парњака, чешће употребљавају у језику него одговарајуће речи без *не-*.

У другој књизи, наиме, у двојезичком српско-бугарском издању прича „Ако је то љубав“ – „Ако това е любовта“, са преводом наших студената (Пантић 2008), случајно смо наишли на два придевска образовања повезана са прилогом садашњег времена која при томе нису укључена у нови речник: *долазећи* (викенд) и *ходајући* (плакар). У текстовима из штампе има довољно потврда за њихову атрибутску употребу, уп. *долазећи саобраћај*, ~божић, ~дан, ~ догађаји, ~домаћин и сл. То се односи и на *ходајући*: у разним публицистичким текстовима забележено је постојање доста атрибутских синтагми типа *ходајући* транспорт, ~системи, *ходајућа* реклама, *ходајући* робот итд. Међутим, треба нагласити да се код те две јединице герунд много чешће јавља (чак неколико пута више) него придевска образовања настала од њега конверзијом, као нпр. у следећим реченицама: *Долазећи* из Цириха 1919,...оснивају дадаистичку групу у Келну. – *Долазећи* у цркву сети се њих.- *Ходајући* мало даље ми уђосмо у велику Цркву. Можда је управо ова већа повезаност са глаголским системом у том, а и у другим сличним случајевима, разлог да не буду укључивани у речник.

На основу анализе можемо закључити следеће:

Глаголски прилог садашњи је тесно повезан са једном групом придевских јединица у савременом српском језику. Будући резултат промене у функцији и облику некадашњег деклинабилног партиципа, герунд се данас развија обратним процесом –према мишљењу великог броја угледних истраживача он се изједначава (поклапа) са придевима по служби и значењу и прелази из система глаголских допуна у систем именичких одредби. Том процесу је помогло и помаже и даље поклапање облика герунда са дужим обликом описних придева у мушком роду (в. о томе још код Стевановића 1974: 745), али и са обликом многих присвојних придева на *–ћи*. То су домаћа образовања која поседују све категорије придева изузев (ретке) компарације. Процес појављивања ових речи је и сада веома активан о чему говоре примери из штампе, где

се срећу готово сви функционални стилови књижевног језика, као и примери из уметничких дела савремених српских писаца.

Наведеним адјективима је веома слична група речи која је према неким истраживачима настала директно од старих девербативних именица, тј. није повезана са прилогом садашњег времена и због тога није прошла кроз фазу његове адјективације. Многи други аутори граматика не одвајају их од прве групе, што води у недоумице, пре свега што се тиче разлика њихових творбених основа у односу на творбене основе прве групе.

Постоји група позајмљеница и калкова из руског и других језика, чије појављивање сигурно није директно повезано са адјективизацијом конкретног герунда. У неким случајевима он уопште није ни присутан у језику, мада је теоријски могућ. Међутим, активни процес адјективизације герунда сигурно омогућава позајмљивање туђих јединица сличног карактера, јер олакшава њихово прихватање и адаптацију већ створеним обрасцима.

Многим од тих образовања својствено је постојање творбених синонима, дублета, као и грађење антонима са *не-,* сложеница и других форми које такође одређују њихово место у језичком систему.

Иновациони процеси у оквиру српског глаголског прилога садашњег доказују да на одређеној етапи свог развоја књижевни језик већ поседује своје механизме који га осамостаљују и чине независним од субјективних решења. Захваљујући њима уводе се нове јединице (понекад – на основи постојећих или као оживљавање старих), потребне комуникацији и њеном богаћењу и доприносе еластичности и прецизности израза.

Кључне речи: глаголски прилог садашњи, герунд садашњег времена, адјективизација, конверзија, супстантивизација, придев, адјектив.

БИБЛИОГРАФИЈА

Гугуланова 2005: Иванка Гугуланова, *Б ългарските причастия и деепричастия в славянски контекст*, Университетско издателство ‘’Св.Климент Охридски’’, София.

Дејанова 1977: Мария Деянова, *Към въпроса за развитието на деепричастието в славянските езици*, у: Закономерности в развитието на славянските езици, София.

Дејанова 1980: Мария Деянова и колектив, *Словообразователна и семантична структура на сложните прилагателни в славянските езици*, Изд. БАН, София.

Ивић 1995: Милка Ивић, *О српскохрватским герундима*, у: Лингвистички огледи, Друго издање, Београд.

Јакобсен 1980; 2008: Пер Јакобсен, *Српскохрватски глаголски прилози*, НС-СВД, 10-1, стр. 141-146; електронска верзија 2008.
Клајн 1996: Иван Клајн, Лексика, у: *Српски језик на крају века*, Институт за српски језик, Београд, стр. 37-87.
Станојчић-Поповић 1992: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић., *Граматика српскога језика*. Уџбеник за1.,2.,3.,4.разред средње школе, Београд.
Стевановић 1974: Михаило Стевановић. *Савремени српскохрватски језик. 2. Синтакса*. Друго издање, Београд.
Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, 1. Увод, Фонетика, Морфологија. Треће издање, Београд.
Ћорић 2008: Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику*, Београд.

ИЗВОРНА ГРАЂА

Капор 2006: Момо Капор, *Елдорадо*. Београд.
НИН – електронско издање.
Пантић 2008: Михајло Пантић, *Ако је то љубав ~ Ако това е любов*. Приче. Разкази. Братство. Ниш.
„Политика“ – електронско издање.
„Правда“ – електронско издање.
Речник српскога језика. Матица Српска. Нови Сад, 2007.

Славка Величкова

О ДЕЕПРИЧАСТИИ НАСТОЯЩЕГО ВРЕМЕНИ В СОВРЕМЕННОМ СЕРБСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В настоящей работе рассматривается процесс адъективизации сербского деепричастия настоящего времени на основе единиц, включенных в словарь и на основе их употребления в языке печати, как и в произведениях художественной литературы.

811.163.41’366.581

Милан Ајџановић
Нови Сад

О ФЕНОМЕНУ УКЛАЊАЊА ГЛАГОЛСКЕ ВИДСКЕ ОПОЗИЦИЈЕ У ПРЕЗЕНТСКОЈ ПАРАДИГМИ*

У раду се указује на одређена одступања од граматичке норме до којих долази у презентској парадигми перфективних глагола I врсте, тј. на супституцију презентске парадигме ове групе глагола одговарајућом парадигмом њихових видских парњака, некад чак и парадигмама двају имперфективних глагола (нпр. лећи – лежим, лежем). Истраживање спроведено у виду упитника код студената Филозофског факултета у Новом Саду – показује да су оваква огрешења о норму веома честа те да нису условљена пореклом испитаника. У раду је стављен фокус на дескрипцију постојећег стања, али се нуде и могући узроци који су довели до њега.

0. Уводне напомене

Предмет овог рада, што се и из самог наслова јасно види, јесте феномен уклањања глаголске видске опозиције у презентској парадигми глагола и то не свих глагола, већ, што у наслову из практичних разлога није истакнуто, само код перфективних глагола прве врсте, тј. оних перфективних глагола ’чија се основа презента завршава самогласником *ē*, а основа инфинитивна (аориска) сугласником’ (Стевановић 1986[5]: 330). Основни циљ рада јесте управо да укаже на поменуте интерференције презентских парадигми, док ће се покушати дати и могући разлози који су до њих довели.

Наравно, приликом израде овог рада у обзир нисмо могли узети све перфективне глаголе ове ипак релативно бројне глаголске врсте већ само, с једне стране, најтипичније њене репрезентанте (попут: дићи, поћи, сести, лећи) и, с друге стране, њене припаднике за које би се, у најбољем случају, могло претпоставити да спадају у пасивни фонд датих испитаника, тј., у нашем случају, носилаца тзв. урбаног идиома (попут: дупсти, обнемоћи, устећи се).

* Овај рад је настао у оквиру пројекта Стандардни српски језик (148010), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Ово је учињено с циљем да се види да ли припадање одређеног глагола активном односно пасивном фонду, тј. степен његове познатости, утиче на појаву аномалија у његовој презентској парадигми.

Приликом прикупљања грађе коришћен је крађи упитник који се, условно речено, састоји из два дела – општег, у којем се налазе питања везана за порекло испитаника,[1] и посебног, у коме испитаници треба, под један, да дају облике 1. л. јд. презента понуђених глагола прве врсте, односно, под два, да се определе између парова морфолошких дублета, тј. глагола, и перфективних и имперфективних, припадника прве и њима одговарајућих глагола припадника неке друге глаголске врсте (попут: дићи–дигнути, дупсти–дубити, саћи-сићи). Питањима везаним за порекло испитаника желела се утврдити евентуална корелација између порекла испитаника и степена нарушавања граматичке норме. Другим, посебним делом упитника желело се дијагностиковати постојање као и степен присуства онога са чиме се аутор овога рада непрестано среће током држања вежби из курса *Морфологија српског језика* на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, управо онога што је у фокусу нашег интересовања – постојање уклањања видске опозиције у презентској парадигми ових глагола, без изузетка, у корист њима одговарајућих имперфективних глагола. Пружањем могућности избора између двају морфолошких дублета, с друге стране, требало је да се укаже на преференције испитаника према глаголима једне или друге врсте, при чему сада у фокусу није био вид глагола тако да су се поред, доминантних, перфективних у нашем списку нашли и имперфективни глаголи.

Коначно, грађа је прикупљена од 56 испитаника, студената прве и друге године Филозофског факултета у Новом Саду, при чему је потребно рећи да је избор пао на младе носиоце српског језика не само из прагматичних разлога, будући да је аутор с њима у свакодневном контакту, већ и зато што је њихов идиом свакако најбољи показатељ актуелних промена у језику. Осим тога, што је код оваквих истраживања битно, требало би нагласити да је анкета била анонимна те да је испитаницима предочен разлог за њено давање, што је резултирало одсуством анксиозности приликом попуњавања упитника и следствено томе, како верујемо, валидном грађом.

1. Анализа прикупљене грађе

1.1. Прикупљену грађу анализираћемо према врсти питања у упитнику: прво ће се анализирати 1. л. јд. презента понуђених глагола прве врсте[2] и

[1] То су следеће питања: Да ли Вам је српски матерњи језик?, Одакле сте?, Ако сте из Новог Сада, да ли сте у њему од рођења или сте се у њега доселили?, Ако сте се доселили, одакле сте се доселили и колико сте година у Новом Саду? и Одакле Вам потичу родитељи?

[2] У питању су следећи глаголи: дићи, замести, затéћи, извући се, лећи, маћи, нићи, обнемоћи, оплести, опсести, пасти, помести, поћи, привићи се, рећи, сести, смоћи, спáсти, спáсти, таћи, убости, узмоћи, устећи се, утећи.

преференције испитаника ка глаголима различитих врста,[3] а потом ће се настојати утврдити евентуална корелација између места рођења испитаника и њихових родитеља и датих одговора.

1.2. Приликом обраде података дошло се до неколико неочекиваних, чак изненађујућих података. Наиме, већ сама по себи изненађује чињеница да је чак 32 испитаника (57%) имало више од половине погрешно датих облика 1. л. јд. презента понуђених глагола, један испитаник подједнак број тачних и погрешних (12 : 12), док је само 23 (41%) испитаника имало више од половине тачних одговора. Осим тога, у првој групи испитаника, тј. у оној са више погрешно него тачно датих одговора, било је чак шесторо испитаника ни са једним тачним одговором, двоје са по једним и четворо са по два тачна одговора, што је податак који не само да изненађује већ и, с обзиром на степен образовања испитаника, може и да забрињава. С друге стране, међу испитаницима из друге групе ниједан испитаник није дао све тачне одговоре, док их је троје само једанпут односно њих четворо само двапут погрешило, док је остатак испитаника, поред преовлађујућих тачних, имао и не тако мали број погрешних одговора.

1.2.1. Иако би се очекивало да су међу посматраним глаголима грешке чешће код оних глагола за које смо од самог почетка претпоставили да спадају у пасивни фонд, анализа грађе показује да се грешке равномерно јављају без обзира на степен познатости глагола. Заправо, оне чак као да су нешто чешће управо код оних глагола који су у језику најфреквентнији (у нашем случају: дићи, поћи, сести, лећи, пасти, рећи). Стога ћемо се, будући да неки од понуђених одговора захтевају посебан осврт, ограничити првенствено на ових шест глагола и сваком од њих посветити извесну пажњу.

Чак 39 испитаника (70%) не даје одговарајући облик 1. л. јд. презента глагола *дићи*, већ сви они наводе облик *дижем*, тј. код свих њих долази до укрштања с парадигмом одговарајућег имперфективног глагола *дизати*. Овако висок проценат огрешења, заправо највиши међу ових шест посматраних глагола, могао би се објаснити и једном екстралингвистичком, наизглед небитном али по свој прилици ипак релевантном чињеницом – посматрани је глагол први на списку датих глагола. Овоме у прилог иде и податак да се код осталих глагола број огрешења иако и даље висок, скоро линеарно смањује да би најмањи био управо код последњег међу посматраним глаголима (рећи).

Слична претходној јесте ситуација код глагола *поћи* и *пасти*: и код ова два глагола број огрешења је већи од броја примера њихове правилне употребе (30 за први односно 29 за други глагол), при чему се и код њих јавља

[3] То јест, преференције ка појединим глаголима у следећим паровима глагола: грепсти–гребати, дићи–дигнути, досећи–досегнути, дупсти–дубити, задићи–задигнути, засести–заседнути, затéћи– затегнути, исцрпсти–исцрпити, лећи–легнути, маћи–макнути, нàтећи–натекнути, натéћи–натегнути, подврћи се–подвргнути се, потéћи–потегнути, пребећи–пребегнути, пропасти–пропаднути, саћи–сићи, спасти–спасити, стићи–стигнути, таћи–такнути, ужећи–ужегнути.

интерференција с презентском парадигмом одговарајућег имперфективног глагола (*полазити* односно *падати*).

Код глагола *сести* и *лећи*, међутим, у њихових 32 односно 29 примера огрешења, долази до укрштања презентске парадигме с парадигмама по два глагола, од којих је један дуративан (*седети* и *лежати*) а други итеративан (*седати* и *легати*). Код оба глагола, случајно или не, више је примера погрешне употребе итеративног глагола (код *сести* ради се о односу 17:13, а код *лећи* је разлика битно значајнија – 20:9).

Као посебан случај издваја се глагола *рећи*, пре свега због најмањег броја забележених огрешења (23 односно 41%), иако би се, због крајње ретке употребе презентске парадигме овог глагола у савременом српском језику и њеног скоро доследног укрштања с парадигмом глагола *казати*, односа који би се скоро могао назвати примером правог суплетивизма – могло очекивати управо супротно.[4] И заиста, већина испитаника који су дали погрешне одговоре извршили су ову, очекивану супституцију,[5] док је по четворо испитаника, помало неочекивано, дало облик *говорим*,[6] а један, чак, напоредо облике *говорим*/*кажем*. Четворо испитаника, осим тога, није дало никакав одговор, док је по један испитаник дао облик 1. л. јд. аориста односно перфекта.

Иако не спада међу посматраних шест глагола који су у фокусу анализе, навешћемо и два занимљива примера која се тичу глагола *мећи*. Наиме, у првом случају ради се о укрштању с парадигмом префигираног имперфективног глагола *дотицати*, уместо очекиваног глагола *тицати*. Примери овакве супституције свакако се могу објаснити нешто ређом употребом глагола *тицати*, барем у његовом основном значењу, као и синонимским односом који постоји између глагола *мећи* и *дотећи* као и њихових имперфективних парњака.[7] Међу овим глаголима, уосталом, поред семантичке постоји и јасна морфолошка и творбена веза. Занимљивији је, међутим, други пример супституције, у ком се наспрам глагола *мећи* јавља глагол *додиривати*. Овде се, наиме, не може говорити о морфолошкој и творбеној већ само о семантичкој вези између посматраних глагола, од којих је пар *додирнути/додиривати* знатно фреквентнији, што је такође могао бити разлог појављивања глагола *додиривати* наместо очекиваног *дотицати*.

1.3. Када се ради о другом делу упитника, на основу чије анализе је требало донети закључке о томе да ли испитаници предност дају глаголу прве врсте или његовом морфолошком дублету из неке друге врсте, резултати показују несумњиву склоност испитаника ка потоњим глаголима. Наиме, уколико се занемаре примери у којима су се кандидати одлучили за оба понуђена

[4] Овде, међутим, из вида не треба изгубити горепоменуту чињеницу да је овај глагол био на самом крају листе посматраних глагола.

[5] О синонимичности ових лексема сведочи и РМС, у ком се под одредницом *рећи* као прво значење даје **1. а.** *говором изложити, саопштити, изговорити, изјавити, казати; уопште речима саопштити, усмено или писмено*, односно под *казати* **1. а.** *усмено приопштити, сасопштити, рећи, (из)говорити, приповедити, приповедати*.

[6] У РМС у тумачењу одреднице *говорити* ни на једном месту се не даје глагол *рећи*.

[7] Ово се огледа и у дефиницијама датим уз одговарајуће одреднице у РМС.

глагола као и они у којима нису заокружили ниједан глагол, преостаје свега 325 одабраних глагола прве врсте наспрам 726 њихових дублета, што је веома изражена разлика.

1.3.1. Међу посматраним паровима глагола пар *спасти–спасити* заслужује посебну пажњу, не само из лингвистичких разлога. Као што је познато, глагол *спасти* традиционално се сматрао, а понекад се и сада сматра, прихватљивијим од свог парњака,[8] који је, опет, сматран кроатизмом и као такав понекад је чак био и проскрибован. Ситуација коју наш корпус бележи, међутим, показује да је глагол *спасити* знатно фреквентији у употреби од свог парњака: тако је укупно 14 испитаника као подједнако блиске свом језичком осећању одредило оба глагола, само шесторо се определило за глагол *спасти*, а остатак, тј. чак 36, за глагол *спасити*. Овакви резултати могу бити изненађујући само на први поглед, узимајући у обзир порекло глаголā, али су, помало парадоксално, и сасвим очекивани јер је предност дата глаголу који је припадник веома продуктивне, по класификацији М. Стевановића, шесте врсте.

1.4. Иако смо пре анализе прикупљене грађе очекивали известан број огрешења о стандарднојезичку норму, подаци до којих смо дошли ипак се могу сматрати изненађењем, које је утолико веће уколико се зна да међу испитаницима који су направили највише грешака нема ниједног коме српски није матерњи језик[9] нити оног који не живи у подручју насељеном компактним српским становништвом.[10] С друге стране, међу испитаницима с највише датих тачних одговора такође се не запажа нека корелација између њиховог места рођења и врсте одговора,[11] што нас може навести на закључак да се ради о појави која има општији карактер при чему њена природа остаје нејасна.

2. Закључне напомене

Као што је већ речено, циљ овога рада јесте пре свега да региструје наведену неправилност у употреби посматраних глагола те је стога само спроведена нека врста пробног или експлоративног истраживања у виду анкете, која свакако не може претендовати на неке опште закључке. Међутим, неки се закључци, као што смо видели, ипак могу извести. Несумњиво је, тако, да код неких, како резултати истраживања сугеришу – не тако ретких, говорника српског језика долази до јасно израженог нарушавања у презентској парадигми перфективних глагола прве врсте, у виду интерференције с пре-

[8] Исп. нпр. Клајн 1997[4]: 164.

[9] Заправо, само је петоро студената којима српски није матерњи, тј. први језик.

[10] Наведени испитаници родом су из следећих градова: Чачак, Нови Сад (четворо), Сремски Карловци, Лесковац (двоје), Сремска Митровица, Шабац, Српски Крстур и Сомбор.

[11] Ови су испитаници из следећих места: Лозница, Нови Сад (троје), Апатин, Кикинда и Зрењанин.

зентским парадигмама одговарајућих имперфективних глагола других врста, понекад чак и два различита имперфективна глагола, као и да се тамо где постоје морфолошки дублети, барем код наших испитаника, предност даје глаголима других врста. Разлози за ово могли би бити двојаки: с једне стране, могло би се радити о недовољној граматичкој компетенцији испитаника која је узрокована евентуалним пропустима у систему образовања,[12] док би се, с друге стране, могло радити о процесима инхерентним језику чији се домети засад не могу предвидети, али који би на крају могао довести до укидања видске опозиције, барем у презентској парадигми, код перфективних глагола прве врсте и њихових видских парњака.

Иако се први разлог који смо навели не може априори у потпуности одбацити, ипак сматрамо да се разлози за ову појаву не могу (само) тражити у пропустима у систему образовања, којих у настави матерњег језика свакако има, јер су домашаји ове појаве знатни, како у погледу броја говорника тако и у погледу њиховог узраста, образовања или порекла.[13] Чини се, по свој прилици, да глаголи прве врсте својом привидном ирегуларношћу, било у инфинитиву било у презентској парадигми (исп. Стевановић 1986[5]: 328–329, 342), на неки начин искачу из система па долази до једне врсте аналошких уравњавања, која за последицу управо имају посматране аномалије у презентској парадигми.[14]

Наравно, што треба опет посебно потцртати, овај рад треба схватити првенствено само као упућивање на једно одступање од граматичке норме српског језика забележено код неких његових носилаца,[15] док би обухватна анализа, са знатно већим бројем испитаника и обимнијим упитником који би овога пута, што је од несумњиве важности, глаголе дао у контексту,[16] а самим тим и водио ка општијим закључцима, тек требало да уследи.

Кључне речи: глаголи, прва глаголска врста, аспект, презентска парадигма, видска опозиција.

---

[12] Овакво мишљење је преовладало у дискусију након читања овог реферата.

[13] О томе да је ова појава присутна и код старијих носилаца српског језика, сведочи једно друго испитивање, нешто мањег обима. Такође, оно што не иде у прилог хипотези о недовољној граматичкој компетенцији јесте чињеница да су исти студенти у току истог семестра као једно од питања на предиспитном тесту добили управо да напишу 1. л. јд. презента глагола из упитника при чему се резултати нису умногоме разликовали од оних из нашег испитивања.

[14] Ове ирегуларности изворни говорници српског језика обично нису свесни, али она је и те како очигледна онима који српски језик уче као страни, чему је аутор овога рада више пута био сведок радећи као лектор у Центру за српски језик као страни на Филозофском факултету у Новом Саду.

[15] О једном друкчијем, али и донекле сличном одступању в. више у Ајџановић, Аланović 2007.

[16] Иако се као мана упитнику може навести управо то – непостојање контекста, не сме се заборавити да су испитаници ипак студенти прве и друге године језика, од којих је већини, као што је већ наведено, српски први језик.

СПИСАК КОРИШЋЕНЕ И ЦИТИРАНЕ ЛИТЕРАТУРЕ:

Ајџановић/Алановић 2007: Милан Ајџановић, Миливој Алановић, Функционални и прозодијски аспекти дистрибуције придевског вида у говору Новог Сада. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*. Нови Сад. L, 23–30.

Клајн 2006: Иван Клајн, *Граматика српског језика за странце*. Београд: Завод за уџбенике.

Klajn 1997[4]: Ivan Klajn, *Rečnik jezičkih nedoumica*. Beograd: Čigoja štampa.

Mrazović/Vukadinović 1990: Pavica Mrazović, Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Sremski Karlovci: Izdavačka Knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad: Dobra vest.

Речник српскохрватскога књижевног језика (1967-1976). Матица српска, Матица хрватска, Нови Сад – Загреб.

Станојчић/Поповић 2000[7]: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика*. (*Уџбеник за* I, II, III *и* IV *разред средње школе*). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1986[5]: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (Граматички системи и књижевнојезичка норма) I*. Београд: ИРО Научна књига.

Milan Ajdžanović

ON THE PHENOMENON OF THE DISAPPEARANCE OF ASPECT OPPOSITION IN THE VERBAL PRESENT TENSE PARADIGM

Summary

In this paper the author analyses the interference between the present tense paradigms of perfective verbs that belong to the so-called first verbal class and paradigms of their imperfective counterparts that belong to other verbal classes. Although the main focus of interest is the description of this interference, the author also attempts to shed light on the possible reasons that have led to it.

811.163.41’366.573

Миливој Алановић
Нови Сад

ЛЕКСИЧКО-СИНТАКСИЧКА СРЕДСТВА ПАСИВИЗАЦИЈЕ

Предмет овога истраживања јесте феномен лексичког пасива формализованог специфичним активним структурама, којима се на основу категоријалног обележја и лексичког значења конституентских јединица предиката регулише концепт пасивности. Управо зато централно место у овом раду заузима утврђивање типичних лексичких средстава и продуктивних активних синтаксичких модела којима се тематизује семантички објекат (пацијенс или адресат).

1. Увод

У оквиру функционално-семантичког поља персоналности[1] издваја се, као граматички дериват, категорија пасивности на основу специфичног, тј. инверзног функционалног распореда актаната. Специфичност пасивних кон-

[1] Функционално-семантичко поље персоналности се, по А. Бондарку (Бондарко 2002: 547-548), дефинише као својеврсни интерфејс различитих језичких средстава једног језика (морфолошких, синтаксичких, лексичких, али и комбинованих, као оних лексичко-граматичких) којима се означавају различите варијанте односа према лицу. Премда се под персоналношћу у прототипичном смислу мисли на конгруентну везу између личних заменица и њихових еквивалената, с једне, и личних глаголских облика, с друге стране, при чему однос граматичког лица личне заменице и глагола чини центар овога поља, персоналност интерферира и са семантичким категоријама, пре свега са семантичким субјектом и објектом као првим и другим учесником у денотираној ситуацији.

Да је од суштинске важности разликовање семантичког субјекта и објекта од њихових синтаксичких корелатива, најбоље се види на нивоу различитих дијатетичких трансформа, који се заснивају на различитој функционалној дистрибуцији истих семантичких категорија. Када је, дакле, реч о глаголском роду, или дијатези, у најширем смислу, А. Бондарко ову појаву дефинише као функционално-семантичко поље које обухвата средства на различитим нивоима језичке структуре која служе за исказивање односа између каквог процеса, који је именован предикатом, и семантичког субјекта и објекта којима одговара неки од елемената синтаксичке структуре реченице, у традиционалној граматици то су субјекат и објекти – директни и индиректни (Бондарко 2002: 590).

струкција уопште огледа се у тематизацији семантичког објекта, тј. у његовом померању на позицију реченичног субјекта.

Премда центар категорије пасивности чине изразито морфологизиране конструкције чије је диференцијално обележје пасивна форма предиката (партицински и рефлексивни пасив), на њеној се периферији налазе и специфичне активне форме које се сврставају у ову категорију на основу лексичког значења својих конституената, интегрисаних у реченичне моделе слабе граматикализације.

Управо је појава тзв. лексичког пасива[2] предмет овога истраживања, које за свој циљ има утврђивање типичних лексичких средстава, те продуктивних активних синтаксичких модела којима се тематизује семантички објекат (пацијенс и адресат).

2. Опште одлике пасивних конструкција

2.1. Пасивне конструкције се, уобичајено је, дефинишу као граматички деривати, те следи да је пасивна дијатеза секундарна јер представља својеврсну инверзију оне активне (Tesnière 1969[2]: 244). Пасивна реченица представља стога специјалну конструкцију будући да се јавља само у реченицама са прелазним глаголима, и то не свим (Станојчић, Поповић, Мицић 1989: 240). Секундарност пасивних конструкција значи да оне увек стоје у корелацији са одговарајућом активном реченицом, што подразумева да се нужно чува базична агуменатска структура у оба корелативна модела (Dik 1997[2]: 259).

Пасивном трансформацијом задржава се истоветан денотативни садржај, при чему глагол узима специфичну форму, а семантички објекат заузима место типично за агенс (Lazard 1994: 236), што значи да се у конверзном односу јављају само субјекат и директни објекат, чији су семантички корелативи семантички субјекат и семантички објекат[3]. Међутим, још Тенијер наводи примере из других језика (Tesnière 1969[2]: 256), нпр. енглеског и немачког, где се тематизацији у пасивној реченици може подвргнути и индиректни објекат (*Charles is given the book by Alfred*).

---

[2] Премда свесни недостатности овога термина, али и у недостатку бољега, користићемо се појмом лексичког пасива ослањајући се на функционалнограматички теоријско-методолошки оквир који даје А. Бондарко (Бондарко 2002: 604).

[3] Појам семантичког субјекта, сматра А. Бондарко (Бондарко 2002: 596), обухвата читав низ семантичких функција, као што су **агенс** радње, коју може да контролише или да не контролише (*Он трчи*; *Он је пао*), **носилац стања** (*Спавам*), **носилац односа** (*Ово питање спада у ову тему*), **инструмент** (*Овај кључ отвара сва врата*) и сл. Слично је и са семантичким објектом који је на различите начине обухваћен радњом – **креативни** (*Градим кућу*), **деструктивни** (*Разбио сам чашу*) и др. Штавише, будући да семантички субјекат и објекат нису хомогене категорије, за њих се може рећи да представљају својеврсне хиперулоге које интегришу све остале на основу неких заједничких семантичких обележја, те се на овај начин избор између актива и пасива своди на функционалну прерасподелу учесника с обзиром на њихов ранг или комуникативну важност (Бондарко 2002: 597).

2.2. Према Лазару, пасивизација омогућава остваривање различитих функција (Lazard 1994: 237): (а) синтксички – употребљава се када је агенс непознат, уопштен или комуникативно редундантан; (б) комуникативно – тематизацији се подвргава објекат, а агенс рематизацији; (в) семантички – имплицира се постојање активног агенса. Насупрот пасивној, у активној реченици је сасвим типично да је агенс индивидуализован, познат, односно биће које делује на екстерном објекту[4].

2.3. Пасивном трансформацијом се регулишу прагматичка и комуникативна компонента исказа. Постоје догађаји које је могуће сагледати са различитих аспеката (Dik 1997[2]: 124). Тако се предикације типа *Пас је уплашо Јона* и *Јон се плаши пса* разликују у концептуализацији неке догађајне целине. Управо се на овом и сличним примерима види да се једна те иста базична предикација може формализовати на различите начине.

Денотација исте нејезичке ситуације типична је за релацију актив – пасив и сродне псеудодијатетичке трансформе, додаје Дик (*Војска је опколила побуњенике/ Побуњеници су опкољени војском*; *Ана је дала Марку књигу/ Марко је добио од Ане књигу*). Сви ови реченични модели служе да се исто стање ствари представи из различите перспективе, при чему се у непосредној корелацији налазе субјекат и објекат (Dik 1997[2]: 247).

Како наводи С. Дик, у традиционалним приступима пасиву само би се примери са тематизованим пацијенсом могли сматрати ‘’правим’’ пасивом (*Он је нападнут*), док констукције са тематизованим реципијентом (тј. адресатом у општијем смислу) представљају секундарне или деривиране ‘’псеудопасивне’’ реченичне моделе, јер само ‘’права’’ пасивна конструкција остварује регуларност у погледу субјекатско-објекатске корелације (Dik 1997[2]: 260). Ако је, дакле, реч о истоветним догађајима, онда се може поставити питање шта се постиже различитом перспективизацијом. С. Дик као најважније разлоге наводи (Dik 1997[2]: 252-253): **емпатичност**, која је усмерена ка субјекту; **топикализацију**, где је на субјекатској позицији увек нови топик; **познатост**, при чему се на субјекатској позицији најчешће налази познати или идентификовани субјекат, што значи да непознати први аргумент није компатибилан са активном конструкцијом у већини језика; или **учтивост** којом се избегава директно обраћање адресату (*Ова књига треба да буде прочитана*).

[4] Занимљиви су статистички подаци који говоре да се 81% пасивних реченица у енглеском језику заснива на тематизацији семантичког објекта са обележјем неживо, док се у француском језику таква тенденција може видети и у случају пасивног субјекта са обележјем живо ако је у корелативној активној реченици, која делује сасвим неприродно, субјекат обележен са неживо (*Le chat a été écrasé par un autobus* (Lazard 1994: 201)). Ово се може довести у везу са познатошћу објекта и агенса. Непознат вршилац, а познат објекат одговара пре пасивној реченици него ли оној активној (*Банка је опљачкана*).

3. Синтаксичка и семантичка структура реченице

3.1. За семантичку анализу реченице од пресудне важности је утврђивање односа између процеса и у њему ангажованог семантичког субјекта и семантичког објекта. Када се то каже, јасно је да се мисли на различите граматикализационе моделе логичке пропозиције и у њој логичког предиката и његових логичких аргумената (Helbig 1992: 7; Кронгауз 2001: 237). Чињеница је да не постоји нужна корелација између ова два плана, што значи да се ова неподударност може дефинисати као функционално-семантичка колизија (Алановић 2008: 143). Појам функционално-семантичке колизије се везује за оне реченичне структуре где се одступа од каноничког функционалног распореда семантичких улога као што су агенс, пацијенс, адресат и сл.

3.2. Приликом утврђивања разлика у синтаксемском статусу, морамо имати на уму и различите семантичке трансформације које у великој мери нарушавају њихову семантизацију (нпр. *Погодио ме је каменом*; *Погодила ме ова песма*). Овај последњи пример сведочи да се семантички статус једне те исте синтаксичке јединице одмерава на основу корелације са одговарајућим логичким аргументом базичне пропозиције.

У случају да субјекат именује конкретан, самоактиван или аниматан појам, синтаксички објекат се нужно остварује као семантички објекат. Ова прототипична функционално-семантичка спојивост произилази из категоријалне припадности појмова који заузимају ове две централне синтаксичке функције, те се за њих може рећи да су неутралне конструкције (Золотова 2001: 141). Функционално-семантичка колизија, која обухвата синтаксички субјекат и објекат, основ је за конституисање маркираних реченичних обрта. Ови маркирани реченични обрти не морају бити компатибилни са пасивним реченичним трансформом (*Боли ме глава*; *То ме не брине*), али је у појединим метафоричким конструкцијама директни објекат корелатив семантичком субјекту (*Ова идеја води нас на прави пут*).

3.3. За аргументатску семантизацију од пресудног значаја јесте лексичко значење именица које заузимају позицију субјекта или других глаголских аргумената. Померање семантичког субјекта на друге, хијерархијски ниже синтаксичке функције са позиције субјекта омогућено је категоријалним значењем именица које управо заузимају ову реченичну позицију. Ако такве именице немају конкретно, предметно значење, већ референшу о каквом процесу, њима се означава корелатив логичког предиката, те на тај начин именују процес, најчешће стање којим је обухваћен семантички субјекат као носилац ситуације медијалног типа или, како наводи Г. А. Золотова (Золотова 2001: 143), каузатора радње коју остварује њен агенс (*Мучи га несаница*; *Немаштина нас тера из ове земље*).

4. Лексичка средства пазивизације

Иако се разлика између актива и пасива најјасније очитује кроз различите морфолошке форме, оне представљају само центар ових категорија на чијој се периферији налазе структуре чији дијатетички модел зависи од њихове лексикализације (*Он је тема расправе*).

Уобичајено је да се овакве структуре, где је лексичка јединица диференцијални знак семантичке пасивизације, обухвате термином **лексички пасив**, где је очита колизија граматичке форме и њеног значења (Бондарко 2002: 604).

Интерпретација активних реченичних структура као појавних облика категорије пасивности остварује се на основу тематизације семантичког објекта, те смештања информације о агенсу у оквир реме. Тематизација семантичког објекта је омогућена увођењем одговарајућег лексичког тематизатора интегрисаног у предикат као његов именски или глаголски део. Тако су најчешћи објекатски тематизатори глаголи типа *добити*, *претрпети*, именице типа *предмет*, *мета*, *циљ* и придеви типа *достојан*, *вредан* и сл.

4.1. Именски тематизатори

Тематизација семантичког објекта се може остварити одговарајућим именичким и придевским речима које се интегришу у копулативни тип предиката.

4.1.1. Копулативни тип лексичког пасива конституишу, поред одговарајућих копулативних или семикопулативних глагола типа *јесам*, *представљати* и сл., именице типа *предмет*, *објекат*, *мета*, *циљ, тема* и сл., као његов именски део.

a) Subj + Pred {Cop + NP [$N1_{nom}$ + NP [$N2_{gen}$ + $N3_{gen}$]]}
Subj + Pred {Cop + NP [$N1_{nom}$ + $N2_{gen}$]}

Džeferson je predmet federalne istrage o korupciji ... www.voanews.com
Situacija oko Abhazije i Južne Osetije predmet je rasprave Saveta Rusija – NATO. www.ruvr.ru
Hitlerova zaostavština na Zapadu je i i dalje predmet velikog interesovanja kolekcionara. www.glas-javnosti.co.yu
Goran Rosić bio meta napada nekoliko nepoznatih osoba. www.glas-javnosti.co.yu
Pobunjenici tvrde da je meta napada bio Čejni. www.naslovi.net

Именски део предиката, као што се може видети, чини номинална синтагма чији је управни члан именица $N1_{nom}$ која представља својеврсну категоризациону одредбу за тематизовани семантички објекат. С обзиром на то да се њом не именује корелативни логички предикат исходишне реченице, она има само функцију тематизатора којим се наглашава инкомпатибилност субјекта са агенсом. Штавише, лексичким тематизаторима типа *циљ*, *мета* и

сл. наглашава се интенционалност у деловању агенса. Тек се именицом $N2_{gen}$ као зависним чланом предикативне номиналне синтагме упућује на радњу у којој је ангажован тематизовани појам са улогом семантичког објекта. Ову позицију редовно заузимају девербативне именице које остварују непосредну корелацију са логичким предикатом исходишне реченице, те су зато неиспустив члан синтагме. С друге стране, именица на позицији $N3_{gen}$ представља факултативни члан синтагме, што је сасвим разумљиво с обзиром на то да именује агенс радње.

Основна одлика овог типа лексичког пасива јесте да се у конверзном односу не налазе само субјекат и директни објекат, што је случај са морфолошким пасивом, већ и субјекат и индиректни објекат, што се регулише лексичким типом тематизатора.

Glavna tema rasprave Saveta biće nova teritorijalna podela eparhija. www.vojvodina.com [< Савет расправља о територијалној подели епархија]

Овај тип лексичког пасива показује низак степен граматикализације, те висок степен лексикализације, што омогућава да се тематизују (и редовно фокализују) корелативи и неких адвербијалних значења исходишне реченице.

Он је разлог њеног одласка. [< Она је отишла због њега]
То је време нашег дружења. [< Дружили смо се у то време]
То је место нашег састанка. [< Састали смо се на том месту]

4.1.2. Поред именица као тематизатора, у тој се функцији појављују и придеви типа *достојан*, *вредан* и сл. Ови придеви као управни чланови номиналних синтагми на позицији именског дела предиката наглашавају модалну реченичну компоненту, док се њиховим одговарајућим рекцијским допунама ($N1_{gen}$) означава корелативни предикат исходишне реченице.

b) Subj + Pred {Cop + NP [Adj_{nom} + NP [$N1_{gen}$ + $N2_{gen}$]]}
Subj + Pred {Cop + NP [Adj_{nom} + $N1_{gen}$]}

Ova knjiga je vredna pažnje čitalaca i sa ove strane Drine... www.vreme.com
Mislim da je svaki pokušaj dostojan pohvale... www.b92.net

Информација о агенсу је редундантна, те се уводи именицом $N2_{gen}$ у виду субјекатског генитива.

4.1.2.1. Поред горенаведених придева, тематизацију семантичког објекта омогућују и они типа *доступан*, *занимљив* и сл., са обавезном рекцијском допуном у дативу којом је идентификован агенс радње (*доступан полицији*, *занимљив јавности*), те *безбедан*, *сигуран* и сл., са обавезном рекцијском допуном у акузативу са значењем намене, којом је идентификован логички предикат исходишне реченице (*безбедан за уградњу*, *сигуран за улагања*).

c) Subj + Pred {Cop + NP [Adj_{nom} + $N1_{dat}$]}

G17 plus traži da Akcioni plan bude dostupan javnosti. www.b92.net

d) Subj + Pred Cop + NP [Adj_{nom} + PP [$Prep_{/за/}$ + $N1_{ak}$]}

Čitava stvar je tako postala izuzetno zanimljiva za javnost. www.vreme.com
BiH je sigurna za ulaganje. www.comart.ba

4.1.3. Тематизација семантичког објекта се може постићи и када се предикат остварује као перифрастичан у чији састав поред копулативног глагола *јесам* (или неког од функционалних типа *доћи*: *доћи под заштиту државе*) улази и одговарајућа предлошко-падежна конструкција са девербативном именицом.

e) Subj + Pred {Cop + $Prep_{/под/}$ + NP [$N1_{instr}$ + $N2_{gen}$}

Crnogorsko političko soliranje je pod stalnom prismotrom orkestra vojnih trubača. www.aimpress.ch

4.1.4. У структурни тип копулативног предиката могу се интегрисати и примери тзв. адвербијалног пасива (Пипер 2005: 625) типа *Аутомобил је на поправци* [< Поправљају аутомобил]. У оваквим структурама не постоје експлицитни лексичко-граматички показатељи пасивности, већ се о дијатетичком обрасцу суди на основу стања ствари, тј. процене могућности да се тематизовани појам појави као агенс радње. У том случају, наша процена ситуације је релевантан критеријум за одговарајућу дијатетичку трансформацију, при чему проблем у класификацији представља категоријално обележје живо /+/, које каткад омогућава и агентивну и објекатску интерпретацију субјекта: *Он је на операцији* [< Он оперише// Њега оперишу].

4.2. Глаголски тематизатори

4.2.1. Промена дијатетичког реченичног обрасца на семантичком плану може се регулисати одговарајућим глаголским конверзивима који конституишу глаголске перифразе[5]. Типични глаголски конверзив јесте лексички пар *дати – добити*. Ови глаголи удружени са одговарајућом допуном чине глаголске перифразе које наспрам себе имају само један лексички корелатив (*дати/ добити шамар* : *ошамарити*)[6]. Глаголске перифразе у чији састав улазе

[5] Овај општији и неутралнији термин употребљавамо према П. Мразовић и З. Вукадиновић (Mrazović, Vukadinović 1990: 166), који, чини нам се, обухвата и декомпоновани предикат, који је обрадио М. Радовановић (Radovanović 1990: 53), и перифрастични предикат, који је класификовала З. Тополињска (Тополињска 1982: 35).

[6] Глаголи *дати* и *добити* представљају конверзан пар и изван ових перифраза (*дати књигу* : *добити књигу*). С друге стране, могу се забележити перифразе, као одговарајући дијатетички корелативи, у чији састав, међутим, улазе глаголи који изван њих не стоје у конверзном односу. Нпр. *лупити шамар* : *примити шамар*; *дати отказ* : *остати без посла* и сл.

конверзиви типа *дати – добити* имају исту сематичку структуру, а разлике се тичу способности да се тематизују различити логички аргументи те структуре.

f) $Subj_{Ag}$ + Pred [$V_{дати}$ + $N_{ак/шамар/}$] + $N_{dat/Pac}$

Dao im je po šamar i otišao. www.b92.net

g) $Subj_{Pac}$ + Pred [$V_{добити}$ + $N_{ак/шамар/}$] + од + $N_{gen/Ag}$

Jesi li ikada mislio da ćeš dobiti šamar od mene? www.studiadin.com

Тако се перифразама које конституише глагол *дати* тематизује агенс, док то није случај онима које конституише глагол *добити*. Глаголом *добити* се субјекат остварује као прималац материјалног објекта (*добити поклон*) или прималац информације (*добити информацију*), тј. адресат, при чему стоји у корелацији са индиректним објектом уз глагол *дати* (*дати некоме поклон*; *дати некоме информацију*). Специфичност глаголских перифраза типа *дати шамар – добити шамар* не огледа се у другачијој синтаксичкој структури реченице, већ у чињеници да не постоји објекат као предмет трансфера између агенса и адресата, тако да у непосредној корелацији стоје агенс и пацијенс. То значи да се дативним објектом уз глагол *дати* у перифрази *дати шамар* идентификује пацијенс, а не адресат као у примерима типа *дати информацију* и сл. Акузативна допуна уз глагол *дати* и *добити* у перифрази *дати/ добити шамар* непосредно идентификује логички предикат, док је допуном у виду предлошког генитива уз глагол *добити* идентификован агенс радње без обзира на семантизацију њеног објекта (*добити поклон/ информацију/ шамар од некога*).

Способност глагола *добити* да се тематизацији подвргне адресат ове перифразе приближава категорији реципијентног или индиректног пасива (Pittner, Berman 2004: 37; Номаћи 2007: 46), а очита разлика је у степену граматикализације ових конструкција. Реципијентни пасив у неким језицима (посебно у енглеском и немачком) изразито је морфологизирана структура, а сигнал пасивизације је партицип пасива (*Charles is given the book by Alfred*; *Peter hat ein Buch geschenkt bekommen*). Такав морфолошки знак у глаголској перифрази са глаголом *добити* не постоји, што је чини отвореном за лексичке јединице са различитим категоријалним обележјима. Тако се конструкција *добити температуру* не може интерпретирати као пасивна, већ као медијална.

4.2.2. У састав глаголских перифраза улазе и несамостални функционални глаголи типа *претрпети*, *доживети, уживати* и сл., који, међутим, не фигурирају у конверзним паровима. Глаголске перифразе типа *претрпети разарање* или *уживати поверење*, наиме, постављају се као дијатетички конверзиви у односу на одговарајуће корелативне глаголе *разорити* и *веровати*.

h) $Subj_{Pac}$ + Pred [$V_{претрпети}$ + $N1_{ак/разарање/}$] + од + $N1_{gen/Ag}$

Osim Beograda, mnogi drugi gradovi su pretrpeli velika razaranja od saveznika... www.airserbia.com
Sarkozi uživa poverenje Francuza. www.b92.net

Глаголи типа *претрпети* и *доживети* као тематизатори семантичког објекта не означавају на објекту покренуту радњу, већ се њихова функционалност огледа у способности наглашавања резултативности радње у сфери субјекатског појма. Непосредни лексички идентификатор радње јесте именица $N1_{ак}$ која фигурира као синтаксички објекат уз глаголе *претрпети* и *доживети*. Информација о агенсу се, с друге стране, уводи генитивом – на нивоу допуне или атрибута.

4.3. Емпатијом регулисана пасивизација

На самој периферији категорије пасивности као изразито маркиране реченичне конструкције налазе се оне са тематизованим семантичким објектом као субјектом уз пунозначне глаголе. Тако се неретко у публицистичком стилу срећу наслови типа *Jeftinije ulje stiže za dve nedelje*... www.b92.net; *Kada izlazi novi CD najboljeg pevača na svetu – Vlade Georgieva?* www.krstarica.com и сл., где се концепт пасивизације заснива на инкомпатибилности субјекта да се са глаголом именованом радњом удружи као њен агенс. У овим случајевима се пасивизација разрешава на комуникативно-стилском плану, где је за одговарајућу дијатетичку трансформацију релевантно наше познавање стања свари, односно наш емпатичан однос према неком од учесника ситуације, те свест о постојању агенса изван појма именованог реченичним субјектом.

5. Закључак

Основна одлика лексичког пасива, као што је раније речено, јесте низак степен граматикализације, што значи да се тематизација семантичког објекта остварује захваљујући одговарајућим лексичким средствима – именским или глаголским, а не морфосинтаксичким. Захваљујући томе лексички пасив није ограничен граматичким правилима условљеним глаголским категоријалним обележјима (пре свих транзитивношћу), као што је то случај са морфолошким пасивом, те се тематизацији може подвргнути и индиректни објекат. С друге стране, за лексички, као и за онај морфолошки пасив, типично је, али не и нужно, укидање информације о агенсу, што одговара прагматичкој матрици исказа.

Изузев семантичког објекта, који запоседа функцију граматичког субјекта, остали логички аргументи, као и сам логички предикат, смештени су у

оквир реме – на нивоу атрибута или рекцијске допуне (*Он је мета напада побуњеника*; *Ово је занимљиво за јавност*; *Добио је шамар од мајке*).

Кључне речи: српски језик, синтакса, семантика, пасивност, лексички пасив.

ЛИТЕРАТУРА

Алановић 2008: Миливој Алановић, Објекат – формалносинтаксички обрасци идентификације и семантичка диференцијација, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 37/1, Београд, 137-151.

Бондарко 2002: Александр В. Бондарко, *Теория значения в системе функциональной грамматики. На материале русского языка*, Москва: Российска академия наук – Институт лингвистических иследований.

Dik 1997²: Simon C. Dik, *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the clause*, Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Золотова 2001: Г. А. Золотова, *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*, Москва: УРСС.

Кронгауз 2001: Максим А. Кронгауз, *Семантика*. Москва: РГГУ.

Lazard 1994: Gilbert Lazard, *L'Actance*, Paris: PUF.

Mrazović/Vukadinović 1990: Pavica Mrazović i Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

Номаћи 2007: Мотоки Номаћи, О тзв. индиректном пасиву у словачком језику (на фону других словенских језика), *Лингвистичке свеске* 6, Нови Сад, 44-53.

Пипер 2005: Предраг Пипер и др., *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Београд-Нови Сад: Институт за српски језик САНУ-Београдска књига-Матица српска.

Pittner/Berman 2004: Karin Pittner und Judith Berman, *Deutsche Syntax*, Tübingen: GNV.

Radovanović 1990: Milorad Radovanović, Spisi iz sintakse i semantike, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

Станојчић/Поповић/Мицић 1989: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић и Стеван Мицић, *Савремени српскохрватски језик и култура изражавања. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд-Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства-Завод за издавање уџбеника.

Tesnière 1969²: Lucien Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Éditions Klincksieck.

Тополињска 1982: Зузана Тополињска, Перифрастични предикатски изрази на међусловенским релацијама, *Јужнословенски филолог* XXXVIII, Београд, 35-49.

Helbig 1992: Gerhard Helbig, *Probleme der Valenz- und Kasustheorie*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

ИЗВОРИ

Електронски извори: www.voanews.com, www.ruvr.ru, www.glas-javnosti.co.yu, www.naslovi.net, www.vreme.com, www.b92.net, www.aimpress.ch, www.studiadin.com, www.airserbia.com, www.krstarica.com.

Milivoj Alanović

LEKSISCHE UND SYNTAKTISCHE MITTEL DER PASSIVISIERUNG

Zusammenfassung

In dieser Studie befassen wir uns nur mit den leksischen Mitteln der Passivisierung. Unter Passivisierung im weiten Sinne des Wortes verstehen wir alle grammatische Stukturen die die Thematisation des semantischen Objektes ermoeglichen. Im Falle des leksischen Passivs diese Thematisation ermoeglichen z.b. Substantive wie *Thema*, *Ziel*, *Objekt* u. s. w. (*Er war das Ziel der Angriffe der Rebellen*).

811.163.41’367.62

Веран Станојевић
Београд

О ИГНОРАТИВНОЈ КОМПОНЕНТИ ЗНАЧЕЊА ЛЕКСЕМЕ *НЕШТО* У ПРИЛОШКОЈ УПОТРЕБИ

*У раду се испитују прилошке употребе лексеме **нешто** са епистемичким значењем „непознатост узрока“. Посебно се идентификују и анализирају семантичке рестрикције које утичу на њену дистрибуцију у контекстима у којима се ово значење може јавити.*

1. Увод

Семантичку категорију игноратива у науку о језику увела је Ана Вјежбицка (Wierzbicka, 1977), указавши на потребу да се подробније испитају она језичка средства која говорном лицу стоје на располагању ако жели да упути на особу или ствар која му је непозната. У питању су пре свега изрази типа *неко* и *нешто* у српском, тј. заменичке речи са *не-*. Тако се реченицом *Неко је пред зградом* саопштава да је идентитет особе која се у моменту говора налази испред зграде непознат, као што је за говорника непозната врста ствари на коју упућује субјекат реченице *Нешто је пукло*. Игноративи се у савременој србистичкој литератури третирају као једно од средстава за изражавање тзв. неодређене референцијалности, тј. информације да нешто што реално постоји није познато или се као такво представља (Пипер и др., 2005: 934-935).[1]

Ми ћемо у овом раду анализирати један посебан тип игноративности који не потпада под категорију неодређене референцијалности, а тиче се неупознатости говорника са околностима које су довеле до стања ствари какво описује реченица. Прецизније речено, анализираћемо адвербијално сигнализовање игноративности употребом израза *нешто* са значењем „непознатост

[1] Анализа категорије неодређене референцијалности у *Синтакси савременога српског језика* (Пипер и др., 2005: 934-939) показује да се у српском могу издвојити и следеће категорије које указују на различит опсег неодређености информације о денотату: игноратив говорника (или интерогатив), игноратив саговорника или симулирани игноратив, индифератив и конспиратив.

узрока“. У питању је, да парафразирамо Милку Ивић, један специфичан вид епистемичке модалности која се односи на степен увида говорног лица у оно што је довело до стања ствари које описује реченица (Ивић, 2002:73). У раду ћемо најпре указати на лексикографски третман прилошких употреба речи *нешто* у релевантним речницима српског језика, укључујући и употребе са значењем „непознатост узрока**“,** да бисмо потом размотрили могућности њиховог разграничења на основу дистрибуционих критеријума. У последња два поглавља овог рада испитујемо рестрикције које утичу на дистрибуцију израза *нешто* са значењем „непознатост узрока“. Оне се тичу не само семантике речи са којима се *нешто* може комбиновати, него и наших знања о свету која, као прагматички фактор, учествују у семантичкој интерпретацији реченица у којима је ова реч употребљена.

2. О значењу „непознатост узрока“ у лексикографским описима лексеме *нешто*

На потребу да се и у србистици анализирају сигнална средства игноранције указује М. Ивић (Ивић, 2002: 68-73), са напоменом да су изостала истраживања ове проблематике која укључује и адвербијално сигнализовање игноранције и то пре свега употребом речи *нешто*.

У Речнику Матице српске (РМС), како наводи М. Ивић, игноративно значење „из непознатих разлога“ приписује се адвербу *однекуд*, при чему се пренебрегава чињеница да је овом изразу „конкурентно, па чак и преферирано лексичко решење прилошки употребљен израз *нешто*“ (Ивић, 2002: 69), као у примерима: *Мене однекуд/нешто боли глава*. *Он је данас однекуд/нешто нерасположен. Однекуд/нешто сам уморан* итд.

Речник САНУ (РСАНУ) бележи значење „због неодређеног, непознатог, нејасног разлога, узрока“, наводећи, поред осталих, и следеће примере са изразом *нешто* у прилошкој употреби:

1) Чу ли мене, моја јетрвице! Нешто ме заболела глава.
2) Нешто је захладило.
3) Да се ви читаоци штогод не чудите! Нешто мајете главом, подмигујете се.
4) Увек се тужила да јој нешто није добро.
5) Владика се нешто растужи на поласку, јер Висирион не пође са њим.

Међутим, ни РСАНУ, ни РМС не помињу данас у говору веома фреквентан тип прилошких употреба речи *нешто* где се „непознатост узрока“ односи на стања ствари описаних придевом у предикативној позицији, нпр. *Нешто је тужна/нерасположена/болесна*.

С друге стране, интересантно је да оба речника приписују игноративно значење „непознатост узрока“ заменички употербљеној речи *нешто*, наводећи следеће примере:

6) Јеремија је због нешта сукао своје брке. (РМС)

7) Нашао под некаквом пећином рибу и запалио динамит. Кад ће га бацити, риба се од нечега расплашила. (РСАНУ)

8) Жена због нечега стрчи низа стубе (РСАНУ)

9) Сретни Краљевић никада ни у сну не помишља, да би плакао ради нечега. (РСАНУ).

Поменуто лексикографско решење по којем се „непознатост узрока“ приписује заменичкој речи *нешто* у примерима 6-9 није најсрећније, јер би онда по аналогији са конструкцијом *од/због нечега* показној заменици у примерима: *Од/због тога јој је позлило* требало приписати значење „познатост узрока“. Ствар је у томе што игноративно значење „непознатост узрока“ у синтагмама типа *од/због нечега* није изражено заменицом *нешто*, него целом предложно-падежном конструкцијом где предлог (*због, од*) означава узрок, а заменица (*нешто*) да је узрок непознат и да *by default* постоји. „By default“ овде значи да се егзистенција ентитета означеног заменицом *нешто* претпоставља само у одсуству неког израза који би сигнализовао да се реченицом описује неко могуће, а не реално стање ствари. Тако у примеру *Ако се риба од нечега расплаши пропашће нам пецање,* присуство хипотетичког везника *ако* сигнализује да је узрок у домену могућег, а не реалног.[2] Узрочно значење конструкција „од/због нечега“, које произилази из семантике предлога, требало би третирати као конјукцију два услова: једног *by default* егзистенцијалног („постоји нека ствар х“) који уводи заменица *нешто* и услова који се може третирати као каузална инструкција предлога („х интерпретирати као узрок глаголске радње“).

Према томе, погрешно би било значење „непознатост узрока“, које може имати реч *нешто* као прилог (види примере 1-5), доводити у везу за његовом семантиком у неким заменичким употребама, будући да је ефекат непознатости узрока у предложно-падежним конструкцијама типа *од/због нечега* резултат композиције каузалног значења предлога и неодређености инхерентне егзистенцијалној семантици заменичког облика *нешто*.[3]

3. О другим значењима прилошки употребљеног израза *нешто*

Прилошки употребљена реч *нешто* нема увек значење „непознатост узрока“. Ова реч може имати и следећа значења:[4]

[2] У духу Теорије репрезентације дискурса (Kamp, 1981, Kamp & Rayle, 1993), рећи ћемо да се егзистенцијално везивање варијабле над стварима које уводи заменица *нешто* врши само у одсуству неког другог оператора у реченици под чијим би се синтаксичким домашајем нашла ова заменица.

[3] Употребом заменичке речи *нешто* у примерима: а) *Нешто је пало* и б) *Нешто сам ти купио*, локутор сигнализује да дотична ствар на коју упућује заменицом *нешто* постоји, с тим што у примеру под а) он не зна о каквој се ствари ради, док у примеру под б) не жели саговорнику да саопшти о каквој ствари се ради, тј. шта му је купио. Овај други тип употреба речи *нешто* у литератури је познат као „симулирани игноратив“ (Пипер и др., 2005: 936).

[4] Примери који илуструју значења а), b) и с) узети су из РСАНУ.

а) У извесној, мањој мери:

10) Кућа поп Ћирина била је нешто сиромашнија.
11) Било је нешто истине у свим говоркањима по Загребу.

б) У мањој, незнатној количини:

12) Ваља додати у хладну воду ... нешто стипсе.
13) Донесу нешто барута и један добош и кажу ми да их је цар послао да се дижемо на Турке.

в) У мањем броју, неколико:

14) На спроводу у Београду, за ковчегом родбина, присни пријатељи, званична тела, нешто књижевника, новинара и уметника.
15) У њиховом одреду било је тада око седамдесет људи већином радника, средњошколаца и нешто сељака.

г) За неко краће време:

16) Једна од књига XXV кола Задругина био је његов роман Црвене магле. Нешто мало раније изашла је била његова збирка приповедака.

д) Око, приближно, отприлике:

17) Кад су видјели Јована, гдје пролази селом, било је нешто преко шест сати.
18) Подно села Богатића тече у нешто 100 метара дубокој јарузи... ријека Крка.

Дакле, поред значења „непознатост узрока“ које илуструју примери 1-5 речници бележе значење апроксимативности, које се јавља када *нешто* модификује неки израз са кардиналним бројем (види примере 17 и 18) и значење „мали квантитет“ (као у примерима 10-16). Ова два последња значења спадају у категорију квантификације, па би се употербе које илуструју примери 17 и 18 могле сврстати у тзв. „параметричку (тј. рашчлањиву) приближну квантификацију“, а употребе у примерима 10-16 у тзв. „непараметричку (тј. нерашчлањиву) степеновано неодређену квантификацију“, коју изражавају и адверби *мало, неколико, доста, врло, много* (в. Пипер и др, 2005: 880-881).

Иако предмет овог рада нису употребе речи *нешто* као сигналног средства приближне или градуелно неодређене квантификације, приметићемо да се и оне могу подвести под категорију игнорativности. Локутор може употребити ову реч уколико не поседује информацију о тачном броју, односно о квантитету онога о чему саопштава. Проширење категорије игнорativности укључивањем у њу поред референцијалних и неких нереференцијалних значења која се тичу квантификације (било да је реч о апроксимативној или градуелној квантификацији) и непознатости узрока глаголске радње, има смисла утолико пре што се игнорativност може третирати као облик епистемичке модалности (Ивић, 2002: 72-73).

4. Синтаксичко-семантичка анализа адвербијалних употреба лексеме *нешто* са значењем „непознатост узрока“

Следећи примери из нашег корпуса[5] илуструју синтаксичке контексте у којима се може јавити лексема *нешто* са игноративним значењем „непознатост узрока“:

19) Данас сам нешто уморан.
20) Данас сам нешто нерасположен.
21) Нешто ме боли глава.
22) Нешто ми се спава.
23) Нешто се лоше осећам
24) У задње време нешто слабо спавам.
25) Беба данас нешто слабо једе. Да није болесна?

Као што се из примера 19-25 види, реч *нешто* се може комбиновати са придевима, глаголима и прилозима.

Питање које се овде логично намеће је како разграничити овај тип прилошких употреба облика *нешто* од употреба којима се означава апроксимативна или градуелно неодређена квантификација (види примере 10-18).

Размотримо најпре апроксимативне употребе, које илуструју примери 17 и 18. У њима је реч *нешто* употребљена као модификатор номиналног или предложног израза са кардиналним бројем, а то су конфигурације у којима се никада не јавља значење „непознатост узрока“ у српском. Самим тим разграничење ова два типа употреба речи *нешто* не представља никакав проблем.

Што се тиче прилошких употерба у којима се *нешто* јавља са значењем малог квантитета најпре ћемо размотрити оне употребе које дистрибуционо не представљају никакав проблем за разграничење од употреба ове лексеме са значењем непознатости узрока. У питању су случајеви које илуструју примери 11-15, у којима се као експанзија речи *нешто* јавља именица у генитиву. У овом типу синтаксичких контекста никада се не јавља значење „непознатост узрока“. Стога се као и у случају претходно поменутих апроксимативних употреба проблем разграничења овде практично и не поставља.

У неким случајевима је, као што смо видели, довољан увид у тип конструкције да би се закључило има ли реч *нешто* значење „непознатост узрока“ или не. Међутим, то није увек случај будући да постоје конструкције у којима се не јавља само један значењски ефекат. У питању су конфигурације у којима се може јавити како значење малог квантитета, тако и значење непознатости узрока. И једно и друго значење се, наиме, могу јавити при комбиновању облика *нешто* како са придевима (упореди пример 10 са 19 и 20), тако и са прилозима (упореди пример 16 са 23-25).[6] Оба значења могу чак и коег-

[5] Сви примери које анализирамо преузети су из корпуса српског разговорног језика Ашић и Станојевић, 2006-2008 који се састоји из транскрипата снимљених разговора као и делова интернет-комуникације на различитим форумима.

[6] При комбиновању речи *нешто* са глаголима, ефекат „мали квантитет“ јавља се само као прагматичка инференца, о чему говоримо на крају овог поглавља. Немогуће је, наиме, изоловати употребе у којима *нешто* у комбинацији са глаголом означава искључиво „мали квантитет“.

зистирати у ова два типа употреба речи *нешто*, при чему је једно од њих увек салијентније, тј. јавља се као примарно. У том смислу семантички је посебно занимљив случај комбиновања речи *нешто* са позитивом и са компаративом придева и прилога. Значење „непознатост узрока“ јавља се као примарно при комбиновању речи *нешто* са позитивом придева, односно прилога, као у примерима 26 и 27, док се са компаративом као примарно јавља значење „мали квантитет“ (види примере 28 и 29).

26) Данас сам нешто уморан. Не знам шта ми је.
27) Беба нешто слабо једе. Не знам шта јој је.
28) Данас сам нешто уморнији него јуче. Мораћу да се одморим.
29) Беба данас нешто слабије једе него јуче. Да зовемо патронажну сестру?

Да је значење „непознатост узрока“ речи *нешто* у примерима 28 и 29 секундарно, види се по томе што се оно може поништити експлицитним сигнализовањем познатости узрока ситуације описане првом реченицом у низу, као у примерима 30 и 31 у којима ова реч означава искључиво „мали квантитет“ тј. мали интензитет дотичног својства.

30) Данас сам нешто уморнији него јуче, зато што сам претерао са радом.
31) Беба данас нешто слабије једе него јуче, зато што је болесна.

А да је значење „мали квантитет“ у овим примерима примарно, види се из чињенице да се оно не може контекстуално поништити:

32) #Данас сам нешто уморнији него јуче. Цркавам од умора.[7]
33) #Беба данас нешто слабије једе него јуче. Јуче је јела нормално, а данас није јела ништа.

Ако је непоништљивост неког значењског ефекта[8] сигнал његовог примарног карактера, лако је показати да је значење „непознатост узрока“ примарно у употребама лексеме *нешто* са позитивом придева и прилога. Тако, у примерима 34 и 35, експлицитно изражавање каузалности не даје кохерентне исказе, услед конфликта који се јавља између значења „непознатост узрока“ које изражава реч *нешто* и каузалног значења зависне реченице.[9]

34) #Данас сам нешто уморан, јер сам претерао са радом.
35) #Беба нешто слабо једе, јер је болесна.

А да *нешто* у примерима са позитивом придева и прилога нема нужно значење „мали квантитет“ показује следећи пример у којем се поред значења

[7] Знаком „#“ бележимо семантички некохерентне низове.

[8] Овде треба подсетити на чињеницу да контекстуално непоништљиве компоненте реченичног значења имају директан утицај на истиносне услове реченице за разлику од контекстуално поништљивих, тј. прагматичких компоненти значења. Као илустрацију контекстуално непоништљивих компоненти реченичног значења навешћемо семантичку импликацију, коју између осталог илуструје ефекат резултативности свршеног перфекта неких глагола у српском као у примеру *Отишао је*, који семантички имплицира „Није овде“. О семантичким тј. јаким импликацијама погледати Станојевић и Ашић, 2008.

[9] Поменути конфликт се може уклонити изостављањем речи *нешто* у примерима 34 и 35.

„непознат узрок“ које је неспорно, не може ништа закључити о интензитету умора говорног лица.

36) Данас сам нешто уморан. Бојим се да ме није ухватио неки вирус.

Да *нешто уморан* може да значи чак и „много уморан“, види се на основу следеће (најприродније) саговорникове интерпретације дискурса 37: „Из чињенице да није могао да ради следи да локутор није мало уморан, али то из одређених разлога није желео експлицитно да саопшти“.

37) Данас сам нешто уморан. Нисам могао да радим.

Реч *нешто* се, дакле, може употребити и у функцији онога што би се могло назвати „камуфлирани интензификатор“.

Из претходне анализе следи да иако је значење „непознатост узрока“ и „мали квантитет“ немогуће разграничити на основу дистрибуције облика *нешто* (пошто се и једно и друго значење јављају како са позитивом тако и са компаративном придева и прилога), дистрибуциони критеријуми барем омогућавају да рангирамо ова два значењска ефекта по важности, односно да идентификујемо контексте (а то су позитив и компаратив придева и прилога) у којима се јавља примарно или секундарно значење речи *нешто*. Наиме, са компаративом придева или прилога значење „мали квантитет“ израза *нешто* је примарно, при чему се „непознатост узрока“ може јавити као секундаран, тј. прагматички ефекат, док је са позитивом придева или прилога значење „непознатост узрока“ примарно, а евентуално значење „мали квантитет“ треба третирати као секундарно, тј. као прагматички ефекат. Посебан проблем је како објаснити овај синтаксичко-семантички феномен. То би могла бити тема неког засебног рада.

На крају овог одељка указаћемо на још један тип прилошких употреба израза *нешто*, односно на значења која у тим употребама бележе наши речници, а у контексту разграничења случајева у којима *нешто* значи „мали квантитет“ и случајева у којима ова реч значи „непознатост узрока“. У питању су комбинације типа *нешто+глагол* које са значењем „непознатост узрока“ илуструју примери 21 и 22, а бележи га и РСАНУ (види примере 1, 2, 3 и 5). У овоме се типу употреба евентуални значењски ефекат „мали квантитет“ јавља само као прагматичка инференца, тј. нема статус примарног значења. Као аргумент у прилог овој тврдњи можемо узети факат да је и овде, по аналогији са придевима и прилозима, могућа употреба лексеме *нешто* као камуфлираног интензификатора. Тако, исказ *Нешто сам се разболео*, може да значи да сам се пуно разболео, али то из одређених разлога не желим експлицитно да саопштим. Да је значење „мали квантитет“ примарно у овим употребама речи *нешто*, камуфлирана интензификација не би била могућа, као што није могућа при комбиновању ове речи и компаратива, јер ако је беба јуче јела нешто слабије него иначе, исказ *Данас је беба нешто боље јела*, никако не може значити да је (данас) беба јела више него иначе.

5. Лексема *нешто* и одступање од нормалног стања ствари

Један феномен везан за прилошке употребе лексеме *нешто* уз компаратив заслужује подробнију лингвистичку анализу, будући да омогућава, као што ћемо видети у наставку овог рада, јаснији увид у семантичке рестрикције које утичу на његову дистрибуцију.

Упоредимо ли примере 38 и 39, видећемо да у њима реч *нешто* нема идентичну семантику без обзира на то што се у оба случаја комбинује с компаративом прилога.

38) Данас нешто слабије једе.
39) Данас нешто боље једе.

Исказ 38 можемо наставити са *Није ми јасно зашто*, што указује да је поред примарног значења речи *нешто* уз компаратив („мали квантитет“), присутно и његово секундарно значење („непознатост узрока“). Исказ 39, међутим, није најбоље наставити са *Није ми јасно зашто*, што сугерише да је „непознатост узрока“ као секундарна значењска компонента речи *нешто* уз компаратив овде нечим блокирана. Пример 39, дакле, искључиво значи да дотична особа данас једе мало боље него иначе, или мало боље него јуче и сл. Другим речима, *нешто* овде има искључиво значење малог квантитета. Зашто се значење „непознатост узрока“ може јавити уз компаратив прилога *слабо*, а не и уз компаратив прилога *добро*? Одговор на ово питање налазимо у анализи ове речи са облицима позитива ова два прилога:

40) Данас нешто слабо једе.
41) ??Данас нешто добро једе.

Пример 40 потпуно је прихватљив и у њему лексема *нешто*, као што се може предвидети на основу анализе из претходне секције овог рада, има значење „непознатост узрока“. Пример 41 слабије је неприхватљив, будући да се са позитивом придева и прилога секундарно значење „мали квантитет“ не може јавити као основно значење ове речи.[10] Сада је очигледно да је пример 39 за разлику од 41 потпуно прихватљив зато што се уз компаратив придева или прилога значење „мали квантитет“ јавља као примарно, те самим тим директно утиче на истиносне услове реченице. А из слабије прихватљивости примера 41 следи да нешто у семантици придева *добро* блокира значење „непознатост узрока“, које се, као што смо видели, уз позитив придева и прилога јавља као примарно. Наиме, неки придеви и прилози у облику позитива, међу којима је и прилог *добро*, блокирају примарно значење адвербијално употребљене речи *нешто*. Пре него што покушамо да објаснимо овај феномен погледајмо и следеће примере у којима је блокирано значење „непознатост узрока“.

[10] Подсећамо да је значење апроксимативности искључено из конфигурација *нешто+придев/прилог*.

42) ??Нешто је одморана / здрава / радосна.
43) ??Нешто добро спава.

У примерима 42 и 43 замена придева, односно прилога одговарајућим антонимом даје потпуно природне реченице (*Нешто је уморна/ болесна / тужна. Нешто лоше спава*). Принцип којим се ова семантичка рестрикција у дистрибуцији прилога *нешто* може објаснити је једноставан. У присуству придева и прилога који означавају својства која не поимамо као одступање од неког нормалног, уобичајеног стања ствари (нпр. *бити одморан, здрав, радостан*, *добро спавати* и сл.) у најмању руку необично је изражавати информацију о непознатости узрока који је до таквог стања ствари довео. Самим тим је јасно и зашто је уз компаратив придева и прилога из примера 42 и 43 у принципу могућа употреба речи *нешто* са (секундарним) значењем непознатост узрока. Наиме, компаратив означава виши степен својства него позитив, па ако позитив означава неко нормално стање ствари, компаратив по својој природи означава одступање од таквог стања.

Из претходне анализе следи да примери типа 42 и 43 нису најприроднији зато што се уобичајена, нормална стања ствари (с обзиром на наша знања о свету) маркирају као неуобичајена употребом лексеме *нешто*.

6. Још неке семантичке рестрикције које утичу на употребу лексеме *нешто* са значењем „непознатост узрока“

У претходном одељку смо видели да је одступање од неког нормалног стања ствари, с обзиром на наша знања о свету, битан фактор који регулише дистрибуцију речи *нешто* уз придеве и прилоге. Својство одступања од нормалног стања ствари најчешће се, међутим, релативизује на индивидуу или ствар о којој се реченицом нешто саопштава. То значи да се зависно од упућености говорника и саговорника у неко својство које карактерише дату индивидуу, такво својство, које се иначе поима као уобичајено и пожељно, може реинтерпретирати као одступање од нормалног стања ствари за дотичну особу. Такво одступање од неког уобичајеног стања које дату особу генерално карактерише може се тумачити и као неочекиваност новонасталог стања ствари. Наиме, ако за некога знамо да је често нерасположен, па у датој ситуацији промени расположење, можемо иронично рећи:

44) Гле, данас је нешто расположен.

Битно је уочити и следеће. Да би могао да се комбинује са придевима и прилозима којима се изражава одступање од неког нормалног стања ствари, било да је оно релативизовано на дату индивидуу или не, такви придеви и прилози не смеју означавати перманентна својства будући да би тада било неумесно указивати на непознатост узрока или околности које су до таквог стања ствари довеле. Стога ниједан члан антонимских парова *леп / ружан*,

паметан /глуп, *добар/рђав* и сл. не допушта модификацију обликом *нешто*.[11] Овај услов објашњава и зашто се не може рећи: **Нешто је жив / мртав / висок / низак / поштен / непоштен / хуман / нехуман / пожртвован* и сл.

Са (свршеним) глаголима који означавају промену стања, при чему резултат такве промене може, а не мора бити неко перманентно стање ствари, могуће је употребити реч *нешто*: *Нешто се пролепшала. Нешто је поружњала*. *Нешто се продобрила / прозлила*. Уз такве глаголе реч *нешто* означава непознатост узрока промене стања. У овом типу примера промену стања коју означава глаголски предикат није прикладно тумачити као одступање од неког нормалног стања ствари, сем ако се дотична промена (*пролепшати се, поружњати, продобрити се, прозлити се* и сл.) не релативизује на индивидуу о којој је реч. Наиме за неку особу која иначе није лепа констатација да се пролепшала представља одступање од уобичајене слике коју о тој особи имамо. Ирелевантно је да ли је новонастало стање ствари трајно (тј. перманенто) или не, будући да је у фокусу оваквих употреба искључиво сигнализовање промене стања. Можда је умесније и овде говорити о ефекту неочекиваности или изненађења, који се при употреби речи *нешто* јавља искључиво уз значење „непознатост узрока“. Констатацију Николаеве (Николаева, 1986:279) да се ефекат неочекиваности увек јавља као последица неодређености, чији је показатељ у нашем случају реч *нешто*, М. Ивић прецизира тврдњом да се неочекиваност јавља као импликација онога што показатељ неодређености саопштава, а то је непознатост узрока реченицом описаног стања ствари (Ивић, 2002:70). Наиме, као што смо видели у одељку 3, и у оним употербама у којима реч *нешто* служи као сигнално средство приближне или градуелно неодређене квантификације, *нешто* је показатељ неодређености, али се ту за њега не везује ефекат неочекиваности.

Ако се промена неког стања схвати, на основу наших знања о свету, као неочекивана, употреба лексеме *нешто* као сигналног средства непознатости узрока промене стања сасвим је природна и обратно, за промене стања које воде неком очекиваном стању ствари није природно употребити ову реч. Тако, ако је неко болестан, логично је да очекује да оздрави, те самим тим није добро сигнализовати непознатост узрока такве промене стања (упоредити примере 45 и 46):

45) *Нешто сам оздравио.
46) Нешто сам се разболео.

Исто тако неприкладно је за дете у развоју рећи да је *нешто порасло*, будући да је раст детета у фази развоја такође нешто што се нормално очекује.

Погледајмо сада следеће примере:

47) Нешто ми се (не) спава.
48) Нешто ми се (не) пије кафа.

[11] Са компаративом је једино могућа интерпретација мали квантитет: *Марија је нешто је лепша од Јоване*. *Нешто је паметнији од свог брата* и сл.

49) Нешто ме (*не) боли глава.

Уз ефекат непознатости узрока који је присутан у свим овим примерима, јавља се и ефекат неочекиваности. Тако, у примеру 48, говорно лице саопштавајући да му се „нешто“ пије или не пије кафа описује за њега самог неко неочекивано стање ствари генерално (воли или не воли кафу) или у датом тренутку (нпр. није очекивао да му се баш у том и том тренутку пије/не пије кафа). За разлику од примера 47 и 48 у којима су подједнако прихватљиве како афирмација тако и негација, у примеру 49 негација није прихватљива и то зато што се одсуство главобоље поима као очекивано, а не као неко неочекивано стање ствари.

Најзад, можемо констатовати да прилошки употребљен израз *нешто* у свом основном значењу „непознатост узрока“ – било да се овај израз јавља уз придеве, прилоге или глаголе – захтева да стање ствари које он епистемички модификује буде интерпретирано на основу наших знања о свету као нешто што одступа од нормалног или очекиваног стања ствари. Уз то, својства која означавају изрази уз које се може употербити реч *нешто* са значењем „непознатост узрока“ морају бити неперманентна, будући да није умесно питати се о околностима које су довеле до стања ствари која описују предикати типа *бити жив / мртав / леп / паметан* и сл.

7. Закључак

Иако веома честе у говору, прилошке употребе лексеме *нешто* којима говорно лице сигнализује да му нису познате околности које су довеле до тога да стање ствари описано реченицом буде такво какво јесте, нису до сада биле предмет детаљнијег разматрања у србистичкој литератури. У овоме смо раду покушали да осветлимо управо такве употребе, тј. употербе лексеме *нешто* са епистемичким игноративним значењем „непознатост узрока“. Наша анализа је показала да ово значење реч *нешто* има искључиво у адвербијалним употребама (али не свим!), а да у предложно-падежним конструкцијама типа *од/због нечега*, у којима му неки речници погрешно приписују поменуто значење, каузалност потиче од семантике предлога, а ефекат непознатости из егзистенцијалне семантике заменичке речи *нешто*. Примена дистрибуционих тј. контекстуалних критеријума у циљу разграничења употреба у којима се јавља искључиво значење „непознатост узрока“ од осталих типова прилошких употреба, показала је да је у случају коегзистенције два значењска ефекта, а то су „непознатост узрока“ и „мали квантитет“ једно значење увек примарно и непоништљиво, а друго секундарно и поништљиво. Исто тако, контекстуално блокирање примарног значења прилошки употребљене речи *нешто* објашњава асемантичност неких реченица, која се не би могла објаснити без претходно установљене хијерархије примарно-секундарно значење ове речи. И најзад, анализа семантичких рестрикција које регулишу дистрибуцију ре-

чи *нешто* показује да су одступање од неког нормалног стања ствари с обзиром на наша знања о свету, затим неперманентност стања ствари које описује реченица и, најзад, својство неочекиваности, фактори који омогућавају употребу речи *нешто* са значењем непознатости узрока.

Кључне речи: прилошка модификација, игноративи, семантика, прагматика.

ЛИТЕРАТУРА:

Ивић 2002: М. Ивић, Из проблематике модалних реченичних значења*, Ред речи*, Библиотека XX век, Београд, 68-73.

Kamp 1981: H. Kamp, «A theory of truth and semantic representation“, Groenendijsk *et al*. (eds), *Formal Metods in the Sudy of Language*, Amsterdam, Mathematical Centre Tracts 135, p. 277-322.

Kamp / Reyle 1993, H. Kamp, U. Reyle, *From Discourse to Logic*, Kluwer.

Николаева 1986: Т. Николаева, Дискуссия, *IX международный славистов*, Киев, сентябрь 1983 г, Материа*ы дискуссии Язикознание,* Киев, Академия наук СССР, Академия наук УССР.

Пипер и др. 2005: *Синтакса савременога српског језика,* Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Београд, Матица српска, Нови Сад.

РМС 1969 – *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска, Матица хрватска, Нови Сад, Загреб.

РСАНУ 1959 – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Станојевић / Ашић 2008: В. Станојевић, Т. Ашић, *Семантика и прагматика глаголских времена у француском језику*, друго измењено издање, ФИЛУМ, Крагујевац.

Wierzbicka 1977: A. Wierzbicka, The ignorative: the semantics of speech acts, *International Review of Slavic Linguistics*, Vol. 2, No. 2-3, Edmonton, Alberta, Canada. Published by Linguistic Research Inc. and Vanek Institute of Canadian Languages and Cultures, 251-312.

Veran Stanojević

ON THE IGNORATIVE COMPONENT IN THE MEANING OF THE EXPRESSION *NEŠTO* IN ITS ADVERBIAL USE

Summary

This paper investigates different adverbial uses of the expression *nešto* with the epistemic meaning ‘ignorance of cause“. In particular we identify and analyze semantic restrictions which influence the distribution of this expression in the contexts which license this meaning.

821.163.41.08-3 Danojlić M.
811.163.41'37

Svetlana Ressel
Gerhard Ressel
Heidelberg/ Trier

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ СТРУКТУРЕ У ПРОЗИ МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА

У овом се раду анализира лексика „руралних" романа Милована Данојлића и у оквиру ње, лексичко-семантичке структуре. Посебна пажња се посвећује разним семантичким пољима и њиховој функцији у грађењу романескног ткива.

Истраживање лексике једног језика је без сумње, како у културноисторијском, тако и у лексичко-семантичком погледу интересантно поље науке о језику, која у дијахроној перспективи истражује настајање и развој, а у синхроној специфичне особине (дела) лексичког блага неког језика. У оба случаја сазнајемо како говорна заједница одређеног језика схвата духовни и материјални свет који је окружује, и како то поимање света обликује у говору и тако лексичким фондом језика сведочи о свом културном развоју.

Посебно је у том контексту интересантан прилаз појединх носилаца културе проблему лексике, тј., како на пример књижевници, као својеврсни познаваоци језика, користе свеукупни фонд речи свога матерњег језика при обликовању својих дела.

Уколико се сложимо да је „Лексички фонд пишчева језика у основи […] део свеукупног лексичког фонда његовог матерњег језика"[1], или другим речима свеукупни инвентар једног књижевног дела каменчић у мозаику лексичког блага једног језика, онда је тај каменчић само „пишчев избор избора"[2], јер и сам књижевни језик је избор из свеопштег лексикона, тј. пишчев текст је микроцелина у односу на потенцијалну макроцелину. У том контексту говори Гвозден Ерор о „књижевносемантичком пољу", које је „одређени („затворени") извод из појединог виртуелног, односно потенцијалног семантичког

[1] Тешић, М.: Речник језика писаца у односу на општи речник. У: Лексикографија и лексикологија. Зборник реферата. Београд – Нови Сад 1982, стр. 301.

[2] Могуш, М.: Пишчев рјечник. У: Рјечник и друштво. Загреб 1993, стр. 250.

поља што га конституише речник датог језика у јединој културноисторијској епоси.“[3]

У зависности од тематике књижевног дела, пишчев избор/извод може обухватати један или више стилова, стандардни или дијалекатски лексички материјал, њихову мешавину и слично. Писац, о коме ће овде бити речи, Милован Данојлић, бира за теме својих, како лирских, тако и прозних дела, поред урбане, социјалне, дечије и историјске тематике у великој мери и тематику руралне средине. Примери такве тематике су, што се прозних дела тиче, романи „Година пролази кроз авлију“ и „Балада о сиромаштву“[4].

Љубав према природи, саосећање са њом у његовом лирском опусу већ је описало и анализирало више истраживача његове лирике.[5] Склоност ка пантеизму, и „поимању земље као властитог исходишта“[6], јединство природе и човека и његова повезаност „са свим световима, свим пространствима“ (Г/167), се нарочито испољава на лексичко-семантичком плану.

Поред дечака посматрача и наратора, „За причу о свету који се врти у зачараном кругу непрестаног понављања, Данојлић је изабрао јунаке који се ретко узимају за књижевне: предмете из сеоског домаћинства, биљке и животиње, атмосферске појаве, годишња доба, и томе слично.“[7] Избором локалног хронотопа (Шумадија, Букове воде, Кривићи, Букуља, Острвица, Сувобор) писац маркира лексику романа и у смислу његове делимичне дијалекатске обојености. Целокупни нађени материјал, који се односи на горе наведену тему, могли бисмо сврстати у више семантичких категорија. Овде ће бити обрађене само оне категорије које се односе на појаве на које човек највећим делом нема утицаја, тј. које нису настале његовом вољом, те као такве нису продукти цивилизације.[8]

То је пре свега безмерни простор.

1. **КОСМОС**: васиона, небо, небеса, небески свод, планета, звезда, сазвежђе, сунце, месец, северњача, Кумова слама, Влашићи, видик, Земља, Велика кола.

Служећи се лексиком која припада делом истој или сличној семантичкој категорији, Данојлић је употребљава скоро увек у необичним комбинација-

---

[3] Ерор, Г.: Градња семантичких поља у роману. Београд 1991, стр. 45.

[4] У даљем излагању ћемо цитирати према: Данојлић, М.: Година пролази кроз авлију. Београд 1992. (скраћено: Г/стр.) и Данојлић, М.: Балада о сиромаштву. Београд [3]2000. (скраћено: Б/стр.)

[5] Види између осталог прилоге у монографији: Милован Данојлић, песник. (Уредник: Драган Хамовић). Краљево 2005.

[6] Деспић, Д.: О смрти и самоубиству у песништву Милована Данојлића. У: Милован Данојлић, песник. стр. 108.

[7] Ана Радин: Неомитска књижевност. У: Мит. Зборник радова. Нови Сад 1996. стр. 643.

[8] При класификацији материјала смо се само делом служили следећим приручницима: Јовановић, П. / Атанацковић, Л.: Систематски речник српскохрватског језика. Нови Сад 1980., и речником F. Dornseiff(a): Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. New York [7]1970.

Остале семантичке категорије настале утицајем цивилизације ћемо обрадити једном другом приликом.

ма. Описући дане зимских ферија, за лексеме „дан“ и „време“ каже, персонификујући[9] их: „Дани упали у голему, у небеса отворену провалију, време се извукло из зглобова и легло, као снег до самог руба видика“ (Г/179). На другом месту говори о данима: „када се сече шума, и кад се не захита вода са извора, … кад се не ваља пети на дрво, … кад се меси хлеб, … кад се ништа пресно не узима у уста“ (Г/90).

Лексема „Влашићи“ помиње Данојлић у контексту обичаја везаних за одређене дане у години: „Жито је најбоље сејати оног дана кад се, изјутра, на небу појаве Влашићи: од њихове светлости ораница је за годину дана, излечена од гљивица и снети“ (Г/124).[10]

Каткад Данојлићу пролази за руком, да повеже две лексеме које на први поглед немају никакве семантичке везе, као што је то случај с речима „воћка“ и „васиона“ када створи метафору. „Васиона је воћка!“ (Г/267). Ово „немогуће“ поређење базира на семантици глагола „падати“ и асоцијацији у пару „падају звезде“, „пада воће“, јер је: „Исто … падају или звезде или зрели ораси, јабуке или млечне кише“ (Г/267).

Следећу семантичку групу сачињавају речи везане за природни елеменат „земља“.

2. **ЗЕМЉА**[11]: грумен, грумење, бусен, бусење, муљ, прашина, земља (црница, белуша, пескуша, благуша, пепељуша, слатинаста, глинаста), ила/ило.[12]

За Данојлића је речничко благо (лексика) неисцрпни извор материјала којим се он богато служи комбинујући на необичан начин и на десетине лексема исте или сличне семантичке категорије у само неколико реченица служећи се притом и синонимима. Описујући земљу „човеков први и несумњиви посед“ и користећи синоним „тло“, он каже да је она „извор и увир свих знања душе“ и да се „душа природно, граничи с бескрајем“ (Г/160). За њега је она књига староставна, у којој су „покопана знања о земљи црници и земљи белуши, о пескуши, благуши и пепељуши, о земљи слатинастој и земљи глинастој“ (Г/160/61). На тај начин је само у једној јединој реченици набројано седам могућих врста земљишта. Описујући земљу у Буковим водама, он додаје да је око имања земља „црна и смоличава“, а изнад извора „рас-

---

[9] У лирици је Данојлићеве персонификације истраживао Александар Милановић у чланку: Данојлићеве персонификације. (У: Милован Данојлић, песник. стр. 69–84). На крају своје расправе он констатује: „Чини се да је Милован Данојлић у својој поезији исцрпео већину лексичко-семантичких и синтаксичких могућности српског језика када је персонификација у питању.“ (стр. 83). Мислимо да би се то исто могло рећи и за романе које смо ми анализирали.

[10] О том и сличним веровањима у вези са „Влашићима“ види и Кулишић, С. / Петровић, П.З. / Пантелић, Н.: Српски митолошки речник. Београд 1970. стр. 72.

[11] Да је класификација лексема у разне семантичке групе понекад вишеструка показује пример лексема „земља“. У горе наведеном Систематском речнику је земља сврстана под: стање материје (291), држава (350), имовина (475), грађевински материјал (врсте) (579), сировина (610), геологија (665), подручје (673), Земља (планета)(669), копно (671) и предео (737).

[12] У Речнику САНУ/7/677 стоји да је реч „ила“ покрајинска (Околина Чачка, Краљева) и усмеравање на „ило“ (иловача).

тресита и кречњава, помешана с каменом прашином“, такозвана „кемњуша“ (Г/158–160). И не само то, већ се у следећој реченици служи речима из сродних семантичких поља, (камење/биље) када каже: „Она се добро сналази и са лековитим травама и гљивама, са шишаркама и шумским дивљакама, са старим каменовима, пањевима и рудачама. Она воли калемљење воћака, кресање лесника, … обделавање липовине, крчење шума … ужива у мирису тек ипеченог кромпира, јабука и сомуна. Она познаје ћуди ветра и воде.“

Доводећи „земљу“ и „душу“ у тесну везу, он земљу сматра првостепеном метафором, како у теолошком, тако и у филозофском смислу. За њега је земља персонификација „ein Universalwesen, stofflich greifbar und dennoch transzendente Macht, die Götterwelt und irdischen Naturraum gleichermaßen verkörpert“.[13] „Душа је у почетку била вода, и била ватра, била земља и ваздух, гвожђе и камен …“ (Г/168).

Поред „земље“ која окружује човека ту је и

3. КАМЕЊЕ: камен, каменови, камење, каменчић, пиљак, стена, шљунак, шодер, крајпуташи, крш.

Описујући природу, Данојлић то не чини само неутрално употребљавајући лексеме у њиховом значењу како ћемо га наћи у речнику, него он њима даје и додатну стилску вредност. Лексема „пиљак“ није само у очима дечака, наратора „мањи одломак камена, црепа, каменчић изглађен и заобљен“[14], него су „пиљци“ разнобојни, шарени каменчићи „који се после кише красно пресијавају“. Они су „црвени, жути, плавкасти, смеђи и црни“, читава „гнезда“ која личе „на сврачија јаја“, стилски повишени „драгуљи“, који се после сушења претварају не само у стилски неутралне, него у стилски деградиране „сиве каменчиће“ (Г/232). Код Данојлића се не налазе само лексеме „камен/каменови“ и колективна именица „камење“, те диминутив „каменчић“, него он разликује и „питоми камен“ који „другује с маховином која га чува од ветра и од кише, од снега и мраза. Он је кротак, подесан за обраду: на сунцу пуца, у води се круши, алат се на њему споро тупи, а вода која преко њега протиче добија слаткаст укус. Драг је и буби која под њим преспављује зиму“.[15] Али постоји и такозвани љут камен „љутак, (који) … се виђа по потоцима и украј путева, и где год се нашао, чини се да је привремено, да му је другде место … свадљив је и једак, брзо тупи алатку.“

У тексту се налазе и разне лексеме за геолошке формације.

---

[13] Konersmann, R. (Hrsg.): Wörterbuch der philosophischen Metaphern. Darmstadt ²2008: 93.

[14] Речник МС 4/424.

[15] Овој интерпретацији „питомог камена“ одговарала би мисао изражена у чланку „Реставрација као преображење Тела Христовог“ Монаха Ромила Хиландарца, да се човјек „Обрађујући дрво или камен да би од њега направило кућу или цркву, … пратити логос Божији… Трагаће за његовом структуром, за његовом грађом. Тражиће начин на који сам камен допушта да буде обрађен. Неће камену наметати своју вољу.“ (У: Новине Београдског читалишта. Хиландар. Јун – јул – август 2008, број 33-34-35, стр. 4). О религији и култури камена у српској култури види и монографију Сретена Петровића: Српска митологија (у пет књига). Систем српске митологије. Књ. 1. Ниш 2000.

4. ГЕОГРАФСКИ / ГЕОЛОШКИ ПОЈМОВИ

а) општи појмови: земља, планина, планински венац, брдо, побрђе, гора, брег(ови), предео, висови, превоји, хрбат, хумка, подножје планине, падина, зараван, пропланак, стрмина, пристранак, клизиште, теснац, плазина, уз/низбрдица, осој, присој, осулина, ћувик, богаз

б) предео обрастао травом, шибљем, дрвећем: шибљак, ливада, шумски забран, шумско раскршће, потес, забран, шума(рак), шеварице, врзина, луг, живица

в) предео без траве, дрвећа, жбуња: утрина, (шумска) чистина, ледина, пустара, пролом[16]

г) удубљења у рељефу: дубо (долина), дољa, провалија, јаруга, увала, урвина, продол, удољица, раселина, клисура

д) удубљења у рељефу настала човековом руком: јарак, јендек

ђ) предео прекривен (делом/потпуно) водом: поречје, река, поток, поточић, јаз, вир, извор, брзак, бара, газ, глиб, локва, река понорница, обала, ток, слатина, речна устава, плићак, ушће, речно корито, поводањ, водена струја, блатиште, живи поток, вода текућица, подземне жице

е) промене у природи/рељефу настале човековим учешћем: међа, сокак, село, заселак, улица, варошица, (пешачка / овчија) стаза, макадамски пут, мост, ћуприја, ленија, коловоз, плочник, пут(ељак), раскршће, старопутина, беспутица

И у овој се семантичкој групи налазе метафоре из теолошко-филозофске области. То су пре свега лексеме „планина“ (брдо, брег, гора) које важе за „апсолутну метафору“.[17] Зна се да у свим религијама света планина, као станиште богова и духова, као средство структурирања света заузима централно место. Планине као „свети топос“ прешле су у свакодневну језичку употребу, а тиме и у литературу. То се лепо да показати на следећем примеру. За Данојлића је с једне стране „Планински ланац, рекло би се, уобличен из напона којим се земља винула према небу“. С друге стране она је, пошто небо није достигла, успела да „постави границу очима“, те тако метафора планине „strukturiert die Topographie des Geistes“. Да, планина „den Blick ins Weite be-

[16] Данојлић употребљава лексем „пролом“ само у смислу „чистина у шуми“ (Речник МС/5/187).

[17] Сва овде, на немачком, цитирана места су преузета из већ споменуте књиге: Wörterbuch der philosophischen Metaphern. Стр. 46–61.

grenzen, schaffen (sie) dadurch die Differenz von davor und dahinter“, за Данојлића је „та преграда између села и остатка света“ исто што и граница између „душе и бескраја“ (Г/248). За њега је после заласка сунца „иза тамних брегова … неко сасвим другачије пространство: коначно, хладно и чисто“ (Г/258), тако да планина у овом контексту раздваја видљиви и невидљиви свет.

Врло ретко описује лексеме без икакве поетизације, скоро научно објективно. У другом поглављу романа се описује разлика између покрајинске лексеме „ленија“ и турцизма „сокак“, на следећи начин: „У овом крају пут зову ленија. За разлику од сокака, ленија је грађена зу државну помоћ, просечена према нацрту; сокаци су настајали онуда куда је човеку и говечету било најлакше попети се и сићи. Ленија је прашњава … Сокаци су џомбави, кривудави и црни … Ленија се одржава … Сокаци се поправљају кад се и ако се њихови корисници договоре … најчешће су блатњави и тешко проходни. На сокаку се срећу углавном познати људи, што на ленији није случај“ (Г/6).

Тако он уграђује речи „ленија“ и „сокак“ у приповедно ткиво стварајући слику руралне средине и живота њених становника.

Важан фактор у животу човека је и

5. ВРЕМЕ:

а) општи појмови: време, доба, година, дан, годишња, доба (јесен, зима, пролеће, лето, бабље лето), месец, недеља, век, међудневица
б) делови дана: јутро, подне, вече, ноћ, поноћ, поподне, преподне, зора, раздање, обданица, предјутарје, предзорје, (су)мрак, помрчина, смркнуће

Из наслова романа се може видети да је лексема „година“ централна тачка, поред топоса „авлија“, око кога настаје или се гради романескна прича. То је пре свега прича о протицању времена у „авлији“ и тиме на селу и о пословима, обичајима и животу сељака у оквиру тих координата. Авлија је метафора за сељачко имање, живот на њему у циклусу годишњих доба, метафора за омеђени простор, који штити и даје осећај сигурности. С друге стране лексема „небо“ је дефинисан између осталог као „једна повећа тамна авлија, чији се станари (звезде) скупљају у сумрак“ (Д/255). Тако се с једне стране своди већи простор (небо) на мањи (авлију), а с друге изједначавањем „неба, звезда“ и „авлије“, тј. астралних појмова Данојлић већ горе анализираним међусобно повезаним лексемама „душа“ и „земља“ додаје и израз „небо“, чиме потире разлику између материјалног, духовног и трансценденталног света.

У дечаку (наратору) се „зачиње мисао о истоветном пореклу људи, инсеката и биља, камења и ваздуха.“ (Г/108). Реч „година“ није само речничка дефиниција „време од дванаест месеци, време за које Земља једанпут обиђе око Сунца“[18], него је персонификована „породиља која се опоравља“ (Г/259) и „на све стране испружа дуге, сеновите пипке, тражи кутке у које би се

[18] Речник МС/МХ/1/518.

завукла“ (Г/261) и сл. Година је код Данојлића и „широка и млака река, која испарава“ (Г/275). При крају јесени се месеци доводе у везу са сеоским пословима, али долази до изражаја и пролазност времена: „Месеци су се изломили у паоцима воловских кола, протутњали кроз дрешеве, упокојили се у заливеним баштама (Г/263).

„Дан“ је као један од сегмената године поетизован, он „је белутак на дну потока, чист не само споља, него и изнутра; сваким зрнцем чист.“ (Д/280), тек „сванули дан [...] у почетку, мирише на звериња легла, црне шипраге и ничије јанеге из којих се, на завршетку ноћи, извукао. (Г/41).

Наратор помиње дане и када говори о њиховој функцији у циклусу обичаја и веровања, уз употребу придева: „мало их је који нису ил варовни, ил запрешни, ил кончани, ил заклопити; има их белих и црних, и онако шарених; посних и мрсних, усечених и трапавих, себичних и месопусних; сирних и водених, глувих и светлих, мишјих и сточних, женских и змијских, водених и ветрених“ (Г/123).[19]

Ни антоним „ноћ“ није остао без одговарајуће песничке слике, која је описује као „широку воду: од поноћи до јутра тече уједначено и мирно, а у освит убрза ток. У неколико минута, мрак проструји кроз тесно грло раздања“ (Г/172). Антонимно значење долази до изражаја и у слици дана и ноћи, који су „две полутке широм отворене књиге“ (Г/266). Супротност али и повезаност дана и ноћи тј. њихово допуњавање је изражено и у реченици: „Ноћ и дан, две спојене посуде, повезане читавом мрежом каналића и јазова: док се једна посуда празни, друга се пуни“ (Г/265).

На основу сличности боје код лексема „ноћ“ и „врана“, наратор ствара метафору ноћи као „одстрељене вране која је падајући, забила кљун у блато“ (Г/120).

Неким природним феноменима Данојлић посвећује (као некаквим јунацима приче) и појединачна поглавља. У њима ствара, играјући се лексиком, слике „земље“ (79), „ветра“ (138), „сумрака“ (82), „мрака“ (85) итд.

Лексема „мрак“ је поред „одсуства светлости“[20] за наратора „тамна држава којој се не знају ни господар, ни границе, ни житељи“. Мрак „лежи на дну реке, пуне су га шуме и јаруге, теснаци и воденични јазови, потоци и хладовите увале, бунари и извори“ (Г/170).

Живот сељака је тесно везан са годишњим добима, а тиме и климатским условима, временским приликама те падавинама, тј. за њега је животно важна.

6. МЕТЕОРОЛОГИЈА

а) општи изрази: клима, временска непогода, облак, облаци

б) топлота као особина: летње врућине, пригревица, жега, припека, јара, суша

---

[19] О „Markaciji dana i drugih vremenskih pojmova u vezi s narodnim verovanjima i običajima“ pisala je Gordana Jovanović u: Leksikografija i leksikologija. Zbornik radova. Novi Sad – Beograd 1984. str. 71–82.

[20] Rečnik MS/MH/3/433.

в) хладноћа као особина: вејавица, леденице, студен, целац, лапавица, слана, сувомразица, кијамет, смет(ови), град
г) ветар: југовина, поветарац, ветар, олуја, лахори, ћухови, јужњак, претпролећњак, ветар, ветрина, ветрови, устока
д) вода као елемент: пљусак, поплава, поводањ, киша, кишица, роса, росуља[21]
ђ) остали изрази: магла, маглуштина, измаглица, гром, муња, грмљавина

Горе наведеним изразима за ветар (југовина, лахор, поветерац итд.) додаје Данојлић и индивидуалне називе у облику придевских атрибута: „прохладни, млакушни, брзоноги, троми, ћарлијасти, тешки као земља“ (Д/91). Ветар је до те мере персонификовано, живо враголасто биће, које се повлачи кроз цео роман, али у поглављу 138 доживљава кулминацију. Он се понаша као човек, који се, што дан више одмиче све уморнији да би „предзору заспао, и у сну се немирно трзао, понешто, за себе, мрморећи“ (Г/295).

Категорија људског је изражена глаголима, или допунама и одредбама уз глаголе и придевима. Тако ветар као антропоморфно биће „излеће, скрива се, креће у обигравање села, избија на сокак, завирује у штале, продува таване, растура трину, млати пасуљ, баца трину (трлици) у очи, предомишља се и мења правац, баци се на кокошку, дуне јој у перје“, касније после поднева му „отежа ход, он отроми, залети су му краћи и ређи, али зато громкији и моћнији, забава му досади, засити се, врти се око авлије, безглаво вршља по дворишту, нешто послује, брише авлију: што почисти, у следећем замаху зањубри, запоседа кућни простор, хвата одјеке и разноси их преко плота, (Бачвару) прави промају испод кошуље, суши грашке зноја, појури опало лишће, нагања га, поврати се, отргне га од земље, похита да помогне, чисти стазу, показује (домаћици) где је каца, черупа варнице са жишке, задиже травке, свира кроз коље, а тек пред залазак сунца изјури из авлије и почне велику игру са дрвећем.“ (Г/293/294)

Његов опис годишњих доба, поред уобичајених описивања промена у природи може да изгледа и овако: „Пролеће је плавичаст издах мраза,…“ али и „пијани сан зиме, а лето њен самозаборав… Зима је тамно дно године“ (Г/112) али и „опсађена држава голог живота; сласт принудног боравка у земуници“ (Г/68). Зима је доведена у везу са животињским светом и персонификована када је „промолила врх вучје губице… и зарежала“ (Г 273). А „јесен“ која има „дванаест капија, поређаних у круг“ се полако у сумраку „уклињује у зиму“ (Д/36). Од промена у атмосфери зависи раст и развој биљног и животињског света. Стога следећа семантичка категорија обухвата

[21] Види и наш рад: Речи и изрази за природне појаве (падавине) у српском језику. У: МСЦ/35/1 стр. 234–252. Београд 2006. Ту смо обрадили само агрегатна стања воде у облику оборина/падавина.

7. БИЉНИ СВЕТ[22]: биље, зеленииш, расад, вегетација, воће, поврће, усеви

а) јестиво биље

1. поврће: борања, црни лук, целер, кромпир, краставац, парадајз, (љута) паприка, бабура, пасуљ (чучавац), купус

2. остало: рен, сунцокрет, мак, бундева, дулек

3. бостан: лубенице, диње (брашнаре, цероваче)

4. житарице: жито, (озима) пшеница, озимица, јарица, јечам, кукуруз, муруз

б) дивље биље: некрштено, смрдљиво биље

1. дивље биље уопште: трава (сено, отава), трава ајдучица, детелина, кострика, маховина, папрат, коњски босиљак, хајдучка трава, коров, горчика, репушина, бадаљ, вилинска косица, млечка, мухар, броћ, афтуга, чичак, бршљан, рудача, боца, остругa, црни смрад, грахорица, боквица, споменак, чагаљ, дивљи просо, смиље

2. цвеће (дивље/питомо): јагорчевина, бела рада, маслачак, кукурек, јоргован, босиљак, перуника, зумбул, лепи човек, шебој, хризантеме, мушкатле

3. јестиво/дивље биље: печурке, гљиве, вргањи, млечњаче, (ливадске, шумске) јагоде, пуцкавци, купина, коприве, дрењине, шипурак (шипак), лековите траве, камилица, слез

4. биље за друге потребе: конопља, лан, метла, дуван

Употребљавајући лексику из семантичке категорије „биље“, Данојлић се ређе служи посебним песничким сликама, метафорама и персонификацијама набрајајући или описујући где шта расте или цвета. Такве слике се јављају када за маслечке у пролеће каже да су „дукати испред сиромашке колибе, сјај у пустоши, невероватно обиље усред потпуне оскудице“ (Г/106) или када описује врсте биљака: „Неке су биљчице сапуњиве, неке уљевите; има их слатких и горких, киселих и смрдљивих, отровних и лековитих: свака је у земљи пронашла нешто изузетно, што друге нису знале ни могле.“ (Г/141).

Биљном свету припада и категорија

в) дрвеће/жбуње

1. општи изрази: дрво (дрвеће), шибље (шибљика), жбун (жбуње), грм (грмље), шипраг, трн (трње)

2. врсте дрвећа: брест, јасен(чић), багрем (багрење), граб (грабље), цер, глог, топола, дрен, храст (храшће), јова, леска, буква, зова, ива, врба, липа, јаблан, црни трн, црногорица, дивљи трн, бор

3. воћке: јабука, дуња, крушка (колачара, јесења, дивљака, караманка), вишња, дуд, орах (самоник), трешња, шљива (позегача), петроваче

[22] Овде нећемо вршити поделу биљака према ботаничким врстама, као што се то ради у горе наведеним реченицама.

4. **воће**: јабуке (касне, будимке), крушке (колачаре, јесење, лисичарке, касне), дудиње, ораси, лешници, трешње, шљиве (рањаче, мацарке, шумске дивљаке), брескве, јагоде.

У овој прилично обимној семантичкој групи се налазе скоро сви познати називи за воћ(к)е, с тим што пада у очи да Данојлић често употребљава додатно и колективне именице (дрвеће, шибље, грмље, трње, багрење, грабље, храшће, жбуње), а за крушке, јабуке и шљиве наводи и називе за врсте. Осим тога сазнајемо шта на селу расте и рађа, где се шта и када сади, како преживљава годишња доба, али у исто време се појављују и лексеми из првих шест група које он повезује с биљним светом. И кад Данојлић опет у једној јединој реченици повеже појмове из разних семантичких група, он наново сугерише јединство свега постојећег. Тако он помиње „воће“ говорећи о „земљи“: „Земља личи на мајку[23] која се одрешила на Материце: на све стране разбацала ситне дарове, јабуке, крушке и орахе, понеки кукурузни клип, прегрштри купине и дрењине, лисичарке и вргање…“ (Г/258)

Лексемама „багрем“ и „орах“ посветио је посебна поглавља (66/67). Код багрема га нарочито интересује његов мирис за кога каже: „Све је у том мирису слично обиљу девојаштва“ и да је „мирисна пена (покуљала) из грана“, и тиме је „багрем, истерао пијану измаглицу пролећа“ (Г/142). Кроз мирис багрема наратор доживљава природу, кроз њу и с њом живи и болује: „мирис плови у таласима, час лагодан и зован, час болно презасићен… Тај мирис је источњачки сит, претежак; … он доноси и безобално незадовољство … наговештава безимена уживања … заводи у несвестицу.“ (Г/142).[24] На другом месту се у густом шибљу мешају „оштри и нежни, опојни и гадни, неочекивани мириси“ (Г/231).

Код „ораха“ описује његову осјетливост при цветању: „Огроман и раздрљен, насред поља, орах не уме да избегне ниједан насртај хладноће, нема куд да се склони“ (Г/143). Али орах није само обично дрво, него је оно које „се најчешће сади украј воћњака и њива, да не сенти усевима и да не смета осталом воћу“ (Г/227).[25]

Пошто се фабула романа одвија на селу у сеоском окружењу, јавља се и велики број лексема који се односе на делове биљака, дрвећа, њихове називе у домаћинству и плодове.

5. **делови биљака/дрвећа**: заметак, крошња, стабло, дебло, дрво, грана, гране, гранчице, грање, врежа, струк, огранци, цвет, цветови,

---

[23] Ово поређење „земља личи на мајку“, тј. топос „мајке земље“ је познат већ од исконских времена и нашао је код филозофа неоплатоничара своје отеловљење у изразу „Магна Матер“, која не рађа само биљке и животиње него и људе. Упореди R. Konersmann (Hrsg.): g.n.d. стр. 95.

[24] Мириси као феномен доживљавања света су у светској литератури често тематизовани. Најпознатији пример је сигурно роман „Парфем“ Patricka Süskinda. У српској литератури је то роман Виде Огњеновић: „Кућа мртвих мириса“. Интересантна је и књига коју је написала францускиња Annick Le Guérer под називом „Die Macht der Gerüche. Eine Philosophie der Nase. (оригинал: Les pouvoirs de l‘odeur). Stuttgart 1992.

[25] О народном веровању у вези са „сеновитошћу“ ораха и другима представам у вези с њим види и горе већ цитирани „Српски митолошки решник“, стр. 227.

ластари, изданци, пупољци, полен, жиле, жилице, слама, плева, кочањке, мекиње, осје, клица, бехар, багремовина, лисник, липовина, лист, лишће, пасуљевина, петељка, шаша, шашке, заперак, длачица, перо (црног лука), корен, корење, садница, влат, главица, коштица, смола, комуша, полен, (кукурузна) срчика, рачва

6. **плодови**: род, плод, семе, семенка, клас, жир, махуне, зрно, зрневље, шишарка, клип, глогиња, глогиње, махуне, трњине
7. **делови дрвета** (за грејање, градњу): цепанице, пањ(еви), пањуге, рипиде, иверка, иверје, палидрвце, грана, грање, луч, нарамак (дрва/грања), коље, јапија, даска, ћутук, трина

Ујесен опада жир који он пореди са „оклопом јеленка“ на бази сличности боје, он је: „час смеђ, час црнозелен, и увек сјактав, као оклоп јеленка.“ (Г/293)

За лексем „цвет“ Данојлић је употребио и турцизам „бехар“ описујући шљивик у цвету. „Бехар покрио падине и удољице“ и „мирисни таласи су жестоки и изненадни“. Том мирису се придружује „развратан воњ ђубрета“ које се налази иза штале. Данојлић спаја та два наизглед неспојива мириса када каже: „Бехар и балега, на пролећној жези иду заједно, слажу се … Мирис цветова је покретан … долази у дугим вијугавим таласима“ за разлику од воња ђубрета, чији је мирис „тежак и везан за једно место … и смрад се шири у кратким, јаким издасима…“ (Г/121-22).

За Данојлића је наиме све, па оно и што воња, смрди део природе, део Божје творевине у којој је све могуће: „Христос се оваплотио и васкрсао – сва творевина је постала Његово Тело. Човек га доживљава и у укусу… и у мирису, чак можда и у мирису буђи (или као овде: у воњу ђубрета), за који је Пруст написао да је у њему „прави занос изазвала не нека значајна мисао, већ мирис буђи“ као и да су мриси „велика залиха поезије““.[26]

Живот у природи и на селу је незамислив без животиња. Код Данојлића су то дивље и питоме животиње, птице, инсекти и рибе.

8. ЖИВОТИЊСКИ СВЕТ

а) **домаће (питоме) животиње**: овца (јаловица), ован, јагње, двискајаловица, свиња, крмача, крава, теле, вол(ови), коњ, рага, кљусе, кобила, кокош, квочка, петао, пиле, пилићи, пас, мачка, мачор, гуске, патке, коза, јаре.

б) **општи изрази за домаће животиње**: говеда, стока, (теглећа) марва, младунче, живина, живеж

в) **дивље животиње/звери**: корњача, лисица, курјак, вук, глиста, змија, змијица, змија шарка, гуштер, водена змија, кртица, пуж, жаба, гусеница, (пољски) миш, веверица, зец, гујин чесаљ, јазавац

г) **птице**: птице (селице), врабац, сеница, кукавица, врана, сврака, чавка, ластавица, гавран, креја

[26] Монах Ромило Хиландарац: Горе цитирани чланак. стр. 7.

д) **инсекти/бубе**: мрави, гундељи, балегари, котрљани, пчеле, пчелара-дилица, бубамара, смрдибуба, мољци, попци, оса, кромпирова златица, мува зунзара, биљне ваши, свитац, стршљенови, бумбар, паук, крпељ, буваћ, свилена буба, скакавци, вилин коњиц, комарац, јеленак, губар

ђ) **остало**: младунци, гнездо, јато, мравињак, паучина, рој, паразити, крtичњак, балега, мишјак, јаје, перје, руно

е) **рибе и слично**: мрена, кркуша, шаран, пастрма, рачић

Када говори о животињском свету користи много мање метафора и персонификација, али већ описано комбиновање категорија неживе природе са семантичком категоријом животињског света ствара необичне хиперболичне слике: „Мрак, животиња пала преко брегова и долина. Удови те животиње су удољице река и потока, глава јој је обли врх Чота, а језик, водена завеса која се прелива преко бране.“ (Г/37), где се мрак, жива и нежива природа стапају у једно.[27] На другом месту користи за „мрак“ синоним „тама“, који пореди са лексемом „звер“, који је делимично синоним са већ цитираним изразом „животиња“.

За реч „попци“[28] употребљава врло експресивна поређења када каже, да су они „гласне жице помрчине, врело угљевље или напети живци ноћи, живо зрневље (таме)“, али такође „мољци који се хране ... ткивом (ноћи).“ (Г/165).

Описујући кукавицу која „нариче“ у шуми служи се синестезијом: „Њен глас је кишан, пун шумске влажности, зеленила леске, уздрхталости јасена; глас мек и мокар.“ (Г/135).

Повезивање биљака, животиња, и падавина поређењем и персонификацијом налазимо и у следећим примерима: „Пужеви, љигави пород кише, елипсоидне гомилице слузи и печурке као пужевски сунцобрани. И једни и други су кратковеки подмладак у врту пљуска, луди након кише…“ (Г/175). За печурке, „би се у извесном смислу, могло рећи да трче“ (када се размножавају), оне су се „растрчале“ и „много су брже од пужева.“ (Г/175).

На крају бисмо могли констатовати да Данојлић поред огромног броја речи из стандардног српског језика, употребљава покрајинске речи (муруз, ила, ленија и сл.), народне (Влашићи, Кумова слама), али и речи страног порекла као што су турцизми (бехар, богаз, ћутук, бостан).

Оно што је за овај рад било много интересантније, је начин на који он већ добро познате лексеме користи, како их доводи у међусобну везу, другим речима њихова стилогена функција у оквиру романа. Грађењем метафора, њиховим комбиновањем[29], поређењима, персонификацијом, стварањем нео-

[27] Сличну слику такве хиперболизације и стапања у једно налазимо и у песми „Цврчак“ Владимира Назора.

[28] У Речнику МС/4/703/720 ћемо за лексем(е) „попац/попци“ наћи и синониме „попак, штурак/чврчци, штурци, зрикавци“. Од свих тих синонима Данојлић не употребљава овде ниједан.

[29] У књизи „Метафоре у мишљењу и језику“ (Београд 2004) Душка Кликовац пише да је „Комбиновање метафора … најмоћније поетско средство, које се састоји у томе да се две конвенционалне метафоре или више њих спајају на неуобичајене начине. Тиме се стварају богатије и

бичних слика и не(могућим) повезивањем речи и израза из разних семантичких поља настаје лексички богата књига.

Сва та горе наведена и коментарисана семантичка поља су повезана у чврсто, јединствено романескно ткиво Дечаковим посматрањем, доживљавањем, његовом чулношћу, интерпретацијом и филтрирањем и само као таква стварају целину, или готово лексички потпуно заокружено семантичко поље „руралне“ терминологије, јер како каже Данојлић: „Све је на земљи повезано, мрежа подударности је недогледна.“ (Г/98).

Кључне речи: лексички фонд језика, пишчев извод/језик, категорије (космос, земља, камење, географски/геолошки појмови, време, метеорологија, биљни и животињски свет), персонификација, метафора, поређење, стилогена функција лексема.

Svetlana Ressel, Gerhard Ressel

LEXIKALISCH-SEMANTISCHE STRUKTUREN IN DER PROSA VON MILOVAN DANOJLIĆ

Resümee

Die Werke von Milovan Danojlić, geboren 1937 in der Šumadija, zählen zu den bedeutenden der serbischen Gegenwartsliteratur. Sie zeichnen sich besonders in lexikalischer Hinsicht durch eine „ethnographische“ Thematik und Schreibweise aus, die Schilderungen ruraler und urbaner Lebenswelten als personen- wie umgebungscharakterisierende Stilmittel zwecks Generierung gefilterter Realitätswahrnehmungen verwendet. Die vorliegende Untersuchung soll diesen stilistisch bemerkenswerten Aspekt durch eine detaillierte Analyse wichtiger Wortfelder und Begriffscluster empirisch validieren.

сложеније метафоричке везе, чији домашај превазилази домете појединачних метафора.“ (стр. 33).

821.163.41.08-31 Ćosić D.
811.163.41'373

Јелена Јовановић
Београд

О ЛОКАЛНОЈ И СЛИЧНОЈ ЛЕКСИЦИ У ЋОСИЋЕВИМ 'КОРЕНИМА'

У раду[1] се на примеру лексике из Ћосићевих 'Корена' покушава показати како локални елементи продиру у општи инвентар књижевног језика, и утврђује се – као битна стилистичка чињеница – да допунски материјал током времена или отпада, ако није нашао своје место у систему језика, или се све чешћом употребом из периферних зона стилски актипвне грађе премешта према центру, дакле према зони неутралног језичког фундуса.

1. Неколико речи увода

1. Наша се тема тиче двеју дисциплина које се у тој мери преклапају да је тешко раздвојити проблематику једне од друге – то су стилистика и нормативна лингвистика.

1.1. Стилистику занима квалитативна страна ствари коју бисмо могли формулисати као однос међу језичким слојевима с обзиром на учешће њихових елемената у изградњи ефицијентног дискурса/текста. У нашој тематици на делу је нормативна грана стилистике, и „стилистичка стратификација језичког система", коју она предузима. „Слојевитост се успоставља – мисли о томе Р. Симић (2000: 82), – и хијерархија међу слојевима настаје деловањем различитих фактора...: први је дијахронијски, који делује на фону времена; други дијатопијски, тиче се просторних односа; и трећи дијастратски, који се односи на друштвену слојевитост и друштвени статус говорника који те јединице употребљавају". Архаизам према неологизму, интернационализам и туђица према провинцијализму, или мајестетизам (и поетизам) према вулгаризму – представљају поларизоване дистинкције тога типа. Оне чине окосницу вредносне скале тако посматране. Нормативно-лингвистичке и стилистичке

[1] Овај рад урађен је у оквиру научног пројекта 148021 *Теоријско-методолошки оквир за модернизацију описа српског језика*, који финансира Министарство за науку, технологију и развој Републике Србије.

особености битне су за обраду и класификацију грађе књижевног језика. Нарочито ово вреди за речнике. Већина од њих садржи вредносне ознаке којима се упућује на раслојеност лексике, и лексичке слојеве којима припада ова или она реч. Мало је, међутим, таквих у којима се експлицитно објашњавају критерији обележавања и разврставања грађе. Један од ретких речника код нас у којима се то чини – и који је по томе најинформативнији за нормативностилску анализу језика, као и за теорију норме са овога гледишта посматране – јесте припремна свеска[2] за Речник САНУ[3].

И Речник МС – по речима Уредништва – „у првом реду је информативан, али оно што се данас сматра застарелим, провинцијалним и мање обичним посебно је означено ради информације". Значења појединих речи – како пише у Предговору (РМС 1967-1976: 9-10) – „забележена су толико колико је података пружила прикупљена грађа". Општа је намера Уредништва била да „брижљиво одабрани примери уз поједина значења речи сведоче о њиховој синтактичкој и стилистичкој употреби у тексту". У проверавању или упоређивању одређених значења наших лексема ми смо се поглавито и ослањали на поменути *Речник*. При томе смо утврдили извесну флексибилност у ознакама, нпр. у неким случајевима где је лексема потврђена само код једног писца није назначено да је индивидуална или локална реч. Истраживач је у таквим случајевима постављен пред важан задатак да вреднује дату речничку грађу, или да размисли о вредносној скали ту примењеној.

1.2. За разлику од стилистике, лингвистичка нормативистика, начелно гледано, бави се техничким питањима идентитета и стабилности књижевног језика, као и његовог развојног континуитета. Нормативна стратификација грађе – како смо то уствrдили у *Основима теорије функционалних стилова* (Симић – Јовановић 2002: 86-87) – полази са друкчијих позиција и укључује најчешће друкчија обележја него што то чини стилистика. Сличност ова два приступа само је у томе што се са оба гледишта расправља о језичкој грађи, што се води рачуна о њеном статусу у систему. Нормативистика лингвистичке оријентације, ипак, није у обавези да води рачуна о употребним вредностима које нису парадигматски апсорбоване у систем и у системско значење јединица; њу занима искључиво системски ниво односа и оцена знаковног 'учинка' обележјâ која прати: да ли имају статус дистинктивних, одн. знаковних, или недистинктивних, тј. субзнаковних разлика међу јединицама, те ако су субзнаковне, у којој мери су обавезне за носиоце језика, на који се све начин и у којим окружењима (синтагматским, парадигматским, ситуативним и др.) морају, а у којима не морају јављати итд.

2. Локална лексика долази у круг дијатопијски обележеног речничког фонда, пе ћемо се даље бавити њиме. Појмовни апарат дијатопијске стратификацијске мреже у науци заправо није нарочито добро разрађен и јасан. Дејвид Кристал (Кристал 1988), не знамо из којих разлога, сасвим одустаје да га унесе у свој лингвистички лексикон.

[2] ОСРСАНУ 1944.

[3] Исп. и: *Увод* (VI-XIV) и Симић–Јовановић 2002 (84-85).

2.1. По Р. Симеону (1969: s. v.) – локализам је „мјесна ријеч или израз...; локални елемент или ријеч; елемент или ријеч из мјеснога нарјечја; ријеч, идиом или граматичка или синтаксна конструкција која је ограничена на говор становитога географског подручја или заједнице и која је за њих карактеристична; особити језични облик, својствен којему мјесту, који се ипак ничим не противи опћим језичним законима у фонетици, творби ријечи, флексији, просодији итд. Напротив, разни облици дијалеката имају различите норме по којима се међусобно разликују. Кадшто није лако рећи да ли је неки локализам чист или је помијешан с дијалекатским елементом".

Симеонова дефиниција локализама није у себи кохерентна нити је конзеквентно изведена, те су многи моменти ту контрадикторни. Наиме, он локализме третира као лексеме које не показују никаква одступања од норме: фонетска, творбена, флексијска итд. – с намером да их диференцијално постави у односу на дијалектизме, – иако каже да су ограничене на говор одређеног подручја или заједнице (не напомињући по којем су критеријуму или критеријумима онда стављене ван опште употребе), а потом дестабилизује улогу норме коју је поставио као демаркациону линију: „разни облици дијалеката имају различите норме по којима се међусобно разликују", те на крају практично одустаје од дефиниције и локализама и дијалектизама: „Кадшто није лако рећи да ли је неки локализам чист или је помијешан с дијалекатским елементом".

2.2. Уз одредницу 'дијалектизам' (1969: s. v.) пише: „1. дијалектна ријеч или облик, или особина дијалекта...; 2. подврста провинцијализма; 3. локалне ријечи, које се употребљавају на неком ограниченом подручју; ријечи из локалних дијалеката и говора карактеристичних за неко мјесто...; 4. они елементи нар. – дијалектног говора који су прихваћени у књиж. језик: *фонетски*, *морфолошки*, *синтаксни*, *лексички*, *фразеолошки*, *семантички* дијалектизам... Дијалектизми у склопу књиж. језика врше одређену стилистичку задаћу, служећи за стварање локалног колорита; они ипак не улазе у рјечник књижевнога језика, иако се могу изузетно употријебити у сврху карактеризације или индивидуализације говора појединих особа или за постизање локалне боје".

Ова разлагања у целини неутралишу дефиниције дате за локализам као неки дистинктан елеменат у односу на дијалектизам. Јер, дијалектизам сада не само да одговара норми књижевног језика, него је део те норме, он је 'у склопу књижевног језика' (накнадно аутор затим тврди да дијалектизми 'ипак не улазе у рјечник књижевног језика'). Не чини се, према томе, да је Симеон успоставио довољно јасне дистинкцијске трансверзале којима је одредио значење овог појма[4]. Наиме, за њега је дијалектизам и 'дијалектна лексика' – што овај појам преводи директно у опсег појма локализам; и 'дијалектни облик' – што би заиста било методолошки и теоријски координирано његовом схватању дијалектизма из претходно наведене дефиниције локализа-

[4] Неспоразум је могао избећи формулацијом: „Дијалектизми у склопу књиж. *текста* врше одређену стилистичку задаћу, служећи за стварање локалног колорита".

ма; и ’особина дијалекта’ – што је у ствари циклично појмовно постављање дефиниједума и дефинијенса.

2.3. У прегледу осталих одредница у Симеоновом ’Рјечнику’ које у дијатопијском смислу гравитирају око појма ’локализам’ – једно је, ипак, извесно: на стандардној страни лексичког фонда стоје локализми, и изван ње – сва остала просторно обележена лексика са терена. Он додуше не уводи појам ’покрајинизам’, али се у чланку уз одредницу ’покрајински’ помиње и ’покрајински лексик’ (1969: s. v.) – и одређује као „провинцијски рјечник, дијалекатски лексик...; скуп ријечи којега краја које не припадају у књиж. језик“.

Међутим, уз одредницу ’провинцијализам’, коју је у претходно датој дефиницији појмовно изједначио са покрајинском лексиком, – пише да је то „покрајинска или мјесна језична особина, ријеч или израз који се употребљава у разговорном језику, а није прихваћен у књиж. језик...“, а потом упућује на ’регионализам’, ’локализам’ и ’дијалектизам’. Прво – постављање у исту теоријску раван појма ’локализам’ са појмовима ’регионализам’[5] и ’дијалектизам’ – потпуни је методолошки заокрет у односу на претходно очитане ауторове тенденције да их управо нормативно разграничи. Критериолошка парадигма потпуно се распада. И друго – аутор за тренутак ’силази’ са дијатопијске стратификационе платформе у разматрању ове лексике и прелази на функционално-стилску: одредивши провинцијализам као „ријеч или израз који се употребљава у разговорном језику“.

2.4. Ни у речнику књижевног језика (РМС) није изведена реглементација ових назива. Навешћемо по реду оне термине који су тамо дефинисани, и како су наведени:

дијалектизам: „грам. реч, облик или било која језичка црта, различна од те црте у књижевном језику и другим дијалектима“;

локализам: „2. грам. језичка црта карактеристична за уско подручје“;

покрајински: „2. који је раширен у покрајини, који је својствен једном крају: – реч“;

провинцијализам: „2. лингв. покрајинска реч, израз, који не улази у књижевни језик; дијалектизам“.

Термин ‘регионализам’ није добио дефиницију лингвистичког термина. Реч ‘покрајинизам’ није наведена, па смо узели одговарајући придев. Провинцијализам је изједначен са дијалектизмом. Локализам и покрајинизам схваћени су изгледа такође као истозначне или блискозначне речи.

Да бисмо избегли ове терминолошке недоумице, ми смо локализам (сматрајући га методолошки и теоријски оправданим) поставили (можда заједно са регионализмом) у однос хиперонима према хипонимском ланцу осталих поменутих појмова. Тиме смо признали хијерархијску природу језичке норме, с једне стране, а добили могућност да судимо о статусу локалне лексике у односу на лексички фонд књижевног језика – с друге. Према томе, слажу-

[5] Појам ’регионализам’ Симеон (1969: s. v.) одређује посредно, тј. преко појма ’провинцијализам’, заправо и не дифинишући га посебно: „ријеч или израз који се говори само у једном крају...; провинцијализам“.

ћи се са Симеоном да су локализми оне речи које носе одређену локалну атмосферу и значење – ми под локализмима подразумевамо и оне речи које су семантички или облички маркиране у односу на неутрални канон, и онда када је њихова творба у локалном амбијенту мотивисана фигуративним механизмима, као што је ономатопеја и сл.

2.5. Дакле – локализми, уверења смо, спадају у ону врсту језичких појава које заправо имају улогу попуњавања и обнове књижевног језика, чија је грађа – иако се то не примећује увек – стално изложена хабању, претераном рабљењу и застаревању. Обнова и подмлађивање не чини језик само ефикаснијим, него и лепшим. Александар Белић с пуним правом мисли да „је лепота књижевног језика у употреби народних речи свугде где је то могуће" (1944: XXV). Народна реч, схваћена и у ужем смислу као обнова лексике, али и у ширем као фактор обнове и богаћења фразеологије, творбених средстава, синтаксе итд., од велике је важности за очување и проширење духа и функционалних моћи књижевног језика. Ово је посебно битно у данашње време када глобализацијске тенденције условљавају потискивање и маргинализацију свега посебног, националног, традиционалног – дакле свега онога што језику даје душу и чини га украсом једног народа.

2. Преглед и анализа локализама у Ћосићевим 'Коренима'

2.1. О нашој грађи

1. Ми смо у овом раду поставили себи задатак да на једном малом али значајном делу језичког корпуса, на локализмима из Ћосићевих 'Корена' (1976), покажемо како локална грађа продире у општи лексички фонд (онако како то показује Речник МС), а шта се с њом даље дешава – није могуће овом приликом пратити.

2. Од знатне помоћи у указивању на то како локална грађа утиче на општи речнички амбијент биће нам факат што је лексика из 'Корена' у високој мери ексцерпирана и унесена у РМС (1967-1976). Послужићемо се у овом раду само једним делом лексичког материјала и његовим вредновањем у овоме речнику као релативно објективном мрежом вредносних ознака.

2.1. Изостављајући, дакле, даљу расправу о терминима, и подводећи све под општи појам 'локализма' – напомињемо овде да смо у 'Коренима' уочили следеће врсте локализама:

1) фонетске:

гувно: ... а ноге сам имао на сва ГУВНА да стигну. (126) РМС: 'в. гумно' (И. Франгеш, Загреб);

чкиљити: ...бледо је ЧКИЉИЛА свест и често се гасила, штипана мокрим прстима умора, који је неиздрживо баздио на ракију... (128-129) РМС: 'в. шкиљити'; и сл.[6];

[6] Исп. још: *џарати*: ... тољагама млате мршаве говечиће што роговима ЏАРАЈУ по врзинама... (185) РМС: 'подстицати ватру да боље гори; исп. чарати. – Сељак се саже и поче џарати

2) обличке:

(футур)[7] *ће да прати*: На изборима ће народ да одлучи кога ЋЕ у скупштину ДА ПРАТИ (135);

(потенцијал) *би(смо) живели*: Да БИ (= БИСМО) живели, ми се жилама калемимо. (259);

(инфинитив) *макнут(и)*: ... али даље ни МАКНУТ (262);

(једн.) *ракља*: На зиду, из гомилице сенке, издвоји се тамна РАКЉА. (241); Само њене две мало укосо управљене ракље. Ћос. Д.; РАКЉА сенке на зиду разви се у пет кратких рачви (241); – РМС: ракље (ретко јд.) – ‘одсечена рачваста грана, рачваст комад дрвета; оно што се рачва, што има краке’ (М. Божић, Миливоје Ристић)[8];

3) творбене:

задевка: Деца, по наговору старијих, годинама, преносећи на млађе, терају са мном једну те исту ЗАДЕВКУ... (9) РМС: ‘в. задевица. – С брежуљка вјетар носио момака пјесму... досјетке и задјевке... Хар. Деца... воде са мном једну те исту задевку. Ћос. Д.’;

животињка: Ноћу је човека бранила од кучића. Погане ЖИВОТИЊКЕ изгризоше јој руке... (260) РМС: животињка ‘покр. дем. од животиња. – Ђорђе жели једну животињку која ће да му растури муку. Ћос. Д.’;

4) семантичке:

боравити: Ту... мирно БОРАВЕ његови дукати. (73) РМС: ‘1. живети, пребивати негде... 2. проводити време...’ (код Ћосића: налазити се – и кад је реч о стварима);

травка: И ако ме на десетак дана нестане, увек ноћу, јер и ТРАВКЕ ноћу расту, враћам се опет ноћу, тако и зверке чине... (8) РМС: ‘дем. и хип. од трава.’ [**поред травица:** ’дем. и хип. од трава’] (Брлић-Маж., И. Секулић); – код Ћосића и у крушевачком крају: појединачна стабљика траве;

шиљеже: Било је то некако мршаво ШИЉЕЖЕ... (20) РМС: ‘(супл. мн. шиљежад) јагње од годину дана’ (код Ћосића: прасе) и сл.[9];

5) локалне фразеологизме:

... ДУША СЕ НОСИ, то нам не служи достојанству и части. (10)

... дошла си гола **КАО ЛЕСКА... (49) и сл.**

ватру. Ћос. Д. Џара једним угарком по ватри. Дом.’ и сл. // *детелиште*: По ДЕТЕЛИШТУ су се пружале две сенке... (154) РМС: ‘в. детелиниште’ (Р. Домановић). – У РСАНУ (1944: св. I, CXXII) квалификатор ’исп.’ дешифрован је на следећи начин: „исп. = испореди упућену реч или сродну реч чије значење може допринети бољем разумевању дефиниције“. Схватамо га слично као ознаку ’в.’.

[7] Опште је мишљење, и општа тенденција, да футур са ‘да’ + презент уместо инф. на широком фронту продире у општу употребу. Али његово балканистичко порекло, и локална провенијенција, пре свега косовско-ресавска (или к.-браничевска, како се у најновије време каже), ван сваке је сумње. Зато га ми остављамо у категорији обличких локализама не упуштајући се даље у расправу о његовом општем и нормативном статусу.

[8] Исп. и: *унучићи*: А ја нећу умрети без УНУЧИЋА. (105) // *пилићи*: Тек испиљени ПИЛИЋИ кључају по близој ливади неба. (149) // *говечићи*: ... тољагама млате мршаве ГОВЕЧИЋЕ што роговима џарају по врзинама... (185) // *курјачићи*: Оба су мушки, КУРЈАЧИЋИ... (60) РМС: ‘курјачко младунче, вучић’ (М. Марковић, Сарајево) // *сирочићи*: Ко ће наше СИРОЧИЋЕ хлебом да храни? (131), Ти СИРОЧИЋИ су најнесрећније животињке. (162). – Третман ових форми у РМС упућује на њихову припадност стандардној морфологији. Ипак, чини се да је множ. наставак *-ићи* раширенији у Ћосићевом систему облика него у књижевном језику, па нека ово буде скретање пажње на тај факат. Исп. нашу напомену уз категорију ‘само Ћосићев пример у РМС’.

[9] Наводимо још примера ове врсте: *шуљак*: Добро семе не рађа ШУЉАК. (194) РМС: ‘2. покр. остатак жита, при вејању помешан с плевом, који обично служи као храна за свиње. Вук Рј. 3. закржљао плод; шупаљ лешник, орах и сл. Рј.А. 4. бот. покр. а. врста пшенице у којој у класу има само по једно зрнуо, једнозрнац... Сим. Реч. б. главница, снет; главничаво жито. – Добро семе не рађа шуљак. Ћос. Д.’ У Л. и долини Зап. Мораве: закржљало зрно пшенице, кукуруза, пасуља и сл., празно, без језгре. // *голошијан*: Мијата ће довући у кревет. ГОЛОШИЈАНА. (88) РМС: голошијанка – ‘врста кокоши голе шије’; голошијан – ‘онај који је голе шије’ (Ћопић) (код нас примарно *петао голе шије*; значење из РМС заправо је метаплазматична транспозиција) и сл.

У Ћосића су најчешћи творбени и семантички локализми, мањи део грађе отпада на фонетске и семантичке, а сасвим незнатан – на локалне фразеологизме.

2.2. С обзиром на затечено стање у РМС, на који смо се поглавито ослањали као на референтни систем вредновања лексичке грађе српскога књижевног језика, – нашу смо грађу разврстали у следеће категорије, изостављајући опет овога пута расправу о њима:

1) речи за које у РМС нема одреднице:

гледан: Била је за све. ГЛЕДНА као ретко која у Србијици (259). – Стандардни еквивалент био би 'леп, наочит' или сл.

живомукац: Ја ЖИВОМУКАЦ, једино ноћас завидим оцу твоме. (196); Адаме, никад не опрости ЖИВОМУКЦУ Николи... (263). Стандардни облик најближи локалноме јесте 'живомученик'.

издимавати: Не дише, већ ИЗДИМУЈЕ. (88). – У Левчу и крушевачком крају постоји и 'издимати' и сл. У РМС не постоје одреднице овога творбеног гнезда.

снаша: СНАТА. Греота је. (185).

устиснути се: Андра СЕ УСТИСНУ између њих. (226). – У стандардном језику блиско значење нашој лексеми има глагол 'стиснути се'.

2) у РМС има одреднице али нема никаквог примера:

кељити се: Гледај свој посао и не КЕЉИ СЕ стално... (160) РМС: 'несвр. кревељити се, кривити се. Деан. Рј.';

опрошћавати: ОПРОШЋАВАЈТЕ, господо... (91) РМС: опрошћавати 'в. опраштати' (без. примера) и сл.[10];

3) у РМС други пример[11]:

близ: Тек испиљени пилићи кљуцају по БЛИЗОЈ ливади неба. (149) РМС: 'в. близак' (Крањчевић, Андрић);

коруба: ...тесан је он људски главама и језицима у долини што наличе на липову КОРУБУ (8) РМС: '1. покр. кора' (Домановић);

одмалити: ... онда му пијавице стављају да ОДМАЛЕ... (263) РМС: 'необ. в. омалити. – Кад неко има сувише крви, онда му пијавице стављају да одмале. Ћос. Д.', А да си бар тада могао жељу да ми ОДМАЛИШ. (53);

ваздуги: ... по ВАЗДУГИ дан истоварају се преровски житељи... (237) РМС: 'покр. сав, цео, читав.' (Јакшић, Домановић);

редња: Док и њега није РЕДЊА оборила. (238) РМС: '1. заразна болест која се нагло шири, пошаст, епидемија' (Ђ. Сијарић) и сл.;

4) у РМС Ћосићев[12] и други пример:

шуљчив: ... само он да не баца у његову њиву своје ШУЉЧИВО, јарцијско семе. (181) РМС: 'исп. шуљак' (Р. Дом.); шуљак 'бот. покр. главница, снет; главничаво жито. – Добро семе не рађа шуљак. Ћос. Д.' и сл.;

[10] Исп.: *повија*: ... ситно корача кривудавим сокаком пуним снега до ПОВИЈА накривљених плотова, суља се по поледици кроз сумагличасто свитање... (107) '3. оно чиме је оплетено прошће у плоту и чини да плот чврсто стоји' // *тргање*: Бесмислено је све то бежање и ТРГАЊЕ. (143) '2. покр. берба, брање, тргадба. Вук Рј.' – У Ћосићевом локалном лексикону ова реч значи заправо 'мучење, отимање, батргање'

[11] Овде убрајамо и Ћосићеве примере који нису ексцерпирани из 'Корена'.

[12] Мислимо на наш пример ексцерпиран из 'Корена ' а потврђен и у РМС.

5) само Ћосићев пример у РМС, али не онај који ми наводимо већ други[13]:

рујав: Аћим је, гонећи чопоре свиња полуранки, почео да гази шуме..., прогрушане, жуте и РУЈАВЕ... (181) РМС: '= рујев (2) рујан. – *Купасте главице, обрасле храстовом шумом, пламасале су под последњом светлошћу својим рујавим листом*. Ћос. Д.';

човечански: Ја сам човек и хоћу ЧОВЕЧАНСКИ да поступим. (219) РМС: 'прил. в. човечно. – Дакако, могао је и он друкчије поступити, мало човјечанскије, мало финије. Донч. – *То је било човечански од њега*. Ћос. Д.', Није ЧОВЕЧАНСКИ да човек са седом косом каже... (229);

пратити: На изборима ће народ да одлучи кога ће у скупштину да ПРАТИ. (135) РМС: '8. сврш. покр. послати, отпремити. – Ето, родиш га, чуваш, да га напослетку пратиш у рат. Јак. *Друг Уча ме пратио да те зовем*. Ћос. Д.';

маква: По веровањима и предањима, није било моравске МАКВЕ... (261) РМС: 'покр. бара, мочвара. – *Морава је правила велике окуке и изливала се у макве*. Ћос. Д.';

смуљити се: ... СМУЉИО СЕ иза врата... (213) РМС: 'покр. скљокати се, срозати се; скупити се (на тлу). – *Дете вришну и као крпа смуљи се низ зид*. Ћос. Д.'.

тршљика: Ноге су јој као ТРШЉИКЕ и увек прљаве. (155) РМС: 'покр... 2. сува стабљика кукуруза са које су обрани зрели клипови кукуруза, кукурузовина. – *Јесен, кукурз дигнут, голе њиве се раскаљале, штрче тршљике као стари зуби*. Ћос. Д.' и сл.;

6) само наш пример у РМС. Примере ове групе навешћемо и анализирати у следећем поглављу.

Напомену заслужује чињеница да су лексеме из претпоследњег параграфа (под 5) у РМС остале без дијатопијског или сл. обележја. Лексикограф их дакле сврстава у централни речнички фонд. Ипак, факат да су се нашле само код Ћосића може бити у неку руку супротстављен лексикографском поступку. Наиме, нама се чини да се овде ради управо о оним речима које су са периферије нивелацијским процесима доспеле дубље према централним зонама српске лексичке панораме, али да су по пореклу ипак део локалног речника централне Србије, или ако не то: онда, поред осталог, део су и тога речника (в. даље).

2.2. Анализа

1. За анализу, као што рекосмо, издвојићемо само последњу поменуту категорију – тј. 'само наш пример у РМС', дакле оне речи које су унете у речник. За ову категорију определили смо се с разлога што су то управо оне лексеме којима је сâм Ћосић својим 'Коренима' обогатио речнички фонд српскога језика, тј. које су само у Ћосића забележене (и само у 'Коренима'), и нису потврђене примерима из других извора.

2. Главни методолошки оквир који смо поставили у анализи јесте нормативни систем класификације лексичке грађе у РМС: мислимо на квалификаторе забележене уз лексеме које узимамо за локализме – дакле: знак једнакости (=), 'види' (в.), 'народно' (нар.), 'покрајински' (покр.), и нулти квалификатор, тј. лексеме без квалификатора. Кроз ову матрицу посматрали смо двадесетак анализираних примера – остатак смо давали у напоменама, остављајући њихову анализу за неку другу прилику.

[13] Мислимо на то да се лексичка јединица из нашег ексцерпираног примера илуструје другим – опет само Ћосићевим – примером.

Прво што смо уочили јесу изразите квантитативне разлике у нормативно класификацијском смислу: наиме – највећи број забележених локализама у РМС нема никакав пратећи квалификатор: чак две трећине забележених речи. Ово је само симптом нечега што се тиче и остале речничке грађе која нема уза се никакву квалификацију, а која – у складу са хијерархијски постављеном нормом – заузима извесно нормативно место, које бисмо кад је реч о нашој грађи одредили као најниже, тј. допуштено а нераспрострањено (и у стилском смислу – често и маркирано), у односу на највише – као препоручљиво и опште употребно (а самим тим и немаркирано). Те речи смо већ оквалификовали као локалне по преклу, али смо рекли да су по статусу углавном постале саставни део књижевно-језичког лексичког фонда.

3. У објашњењу речничких квалификација ослањаћемо се на 'Предговор' РМС, а када то није довољно или могуће – обратићемо се 'Упутствима за руковање речником' САНУ, као и његовој 'Огледној свесци'.

3.1. У разматрање узимамо најпре најбројнију горе поменуту групу примера: дакле: 'лексеме без квалификатора'. „Када уз реч не стоји никаква ознака – да се подсетимо закључака аутора 'Огледне свеске' РСАНУ (XIX) – значи да је својствена разним језичким стиловима и да нема, углавном, никакву специфичну нијансу". Међутим, иако ову грађу остављамо под лексикографским кишобраном 'лексеме без квалификатора', ми јој, као што рекосмо горе, одређујемо место на доњој ивици допуштеног; приписујемо јој, значи, локални карактер – вођени својим локалним језичким осећајем: косовско-ресавским. Наводимо неке примере:

1) Гледа у котур њене косе испод ВЕЗОГЛАВКЕ... (175)

РМС: везоглава, везоглавка 'женска марама за главу, повезача'

2) ...па се и они с пијаним ЛАКОНОЋАВАЊЕМ извукоше напоље. (91)

РМС: лаконоћање – 'гл. им. од лаконоћати. – Остали су се мало одупирали, па се и они са пијаним лаконоћањем извукоше напоље. Ћос. Д.' (у нашем издању пример гласи како је код нас забележен)

3) ... јер у багремовима пиште и КВРКОРЕ чавке. (212)

РМС: 'оном. кврчати.'

4) Никад сељачко дете није тако безобразно као ова господска НАПУЖА... (215)

РМС: 'погрд. пород, накот.'

5) Топла пара пељала јој лице. Буђнула је руком у воду..., а таласићи и ШЉАПАТ длана по води подсетили су је на купање детета. (97)

РМС: 'оном. шум који се чује при удару о водену површину и сл., удар који ствара тај шум; исп. шљап'

а) „Ознака 'говорно' – чију ћемо интерпретацију дати према 'Огледној свесци' РСАНУ (XVIII) – значи да је реч типична за говорни језик; употребљена у књижевном језику, даје тексту карактер непосреднијег, усменог саопштавања". Такво одређење – под условом да му приписујемо више народну но колоквијалну боју – чини се, природно се везује за 1., 2. и 4. пример – исп. ВЕЗОГЛАВКА, ЛАКОНОЋАВАЊЕ и НАПУЖА. – Први и други случај имају исти облик какав је наведне у речнику. 'Везоглавка' је у Ћосићевом, тј. левачко-крушевачком крају, заправо *подмарама*: танка марама којом су жене скупљале косу и чиниле је недоступном погледу непожељних. Преко ње је

везивана марама јер ни везоглавка није била радо излагана погледу. ’Напужа’ може значити и рупу, светину, фукару итд. ’Лаконоћавање’ и у крушевачком крају може гласити као што је забележено у речнику (поред ’лакуноћање’ – ’лакуноћати се’: предуго се поздрављати уз вечерње брбљање и сл.). Ћосићева варијанта нешто је експресивнија него она краћа, а разликује се и редупликацијом ознаке имперфективности: *-ава-*).

б) Лексеме под 3. и 5., дакле: КВРКОРИТИ и ШЉАПАТ, стварно су и стилски маркиране ономатопеје: индивидуално и експресивно обележене. Иако носе стилске ознаке „које одређују експресивне нијансе појединих речи“ – то их у првом реду не опредељује као локализме, већ пре обележја – како стоји у припремној свесци за Речник САНУ (’Увод’, VI-XIV) – ’народно’ (тј. ’говорно’, ’фамилијарно’ итд., или пак ’покрајинско’, ’дијалекатско’ и др.) и ’неодомаћено’ (заправо ’необично’: ’застарело’, ’старинско’, ’неологизам’). Уосталом, јединица у систему добива своје обележје управо од свога ’порекла’, од ’амбијента’ у којем је настала и у којем се најчешће јавља. Употребљена у друкчијем, несвојственом окружењу – она то својство посебно истиче, постаје стилски активна.

3.2. У односу на неквалификовану лексику, ограничен је број примера који су обележени као дублети, тј. знаком једнакости (=). У ’Упутствима за руковање речником’ РСАНУ (CXI), читамо да „дублети по облику који су у подједнакој употреби повезују се знаком једнакости (=), напр. ..., *бува = буха*... и сл.“ Нама се чини да на вредносној лествици српске лексике ’бува’ и ’буха’ – не заузимају једнаке позиције (јер је ’буха’ архаизована форма у односу на ’бува’). И наш пример такође се раслојава, па ми ’разобручити’ идентификујемо као лексичку јединицу са регионалном бојом:

> Каце, бачве и бурићи РАЗОБРУЧИЛИ СЕ и расушили... (75)
> РМС: разобручити се = ‘разобручати се’

3.3. „Скраћеница в. (види) – објашњава се у ’Предговору’ РМС (13) – употребљавана је онда кад је реч упућивана на другу, правилнију и бољу, или кад је страна реч упућивана на нашу“. У ’Упутствима за руковање речником’ САНУ (CXII) скраћеница ’в.’ објашњава се слично: „види значење код те и те речи или исправнији облик; исп. ...“. А у ’Огледној свесци’ (РСАНУ: XVIII) уз квалификатор ’дијалекатско’ стоји објашњење: „означава да је реч уз коју стоји само гласовна варијанта које књижевне или покрајинске речи“:

> 1. БЕУЉИЦЕ беже у плићак да их штуке не поједу. (161)
> РМС: ‘зоол. в. беовица.’
> 2. ... да му виде синове БЛИЗНАКЕ. (60)
> РМС: ‘в. близанац’
> 3. Видиш ли какву ЦВОЛЕНИКУ има? (62)
> РМС: ‘1. бот. в. кукута. Сим. Реч. 2. цволика.’ (ЦВОЛИКА – ‘бот. 1. прорасла стабљика црног лука на чијем врху је семе. Вук Рј. 2. в. кукута. Сим. Реч. 3. голен, цеваница; исп. цволеника и цволик‘)

Упућивање на 'правилнију', 'бољу', 'обичнију', 'распрострањенију' реч – како је речено у 'Предговору' и 'Упутствима', тј. на лексеме: *беовица*, *близанац*, *цволика*, како стоји у нашим примерима, – индикативно је за квалификацију мање обичних, између осталог и локалних као: *беуљица*, *близнак*, *цволеника*. Реч је, дакле, о лексемама које у речничком систему имају нормативног конкурента. То их задржава с оне стране нормативне границе: као 'неправилне', 'застареле' или 'покрајинске' речи, враћајући их локалном амбијенту и локалној употреби.

3.4. У 'Огледној свесци' (РСАНУ: XVIII) ознака 'народно' има три значења: „значи, прво, да је речју уз коју стоји обележен неки појам из народног живота, – та ознака, дакле, има овде донекле етнографски карактер; значи, друго, да је таква реч у употреби код народа, а не у књижевном језику. И треће, значи да је реч уз коју стоји каква народска варијанта књижевне речи (гледич, глагован)". Код нас таква може бити 'полуранка':

> Аћим је, гонећи чопоре свиња ПОЛУРАНКИ, почео да гази шуме..., прогрушане, жуте и рујаве... (181)
> РМС: 'нар. напола ухрањена свиња.'

3.5. „Дијалекатске, покрајинске и локалне речи и изрази – пише у 'Предговору' РМС (11) – давани су ако су употребом у књижевности и штампи постали познати и прилагодили се обликом и акцентом књижевном језику". Из наше грађе за ово би добра илустрација били примери:

> 1. ... видела ту чађаву руку и била јој је ружнија од козјег ЧАПОЊКА... (102)
> РМС: 'покр. в. папак'
> 2. Не зна да се овце шуњају по виноградима, да гњурају главе у ГИЦЕ... (237)
> РМС: 'покр. в. чокот.'

У косовско-ресавском дијалекту, тачније у Левчу и крушевачком крају, заиста не постоје алтернативне речи *папак* за *чапоњак* нити *чокот* за *гицу*. Зато је методолошки оправдано што се у 'Упутствима за руковање речником' САНУ (СХII) наглашава да је код 'покрајинских' речи „означаван по могућству поред извора и крај, односно место где је таква реч забележена". У 'Напоменама о обради текста Речника' САНУ (XXXIV), у тексту о 'дијалектизмима', читамо: „Уз покрајинске речи или значења означавали смо покрајину, односно место одакле је цитат, уколико смо имали података...". „По себи се разуме – пише у 'Напоменама о обради текста Речника' САНУ (XXXIV) – да су те речи узимане само онда када могу обогатити речник и када су се одомаћиле у књижевним или стручним делима...".

3. Закључне напомене

1. Битна је стилистичка чињеница коју смо овде утврдили – наша је кратка закључна реч – то да допунска грађа током времена или отпада ако није

нашла своје место у систему језика, или се све чешћом употребом полако из периферних зона стилски активне грађе премешта према центру, дакле према зони неутралног језичког материјала.

2. У вези са проблемом дијалекатске књижевности, тј. о статусу дијалекта употребљеног у књижевној уметности, Р. Симић (2005: 18-19) запажа да се код Срба у Вуково доба „почињало од књижевности на дијалекту, да би се већ у другој половини деветнаестог века одлучно одустало од такве праксе, па су књижевни ствараоци доба реализма тежили вуковском језику као јединственој структури и нормативној регулативи која из њега извире. Дијалекатска реч има у књижевности посебан стилизацијски смисао... У наше доба, међутим, поново се јављају књижевници који посежу за дијалекатском речи и у ауторском тексту... Овакав поступак, међутим, не значи и провинцијализацију књижевног језика као нормираног идиома посебне врсте. То не може значити ни позив... на крсташки рат против Вука и вуковске норме...“.

3. Непрестано кретање језичке, првенствено лексичке грађе и хоризонтално, на линији књижевни језик–дијалекат, и вертикално, на линији архаично–неологично, јасно указује на исправност тврдње С. Ристић (2006: 20) да је „губитак лексичких јединица привидан, и јавља се као појава на синхроном плану, што потврђује историја појединачних речи или групе речи које се периодично активирају, истина најчешће у (стилски) другачијем језичком контексту“. Утисак одумирања појава – сматра Гак (1998: 639-644) – јавља се услед тога „што се у различитим епохама језика губе неки елементи језичког система, али их замењују нови на основу процеса који се не мењају него остају и чувају језички систем“.

Кључне речи: локализми – фонетски, облички, творбени, семантички, локални фразеологизми; нормативни квалификатор – дијалектизам, народна лексика, покрајинизам, провинцијализам; нормативна лингвистика; стилистика.

ИЗВОРИ

Ћосић 1976: Добрица Ћосић, *Корени*, Двадесетдруго издање, Београд: Просвета.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1951: А. Белић, *Речник српскога књижевнога језика. Огледна свеска (глава-глеђе)*, *Увод*, Београд.

Бошковић 1978: Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ.

Гак 1998: В. Г. Гак, *Языковые преобразования*, Москва.

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, *Имена собственные в социальных диалектах*, Београд: Српски језик VIII /1-2, 251-258.

Ивић 1966: П. Ивић, *Поговор Српском рјечнику од 1818*. – В. Ст. Караџић, *Српски рјечник 1818.*, Београд: Просвета.

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Огледи из поетике*, Београд: Просвета.

Јовановић 2000: Ј. Јовановић, *Три аспекта анализе исказа (Исказне форме у роману 'Корени' Добрице Ћосића)*, Београд: Српски језик V/1-2, 641-677.

Јовановић 2005: Ј. Јовановић, *Граматичка и стилска норма (На примеру одломка из 'Зоне Замфирове' С. Сремца)*, Београд: Књижевност и језик LII, 1-2, 143-156.

Јовановић (у шт.): Ј. Јовановић, *Термин и лексема – о значењу и употреби*, Осми лингвистички скуп 'Бошковићеви дани', Одјељење умјетности књ. 22, Подгорица: Радови са научног скупа.

Кожина 1977: М. Кожина, *Стилистика русского языка*, Москва: Просвещение.

Кристал 1988: Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд, Нолит.

Лубаш 2000: W. Lubaś, *Основа пољске и српске варијантности норме*, Београд: НССВД, 29/1.

Маројевић 2000: Р. Маројевић, *Конкуренција језичких средстава и динамика језичког развоја*, Београд: НССВД, 29/1, 43-50.

Мистрик 1977: J. Mistrik, *Stylistika Slovenskeho jazyka*, Bratislava.

ОСРСАНУ 1944. и д.: *Речник српскога књижевнога језика. Огледна свеска (глава-глеђе)*, *Увод*, Београд.

Ристић 2006: Ст. Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Београд: Институт за српски језик, САНУ.

РМС 1967-1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, св. 1-6, Матица српска, Нови Сад.

РСАНУ 1951. и д.: *Речник српскога књижевнога језика. Огледна свеска (глава-глеђе)*, Београд.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: МХ.

Симић 1991: Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић, Унирекс.

Симић–Остојић 1997: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонологије српског језика*, Београд: Београдски универзитет.

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, НДСЈ, Београд: Јасен.

Симић 2000: Р. Симић, *Стилистика српског језика I*, Београд, ФФ и НДСЈ.

Симић 2003: Р. Симић, *Функционално-стилско раслојавање дијалекта*, Пети лингвистички скуп 'Бошковићеви дани', Подгорица: ЦАНУ, књ. 61, 125-137.

Симић–Јовановић 2004: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Генеза и еволуција функционалних стилова у српском језику*, НССУВД, Београд: Зборник МСЦ, 32/1, 39-53.

Симић 2005: Р. Симић, *Дијалекат и књижевни језик*, Шести лингвистички скуп ’Бошковићеви дани‘, књ. 75, Подгорица: ЦАНУ, 9-20.

Jelena Jovanovic

DIE LOKALISMEN IM ROMAN ’KORENI’ VON D. ĆOSIĆ

Summary

In D. Ćosić’ Werken befinden sich verhaeltnismaessig viele lokale Elemente, die er von seinem engeren Geburtsgebiet mitgenommen hat. Zum teil sind sie aufgesammelt und in das Woerterbuch der serbischen Schriftsprache integriert worden. Da sind sie hierarchisiert und manche bleiben ohne Anmerkung als eine Art allgemeinsprachliche Elemente, manche dagegen wurden als Dialektismen usw. bezeichnet. Im Normierungsversuch des Lexikographen ist ein prozess sichtlich: das Process der allmaehligen Anpassung des lokalen Lexikon an die Norm, und dazu der Migrierung von der Peripherie der Schriftsprachlichen, stilistisch aktiven Sprachelementen zu den zentralen zonen der neutralen Formen.

811.163.41'276.3-053.6

Тијана Ашић
Крагујевац

СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА УПОТРЕБЕ РЕЧИ „ЕКСТРА“ У ЖАРГОНУ ГРАДСКЕ ОМЛАДИНЕ

Циљ овог рада је да се опишу и анализирају различита значења која реч „екстра“ има у жаргону омладине, као и у пропагандном жаргону. Уз помоћ теорије Генеративног лексикона (Пустејовски, 1995) као и савремених прагматичких теорија (Спербер и Вислон, 1986; Мешлер, 1999) објашњава се не само полисемичност ове позајмљенице већ и ефекти који се остварују њеном употребом. Најзад се осврћемо на опште одлике жаргона у којима су семантички испражњене речи (попут „екстра“) високо фреквентне.

1. Увод*

Данас се у жаргону градске омладине све чешће може чути реч „екстра“, употребљена као придев (*добила сам екстра посао*), као прилог (*екстра смо се провели)* али и као семантички испражњена речца, као у следећем примеру[1]:

ЈА: Имате испит 29. јануара
СТУДЕНТИ: Екстра

Кад сам студенте питала да ли то значи да им је посебно драго што је испит баш 29. јануара, они су одрично одговорили уз објашњење да се реч *екстра* данас понекад користи уместо речце за одобравање „ОК“. То сазнање ме је навело да покушам да путем семантичке, прагматичке и социолингвистичке анализе зађем, како у значењску еволуцију ове позајмљенице која је

* Овај рад урађен је у оквиру пројеката Министарства за науку 148024D **и 148011**.

[1] Напомињем да су сви примери преузети уз корпуса српског разговорног језика Ашић и Станојевић (2006-2008) који се састоји из транскрипата снимљених разговора, као и делова интернет-комуникације на различитим форумима.

у последних неколико година постала један од симбола не само омладинског жаргона, већ и турбо-фолк суб-културе, тако и у контекстуалне ефекте који се остварују њеном употребом. У том смислу применићемо одређене механизме савременог семантичког модела генеративног лексикона (Пустејовски, 1995), као и модерне прагматичке теорије (Спербер и Вилсон, 1986. и Мешлер, 1999). Напоменула бих да ћу анализе вршити на одабраним примерима из корпуса српског разговорног језика. То су ексцерпти из свакодневне неформалне конверзације градске омладине (и старијих особа), али и одабрани примери са различитих форума на интернету.

2. Лексиколошка анализа речи *екстра*

Реч *екстра* се са граматичке стране гледишта може сматрати префиксоидом (види Станојчић, 2008). По дефиницији (граматичкој), то је везана морфема која личи на префикс јер се често среће у сложеницама, али суштински то није, будући да у латинском језику, одакле и потиче, има функцију пунозначне речи – прилога и предлога[2]. У речнику српскохрватског књижевног језика (1990), под одредницом *екстра* наводи се да се реч *екстра* јавља као непромењив придев[3] у значењу *посебан, нарочит, изванредан* (ова је употреба маркирана као варваризам), затим као прилог[4] (са истим значењем) и, најзад као први део неких сложеница (*екстравагантан, ектратериторијалан, екстрапрофит, екстразарада*). За нас је изузетно занимљива чињеница да су примери придевске и прилошке употребе речи *екстра* преузети из књижевног опуса Исидоре Секулић. Ово је необорив доказ да се реч *екстра* чак и пре другог светског рата могла наћи у (додуше реткој) не-префиксалној употреби. Овој ћемо се теми вратити у следећем одељку нашег рада.

Сада ћемо изнети неколико запажања о адаптацији ове позајмљенице. Напоменимо да се адаптација позајмљеница испитује на фонолошкој, морфолошкој и семантичкиј равни. Нас овде пре свега интересује морфолошка адапација. Као што је познато, постоје тзв. адаптирани и неадаптирани придеви. Тако је придев *елегантан,-тна,-тно*, адаптиран, јер варира у роду, броју и падежу према правилима синтаксе српског језика. За разлику од њега придев *беж* је неадаптиран, јер је непромењив у роду, броју и падежу (нпр. *беж одело*, *беж оделима*; *беж хаљина*). Ваља истаћи (в. Поповић, 2005) да се неки неадаптирани придеви јављају само у функцији именског дела предиката (нпр. *Ми смо егал*), док се други јављају само у атрибутској позицији (нпр. *Гала ручак/одело*). *Екстра*, употребљен као непромењив придев, јавља се у обе функције:

---

[2] *Extra: 1) prep sa akuzativom: izvan, spolja (extra urbem)*
2) adverb: izvana, spolja, napolju, napolje: *quae extra sunt* (koje su napolju).

[3] *Увек је имала неки екстра укус и прохтеве* (И. Секулић, 1940)

[4] *Балкон је био екстра дозидан* (И. Секулић, 1940).

1) Мој дечко је екстра фрајер.
2) Намештај ти је екстра.

Предпостављамо да ће *екстра,* упркос високој фреквентности своје употребе а захваљујући краткоћи и једноставности своје форме (двосложна реч, завршава се на *а*), баш као и *супер* остати непромењива реч. Па ипак у нашем корпусу постоје примери за компаратив[5] и суперлатив придева *екстра*:

3) Екстра песме има, а сисе су јој још екстрије.
4) Ухватио сам себе скоро како човеку кажем „е, ово ти је екстрије од онога“
5) Мени је песма „Ћирибу, ћириба“ најекстрија тренутно.

По нашем мишљењу компарација придева *екстра* није одраз тежње ка експресивном или чак хиперболочном изражавању, већ сиромаштва речника: онај ко је навикао да као вредносни и квалификативни придев користи искључиво *екстра,* прибегнуће, при поређењу, његовом компаративу (односно суперлативу) пре него што ће посегнути за неким другим придевом.

3. *Екстра* у корпусу

3.1 Екстра као придев

У нашем корпусу *екстра* се као придев јавља у два основна значења: најпре као синоним за одлично, изузетно, високог квалитета, односно нешто што у великој мери испољава одлике субјекта на који се односи[6]:

6) Подразумева се *екстра* знање.
7) Не може *екстра* фрајер да вода гроба.
8) Свако ко није дошао пропустио је *екстра* зезање!
9) Човек је *екстра* дебил, нема ко га није закачио, ако се добро сећам.
10) Били смо и на кастингу за неки *екстра* посао, али смо извисили.
11) Имам грејаче у шофершајбни што је *екстра* ствар када дође хладније време.
12) Сергеј је *екстра* човек и певач! Обожавам га.
13) Све у свему, имала сам *екстра* провод за 300 кинти.
14) *Екстра* музика, *екстра* текст, *екстра* измиксано, шта рећи осим да је песма *екстра*.
15) То је за њих врло профитабилно, они су тај свој *екстра*[7] *национализам* дебело уновчили својим криминалним радњама..

Овој употеби блиска је употреба овог придева у речнику пропаганде (на телевизији, радију, у модним часописима) где *екстра* маркира најбоље могуће производе, поклоне, понуде и попусте, којима се привлаче потенцијални „срећни“ купци и потрошачи:

---

[5] По истом принципу гради се и компаратив (ређе суперлатив) придева/прилога *супер: Мени је овај Драговићев филм још суперији од претходног. Са Зораном ми је све суперије.*

[6] Придев *екстра* може модификовати и лична имена: тако се позната певачица забавне и фолк музике зове *Екстра Нена.*

[7] Пример 15 се издваја јер овде *екстра* не значи *изузенат* већ *екстреман.*

16) Најбољи такмичар ће да добије **екстра** премију – путовање на „Олд Трафорд“.
17) **Екстра** понуда – плати једно летују двоје.
18) **Екстра** свежа крема против бора за **екстра** резултате.
19) Сви купци добијају **екстра** поклон-ваучер за бесплатну куповину у Макси супермаркету у износу 1.000 динара!

Кад говорник осети потребу да додатно нагласи своје одушевљење он комбинује више жаргонизама, као у следећем примеру:

20) Ово са патлиџаном у тесту са пивом је одлична, ма, **супер-турбо-екстра** ствар!
21) Биле су супер **екстра феноменалне**, можда зато што су из екс-југе.

И књижевни језик познаје употребу придева *екстра*, али у другом значењу – *екстра* овде означава нешто додатно, допунско, неку врсту вишка:

22) То ће се одвијати кроз *екстра* активности и важне догађаје за центар.
23) На митингу СРС било је *екстра* обезбеђење за новинаре.
24) Порез на *екстра* профит[8] прекрштен у донацију.
25) При рођењу *'екстра* детета', родитељи би требали да плате 4.400 америчких долара.
26) Одма сам те сконто, летпир машна је само *екстра* додатак да будем сигуран да си то ти.
27) Екстра трошкови у оквиру ових услова су: у случају транспорта кући, у случају оштећења робе итд.
28) Закон о једнократном порезу на *екстра* доходак и екстра имовину стечене**.**

Ова употреба карактеристична је за публицистички дискурс и део је новинарског жаргона (функционалног стила). Ваља истаћи да *екстра* овде не одређује квалитативно именицу коју модификује већ је маркира као вишак/одступање о односу на неки норматив.

3.1 Екстра као прилог

У овој својој употреби *екстра* као прилог модификује било А) придеве, било (ређе), Б) прилоге и В) глаголе.

А) **Модификација придева:**

29) Мени генерално никако не одговарају *екстра* лоши животни услови
30) Само што мислим да је она *екстра блесава а и хаљина јој је у екстра жанру.*
31) Мени је и поред тих ваших *екстра* битних догађај по Србију догађај године ипак срамно одбацивање тужбе БиХ у Хагу,
32) Ако вам је драже да будемо једна изолована *екстра* православна земља...
33) Неће знати ни ко је Андрић, а мислиће да је Лорка неко ново *екстра* кул пиће...
34) Хтели су да направе *екстра* ексклузивно хотелско здање.
35) Па сам *екстра уплашена* овом ситуацијом у мом животу.

[8] *Екстра профит* је научни термин из политичке економије означава профит који потиче не само из разлике између уграђене додатне вредности и трошкова већ и из посебних, неочекивано повољних околосто на тржишту. Стога се понекад пише заједно (захваљујем се колеги В. Павловићу на овој сугестији).

У овом случају *екстра* саопштава да је у субјекту у великој мери присутна особина означена квалификативним придевом. Исто важи и за случајеве у којима *екстра* модификује прилоге:

Б) **Модификација прилога**:

36) Не могу да кажем да се нешто *екстра* лоше понаша по влажном путу.
37) Облачи се *екстра* модерно.
38) Шминка се *екстра* сељачки.

В) **Модификација глагола:**

39) Провела сам се *екстра*.
40) Добила сам неки бајс, па смо га баш *екстра* средили ових дана.
41) Пази, ја сам *екстра играо* баскет некад.
42) На журци је било *екстра*, нема даље, лудило жестоко!

Значење прилога *екстра,* кад овај модификује глаголе, зависи од значења самог глагола. Тај феномен ћемо анализирати у следећој секцији нашег рада, а за сада ћемо само напоменути да *екстра* у овој употреби увек означава нешто позитивно, неки максимум којем се тежи. Некад као у последњем примеру (42), и није важно прецизирати о каквом је максимуму реч. *Екстра* овде служи да опише говорникову реакцију одушевљености оним што је доживео на журци.

Ипак, *екстра* се, као модификатор глагола, јавља и у значењу нечег допунског/додатног:

43) Турци (за разлику од Грка) не наплаћују *екстра* за тако малу децу,
44) Немојте додавати *екстра* уља, већ топлу пасту помешајте са умаком.

4. Примена теорије *Генеративног лексикона* на значење *екстра*

4.1. Механизми генеративне семантике

Следећи познати Грајсов принцип *Окамове оштрице* (Грајс, 1978) Генеративна семантика (Пустејовски, 1995, 1999) полази од предпоставке да је број речи у лексикону ограничен, али да се, захваљујући, генеративним механизмима, у различитим реченичним контекстима[9] добијају различите интерпретације речи. На овај начин се постиже нека врста концептуалне економије (у менталном лексикону је похрањено релативно мало јединица чије се значење мења у зависности од контекста).

[9] Овде треба направити разлику између прагматичког и реченичног контекста. Први се односи на све елементе говорне ситуације и знање о свету које поседује говорник, док се други односи на окружење дате речи у датој реченици (видети Ашић, 2004).

У ове механизме спадају следеће семантичке трансформације: коерција, ко-композиција и селективно везивање. Коерција представља промену синтаксичког типа језичке јединице у зависности од њеног реченичног контекста (види и Ашић, 2008). Ко-композиција се односи на различита значења глагола у зависности од његовог комплемента (*поправити кола, поправити акценат, поправити понашање, поправити крем*). Најзад, код **селективног везивања** лексичка јединица, најчешће придев, мења значење у зависности од именице коју модификује. Тако на пример *слатко* у *слатко дете* не значи исто што и *слатко* у *слатка кафа,* односно *слатка хаљиница, слатка тајна* итд.

4.2 Полисемично екстра

У зависности од именице са којом се комбинује полисемично *екстра* може да значи А) изузетно добар (*екстра песма/ риба/ стан/студент*), или пак да означава Б) испољавање (и то у великој мери) прототипичних, како позитивних тако и негативних, особина именице коју модификује[10] (*екстра будала/мршавица/ брука/сноб, сељак/пријатељ/простак*). Рећи да је неко *екстра простак* значи да има у себи висок степен просташтва док рећи да је *екстра пријатељ* значи да у себи поседује у великој мери особине које красе доброг пријатеља.

Наиме, када се *екстра* комбинује са именицама које саме по себи већ упућују на нешто позитивно, нешто чија се вредност мери а квалитет оцењује и очекује (*одлична песма, идеалан стан, изузетан студент*), оно служи да се тај квалитет истакне.

Напоменимо да се у случају употребе под А) *екстра* може сматрати тзв. *интерсективним придевом* (в. Парти, 1995 и Камп и Парти, 1995) јер представља пресек скупа тј. конјукцију два предиката (ако је ***н*** *екстра песма,* онда је тачно да је ***н*** *екстра* и ***н*** *песма*).

У случају Б) *екстра* је неитерсективни, субсективни придев јер особа која је *екстра будала* није у исто време и екстра и будала већ је само *екстра* ***као*** *будала*.

Насупрот томе када се *екстра* нађе уз именицу која означава нешто живо и људско, а конотативно не упућује на нешто пожељно и добро, онда је јасно да оно не може значити *изутетан, фантастичан, нарочит,* већ само интензификује већ постојеће одлике тог ентитета (*екстра сноб* је човек који испољава све типичне особине малограђанина и човека који прати трендове). Ако се пак комбинује са неживим ентитетом, оно наглашава негативност тог појма (*екстра брука*). Можда би најбољи „превод“ на књижевни језик био *велики.*

Па ипак, у нашем корпусу нисмо наишли ни на један случај у којем *екстра* модификује именицу која упућује на појам који буди осећај туге, поти-

[10] Нешто попут *прави, типичан* (види и Ивић, 1995): *права жена, типичан Француз* итд.

штености или меланхолије: дакле, никада се не каже да је *погреб био екстра* или да *она осећа екстра тугу и бол* односно да је *тај човек у екстра депресији.*

По нашем мишљењу постоје два разлога за то: најпре, чињеница да изворни говорници *екстра* још увек осећају као жаргонизам, а о непријатним и суморним стварима се не говори у жаргону, а потом и зато што *екстра* ипак асоцира на нешто лепо и позитивно, те се његово комбиновање са негативним стварима може тумачити као нека врста ироничног дискурса – стил који је опет непримерен за невеселе теме.

Што се тиче сасвим различитог значења придева *екстра* – оног кад ова реч означава нешто додатно и допунско, оно је производ како саме природе појма за који се везује тако и реченичног контекста. Ово ћемо објаснити на примеру 22 који овде понављамо:

45) То ће се одвијати кроз *екстра* активности и важне догађаје за центар.

Будући да је активност доста неодефинисан, уопштен концепт, придев *екстра* не односи се на сам квалитет активности (што би било доста нејасно и неодређено), већ служи да дате активности сврста у класу додатних активности. И само значење исказа у целини, као и не-жаргонски тон доприносе таквој интерпретацији придева *екстра.*

Могао би се замислити случај у којој би иста синтагма означавала *изузетне активности:*

46) Све је било феноменално на плажи: *екстра* купање, *екстра* рибе и *екстра* активности на песку.

Додајмо да се *екстра* у значењу *додатни* много ређе јавља у функцији именског дела предиката. Тако су синтагме *екстра трошкови, екстра приход* уобичајени, док ће се тешко чути:

47) Трошкови су ***екстра.*** Или
48) Приход је ***екстра***.

Ово је у вези са чињеницом да је **екстра** у овом значењу неинтерсективни, субсективни придев, а ови се не јављају као делови именског дела предиката.[11]

Рецимо на крају да има синтагми са изразом *екстра* које су двосмислене. Тако *екстра дете* може да значи додатно дете или изузетно дете. Двосмисленост овде разрешава не само реченични контекст већ и наше знање о свету:

49) За *екстра* дете наплаћујемо 20 еура.
50) Душан је по свему *екстра* дете.

[11] Исто важи и за неинтерсективно *екстра* у синтагмама типа *екстра будала/пријатељ.* Не може се рећи *ова будала/овај пријатељ је екстра.*

Mutatis mutandis, све што је речено за придевску употребу *екстра,* важи и за његову прилошку употребу. Тако прецизно значење *екстра* зависи од значења предиката који модификује (*провести се, средити стан, играти баскет*), при чему неки предикати допуштају и интерпретацију *екстра* као *додатно (наплатити, додати*) и то управо зато што је код њих (готово) немогуће остварити интерпретацију *екстра = изузетно.*

5. Прагматичка анализа употребе *екстра*

5.1 Напор обраде исказа и контекстуални ефекти

Два централна појма у тзв. когнитивној прагматици (види Мешлер и Ребул, 1994) јесу напор обраде исказа и контекстуални ефекти. Први појам означава напор неопходан да би се разумео исказ, док контекстуални ефекти представљају промену когнитивног стања саговорника. Другим речима, путем исказа који му је упућен и који је обогаћен прагматичким (контекстуалним) инференцама[12], саговорник добија нове информације, односно поништава старе.

Најзначајнијим доприносом Теорије релевантности (Спербер и Вилсон, 1986) сматра се идеја о релевантности исказа: што исказ више произведе контекстуалних ефеката и што мање напора захтева његова обрада, већа је његова релевантност. Другим речима (види Мешлер, 1999), исказ је најоптималнији[13] онда када у његово произвођење и обраду треба уложити минимум енергије уз максималан учинак.

5.2 Прагматичка анализа екстра.

Уколико ове премисе применимо на анализу примера у којима је употребљен израз *екстра*, испада да су искази са *екстра*, бар што се напора продукције и обраде тиче, врло релевантни и оптимални. Наиме, говорник улаже минималан напор у продукцију исказа, јер не мора да од мноштва различитих придева/прилога бира најподеснији, а такође ни саговорник не мора да улаже велики труд да би схватио шта је говирник, употребивши *екстра,* желео да му саопшти.

Постаља се међутим питање шта је са когнитивним ефектима. По нашем мишљењу они су веома мали, јер се употребом овог придева/прилога губи на прецизности и екпресивности. Саговорник се и не труди да реконституише значењски богату поруку, јер у исказима где је употребљено *екстра* и није важна „прецизна информација“ нити изражавање става или емоција, већ

[12] Прагматичке (контекстуалне) инференце су закључци о значењу исказа које учесници у комуникацији доносе на основу различитих информација и знања о свету која поседују. На пример исказ *Боли ме глава* уколико се јави као одговор на питање *Ћеш ли вечерас са мном у биоскоп?* може да се протумачи као одбијање.

[13] О вези узмеђу Теорије оптималитета и Теорије релевантности видети у Ашић, 2008.

су пре свега битни социолингвистички ефекти који се остварују употребом ове речи.

Наше мишљење потврђује и једна од дефиниција речи *екстра* у *Речнику сленга* (интернет издање, 2008):

„Екстра је израз врло кратке позитивне реакције која се брзо празни, јер ономе који је изговара заправо и није нешто стало[14]“.

У наставку аутор ове дефиниције објашњава да ће особа којој је до саговорника стало и која жели да му саопшти своје искрено одушевљење радије употребити придев/прилог *лепо* или израз *баш ми је драго*. Испражњено *екстра* служи тек да би се нешто рекло, да би се на лак начин попунила дискурзивна, али и интелектуална и емотивна празнина.

6. Социолингвистичка анализа употребе *екстра*

6.1 О жаргону и жаргонизмима

Жаргоном се може назвати сваки неформални и претежно говорни варијетет неког језика који служи за идентификацију и комуникацију унутар неке друштвено одређене групе, чије чланове повезује заједнички интерес или начин живота, а која уз то може бити и територијално омеђена. Жаргон је обележен специјаним језичким средствима, пре свега лексичким и фразеолошким, а изузетно и граматичким и фонолошким (Бугарски, 2003: 9). Из тих је разлога жаргон слабо разумљив другим говорницима који га често негативно вреднују, а оне који се њиме служе сматрају недовољно образованим у културним. Постоје различити типови жаргона, а нас овде занимају омладински и супкултурни, будући да се реч *екстра* јавља управо у њима. Напоменимо још и да нека реч или израз који се користе искључиво у жаргону (па се могу назвати *жаргонизном*), може полако прећи и у стандардни језик.

6.2 Екстра као жаргонизам

Реч *екстра* имала је нешто другачији пут од типичних жаргонизама: она се најпре (у непрефиксалној употреби) појавила у пропагандном дискурсу у медијима (у значењу додатног – *екстра зарада*), а потом и у омладинском жаргону (у значењу *посебан, изузетан, изванредан*), да би своју апотеозу доживела у дискурсу одређених супкултурних групација (фолк певача, водитеља шоу програма, новинара таблоида итд). Њен пут је дакле од стандардног језика, тј. одређеног функционалног стила, преко омладинског жаргона до варијетета српског језика који се сматра маркером одређеног друштеног слоја. Њега бисмо могли дефинисати као групацију мање образованог дела по-

[14] – Одговор познанице на исказ. Види шта сам купила! – Екстра.
– Одговор пријатељице на исти исказ – Како је лепо!
– Одговор познанице на исказ Иђи ћу у Будимпешту за Новака! – Екстра.
– Одговор пријатељице на исти исказ Баш ми је драго због тебе, лепо се проведи! (и сл.)

пулације (мада се среће и у жаргону студената и понеког високо-образованог човека): њега чине градска и сеоска омладина, али и особе средњих година које би да звуче „ИН“, и да говоре попут својих омиљених певачица и водитељки. Шта повезује људе који често и много користе *екстра?*

То су пре свега заједничке психолошке и статусне одлике: необразованост, некултура, лежерност, флегматичност, потом заједничка интересовања: лагодан живот и стицање материјалних богатства, претерано обраћање пажње на спољшност и, најзад, начин живота: „блејање“ по кафићима, уживање у *Гранд паради*[15] и сличним емисијама, читање *Скандала* и сличних новина.

Управо због масовног утицаја медија реч *екстра* проширила се по свим крајевима наше земље и постала, као што у свом раду показују Николић Н, Гуриновић (2007) један од седам универзалних жаргонизама у Србији (заједно са *брате, екстра, кец, мувати, риба, бацити пеглу, фора)*. Ови аутори у својој студији дају примере типичне употребе речи *екстра* код омладине:

51) Момци су били *екстра* обучени, а девојке севају батаци, сисе на изволте!

6.3 Екстра и супер

Реч *супер,* такође латинског порекла, већ више од две деценије користи се као придев и прилог са значењем сличним значењу *екстра.* И ова реч (в. Радовић-Тешић, 1996 и Ћорић, 1998) ушла је у језик под утицајем медија (непревођењем страних речи (*супермаркет, суперсила, суперстар*) и усвајањем разлиштих научних термина (*супербомба, суперфосфат, суперфилтер*).

Поменути аутори наводе да је *супер* најпре ушла у омладински жаргон, а одатле је стигла чак и до руралне средине[16]. Чим је прешла у широку употребу, ова реч је престала да буде занимљива за младе и они су је заменили другим жаргонизмима.

Важно је истаћи да се *екстра* и *супер* не разликују толико по значењу колико по социолингвистичкој обојености – наиме, *супер* је, с једне стране жаргонски арахаично, за неке превазиђено и неинтересантно, а с друге оно је, за разлику од *екстра*, чија је употреба највероватније пролазног карактера, дубоко укорењено у српски разговорни па и књижевни језик.

6.4 Против екстра

Може се рећи да постоје две групације младих које избегавају и чак осуђују употребу речи *екстра.* То су најпре београдски снобови који диктирају начин на који ће се говорити у елитним и монденским круговима. У нефор-

[15] Стихови једног од хитова Гранд параде које овде наводимо, најбоље осликавају тај „екстра свет“: *Екстра, само екстра, само то се тражи, лепи, са мном нема преваре ни лажи, екстра, пробај да ми паришаш у свему, ја сам скупа прича а то има цену, драги, драги екстра...*

[16] Сељак на пијаци у Београду: *Супер ми је сир! Дођи да пробаш!*

малном разговору са њима дошли смо до информације да је „*Екстра* баш као и *врх* и *хит*, постало „бљак и љаксе“[17]. Боље је користити *кул* и *хеви*[18]. “

Овакав став је заправо одраз тежње да се језиком укаже на сопствену супериорност, оригиналност и елитизам. Ови млади људи су запарaво креатори жаргона који потом шире и намећу својим имитаторима и следбеницима. А када се њихови жаргонски неологизми превише прошире и одомаће у народу, они их са гнушањем одбацују и замењују новим.

Додајмо да је тренутно у овим круговима у моди прилог *натурално* (који се све мање користи у значењу *природно*) који се све чешће јавља у значењу *максимално* (тј *екстра*):

52) Натурално смо се провели на тој, овој хеви седељци! Сад идемо да одрадимо журку!

Друга групација младих која се клони употребе *екстра* су образованији и писменији студенти. Они употребу ове позајмљенице сматрају одликом стила необразованих особа сиромашног речника. У студентском елитистичком жаргону боље је користити књижевне речи попут *изванредан, сјајан, изузетан* а ако се већ посеже за жаргоном, боље је употребити *кул, готивно* или старо, добро *супер*[19].

7. Поређење са енглеским

Познато је да су већина савремених омладинских жаргонизама позајмљенице из енглеског (*кул, фенси, хот, спика, гугловати, четовати)*. На почетку овог рада рекли смо да је реч *екстра* латинског порекла, али је највероватније у жаргон ушла преко енглеског језика[20].

Напоменимо да се у енглеском језику *extra* као придев јавља пре свега у значењу додатни (53 и 54), али и изванредан, изузетан (55, 56):

53) Planning for *extra* children in the family.
54) British singer discovers two *extra* ribs were preventing her from singing.
55) That was an *Extra* Day!
56) A Guide for the *Extra* Woman**.**

[17] Тако се већ и код сељала и браничевском округу може чути да је нешто *екстра* или чак *екстра супер,* и то и у придевској и у прилошкој употреби: *Свадба је била екстра супер. Провели смо се екстра супер.* Ипак, често се у интонацији осећа извесна пејоративност и алузија на извештаченост градског света. За овај се коментар захваљујем колеги Владимиру Павловићу.

[18] Иако овај последњи придев још увек (али не и заувек!) чува негативну конотацију.

[19] Са Форума Филолошког факултета у Београду:

„Нервира ме и претерана употреба речи екстра! екстра је прилог, не придев! то је исто као кад би сви говорили „јако је врло... е баш је врло, е..“

[20] Додајмо да се *екстра* као жаргонизам користи и у француском фамилијарном жаргону. Тако се често може чути: C’est EXTRA’.

У енглеском се *extra* јавља и као прилог: Као прилог, он пре свега модификује описне придеве и то типично колокацијски (*extra strong/large/small/rich*), али се јавља и уз друге придеве у значењу интензификатора:

57) Does the US have *extra* stupid children?
58) But today it was *extra* boring!
59) Watch Supermodels *extra* funny on Dailymotion.

Рецимо најзад да се, за разлику од ситуације коју имамо у српском језику, прилог *екстра* у енглеском никад не користи за модификацију глагола:

60) * She danced *extra*!

8. Закључак

Употреба речи *екстра* у омладинском и другим жаргонима указује на следеће тенденције српског разговорног језика:

А) Људи настоје да у изражавању следе принцип минималног напора. Уместо да од великог броја различитих придева и прилога бирају онај који најпрецизније изражава њихове идеје и емотивне реакције, они посежу за универзалним, полисемичним, семантички испражњеним речима каква је *екстра.*

Б) Овакво осиромашење речника одраз је, с једне стране, смањења потребе ка језичкој и мисаоној прецизности и креативности, а с друге, одсуства жеље да се буде експресиван и емпатичан.

В) Посезање за *екстра* (и сличним жаргонизмима) одражава све јачу потребу да се језичким средствима (уз друга нејезичка средства, попут одевања, одласка на одређена популарна и модерна места и поседовања маркираних ствари и техничке опреме) саопшти и нагласи припадност одређеној друштвеној групи и субкултури, као што је субкултура *пинка* и *гранд-параде*.

У друштву у којем се људи обилато служе изразом *екстра,* све се некако лакше подноси: и транзиција и економски проблеми и незапосленост и политичка неизвесност. Употреба *екстра* је на неки начин одраз тежње ка лагоднијем и једноставнијем свету у којем се без много муке и труда остварују врло приземни циљеви. Света, у којем *Велики брат* од тоталитаристичког чудовишта и симбола диктатуре и неслободе, постаје *Биги* (в. Ашић и Станојевић, 2007), омиљено лице са тв екрана и невидљиви кућни пријатељ.

Да је Џорџ Орвел жив имао би штошта да каже и напише о употреби универзалног, и тако омиљеног, *екстра.*

Кључне речи: жаргон, полисемија, семантика, прагматика, лексикологија.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ašić/Stanojević 2007: T. Ašić, V. Stanojević, ***Ko se s vatrom igra na kraju se opeče*** *– kritička analiza diskursa ucesnika serijala Veliki Brat,* Zbornik radova: *Jezik, književnost, politika*, Univerzitet u Nišu, 97-111.

Бугарски 1996: Р. Бугарски, *Језик у друштву*, Београд: Чигоја штампа – XX век.

Бугарски 2003: *Жаргон,* XX век, Београд.

Grice 1978: H.P. Grice, « Further notes on Logic and Conversation », in Cole P. & Morgan J.L. (eds: *Syntax and Semantics 9 : Pragmatics*, New York, Academic Press, 113-127.

Kamp/Barbara P. 1995: H. Kamp, Barbara P., Prototype theory and compositionality, *Cognition* 57: 129–91.

Ивић 1995: М. Ивић, *О зеленом коњу,* XX век, Београд.

Moeschler 1999: J. Moeschler, « Economy and pragmatic optimality : the case of directional inferences », *First International Symposium on Economy in Language Design, Computation and Use*, 12-15 Octobre 1999, Institut des Sciences Cognitives, Lyon, France.

Moeschler/Reboul 1994: J. Moeschler, A. Reboul, *Dictionnaire Encyclopédique de Pragmatique*, Seuil, Paris.

Николић/Гуриновић 2007: Н. Николић, В. Гуриновић, *Поређење омладинског жаргона Суботице и Лесковца*, Петничке свеске, ИСЦ Петница.

Станојчић 2008: С. Станојчић, „Екстра врх јужног потока“*, Реално,* Публицис, Београд.

Partee 1995: B. Partee, Lexical semantics and compositionality. In An Invitation to Cognitive Science (Second Edition: Volume 1: Language, edited by Lila Gleitman and Mark Liberman, pp. 311–60. MIT Press, Cambridge.

Поповић 2005: М. Поповић, *Речи француског порекла у српском језику*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Pustejovsky 1995: J. Pustejovsky, *The Generative Lexicon,* The MIT Press, Cambridge Massachusetts, London, England.

Pustejovsky 1998: J. Pustejovsky, The semantics of lexical underspecification, *Folia linguistica,* 1-27.

Радовић-Тешић 1996: М. Радовић-Тешић, *Експанзија префиксалног елемента „супер“ у српском језику,* Зборник радова са научног скупа Стране речи и изрази у српском језику, са осврtом на исти проблем у језицима националних мањина, Суботица-Београд, 299-305.

РЕЧНИК СРПСКОХРВАТСКОГА КЊИЖЕВНОГ ЈЕЗИКА, (1990: Матица Српска.

Sperber/Wislon 1986: D. Sperber, D. Wislon, *Relevance. Communication and Cognition*, Oxford, Blackwell.

Chambers 1995: J. K. Chambers, *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance*, Oxford – Cambridge: Blackwell Publishing.

Ћорић 1998: Б. Ћорић, Експанзија неких страних творбених елемената у савременом српском језику, *Slavica pragensia ad tempora nostra*, Праг.

Tijana Asic

A SEMANTIC AND PRAGMATIC ANALYSIS OF THE USAGE OF THE WORD *EXTRA* IN THE YOUTH'S SLANG

Summary

In this paper we (using the General lexicon theory and the Relevance pragmatic approach) analyze and try to account for different meanings of the word *extra,* which has both adjectival and adverbial usages in Serbian, in the every-day casual conversation and especially in the non-intellectual youth's slang. We show that utterances in which *extra* is used are pragmatically optimal in terms of production and treatment's costs but that they do not have any substantial cognitive and emotional effects. Thus, it can be seen as a semantically empty slang marker.

811.163.41’276

Биљана Голубовић
Tübingen

КОМУНИКАТИВНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ У СРПСКОМ ЖАРГОНУ

У раду се даје опис и класификација комуникативних фразеологизама на основу њихове доминантне функције у српском жаргону, као и статистички приказ заступљености типова ових фразеологизама у жаргону. Поред тога, представљају се поједине карактеристике на основу којих се ови обрасци сврставају у фразеологизме у ширем смислу и истичу одлике које доводе у питање оправданост употребе термина фразеологизам за поједине обрасце. Кратак осврт на теоријске радове на којима се заснива анализа служи као увод у опис илустративног истраживања чији су корпусни извори, поред усмене жаргонске комуникације, савремени српски филмови, интернет форуми, речници жаргона и неколико романа.

Уводне напомене

1.1. Ревизије ставова током ’60-их и ’70-их година прошлог века о односу између лексикона и социјалних класа у социолингвистици, проучавања спонтаног говора током ’70-их година, као и нове класификације у фразеологији током ’80-их година прошлог века неминовно су пробудили интересовање за комуникативне фразеологизме и створили предуслове за интензивнија и свеобухватнија истраживања.

У оквиру жаргона, комуникативни фразеологизми припадају лексичком слоју који, захваљујући учесталој употреби, а под повољним друштвеним условима, најлакше може да утиче на стандардни језик. У том смислу је класификација и анализа комуникативног система жаргона значајна и за систем стандардног језика.

1.2. Пре саме анализе, с обзиром на различита значења термина, како у српској, тако и у социолингвистици уопште[1], неопходно је рећи да се термин

[1] Исцрпан преглед терминолошких разноликости везаних за социолекте у словенским филологијама даје Бремер 2008.

жаргон у овом раду употребљава као општи термин, тј. хипероним. У оквиру анализе су обухваћени сви варијетети, сем професионалног. Поред социјалних варијетета које под жаргоном подразумева Бугарски (2003: 9), овде се под жаргоном подразумевају и тзв. општи жаргон који има одлике и функције социјалног агрегата (Голубовић 2008) и сленг, тј. жаргон криминалних група.

Комуникативни фразеологизми – терминолошка питања, функције, класификација

2.1. У научној литератури влада терминолошко шаренило када је реч о комуникативним фразеологизмима (Бургер и др. 2007). Присутни су следећи термини: комуникативни фразеологизми (Бургер 2003), прагматички фразеологизми (Бекман и Кониг 2002), рутински обрасци (Гулих 1997**,** Колмас 1981), прагматичке фраземе (Лугер 2007), комуникативни обрасци (Флајшер 1982), комуникативни рутински обрасци (Хан 2006)...

Предметно поље фразеологије се, од својих зачетака до данас, знатно проширило, те у односу на некадашњу тзв. уску концепцију фразеологизама под којима су се, у основи, подразумевали само идиоми, данас имамо различите варијанте ширих концепција које поред идиома као фразеологизама у ужем смислу, под фразеологизмима у ширем смислу подразумевају бројне специјалне класе, обрасце и сл. Комуникативни обрасци су, пре но што су постали предмет систематског проучавања фразеолога, анализирани у оквирима прагматике[2], што је оставило трага у терминологији. Чињеница да терминолошка питања још увек у фразеологији нису на задовољавајући начин решена могла би да буде симптоматична јер указује на суштински проблем. Наиме, добар део комуникативних фразеологизама нема обележја, или има само једно од обележја које карактерише фразеологизам што потврђује и анализа комуникативних фразеологизама српског жаргона[3].

2.2. Комуникативни фразеологизми су фразеологизми у ширем смислу (Бургер 2003) и имају функцију при успостављању, дефинисању, спровођењу и завршавању комуникације. С обзиром на своју специфичну функцију у комуникацији ови фразеологизми се примарно могу описати средствима лингвистичке прагматике. Синтаксички гледано, веома су хетерогени, састављени од два елемента до реченица или краћих текстова (Бургер 2003). Семантичка анализа открива њихове сличности с референцијалним фразеологизмима јер су основно значење речи изгубили, али с друге стране, за разлику од идиома, најчешће нису развили ново значење. Дакле, реч је у највећем броју случајева о групама везаних речи које су десемантизоване и имају одређену, примарно, комуникативну функцију.

---

[2] У српској лингвистици су се појединим типовима образаца бавили, између осталих, Шипка 1999; Милосављевић 2007.

[3] У раду се користе различити термини као синоними да би се избегло често понављање једног термина.

2.3. Примарне функције комуникативних фразеологизама су дискурсивна и социјална. Њихов задатак је да структурирају дискурсе и уобличавају или утичу на социјалне интеракције.

На основу функција које имају у комуникацији, Флајшер (1982) ове фразеологизме дели у четири основне групе:

а) обрасци учтивости и контакта чија је функција поздрав, захвалност, титулирање, представљање, завршетак комуникације и опроштајни поздрав;
б) обрасци коментарисања који представљају реакцију на понашање особе или датих услова у комуникативној ситуацији;
в) обрасци стимулације који треба да изазову одређено понашање или реакцију;
г) псовке и обрасци изненађења.

Бургер (2003) у својој подели говори о две групе комуникативних фразеологизама. У прву групу сврстава све горе поменуте четири групе, одређујући те фразеологизме као оне који су функционално везани за одређени ситуациони тип. У другу групу убраја, ослањајући се на Штајнова истраживања (Штајн1995[а,б]), рутинске обрасце чија је комуникативна функција независна од ситуације.

Анализа и класификација фразеологизама у српском жаргону у овом раду заснована је на Флајшеровој подели која је допуњена групом ситуационо независних комуникативних образаца (Флајшер 1982).

О комуникативним фразеологизмима у српском жаргону

3.1. Предстојећи опис комуникативних фразеологизама у српском жаргону, анализа и статистички прикази засновани су на корпусу који је сачињен из различитих извора[4]. Поред усмене жаргонске комуникације, то су савремени српски филмови (пре свега, филмови тзв. урбаног таласа настали у последњих двадесетак година), романи и збирке прича, речници жаргона и интернет-причаонице. Анализирано је укупно 127 комуникативних фразеологизама. Узети су у обзир само они који се појављују у оквиру најмање три различита извора. Када су у питању примери из сленга, извори су искључиво усменог типа. С обзиром на квантитет корпуса, анализа је илустративног карактера и валидност закључака морала би да се потврди анализом жаргонских комуникативних фразеологизама на корпусу знатно већег обима.

3.2. Обрасци учтивости и контакта чија је функција поздрав најбројнији су у српском жаргону. Највећи број ових образаца преузет је из страних језика. Неки од ових образаца су током времена добили елиптичан облик и за многе говорнике нису више транспарентни. Примера ради, *Здраво!* као по-

[4] Списак извора дат је на крају рада.

здравни облик при доласку и одласку некада је гласио: *У здрављу отишао*!; *У здрављу те нашао*!; *У здрављу остао*!... Поред тога постоји и израз *Хајд, у здравље*! који је имао две функције – опроштајно-поздравну и функцију здравице, тј. наздрављања при пићу. Дужи облик се сачувао до данас и има само функцију здравице, а у употреби је међу припадницима нижих, необразованих друштвених слојева, као и међу становницима руралних средина. У жаргону се, поред елиптичног облика *Здраво!*, користи скраћеница *З!* у функцији поздрава. Средином '80-их година прошлог века је из једне британске хумористичке серије у омладински жаргон ушао субстандардни поздравни образац *хајдихај*[5] који се и данас задржао у скраћеном облику *хај*. Поздравни обрасци најчешће се, како се из примера види, временом сажимају и своде на једну лексему. Тиме се оправдано поставља питање да ли ови обрасци и у тој елиптичној форми могу бити сврстани у фразеологизме у ширем смислу, с обзиром да у том облику не поседују једну од основних формалних одлика фразеологизма као израза сачињеног од најмање две лексеме.

Посебну врсту поздравних образаца чине изрази типа: *Где си, брате!* у функцији поздрава при сусрету и *Одох/Палим, брате!* у функцији поздрава при одласку. Првобитно су оба обрасца имала основно значење, али су у међувремену десемантизована и имају само поздравну функцију. У некадашњем значењу *Где си, брате!* сада се јавља израз *Ej-си-ди-си*.

Интересантна је и група образаца који имају функцију поздрава али и честитке: *Гими фајв!*; *Дај/баци коску/шапу!*; *Дам ти коску/петицу!*... Поред ових образаца који имају двоструке функције, присутни су и они који имају само функцију честитања: *Дик ти!*, *Дикеле теби!*.

Изрази захвалности нису бројни. Интересантна семантичка карактеристика дела ових образаца је да се базирају на значењском контрасту с транспарентним циљем изазивања запрепашћења код слушалаца који нису припадници групе и тенденцијом да се припадници групе прикажу као снажни, емоционално недодирљиви и хладни (н.пр. *Искрварићу ти!* са значењем ‚Захвалан сам и дугујем ти услугу'...). Један део ових израза стекао је масовну популарност посредством филмова и серија. И ови обрасци током времена могу да промене функцију у комуникацији. Рецимо, израз *Да ти шетам патику/Шетаћу ти патику!* данас се употребљава као образац захвалности за учињену услугу која је изразито велика, те заслужује понизност примаоца услуге који овим обрасцем изражава захвалност с дозом самоиронијe и жељом да њоме сачува самопоштовање. Овај израз је својевремено стекао масовну популарност захваљујући серији „Сиви дом". Првобитно је имао функцију обрасца стимулације и забележен је у облику *Прошетај ми патику!*.

Обрасци титулирања су веома бројни и указују како на присуство, тако и на поштовање хијерархије, посебно у периферним социјалним групама и групама ситних криминалаца. Титулирања указују на неформалне односе засноване на пријатељству или дужем познанству (*рођени брат, стара кајла, стара коска*), формалне односе уз изражавање поштовања титулирањем (*ви-*

[5] Hi the hi!

ђени цар, најјачи кадија) и титулирање којим се изражава потцењивање или презир према особи (*земо, славни шипац*). Поред тога, сви обрасци титулирања могу бити, у зависности од контекста, употребљени у супротном, ироничном значењу. Веома је честа употреба вулгаризама који имају функцију титулирања у жаргону. Обрасци титулирања су у жаргону десемантизовани, али није развијено ново значење изузев оног заснованог на функцији у комуникативној ситуацији које је варијабилно.

Обрасци извињења могу се поделити у две групе. У прву групу спадају лексеме преузете из страних језика. Најчешће је реч о једној лексеми (*Сори!*) и у том случају се поново поставља питање оправданости употребе термина фразеологизам за ове обрасце. У другу групу се убрајају изрази, нпр. *Боли ме!*, са значењем *Жао ми је што сам те повредио; ... то урадио/рекао* (иронично). Наведени пример је елиптичан. Шири облик садржи и вулгаризме и у том случају има другу функцију и значење – изражава незаинтересованост за последице извршене радње, ситуацију и сл., те припада обрасцима коментарисања. И ови примери потврђују да је у жаргону често присутно сажимање израза, којим се истовремено мења значење и/или функција обрасца, али које не доводи до губљења првог, ширег облика. Посебно занимљив је пример употребе стандардног императивног израза *Извини ми се!*, који у жаргону, пермутацијом логичких узрочно-последичних веза и односа објекат-субјекат у радњи тј. ситуацији, има функцију извињења и, поред изненађења, изазива позитивну реакцију у комуникацији, ублажава напетост и омогућава особи која се извињава да то уради на шармантан начин, сачувавши достојанство.

Обрасци представљања (*Да ти пријавим габора*! – значење: Да ти представим девојку!) и форме које означавају завршетак комуникације (*Повлачим црту*!; *Одоше ја*!) забележени су у корпусу, али нису бројни.

3.3. Обрасци коментарисања који представљају реакцију на понашање особе или на дате услове у комуникативној ситуацији заступљени су у корпусу, али је њихов број далеко мањи у поређењу с бројем образаца учтивости и контакта. И ови обрасци показују особине типичне за остале жаргонске функционалне фразеологизме. Тако, изрази *обрнути круг*/*смирити хормоне*/*примити се* могу имати различита значења у зависности од контекста – рецимо, ‚нема потребе за претераним реаговањем' или ‚смири се'. Прво значење сврстава овај израз у обрасце коментарисања, а друго значење у обрасце стимулације. Исте двојне функције има и пример *Какви бакрачи!* који служи као образац коментарисања у оквиру опште употребе (значење: глупости, којештарије) и као образац стимулације у омладинском жаргону (значење: занемари периферне појаве и фокусирај се на централне теме). Обрасци који имају само функцију коментарисања су, нпр. изрази присутни у омладинском жаргону: *А, најбоље да је тако*! или *А, најјаче да је тако*! (значење: причаш глупости или неистине). Изрази попут *(Е) до мога (...)/(Е) до мојега (...)* (значења: 1. свеједно; 2. претерујеш) имају наведени елиптичан облик и као такви су релативно распрострањени. Шири облик, у коме се појављују вулгаризми, има ограниченију употребу.

3.4. Обрасци стимулације који треба да изазову одређено понашање или реакцију саговорника у комуникативној ситуацији (*укључити вијуге* – 1. размислити, 2. концентрисати се; *Ајде, баладирај/избаладирај*! – испричај своју верзију приче), као и обрасци комуникације, могу имати исти облик а различита значења и функције. У оквиру ових израза ређе се појављују вулгаризми, што с обзиром на њихову функцију, не чуди. Наиме, тешко да на саговорника стимулативно делују вулгарне карактеризације личности. У оквиру корпуса забележени су и примери елиптичних облика, као и употреба инверзије унутар лексеме, тзв. шатровачки (шири облик упозорења које припада стандардном лексичком фонду: *Пази мало*! јавља се у жаргону као израз у оквиру кога може само једна лексема имати инверзију *Зипа мало*! или обе *Зипа лома*! и који се појављује и у елиптичном облику *Зипа*!).

3.5. Форме псовки су у жаргону занемарљиве као самостални образац. Псовке су присутне у жаргонским комуникативним фразеологизмима других типова као пратећи елеменат. Те псовке су изгубиле своје значење и функцију. Када имају функцију поштапалице, додају се најчешће поздравним обрасцима. Ако су део образаца коментарисања, имају когнитивну функцију (слагање, похвала), а као део обрасца стимулације – експресивну.

3.6. Рутински обрасци који имају комуникативну функцију независну од ситуације представљају значајан потенцијал. Они се, наиме, појављују често и забележен је значајан број ових образаца. Нажалост, највећи број примера је потврђен у једном до два извора, те нису уврштени у корпус. Детаљније истраживање, фокусирано искључиво на ове обрасце могло би да понуди интересантне резултате у анализи српског језика, судећи, рецимо, по резултатима које је добио Штајн 1995[a] на основу анализе корпуса немачког језика. Наиме, један део тих комуникативних фразеологизама има еквиваленте у српском. У корпусу анализираних жаргонских образаца овог типа налазе се три обрасца: *Да не гвинтујем/Не бих да гвинтујем* (значење: искрено речено); *Смем сад ја да развучем жваку*? (значење: Дозвољаваш ли да и ја нешто о томе кажем?); *Баци уво!* (значење: слушај).

4. Заступљеност типова комуникативних фразеологизама и њихова употреба у друштвеним групама – статистичка анализа корпуса

4.1. Статистичка анализа корпуса комуникативних фразеологизама спроведена је да би се установило који типови ових образаца су заступљени у српском жаргону, у ком обиму и у оквиру којих друштвених група се најчешће употребљавају.

4.2. Следећи типови фразеологизама који су анализирани у раду, статистички су обрађени у корпусу: обрасци учтивости и контакта, коментарисања, стимулације, псовке и ситуационо независни обрасци. Сви типови су заступљени у корпусу. Укупно је анализирано 127 фразеологизама. У случаје-

вима у којима исти облик има различите функције, предност је дата примарној функцији.

У корпусу су најзаступљенији обрасци учтивости и контакта (72). С обзиром на функције ових образаца и слојевитост унутар групе, резултат је очекиван. Сразмерно мали број псовки (12) не изненађује ако се узме у обзир да у процесу десемантизације псовке преузимају другу функцију у комуникацији и/или се појављују као део другог типа обрасца. Обрасци коментарисања (21) и стимулације (19) заузимају готово равноправан положај када је реч о њиховој заступљености у анализираном корпусу и могли би да представљају квантитативни потенцијал ка коме треба преусмерити истраживања јер ови типови представљају најзанимљивије обрасце за фразеолошка истраживања. На периферији се налазе, квантитативно гледано, ситуационо независни обрасци.[6] Заступљеност типова фразеологизама у корпусу, бројчана и процентуална, дата је у табели 1.

Бр.	Тип фразеологизма	Заступљеност у корпусу	%
1.	Обрасци учтивости и контакта	72	57
2.	Обрасци коментарисања	21	17
3.	Обрасци стимулације	19	15
4.	Псовке	12	9
5.	Ситуационо независни обрасци	3	2
	Укупно	127	100%

ТАБЕЛА 1: ЗАСТУПЉЕНОСТ ТИПОВА КОМУНИКАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У КОРПУСУ

4.3. Жаргонски комуникативни фразеологизми се користе у оквиру различитих социјалних група. На основу поделе на општи тип жаргона под којим се подразумевају широко распрострањени жаргонизми у употреби је 56 комуникативних образаца. У оквиру разних социјалних група употребљава се укупно 50 образаца од који је 31 образац било могуће сврстати у тип жаргона чији су корисници запослена и незапослена омладина, студенти и ученици. Сленг обухвата 21 комуникативни фразеологизам анализиран у корпусу од укупно 127 образаца. У оквиру табеле 2 дат је преглед заступљености образаца у оквиру различитих типова жаргона.

[6] Положај ситуационо независних образаца у корпусу треба условно схватити (в.3.6.).

Бр.	Тип жаргона	Заступљеност образаца у оквиру типа жаргона	%
1.	општи	56	44
2.	школски/студентски/омладински	31	24
3.	разне социјалне групе	19	15
5.	сленг	21	17
	Укупно	127	100%

ТАБЕЛА 2: ЗАСТУПЉЕНОСТ КОМУНИКАТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У ОКВИРУ ТИПОВА ЖАРГОНА

С обзиром на брз прелазак жаргонске лексике из једне групе у другу, овај табеларни приказ треба узети као тренутни пресек стања који већ у следећем моменту може изгубити валидност. И поред тога, на основу ових резултата се може рећи да постоји значајан број образаца у општој употреби од којих би неки могли да се крећу ка стандардној језичкој употреби.

5. Закључци

5.1. Класификација комуникативних фразеологизама у оквиру стандардног језика може се применити и на српски жаргон. Сви типови ових образаца евидентирани су и у анализираном корпусу. Разлика се уочава у обиму. Поједини типови образаца немају исту заступљеност у стандардном и жаргонском лексикону. Рецимо, за разлику од стандардног лексикона, жаргонски има занемарљив број комуникативних фразеологизама који припадају групи ситуационо независних комуникативних образаца.

5.2. Поједине групе, попут образаца учтивости и контакта, посебно поздрави, у оквиру српског жаргона бројније су од оних у стандардном језику. При томе је и хијерархија шире представљена од оне у стандардној комуникацији. Често ове обрасце учтивости прате вулгаризми као поштапалице, и својеврстан је парадокс те обрасце звати формама учтивости, али они то и јесу у одређеном друштвеном миљеу.

5.3. Као и у стандардном језику, и у жаргону су приметна синтаксичка одступања од норми која наводе у дефиницијама комуникативних фразеологизама сви помињани аутори. Наиме, бројни обрасци у српском језику имају само једну лексему, кад је реч о глаголу, јер се у облицима изоставља субјекат, тј. лична заменица (нпр. презент, императив).

5.4. За разлику од стандардног језика у коме комуникативни фразеологизми имају релативно стабилну форму, у жаргону је њихова форма нестабилна и имају много варијанти. Формална варијантност често је праћена семантичким променама.

5.5. Комуникативни фразеологизми истог облика у жаргону чешће имају различите функције него што је то случај у стандардном језику.

5.6. У жаргонским комуникативним фразеологизмима изражена је десемантизација лексема, посебно вулгаризама. Лексеме најчешће не добијају друга значења, а десемантизовани вулгаризми имају функцију поштапалице.

5.7. Када комуникативни фразеологизми који садрже вулгаризме из социјалних група криминалаца прелазе у свакодневни говор, фамилијарни и омладински, долази до сажимања образаца и у употреби остаје елиптичан облик из кога су одстрањени вулгаризми. Овим се утире пут жаргонским комуникативним фразеологизмима ка стандардизацији.

5.8. У жаргонским комуникативним фразеологизмима је веома изражен утицај страних језика. Најприсутнији су англицизми, посебно у поздравним обрасцима.

5.9. Реактивирање лексичког слоја, које није често у жаргону, приметно је у комуникативним фразеологизмима у којима су у употреби архаични жаргонски изрази. Поред тога, комуникативни фразеологизми представљају редак лексички слој у жаргону који показује устаљеност.

5.10. Комуникативни фразеологизми су једини лексички слој који чак ни у говору криминалаца не захтева тајност. Иизузетак су умрлице и изјаве саучешћа у којима се, ако је преминули настрадао у сукобу с противницима, иза обрасца крије претња противничкој криминалној групи.

5.11. Комуникативни фразеологизми у српском жаргону показују разноврсна обележја типична за стандардне типове образаца, али и специфичне карактеристике које су уникатне и у поређењу с жаргонским изразима других језика (рецимо, немачког, шпанског). У оба случаја ови српски жаргонски обрасци пружају могућност занимљивих контрастивних и компаративних анализа.

5.12. Део ових образаца показује тенденцију кретања ка стандардном језичком систему, те их стога треба проучити. Вишедеценијски друштвени оквири дати комунистичко-социјалистичким друштвеним уређењем вештачки су створили и наметнули веома скучен систем комуникативних образаца, посебно форми учтивости и контаката, у јавној комуникацији. То је сигурно допринело развоју овог система у социолектима који временом могу да постану извор за богаћење стандардног језика.

5.13. Распрострањеност жаргона у српском друштву и веома толерантан однос према његовој употреби, намеће обавезу систематског проучавања комуникативних образаца, и то не само у оквиру социолингвистике.

5.14. Жаргонски комуникативни фразеологизми у српском језику показују обележја специфична и за српски стандардни језик (нпр. морфолошко-синтаксичка) која би могла да доведу у питање поједине теоријске основе фразеолога, пре свега из западних земаља, који при систематизацији и класификацији занемарују одлике различитих језичких породица и настоје да успоставе општеприменљиве теоријске принципе који се не могу увек применити на фразеолошки систем српског језика.

Кључне речи: фразеологија, комуникативни фразеологизми, рутински обрасци, прагматика, прагматичке фраземе, социолект, жаргон, сленг.

ЛИТЕРАТУРА

Бекман/Кониг 2002: S. Beckmann, P. P. König, *Pragmatische Phraseologismen*, Cruse, D. A./Hundsnurscher, F./Job, M./Lutzeier, P.R. (Hrsg.), Lexikologie. Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wörtschätzen. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Band 21.1. Berlin, 421-428.

Бремер 2008: B. Brehmer, *Jargon-Konzeptionen in der slavistischen Linguistik,* Dt. Beiträge 14. Internat. Slavistenkongress Ohrid. München, 63-74.

Бугарски 2003: R. Bugarski, *Žargon*, Beograd.

Бургер 2003: H. Burger, *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen.* Berlin.

Бургер и др. 2007: H. Burger, D. Dobrovol'ski, P. Kühn, N. Norrick, (Hrsg.) 2007: *Phraseologie/Phraseology*. *Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK, Bde. 28/1-2), Berlin.

Голубовић 2008: B. Golubović, *O žargonu kao socio-psihološkom fenomenu društva na osnovu njegove upotrebe u savremenom srpskom filmu*, Berger, T./Golubović, B. (Hrsg.): Morphologie – Mündlichkeit – Medien. Festschrift für Jochen Raecke. Hamburg.

Гулих 1997: E. Gülich, *Routinenformeln und Formulierungsroutinen. Ein Beitrag zur Beschreibung formelhafter Texte*, Wimmer, R./Berend, F.J. (Hrsg.): Wortbildung und Phraseologie. Tübingen, 131-175.

Колмас 1981: F. Coulmas, *Routine im Gespräch: zur pragmatischen Fundierung der Idiomatik*. Wiesbaden.

Хан 2006: M. Hahn, *Kommunikative Routineformeln in lexikografischer Hinsicht*, Wörter – Verbindungen. Festschrift für Jarmo Korhonen zum 60. Geburtstag, Frankfurt am Main, Berlin, 153-164.

Лугер 2007: H.-H. Lüger, *Pragmatische Phraseme: Routineformeln*, Burger, H./Dobrovol'skij, D./Kühn, P./Norrick, N. R. (Hrsg.): Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Band 28.1, Berlin, 444-459.

Милосављевић 2007: Б. Милосављевић, *Форме учтивости у српском језику*, Београд.

Флајшер 1982: W. Fleischer,*Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig.

Шипка 1999: Д. Шипка, *Опсцене речи у српском језику*, Београд – Нови Сад.

Штајн[а] 1995: S. Stein, *Formelhafte Sprache. Untersuchungen zu ihren pragmatischen und kognitiven Funktionen im gegenwärtigen Deutsch.* Frankfurt am Main, Berlin.

Штајн[б] 1995: S. Stein, *Formelhaftigkeit und Routinen in mündlicher Kommunikation*, Steyer, K. (Hrsg.): Wortverbindungen – mehr oder weniger fest. Berlin, 262-288.

РЕЧНИЦИ

Андрић, Драгослав 1976. *Двосмерни речник српског жаргона.* Београд.

Герзић, Боривој/Герзић, Наташа 2000. *Речник савременог београдског жаргона*. Београд.

Имами, Петрит 2000. *Београдски фрајерски речник*. Београд.

Ковачевић, Живорад 2002. *Српско-енглески фразеолошки речник*. 2. издање. Београд.

Матешић, Јосип 1982. *Фразеолошки рјечник хрватскога или српског језика.* Загреб.

Петронијевић, Божинка 2007. *Српско-немачки преводни фразеолошки речник.* Београд.

Речник српскохрватскога књижевног језика. 1967. Нови Сад, Загреб.

Хлебец, Борис 2006. *Енглеско-српски / српско-енглески речник сленга.* Београд.

ИЗВОРНА ГРАЂА

Филмови

Ми нисмо анђели (1992). Сценарио и режија: Срђан Драгојевић.

Ни на небу ни на земљи (1994). Режија: Милош Радивојевић, сценарио: Душан Јелић, Иван Панић.

Убиство с предумишљајем (1995). Режија: Горчин Стојановић, по роману Слободана Селенића.

Лепа села лепо горе (1996): Режија: Срђан Драгојевић, сценарио: Вања Булић, Срђан Драгојевић, Биљана Максић, Никола Пејаковић.

Ране (1998). Сценарио и режија: Срђан Драгојевић.

Небеска удица (1999). Режија: Љубиша Самарџић, сценарио: Срђан Колевић, Ђорђе Милосављевић.

Механизам (2000). Режија: Ђорђе Милосављевић, сценарио: Гордан Михић.

Муње! (2001). Режија: Радивоје Андрић, сценарио: Срђа Анђелић.

Бумеранг (2001). Режија: Драган Маринковић, сценарио: Светислав Басара.

Мртав 'ладан (2002). Сценарио и режија: Милорад Милинковић.

Апсолутних сто (2001). Режија: Срђан Голубовић, сценарио: Срђан Голубовић, Биљана Максић, Ђорђе Милосављевић.
Кад порастем бићу кенгур (2004). Режија: Радивоје Андрић, сценарио: Мирослав Момчиловић.
Ми нисмо анђели 2 (2005). Сценарио и режија: Срђан Драгојевић.
Седам и по (2006). Сценарио и режија: Мирослав Момчиловић.

Белетристика

Бобић-Мојсиловић Мирјана, 2003. *Мајке ми бајка*, Београд.
Видојковић Марко, 2005. *Плес ситних демона,* Београд.
Јовановић Марија, 2006. *Иди, време је*, Београд.
Капор Момо, 1988. *Фолиранти*, Београд.
Микља Душан, 2008. *New York, Београд*, Београд.
Обреновић, Жељко/Илић, Александар, 2007. *Српски психо*, Београд.
Селенић Слободан, 2002. *Убиство с предумишљајем,* Београд.
Ћирић Зоран, 2006. *Тврда љубав*, Београд.

Biljana Golubovic

KOMMUNIKATIVE PHRASEOLOGISMEN IM SERBISCHEN JARGON

Zusammenfassung

Die kommunikativen Phraseologismen im serbischen Jargon bieten ein spannendes Untersuchungsfeld, das am Rande des Interesses in der serbischen Sprachwissenschaft geblieben ist. Eine empirische Beschreibung dieser Formeln im Rahmen der Phraseologie könnte als Grundlage für diverse pragmatische, linguistische, soziolinguistische etc. Untersuchungen dienen.

811.163.41'373.7:811.161.1'373.7
821.163.41'255.4 = 161.1

Лариса Раздобудко-Човић
Косовска Митровица

КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТ ТРАНСФОРМИСАНИХ ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У КРАТКИМ ПРИЧАМА ЗДРАВКА КРСТАНОВИЋА И ПРОБЛЕМИ ЊИХОВОГ ПРЕВОЂЕЊА НА РУСКИ ЈЕЗИК

У овом раду разматрају се питања трансформација општејезичких, узуалних фразеологизама у оказионалне, и то у ауторовом идиолекту.

После скрупулозно спроведених анализа бројних процеса и поступака трансформације општејезичких узуалних фразеологизама, којима се користио Здравко Крстановић у збирци новела „Приче из хада", уочили смо да се сви ти поступци могу сврстати у две групе:

У прву спадају поступци трансформација који се тичу и облика и семантике једног или неколиких општејезичких, узуалних фразеологизама који су резултирали појавом ауторових оказионалних фразеологизама, тако да се истраживач код идентификације оног једног или неколико изворних узуалних фразеологизама суочава са многим тешкоћама.

С обзиром да оказионални ауторски фразеологизми ипак за основицу имају општенационалне, узуалне фразеологизме, према степену сличности и/или разлика ауторских оказионализама могу се издвојити две варијанте: прва, када се врши замена узуалног фразеологизма оказионалним фрагментом, и друга, када аутор користи само основну мисао (слику, садржај или појединачне елементе) за творбу својих оказионализама.

Другу групу сачињавају поступци делимичне трансформације узуалних фразеологизама, када се мења семантичка перспектива узуалног фразеологизма уз очување његовог облика и, обрнуто, када се не мења семантика већ само облик путем замене, допуне компонената структуре узуалног фразеологизма, чиме се само интензивира естетска страна поруке.

Овај рад је посвећен питањима принципа и поступака трансформације општејезичких фразеологизама у оказионалне у ауторовом идиолекту. С обзиром да су ови принципи и поступци комплементарни, рад је стога замишљен и реализован у виду концентричних кругова, основног и низа допунских. У првом кругу се третира проблематика културолошког аспекта фразеологизама уопште. У наредном се на пробраним примерима разматрају облици и

поступци њихових трансформација у ауторовом идиолекту, да би се у следећем кругу указало на могућа семантичка померања националнокултурних конотација као последици ауторове трансформације општејезичких, узуалних устаљених фраза. И, најпосле, у завршном, ако не и најважнијем кругу, сви претходни аспекти се преносе у транслатолошку раван. Наиме, на споменуте ауторове трансформације фразеолошких јединица надодају се неизбежне преводиочеве трансформације истих које се крећу у распону: од покушаја да се пронађу најближи функционално-смисаони еквиваленти у преводном језику у виду фразеологизама, мање-више трансформисаних у односу на оне изворне ауторове, па све до њихове потпуне или делимичне дефразеологизације, односно њихове замене слободним, невезаним синтагмама преводног језика. Узгред се разматра и обрнут процес: трансформација слободних синтагми оригинала у фразеолошки везане спојеве преводног језика. Све могуће трансформације у ауторовом идиолекту прате се на јединственом и целовитом корпусу – на новелама из збирке „Приче из хада“ Здравка Крстановића (Крстановић 1994: 91), савременог српског писца и песника, и на њиховом преводу на руски језик из 1995. године (Крстанович 1995: 95). Узгред да кажемо да је писац ових редова и преводилац ове збирке на руски језик, што представља куриозитет – да се сопствени превод тумачи и са дистанце од петнаестак година критички разматра. Ово би био некакав допунски круг, у којем се тек узгред указује на занимљиву појаву када се нефразеолошки сегменти текста оригинала у преводу на руски преносе руским фразеологизмима. Али то је већ тема која заслужује посебно истраживање и на ширем корпусу.

С обзиром на природу објекта истраживања примењују се два методолошка поступка: *иманентни* и *компаративно-лингвистички*. Првим се процеси трансформације анализирају у изворном и циљном језику сваки засебно, другим се ти исти процеси посматрају једни према другима. Истина, ово се реализује на једном, али важном сегменту – двоструке трансформације устаљених фраза: прво, у оквиру ауторовог идиолекта, а затим и у сопственом преводу.

Посебна пажња у завршном кругу је усмерена како на испитивање битне семантичке специфичности и разлике између конотативне стране фразеологизама у изворном и преводном језику, јер се врло често у њима садрже различите информације, а исто тако и на испитивање унутрашње форме фразеологизама који представљају еталоне, стереотипове или митологеме различитог поимања света од стране носилаца руске и српске културе (Уп.: Воробьев 1997, Маслова 2001, Телија 1996, Дубровская 2006, Радић-Дугоњић 2000).

Посебно бих желела да истакнем да циљ овог рада није био методолошки усмерен да се испитају могућности и истакну модели примене различитих поступака у анализи појединачних случајева трансформације фразеологизама, већ пре свега оних који чине фундаменталне концепте сваке од двеју култура, као што су *човек, живот, смрт, вера, судбина,* који су у знатној мери заступљени у „Причама из хада“ Здравка Крстановића. Не узму ли се у обзир културне специфичности између изворног српског и циљног руског је-

зика, то може имати за последицу пуки буквализам у преводу. Понекад такви преводи могу да буду не само накарадни, већ и смешни.

Превођење фразеологизама заслужује да буде предмет посебног истраживања, а посебно кад је реч о превођењу на генетски сродан језик. У свести човека свет, односно фразеолошка слика света, представљена је у облику одређених гелштат-структура, фрејмова, сценарија, концепата којим припада централно место у језичкој слици света и наравно у процесу превода са једног језика на други (Радич-Дугонич 2000: 361-365), који су обликовани тако да одражавају ситуацију у предметно-спознајном деловању човека. Иза сваког таквог концепта стоји важан слој знања, стечен у одређеној конкретној ситуацији.

Добро је познато из когнитивне лингвистике да је језик тесно повезан са културом: он је уграђен у њу, развија се у њој и постаје њен израз (између осталог и у ауторовом идиолекту, јер писац-стваралац је носилац и изабрани тумач културе којој припада). Фразеологизми, као и паремије углавном спадају у тзв. безеквивалентне језичке јединице, реалије којима се обележавају појаве специфичне за дату културу и нису заступљене у другим културама. Изузетак чине оне ретке појаве које су истоветне или блиске за генетски сродне језике, какви су руски и српски језик, те у свом фонду имају понешто истих или блиских фразеологизама, и по структури, и по значењу. Теорија информације начинила је корак даље тврдећи да се у језику садржи културни код сваког народа. Преко фразеологизама, паремија, па и метафора и симбола, допире до нас ехо давнопрошлих времена у којем је сачуван менталитет народа и његове културе. У преводилачким трансформацијама сваке врсте, које прате процес преношења језичких реалија изворника на циљни језик, у преводном тексту мора се сачувати макар и минималан траг реалија културе изворника. Сваки превод српског белетристичког текста на руски је заправо руска интерпретација српске језичке културе, а преводилац, користећи се најразноврснијим принципима и поступцима трансформација, интерпретира ту исту културу. Отуд је у модерној теорији превођења доминантан став да је важан проблем у преводилаштву превођење култура, при чему долази до мешања, креолизације двеју култура. И управо се ту крију неисцрпне могућности за сваковрсне индивидуалне креације преводиоца.

Кренимо од сложенијих ка оним једноставнијим трансформационим процесима фразеолошких јединица у Крстановићевим „Причама из хада“

1. а) У Крстановићевом репертоару модела трансформације изворних општејезичких фразеологизама следећи пример је несумњиво репрезентативан, како по својој сложености, тако и по комбинаторици поступака трансформације. То пружа могућности да се преводилац сам укључи у ту сложену игру трансформација у преводном тексту, што ће му омогућити да ауторове интенције тумачи на свој начин. „Чека кишу да попије чај“ је наслов једне од Крстановићевих новела, у којој се на оригиналан начин и у сведеној форми реализује чест мотив усамљености и резигнације одбеглих лица, а извучен је из

дијалога који се одвија између аутора приче и његовог сабеседника главног јунака, избеглице из Далмације у Србији, којом се овај последњи прекорева што се препушта злехудој судбини прогнаника и ништа не чини да побољша свој материјални статус.

После дугих потрага за најближим изворним ФЈ која је писцу Крстановићу послужила као основица за даље трансформације које су довеле до коначне варијанте „Чека кишу да попије чај“ избор је пао на ФЈ **пасти, падати и сл. с неба (некоме),** *добијати олако, без муке, остваривати без труда и сл.* и фразеологизам **чекати да нешто падне с неба,** све до библијске варијанте **чекати ману с неба,** *не радити, не трудити се, очекујући да се потребно неким случајем само од себе појави, добије; очекивати неку добит без труда, настојања.* Структура је била пронађена и то са истоветним основним компонентама: глаголима **чекати** и **пасти** који има истоветне делове предикатске синтагме – објекта **нешто** (или у библијској варијанти **мана**) и прилошком одредбом места или правца **с неба**. То је била довољна основица да се писац нашао низ трансформација са заменом компонената *мана* са *кишом*, да би у завршној фази нарушио целовитост фразеологизма комбиновањем поступака трансформације ФЈ проширивањем компонената структуре ФЈ (када се некој од компонената придодаје зависна компонента двама оказионалним фрагментима /**чекати/ (**1) *кишу*/; (2) *да попије чај* који претходно нису улазила у склоп општејезичке узуалне ФЈ), те се тако активира њено првобитно значење о узалудности ишчекивања да се нешто неочекивано, невероватно деси било по божијој вољи (*мана с неба*), или по вољи Илије Громовника који ће донети *кишу.* То се све заокружило апсурдним парадоксом да се од ње *справи и попије чај*. Као последица нарушавања фразеолошке целовитости значења ФЈ се „цепа“ и у њој долази до процеса деметафоризације и повратка његовог претходног значења, са отвореном семантичком перспективом. О апсурдности оваквих нереалних очекивања на готово истоветан начин говори и руска ФЈ ж**дать у моря погоды** (Фразеологический словарь русского языка 1967**)** која би могла да послужи као један од најближих функционално-смисаоних еквивалената за Крстановићев оказионални фразеологизам.

Ту је, дакако, у резерви био и онај најпростији начин да се дословце преведу на руски језик сви елементи дефразеологизоване ауторове оказионалне ФЈ и да се ништа не изгуби од свих нијанси значења Крстановићевог оказионализма.[1]

У свакодневном реалном животу је, наравно, сасвим сигурно постојала оваква ситуација: Људи *су чекали лепо време на мору, да би могли да крену на пут. У одређено доба године је сигурно требало дуго чекати.*

---

[1] Исп. *Мана,* реч којом су, према библијској легенди, Израелци назвали храну у виду белог зрневља, коју им је у Синајској пустињи приликом сеобе из Египта у обећану земљу бог давао с неба; сама та храна. – М. *с неба каже се за оно што неочекивано и на необичан начин стиже у прави час.* (Симић Милорад, Српски електонски речник).

Рус. *Манна* – По библейской легенде: пища, падавшая с неба для евреев, странствовавших по пустыне. *Как манны небесной ждать* (ждать с нетерпением) *Манной небесной питаться (перен.:* существовать впроголодь). Ожегов С.И. *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 1977: 310.

Као резултат реакције на дату ситуацију стиче се искуство. *Ако не ризикујемо и само чекамо повољне услове, биће тешко, чак и немогуће остварити жељене резултате.* Такво искуство формира одређену мисао, која актуализује већ постојеће знање, на пример, о томе *да некада нема смисла чекати.* Искуство се вербализује у суд, а он налази свој одраз у фразеологизму – *ждать у моря погоды*, што је адекват српској ФЈ *чека кишу да попије чај (ждать дождя, чтобы попить чаю)*.

У вези са овим треба још истаћи да је објективна стварност – климатски услови и географски положај: руско северно море и топла клима на територији бивше Југославије – нашла одраз у менталитету руског и српског народа. Искуство које даје слична знања, управо јесте концептуално знање о ситуацији у глави човека у облику неког пакета знања. Знање је структурирано у фрејм или сценарио, што спада у одређени концепт.

б) Постоји још један изузетно занимљив пример за оказионални Крстановићев фразеологизам:

„... и почео (је) да **прича своју причу**“ (Крстановић 1994: 11)
У нашем преводу: „... и **начал** рассказывать“ (Прича „Човек из Липика“, стр. 12).

Овде се у преводу, како нам се сада чини, изгубила сликовитост својствена Крстановићевом таутолошки структурираном фразеологизму, чија се оправданост може наслутити из ширег контекста, односно из приче која следи, заиста лепе и занимљиве и послужио као припрема читаоца за перцепцију следеће, итекако тужне исповести јунака.

Ако се послужимо материјалом Симићевог „Електронског српског речника“ који бележи у српском језику изразе: б**апске** приче, *измишљотине*; **причам ти причу**, *којешта, глупост, неозбиљна ствар*; **вести причу,** *лепо, занимљиво причати*, (где прве две ФЈ имају негативну конотацију, а последња позитивну), можемо претпоставити да је писац заменом једне од компонената (**причам** *ти* причу са **причам** *своју* **причу**) у оној **причам ти причу** активирао оно првобитно слободно основно значење компонената које као и ФЈ **вести причу** има позитивну конотацију *лепе и занимљиве приче*. Отуд нам се у једном тренутку учинило да би у преводу била ближа функционално-смисаона варијанта **начал свой интересный рассказ** (*започе своју занимљиву причу),* од оне коју сам понудила у преводу (**начал рассказывать)**, али сам убрзо затим схватила да је и то ипак половично решење, јер би се тиме изгубио ефекат од смишљене ауторове таутологије којом се не мења битно семантика поруке већ се само интензивира. Међутим, ипак је ово иако и половично решење једино могуће јер руски језик у већој мери него ли српски избегава таутологију.

в) Приликом поређења језика Крстановића и превода на руски језик да се уочити да неке ФЈ оригинала нису пренесене у руски језик најближом функционално-смисаоном ФЈ већ се само део ФЈ те групе приближава руском читаоцу лексичким средствима, описно. На пример, ФЈ у виду Крстановићеве оказионалне поредбене конструкције **заударало као девет куга** са индивидуалним ауторовим фразеологизмом **девет куга** у нашем преводу је

дефразеологизована, тј. преведена приближним еквивалентом **ужасно воняло**:

„**Заударало је** (дијете – Л.Ч.) **као девет куга**“ (новела „Остављени“).
„От него **ужасно воняло**“ (новелла „Брошенные“).

2. Проблем проналажења одговарајућих ауторских трансформација ФЈ у приповеткама није тако чест. Трансформисане ФЈ у приповеткама Здравка Крстановића углавном представљају културолошки концепт – *емоције обичног човека*. На пример, *пожирать (*похотливыми) *взглядами – гутати (*пожудним) *очима* и томе слично.

Основни начини трансформисања фразеологизама код Здравка Крстановића су: проширења компонената општејезичке ФЈ (додавање компонената) или сужење (изостављање компонената) фразеологизама, замена компонената и десемантизација појединих елемената.

За ову прилику сам изабрала два примера:

а) проширења компонената општејезичке ФЈ и б) изостављање компонената ФЈ у тексту оригинала са циљем да се појача експресија и интензивира сликовитост изворног облика

а) **проширења компонената општејезичке ФЈ** „гутати очима“ – *жељно гледати.* Треба истаћи да се овим проширењем битно не утиче на промену семантике већ се ова само интензивира увођењем придева *пожудни.*

„... **гутали** су је пожудним **очима**“ (стр. 19) У преводу је, наравно, сачувано ово проширење, додавање компоненте *похотливыми (пожудним).*

Исп. „... **пожирали** ее похотливыми **взглядами**“ (Прича „Орман у воћњаку“, стр. 22). Изворни српски фразеологизам преведен је најближим руским функционално-смисаоним еквивалентом – **пожирать глазами** – *жадно, не отрываясь смотреть на кого, – что-нибудь,* уз нужну опаску да се у руском глаголу *пожирать (прождирати)* у већој мери него у српском *гутати* имплицитно садржи елеменат пожуде што се да наслутити, ако се упореде тумачања ФЈ у српском „гутати очима“ – ***жељно*** *гледати,* а у руском „пожирать глазами“ – ***жадно*** *смотреть (пожудно гледати)*. Наравно, као последица различите семантике и изразитијег стилистичког валера глаголске компоненте *пожирать (прождирати),* проширивањем изворне ФЈ још више се ојачава експресија и интензивира сликовитост у односу на Крстановићеву, српску ФЈ. Уз то је извршена лексичка замена компонената српско **очи** са руским **взгляд**.

б) изостављање компонената ФЈ у тексту оригинала. Понекад, чак и када у руском језику постоји фразеолошки еквивалент, лексичка замена је била боља због емоционалног набоја. Тако, примера ради, иако је могуће поредити Крстановићев трансформирани фразеологизам **доживети слом** (где је изостављен елеменат *нервни*, али се подразумева у свести сваког од носилаца српског језика као матерњег) са руским **пережить стресс, травму**, у нашем преводу је пренесен метафором **тело надломлено:**

„Тијело је, послије **бијега** из сплитског кавеза, доживјело **слом**“ (стр.7).Исп. „Тело после побега из сплитского плена было **надломлено**“ (Новелла „Ребенок“, стр. 9)[2].

У закључку бих желела да резимирам резултате ових истраживања.

После детаљно спроведене анализе процеса и поступака ауторових трансформација општејезичких узуалних фразеологизама, можемо ове поступке сврстати у три групе: то су, прво, поступци трансформација и облика и семантике једног или неколиких општејезичких, узуалних ФЈ који су резултирали појавом оказионалних Крстановићевих фразеологизама, тако да се истраживач код идентификације оног једног од неколиких узуалних фразеологизама суочава са многим тешкоћама. С обзиром на то да оказионални ауторски фразеологизми ипак за основицу имају општенационалне фразеологизме, према степену сличности и разлика ауторских оказионализама, деле се на две варијанте: а. када се врши замена узуалног фразеологизма оказионалним фрагментом и б. када аутор користи само основну мисао (слику, садржај).

Друго су поступци делимичне трансформације узуалних фразеологизама када се мења семантичка перспектива узуалног фразеологизма уз очување његовог облика.

У трећу групу долазе поступци делимичне трансформације узуалних фразеологизама када се мења облик уз очување семантике.

Кључне речи: трансформисани фразеологизми, оказионални фразеологизми, методолошки поступци: *иманентни* и *компаративно-лингвистички,* функционално-смисаони еквиваленти, фрејм, сценарио, концепт.

ЛИТЕРАТУРА

Воробьев 1997: В. В. Воробьев, *Лингвокультурология,* Москва.

Дубровская 2006: О. Г. Дубровская, *К проблеме перевода культур.* Седьмые федоровские чтения. Университетское переводоведение. Выпуск 7, Санкт-Петербург.

Крстановић 1994: З. Крстановић, *Приче из хада*, Београд, Удружења Срба Републике Српске Крајне.

Крстановић 1995: З. Крстановић, *Рассказы из ада*. Перевод с сербского языка Раздобудько Л.И. и Шево А., Объединение сербов Республики Сербской Краины, Белград.

Маслова 2001: В. А. Маслова, *Лингвокультурология* Москва, .

Ожегов 1977: С. И. Ожегов, *Словарь русского языка*, Москва, Русский язык.

---

[2] /Исп. ***Нервни слом*** – *Живчани потрес* – мед. *Општи поремећај функција нервног система као последица тешке физичке повреде или јаког психичког узбуђења.* (Симић Милорад, Српски електронски речник)/.

Радич-Дугонич 2000: М. Радич-Дугонич, *Роль „языковой картины мира“ в процессе обучения русскому языку филологов-славистов*, в сб.:V Международный симпозиум. Состояние и перспективы сопоставительных исследований русского и других языков, Белград, 361-365.

Симић, М, *Електронски српски речник.*

Телия 1996: В. Н. Телия, *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лигвокультурный аспекты*, Москва.

Фразеологический словарь русского языка, под ред. А.И.Молоткова, Москва, 1967.

Човић 1995: Б. Човић, *Поетика књижевног превођења*, Београд, Научна књига, 74-133.

Лариса Раздобудько-Чович

КУЛТУРОЛОШКИЙ АСПЕКТ ТРАНСФОРМИРОВАННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КОРОТКИХ ЗДРАВКА КРСТАНОВИЋА И ПРОБЛЕМЫ ИХ ПРЕВОДА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Резюме

В настоящем докладе предметом исследования являются трансформированые Здравко Крстановичем фразеологизмы в его новеллах «Рассказы из ада“ и способы их перевода на русский язык. Перед переводчиком национально ориентированного текста встает трудная задача – передать средствами одного языка культурный код другого. Такая ассиметрия национально ориентированного текста требует от переводчика большого опыта и знание обеих культур.

811.163.41’373.72:811.161.3’373.72

Светлана Голяк
Мінск

УСТАЉЕНА ПОРЕЂЕЊА У СРПСКОМ И БЕЛОРУСКОМ ЈЕЗИКУ СА АСПЕКТА ИДИОМАТИЧНОСТИ

У раду се истражују структурно-семантичка својства устаљених поређења српског и белоруског језика, извршена је класификација поређења према идиоматичности, тј. семантичкој спојивости компоненти.

1. Устаљена поређења као посебна класа фразеологизама

Устаљена поређења у словенским и многим другим језицима чине заиста многобројну класу обрта јер поређење представља универзални начин познавања света. Према речима чувеног руског научника А. Потебње, „сам процес познавања је процес поређења“ (Потебня 1976, 540). Когнитивна операција поређења двају објеката подразумева откривање њихових сличности и разлика: нови, неизвесни објекат упоређује се са већ познатим, на основу чега се утврђују њихове заједничке особине, као и оно што их међусобно разликује. Ова когнитивна операција у језику се манифестује у облику многобројних компаративних јединица.

У складу с тиме, устаљена поређења (или, у другој терминологији, компаративни фразеологизми) имају специфичну тематско-рематску структуру која их разликује од других фразеолошких јединица. Компаративни изрази садрже два елемента повезана везником: основа поређења, или тзв. tertium comparationis који се у источнословенској традицији такође зове „базни део поређења“, „тема“, „леви део“, са једне стране, и компаративни део, или „еталон“, „рема“, „десни део“, са друге стране. Таква структура подразумева да се у устаљеним поређењима одвијају семантички процеси посебне природе засновани на сближавању референта и тзв. еталона, али не и њиховом поистовећавању као што је у метафорама (упор. *Он је магарац* и *Он је глуп као ма-*

гарац). Зато устаљена поређења представљају посебну класу фразеолошких јединица са аспекта идиоматичности.

Многобројност поређења, као и њихова релативно висока фреквенца у живом говору произилазе и из човекове потребе да се оствари експресивни ефекат. Функционисање ове класе се одликује сталним процесима иновација које обухватају настанак нових поређења, као и семантичку или стилску транформацију већ постојећих израза. У вези с тиме, компаративни фразеологизми захтевају проучавање са више аспеката и прецизнију кодификацију у лексикографској пракси.

Предмет нашег разматрања чине 720 српских и 388 белоруских компаративних фразелогизама који су ексцерпирани из главних једнојезичних и фразеолошких речника двају језика (извори се наводе на крају). У раду се проучавају структурно-семантичка својства устаљених поређења, у оквиру чега централно место заузима анализа идиоматичности поређења. Истраживање ове врсте доприноси бољем разумевању језичке природе компаративних фразеологизама, као и разрађивању прецизнијих критеријума њихове лексикографске обраде.

2. Поређења у речницима: лексикографски проблеми

Постоји низ лексикографских проблема, везаних за устаљена поређења. Кључна питања су критеријуми за укључивање компаративних израза у речник и структура речничког члана, односно начин презентације устаљених поређења. Ова питања добијају различита решења зависно од циљева и обима речника, као и ставова различитих аутора и националних традиција.

Главни критеријум укључивања компаративне јединице у речник је степен њене репродуктивности и устаљености који се, међутим, разликује код различитих израза. Нека поређења су позната свим говорним представницима датог језика, друга – малом броју људи. У вези с тим се поставља питање колики је оптималан број поређења у речнику и на који ће начин потврдити репродуктивност јединице. Други важан критеријум је идиоматичност израза: пре свега, да ли се у речник укључују изрази без семантичке промене компоненти (*бео као снег* и сл.). У неким изворима је присутан само „десни“ део поређења као носилац фразеологизације, док се tertium comparationis изоставља као неидиоматичан члан. Такође, постоје различити приступи третирању народних и ауторских поређења.

Упоређивање ставова различитих аутора и националних традиција доприноси прецизирању лексикографских критеријума.

Општи став је да једнојезични нормативни, као и фразеолошки речници обично садрже само узуелне јединице са високим степеном репродуктивности и устаљености и не садрже изразе са нултим степеном идиоматичности,

док речници поређења теже да обухвате што више израза, укључујући неузуелне и неидиоматичне.

Према нашим подацима, главни нормативни речник белоруског језика у 6 књига (*Тлумачальны слоўнік беларускай мовы*, 1977–1984) садржи око 200 устаљених поређења, док *Речник српског књижевног језика* Матице Српске (1967–1976) – око 450 поређења.

Обим компаративних јединица у разматраним фразеолошким речницима износи 2,5–5,5 % (в. табелу 1). *Фразеолошки речник белоруског језика* И. Лепешева (1993) садржи 331 компаративну јединицу (5,5 %), *Фразеолошки речник* Ј. Матешића (1982) –567 поређења (5,5 %). Према подацима А. Долгове, *Фразеолошки речник руског језика* А. Молоткова (1986) укључује 133 поређења (3,3 %), док енглески речник *Longman Idioms Dictionary* (2000) – 201 поређење (3,4 %) и немачки речник *Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Wörtebuch der deutschen Idiomatik* (1992) – 350 поређења (2,5 %) (Долгова 2007, 4). Као што видимо, највиши је број поређења у белоруском и у српском речнику.

ТАБЕЛА 1. ПОРЕЂЕЊА У ФРАЗЕОЛОШКИМ РЕЧНИЦИМА

Речник	Бр. поређења	% обима
Фразеолошки речник белоруског језика И. Лепешева (1993)	331	5,5 %
Фразеолошки рјечник Ј. Матешића (1982)	567	4,7 %
Longman Idioms Dictionary (2000)	201	3,4 %
Фразеолошки речник руског језика А. Молоткова (1986)	133	3,3 %
Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten / Wörtebuch der deutschen Idiomatik (1992)	350	2,5 %

Компаративни изрази су најбоље представљени у специјалним речницима поређења (в. табелу 2).

ТАБЕЛА 2. РЕЧНИЦИ ПОРЕЂЕЊА У РАЗЛИЧИТИМ ТРАДИЦИЈАМА

Традиција	Речник	Обим речника
бел.	*Белоруска народна поређења* Ф. Јанковског (1973)	око 1600 израза
рус.	*Речник устаљених поређења руског језика* В. Оголцева (2001)	око 1500
	Устаљена поређења руског језика Л. Лебедеве (2003)	око 1200
	Речник поређења руског језика В. Мокијенка (2003)	око 11000
енгл.	*Dictionary of Similes* Ф. Волстаха	око 20000

У развијеној лексикографској традицији (например, руској или енглеској) постоји више речника поређења са различитим приступима и обрадом јединица. *Речник устаљених поређења руског језика* В. Оголцева (2001) садржи око 1500 израза. Аутор је у свој речник укључивао само оне изразе који су у његовој грађи потврђени код најмање три аутора. Тематски речник Л. Лебедеве *Устаљена поређења руског језика* (2003) садржи око 1200 јединица. Ауторка наводи у просеку по два цитата за сваки израз, у циљу да потврди репродуктивност свих компоненти устаљених поређења.

Најрепрезентативнији је у руској лексикографији Р*ечник поређења руског језика* В. Мокијенка (2003) са око 11000 јединица. Аутор се служио широким критеријумима за одабир грађе у које не спада само „употреба обрта у лепој књижевности и публицистици него и његова изражена сликовитост и експресивност, разумљивост за говорне представнике руског језика и подређеност структурно-семантичким моделима који су типични за устаљена поређења“ (Мокиенко 2003, 8). Такав речник пружа ширу и детаљнију представу о сликовитим потенцијалима поређења.

У енглеској традицији је највећи, према подацима са интернета, речник поређења (*Dictionary of Similes*) Ф. Волстаха који садржи око 20000 израза, укључујући узуелна и оказионална ауторска поређења ексципирана из дела лепе књижевности.

У белоруској лексикографији постоји речник *Белоруска народна поређења* Ф. Јанковског (1973) са око 1600 компаративних јединица из говорног језика. Такође речник садржи поетска поређења. Многобројна су поређења и у многим српским изворима народне фразеологије (нпр. лексикон Ђ. Стојичића и др.).

Узевши у обзир различите приступе одређивању речничког обима, настојали смо, приликом прикупљања грађе, да користимо главне речнике разматраних језика, са сличним лексикографским критеријумима, како бисмо могли да извршимо упоредну анализу тзв. „језгра“ српске и белоруске компаративне фразелогије. Уочене су количинске разлике (720 српских и 388 белоруских поређења), које, по нашем мишљењу, нису условљене субјективним факторима (различитим ставовима лексикографа и сл.), него пре свега објективно већом улогом компаративних израза у српској фразеологији у односу на белоруску. Извршили смо и верификацију овог закључка на основу података из наше кандидатске дисертације где су коришћена 39 лексикографских извора и обрађена поређења са називима животињама која су веома репрезентативни део и српске, и белоруске компаративне фразеологије. Устаљена поређења чине 34 % фразеологизама са зоонимима у српском језику и 21 % у белоруском језику. Уочене квантитативне разлике су повезане са семантичким разликама присутним у фразеологији двају језика.

3. Поређење и метафора

Садржајне карактеристике поређења као мисаоне фигуре и као језичке јединице успостављају се најпре упоредном анализом поређења и метафоре. Расправе о природи поређења и метафоре, као и о томе шта је од њих првобитно, потичу још из античког доба. Аристотел је сматрао метафору првобитном сликовитом фигуром на чијој се основи стварају поређења, а његов следбеник Деметрије је назвао поређење „проширеном метафором“ (Аристотель 2000, 128; Античные теории 1996, 233). Са друге стране, римски реторичари Цицерон и Квинтилијан су изнели супротно мишљење о томе да метафора управо представља „скраћено поређење“, јер, да би се остварила метафора, прво треба упоредити два објекта (Античные теории 1996: 229, 232).

А. Веселовски који је проучавао староруску књижевност, сматрао је, попут Аристотела, да метафора представља базни троп и да је првобитно човек себе поистовећивао са природом, док је касније почео да се издваја из ње и да јој се супротставља. Дакле, поређење подразумева свест о растављености објеката и представља „прозаичан акт који је поделио природу“ (Веселовский 1989: 146).

Н. Арутјунова је извшила изванредно упоредно истраживање метафоре и поређења као језичких и говорних јединица и утврдила је њихове принципијелне разлике. Она полази од теорије метафоре као скраћеног поређења и назива метафору „категоријалном грешком“ јер метафора „индивидуализује предмет и сврстава га у класу којој он не припада“ (Арутюнова 1979: 149). Н. Арутјунова сматра да уклањање из поређења компаративног везника *као* и сл. „не остварује само формално-синтаксичку него и семантичку трансформацију“ (Арутюнова 1979: 155). Метафора подразумева идентификацију објеката и изражава стабилну, константну особину (а не и тренутну), док поређење само указује на сближавање објеката и може да се користи и при описивању случајне или тренутне сличности. Зато се не каже (срп.) **Ви сте сада злато од човека*, (бел.) **Ён учора быў свіння* него (срп.) *Ви сте злато од човека*, (бел.) *Ён учора паводзіў сябе як свіння*.

Разматрана мишљења о смисаоној природи поређења корелирају са ставом Н. Мечковске и других истраживача да устаљена поређења чине својеврсну међукласу између идиоматичних и неидиоматичних израза, јер у поређењима, за разлику од метафора, није дошло до замене једног значења речи другим (Мечковская 2005: 20). Семантички процеси који се одвијају у компаративним синтагмама, веома су сложене и разноврсне природе и траже детаљније истраживање.

4. Класификација поређења са аспекта идиоматичности

Класификација устаљених поређења са аспекта идиоматичности, примењивана у овом раду, заснива се на истраживањима В. Виноградова, И. Мелчука, М. Копиленка и других руских научника, као и на истраживачким резултатима фразеолошке школе Н. Мечковске у Минску (Мечковская 2005, Долгова 2007 и др.).

Идиоматичност, или, у другој терминологији, семантичка спојивост је својство израза са семантичком променом једне или свих лексичких компоненти у њиховом саставу: *прогутати пилулу*, *скренути с пута* (у преносном смислу) и сл. При одређивању степена идиоматичности синтагми, полази се од условног значења компоненти у оквиру израза које се упоређује са свим значењима истих лексема у речнику. Највиши степен идиоматичности (семантичке нерашчлањивости) испољавају изрази чије све компоненте имају неузуелно значење у саставу фразеологизма. У каснијим радовима И. Мељчука такође је уведен термин „полуидиоматски изрази“, или „колокације“, за оне синтагме у којима се не реализује прво (основно) него преносно значење компоненти, забележено у речнику (под бројем 2, 3 итд.): нпр. у енглеском изразу *strong coffee* реализовано је 22. речничко значење лексеме *strong* ‘који садржи много супстанце, материје’; упор. такође семантички рашчлањиве изразе срп. *правити некога магарцем* и бел. *прыкідвацца авечкай*, у којима је актуелно преносно значење зоонима *магарац* и *авечка* ‘глупан’.

Анализа идиоматичности компаративних фразеологизама, у оквиру школе Н. Мечковске, модификује методологију И. Мељчука с обзиром на двочлану структуру поређења, и састоји се од засебне анализе њиховог „левог“ и „десног“ дела (Мечковская 2005, Долгова 2007). На основу тога, могу се издвојити три степена идиоматичности сваког дела (у даљем тексту: идиоматски – Ид., полуидиоматски – полаИд., неидиоматски део – неИд.), а њиховом комбинацијом добијамо више група поређења са различитим степеном идиоматичности (од нултог до деветог). Међутим, те групе нису подједнако продуктивне у језику. Навешћемо примере.

Низак степен идиоматичности (од нултог до трећег) испољавају четири групе поређења која немају ни једну идиоматску лексему-компоненту са необичним, неузуелним значењем. Сликовитост таквих поређења је јасна и очигледна јер је заснована на актуелним еталонима људске процене појава и предмета реалног света.

Тзв. нулти степен идиоматичности имају поређења у којима је актуелно основно (прво) значење свих компоненти („неИд. + неИд.“): срп. црн као гар ‘јако црн (о коси, брковима)’, блед као креч ‘јако блед’, прав као свећа ‘сасвим прав, усправан’, бел. востры як брытва (досл. ‘оштар као бријач’) ‘веома оштар’, як неба ад зямлі (досл. ‘као небо од земље’) ‘много се разликовати’. Таква поређења се врло често подударају у многим језицима и разумљиви су за представнике различитих народа.

Поређења првог и другог степена идиоматичности показују делимичну семантичку промену, тј. два семантичка плана. Оба дела поређења реализују основна значења лексема, међутим, овде је такође актуелно преносно значење једне од компоненти, „десне“, тј. еталона (1. степен), или „леве“ (2. степен).

У поређењима првог степена „десни“ део садржи фигуративну сему која доминира у значењу целог израза („неИд. + полаИд.“): срп. глуп као магарац, лукав као змија, бел. дурны як баран (досл. ‘глуп као ован’), пакорлівы як цяля (досл. ‘покоран, послушан као теле’), сядзець як пень (досл. ‘седети као пањ’) ‘тупо и равнодушно’ (упор. фигуративна значења лексема: магарац ‘глупан’, змија ‘лукав човек’, баран ‘туп човек’, цяля ‘човек слабе воље, послушан’, пень ‘туп и равнодушан човек’). У другој групи „леви“ део укључује лексему (најчешће глагол) у преносном значењу („полаИд. + неИд.“). Метафоричност tertium comparationis ствара додатну сликовитост израза: срп. давити као змија жабу, горети као на жеравици ‘бити јако нестрпљив, узнемирен’; бел. абадраць як ліпку (досл. ‘огулити као липу’) ‘покрасти’, тупы як абух (досл. ‘туп као ушица секире’) ‘глупав’; упор. фигуративна значења лексема: давити ‘мучити, злостављати’, горети ‘једва чекати, бити нестрпљив’, абадраць ‘покрасти’, тупы ‘туп, глуп’. Овде су истовремено актуелна два семантичка плана, дословни и фигуративни, што ствара игру речи и повећава експресију: срп. развукао као тесто за колаче ‘развукао надуго и нашироко’ (развући тесто и развући ‘отегнути трајање нечега’), есці як іржа жалеза (досл. ‘нагризати као рђа гвожђе’) ‘гњавити некога’ (есці ‘нагризати’ и ‘фиг. гњавити’). По томе је овој групи блиска малобројна група поређења са трећим степеном идиоматичности у којима оба дела реализују и основно, и узуелно преносно значење („полаИд. + полаИд.“): срп. увијати се као змија; упор. увијати се ‘фиг. улагивати се коме, обигравати око кога’ и змија ‘фиг. лукав човек’.

Средњи степен идиоматичности испољавају поређења која садрже компоненту са необичним, неузуелним значењем у једном делу, док други има узуелно значење. Овде се издвајају 4 групе обрта.

Две групе садрже идиоматични „десни“ део, док tertium comparationis има основно значење (четврти степен идиоматичности, „неИд. + Ид.“) или узуелно преносно значење (пети степен, „полаИд. + Ид.“). Такве синтагме често представљају тзв. квазистереотипе који могу да буду „неочекивани“ за представнике других народа, јер се неком предмету или бићу приписује замишљено својство које не одговара стварности: срп. глуп као чеп, као клада, као ноћ, као ћускија, бел. дурны як бот ‘глуп као чизма’, дурная як сініца ‘глупа као сеница’: речничке дефиниције значења лексема срп. чеп, клада, ноћ, ћускија, бел. бот, сініца, свакако, не садрже сему глупости; упор. такође срп. пијан као бачва, као мајка, као дуга, лагати као пас; бел. адзін як вока (досл. ‘један/сам као око’), далікатны як куранятка (досл. ‘деликатан као пиле’). „Десни“ део који ствара идиоматичност израза, може да буде неразумљив (немотивисан) са синхроне тачке гледишта, нпр. бел. драць як сідараву козу ‘жестоко туђи некога’, у белы свет як у капейку (досл. ‘у бели свет као у нов-

чић') 'ићи без циља, не знајући где' (израз белы свет се употребљава и као посебан фразеологизам).

Две групе поређења имају идиоматични базни део, док је „десни" део употребљен у основном значењу (шести степен, „Ид. + неИд.") или узуелном преносном значењу (седми степен, „Ид. + полаИд.). Наша грађа садржи само модел шестог степена, где су најбројнија поређења чија је „лева" компонента под утицајем „десног" дела добила значење супротно њеном основном значењу, чиме се ствара комични ефекат: срп. марити за некога као пас за пету ногу, разумети се у нешто као коза у першун, бел. патрэбны як у мосце дзірка 'потребан као рупа у мосту', патрэбны як рыбе парасон 'потребан као риби кишобран' итд.

Модел „Ид. + Ид." који би се одликовао високим степеном идиоматичности, није се срео у нашој грађи.

Најпродуктивнији су у оба језика фразеологизми са нултим и другим степеном идиоматичности, у којима лексеме-референти и лексеме-еталони имају узуелна значења, пошто такви изрази представљају јасне и експлицитне слике. Такође је продуктивна група поређења са преносним значењем tertium comparationis због њихове високе експресивности.

Упоредна анализа идиоматичности српских и белоруских устаљених поређења (према наведеним групама) показала је да српску компаративну фразеологију одликује већи степен аутономности компоненти, односно мањи степен идиоматичности (семантичке спојивости компоненти), у поређењу са белоруском фразеологијом. Српска поређења чешће имају непроширену компаративну структуру (једна лексема у „десном" делу). Закључак о идиоматичности се подудара са подацима из наше кандидатске дисертације, где се упоређују фразеологизми са зоонимима у српском и белоруском језику и наводи се да је у белоруској фразелогији већи проценат идиоматских израза и немотивисаних обрта, док је код српских фразеологизама са зоонимима већа улога поређења.

У међујезичке разлике спада и то да је само за белоруска поређења карактеристичан тзв. „компаративни инструментал" који представља мисаону фигуру која се назива „метаморфозом": *сядзець <u>цвіком</u> у галаве* (досл. 'седети у глави као ексер') 'о мисли која мучи', *<u>ваўком</u> глядзець* (досл. 'гледати као вук') 'љутити се на некога', *кідаюца <u>асой</u> у вочы каму* (досл. 'јурити као оса у очи коме') 'неочекивано нападати и прекоревати некога' итд. Одсуство сличних конструкција у српском језику је вероватно повезано са ограниченим коришћењем инструментала именица као дела предиката уз глаголе *бити, постати, чинити се* и сл., у поређењу са белоруским и руским језиком: бел. *Ён стаў выкладчыкам* – срп. *Он је постао професор* и сл., упор. такође српске преводе песама А.Ахматове које садрже „метаморфозу": рус. „И слава <u>лебедью</u> плыла…" – срп. „Слава је <u>кô лабуд</u> пловила...", рус. „Когда лежит луна <u>ломтем</u> чарджуйской дыни…" – срп. „Кад лежи месец <u>кô скрајка</u> жуте диње..." (Ахматова 1997, 263–264).

5. Закључак

Устаљена поређења представљају посебну врсту фразеологизама, пре свега због двочланости њихове тематско-рематске структуре која указује да у поређењима долази до сближавања референта и еталона, али не и њиховог поистовећавања. Устаљена поређења чине својврсни фразеолошки континуум са више идиоматичних класа где се уочава динамика преласка јединица из једне класе у другу.

За српску фразеологију је карактеристична већа улога компаративних израза у поређењу са белоруском, као и мањи степен семантичке спојивости, што је повезано са таквим језичким појавама као што су већа аутономија лексема и веће лексичко варирање у оквиру српске фразеологије.

Кључне речи: устаљено поређење, компаративни фразеологизам, степен идиоматичности, (не)узуелно значење, структура, еталон.

ИЗВОРИ

І.Я. Лепешав, *Фразеалагічны словнік беларускай мовы*, т. 1–2, Мінск, 1993.
J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, 1982.
Речник српског књижевног језика, књ. 1–6, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, т. 1–6, Мінск, 1977–1984.

ЛИТЕРАТУРА

Античные теории 1996: *Античные теории языка и стиля*, Санкт-Петербург.
Аристотель 2000: Аристотель, *Риторика. Поэтика*, Москва.
Арутюнова 1979: Н.Д. Арутюнова, Языковая метафора (синтаксис и лексика), *Лингвистика и поэтика*, Москва, 147–173.
Ахматова 1997: А. Ахматова, *Песме, поеме и есеи*, Београд.
Веселовский 1989: А.Н. Веселовский, *Историческая поэтика*, Москва.
Долгова 2007: А.О. Долгова, *Грамматическая и лексико-семантическая структура устойчивых сравнений…*: Автореферат диссертации, Минск.
Мечковская 2005: Н.Б. Мечковская, Образная концептуализация градуально-количественных представлений в русской фразеологии, *Kognition, Sprache und Phraseologische / Paromiologische Graduierung*, Wiesbaden, 58–153.

Мокиенко 2003: В.М. Мокиенко, *Словарь сравнений русского языка*, Санкт-Петербург.

Потебня 1976: А.А. Потебня, Из лекций по теории словесности [1894], *Эстетика и поэтика*, Москва, 464–560.

Стојичић 1994: Ђ. Стојичић, *Cjaj разговора*: лексикон српских изрека, Горњи Милановац – Београд.

Янковскі 1973: Ф.М. Янковскі, *Беларускія народныя паравнанні*: кароткі слоўнік, Мінск.

Светлана Голяк

УСТОЙЧИВЫЕ СРАВНЕНИЯ В СЕРБСКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ В АСПЕКТЕ ИДИОМАТИЧНОСТИ

Резюме

Устойчивые сравнения представляют собой особый класс фразеологизмов, прежде всего благодаря двучленности их структуры, в которой различается „тема“ и „рема“, „основание сравнения“ и „эталон“. С учетом этого, классификация устойчивых сравнений в аспекте идиоматичности (семантической слитности) включает раздельный анализ частей сравнения. Данная классификация, проведенная на материале сербского и белорусского языков, выявила бóльшую роль компаративных конструкций и меньшую степень идиоматичности сербской фразеологии в сравнении с белорусской.

811.163.41'373.23

Гордана Јовановић
Београд

АНТРОПОНИМИЈСКИ МАТЕРИЈАЛ У *РЈЕЧНИКУ ИЗ КЊИЖЕВНИХ СТАРИНА СРПСКИХ* ЂУРЕ ДАНИЧИЋА

У свом знаменитом лексикографском делу „Рјечник из књижевних старина српских "Ђура Даничић је оставио и обиље важног антропонимијског материјала који се приказује и анализира у овом раду.

Даничићеви погледи кад је реч о „српским књижевним старинама" понешто су особени и излазе изван стандардних клишеа, који су у овом смислу шири, него што је то био аутор и састављач Рјечника. Ово значајно и изузетно лексикографско дело, и поред примедби које му се могу ставити, као и свакоме раду, заслужује несумњиво признање. Пре свега због огромног труда уложеног у његово писање и састављање, а посебност његовог садржаја условљена је Даничићевим научним ставовима о несумњивом примату изворних текстова писаних на народном језику у односу на преводну књижевност и богослужбене текстове, који, према његовом мишљењу, припадају другом и другачијем корпусу.[1] Овакав став се без тешкоћа може бранити и чињеница је да он приказује аутентични, изворни српски језички материјал коме није била потребна никаква фонетско-фонолошка и морфолошка адаптација, а поготову не семантичко осмишљавање и преосмишљавање.

У писму Фрањи Рачком од 13. децембра 1875.г., говорећи о изворима за будући *Рјечник хрватскога или српскога језика,* Даничић каже: „Ја мислим да би у рјечник који академија приправља ваљало узети и ријечи из мога рјечника, али требаће бирати само оне које су народне или, другим ријечима, које не припадају старој словенској литератури."[2] Сагласно оваквом ставу у

[1] В. о овоме: Г. Јовановић, *Ђура Даничић, Рјечник из књижевних старина српских – дело непролазне лексикографске вредности,* Шездесет година Института за српски језик САНУ, Зборник радова I, Београд 2007, стр. 293-297. као и напомене које се односе на коришћену литературу.

[2] *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђ. Даничић, У Биограду 1864; Фототипско издање „Вука Караџића", Ђ. Трифуновић, *О Даничићевом Рјечнику из књижевних старина српских*.

његовом Рјечнику нема, на пример, библијских имена, али опширна грађа од преко 16 хиљада речи даје обиље антропонимијских података; ту су српска, грчка, турска, немачка имена и презимена (или су то антропонимијски придевци, проепоними), имена историјских личности, имена Влаха, калуђера, себара итд. Треба истаћи да је Даничић користио грађу само из штампаних српских извора. Тих објављених изворника у његово време било је само неколико и нису увек били поуздани у смислу тачности, што Даничић не пропушта да напомене уз поједине одреднице.

Користећи често овај драгоцени речник у својим радовима, одлучила сам да покажем, на изабраним, сондажним, примерима, какав је то антропонимијски материјал приказан у Даничићевом делу, шта он представља за нас у језичком, у историјском, у социолингвистичком смислу и како га Даничић квалификује. Ево неких мојих запажања:

– Од библијских (хришћанских) имена наводе се само она која су лична имена владара или неких других личности који се јављају у изворима, нпр. alekxsa, Alexius. У овом србизованом лику наводи се име византијског цара Алексија Комнина (Дан I ,7), али се јавља и у облику alekxsi5 (Дан I, 8). Међутим, у Дечанским хрисовуљама није забележено име *Алекса* ни у једној варијанти.[3]
– Имеanxdrei, Andreasиanxdr\i (ДанI,11)самноштвомизведеница, нпр. хипокористици типа: anxdre (-ete) (Дан I ,11; I ,11, 12); изведенице са суф. -a[x, -ou[xko: anxdre4[x, anxdrou[xko (Дан I, 11, 12); ликови: anxdre4, anxdr\4 (Дан I ,11). У Дечанским хрисовуљама јавља се ово име, али у западнијем ареалу – носе га Арбанаси а јавља се и у горњем Полимљу; сасвим је ретко у Метохији, док код Влаха уопште није забележено.[4]
– Веома су фреквентне изведенице од имена *Иван:* iwani[x (са много потврда; носи га, на пример, један властелин босанског краља Дабише 1393. г.; ово је име и сина великог војводе Радосава Павловића 1433. г. (Дан I, 389)). Даничић напомиње да овог Иваниша: „... пишу... и презименом по дједу *Павловић*.“ Ово би требало протумаачити као доказ да се већ устаљују презимена као наследни образац и да овај Иваниш има презиме *Павловић*, по своме деди, а не само антропонимијски придевак по очевом имену, који би гласио *Радосаљић* (или *Радосављевић*); следе: iwani[xko, iwanxko (Дан I, 390; ЗХР, 221), iwo5 (Дан I, 390), iwxko (Дан I, 390; ЗХР, 221) iwx`inx, wani[x (ум. iwani[x) (Дан I, 102; ЗХР, 221).
– Варијанта *Јован* такође се јавља у овом речнику, али према потврдама њу носе пре свега хришћански светитељи, црквена лица, али се јавља и код световњака: ioanx, iowanx, Joannes: i/wana krxstitela, i/ana pr\dte`e, sweti i/wanx; између 1293. и 1302. г. тројица владика носе ово име, одн. j/anx; властела: деспот

[3] М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983, стр.156.
[4] Г. Јовановић, *Дистрибуција хришћанских имена на поседима Дечанског властелинства*, Ономатолошки прилози XII, Београд 1996, стр.10.

joanx ugle[a (1369.г.), деспот j/anx draga[x (1377. г.), деспота Стефана протовестијар j/wanx, син деспота Стефана Бранковића и деспотице Ангелине i/wanx (1467-1502. г.), пише се и j/anx despotx (Дан I, 412, 413). Већа експанзија ове варијанте бележи се у околини Београда у XVI веку као и у сливу Белог Дрима.[5] Јавља се и у области Бранковића из 1455. г. У Горњој Метохији бележи се велики удео варијанте *Јован* такође у XV в. У Дечанским хрисовуљама уопште се не бележи. Идући према западу основа *Јов-* је све ређа и у изразитој експанзији је основа *Ив-* (ЗХР, 112-114; 220).

– И име *Никола* прилично је заступљено у различитим ликовима: mikoulinowiẅ 1466.г.; кнез maro5 mik;linowiẅ (презиме или *патронимијски придевак* ?)[6] . По свој прилици је Дубровчанин (Дан II, 61); mikoulica, dem. Nikolaus. Јавља се код дубровачке породице *Печењежић* (pe`en\viẅ pi`inoviẅ). Овај Микулица јавља се у неким изворима и као nik;lica (Дан II, 300).
– У Дубровнику се бележи и презиме (патронимијски придевак ?) witiЇ (miladinx); око 1406. г. бележи се и патронимијски придевак (?) witanowiẅ које носе два брата *Налко* и *Лукша* (Дан I, 116); хипокористик witxko (Дан II, 117). Све ове творбе имају у основи или хришћанско име Вит, Vitus, или је то дериват од слов. *Витослав*.[7]
– Semxkowiẅ ,simxkowiẅ ; (simxko хипокористик од Symeon). Ова презимена (антропонимијски придевци ?) носе два дубровачка племића Мароје и Никша. У лику *Семковић* јавља се уз име војводе Ивка, властелина босанског краља Стефана Остоје (Дан III, 105, III, 111).
– srxђewiẅ (rado5), човек херцега Стјепана; од имена srxђx, Sergius.
– Бележе се и друга имена несловенског порекла, позајмљена из разних страних језика; на пример име bale је хипокористик од *Балдовин (Baldvin)* или од имена *Братослав* (*?-Г.Ј.)*, *Балослав*, а могуће је да је то влашки облик словенског имена b\le (РИ, 25); јавља се и патронимик balenowikx (Дан I ,23); у нахији Благај /Херцеговина/ забележено је под годином 1477. име baleta (ЗХР, 333); бележи се и у Сврљигу 1478/81 у хипокористичким ликовима *Бала, Балко* и

[5] Г. Јовановић, *Хришћанска имена у околини Београда почетком XVI века*, Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja – LXX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 13, Sarajevo 1985, стр.207-216.

[6] М. Пешикан употребљава термин *очинство*; М. Грковић употребљава термин *патронимик* или *проепоним*; П. Шимуновић употребљава синтагму *патронимички придјевак* уз објашњење да: „Ti pridjevci označuju filijaciju po neposrednom pretku“ (Шим 283). У свом раду употребљавам, за П. Шимуновићем, синтагму *патронимијски придевак*.

[7] M. Malec, *Imiona chrześcijańskie w średniowiecznej Polsce*, PANU, Instytut Języka Polskiego, Kraków 1994, стр. 10.

Белко<Б\лко (ЗХР, 342); савремено презиме *Бален* је свођење патронимичког презимена *Баленовић* на лично име. (Шим, 86).

– Патронимик alxtomanowiѣ ; спомиње се wani[x alxtomanowiѣ као унук деспота Ваниша и синовац кнеза Лазара (Дан I, 9); у Дечанским хрисовуљама III једном је забележено име *Алтоман* (ЗХР, 346). Могуће је да потиче од герм. Altman (РИ, 23). Наводи се и хипокористик *Алто* (од *Алтоман* ?) са једном потврдом из Затарја из 1477.г. (ЗХР, 334).
– Име *Балша* могло је настати од исте основе као *Балан, Балин, Балко*; упућује се и на германско име Baldvin, а могуће је да потиче од слов. имена *Братослав*,(?-Г.Ј.) *Балослав* (одн. *Б\лослав*) (РИ, 25, 26). Код Даничића је доста потврда овога имена, али оно се јавља само међу владарима и властелом. Тако се, рецимо, звао син Јелене, кћери кнеза Лазара, и господара Зете Ђурђа Страцимировића (Дан I, 24). У РИ наведен је само патронимијски придевак (?) balx[ikx.

Опус словенских имена и антропонимијских придевака од словенских основа много је шири и, рекло би се, занимљивији. Извори које Даничић користи несумњиво потврђују да је словенски именослов и даље много учесталији него несловенски. Могло би се рећи да потврде из Дубровника указују на много већи утицај хришћанских имена у западној варијанти.

Из обиља материјала који доноси овај речник, а који сам изабрала за ову прилику, наводим следеће податке:

– Посведочено је једночлано име milx (Дан II, 68);
– Од ове основе посведочено је више изведеница грађених различитим суфиксима: milatx (Дан II, 62), milatko (Дан II, 62), mile (Дан II, 62), mileta (Дан II, 62) mile[a (Дан II, 63), mile[x (Дан II ,63);
– Ова основа послужила је и за грађење двочланих имена и патронимика типа: milobratiѣ (pr\bislawx) (Дан II, 63), milobratx (Дан II, 63), milxbrat (Дан II, 68), milxgostx (Дан II, 68), milkowiѣ (dabiviwx) (Дан II ,68); и у Ваљеву, у време деспота Стефана, живео је трговац g1ra milxkowiѣ (Дан II, 68);
– ozrihxniїi , племе у Црној Гори; бележе се имена: ozrilo, ozrislawx, ozrisalx (пос. прид.) ozro5, ozrisaliѣ (патронимијски придевак ?) (Дан II, 211). Даничић сматра да се са пуно вероватноће може претпоставити и име ozrihxna. У Дечанским хрисовуљама потврђена су имена: *Озрило, Озриња, Озрислав, Озроје, Озројевић* (патронимијски придевак ?), Озр\н (ДХ, 199). Предлошка образовања (у овом случају о + zъrěti) посведочена су и у другим словенским језицима, на пример у старопољском : *O-stasz, O-strzesz, Ob-ję+ sław* (стсл. о, обѢ „около, близу“)[8]. Сва

[8] W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, I Onomastyka, Wrocław-Kraków 1958, стр.64.

наведена имена овога типа М. Грковић изводи од основе сложеног имена *Озрислав*. (РИ, 139, 140). Такође предлошка образовања типа: pribisawx pribisaliï̈k pribislawiï̈k pribislawx pribo5 (РИ, 146,147; ДХ, 197) итд. имају своју паралелу по словенским језицима: у овом случају опет дајем пример из старопољског (и савременог пољског језика) који у својим ономастичким радовима о прасловенским именима наводи и знаменити пољски ономастичар Витолд Ташицки, а то је име *Przybysław*.[9]

– Скрећу на себе пажњу прилично бројна партиципска образовања која једва да су се сачувала у савременом именослову, нпр.:
– out\[enowiï̈k (име или патронимички придевак ?; Дан III, 395); ut\[enx (ДХ, 209; РИ, 184), hwal5nx (Дан III, 410; ДХ и РИ немају), hran5nx (hran\nx) (Дан III, 427; ДХ, 210; РИ, 190).
– Занимљиво је да се од основе grxdx- граде лична имена која се бележе углавном код Влаха: grxdanx, grxdowiЇx, grxdo[x, grxdousx (Дан II, 214; ова основа бележи се и у ДХ, 170 и у РИ, 69; *у Општем прегледу карактеристичних имена и основа* у ЗХР (стр.128) М. Пешикан уопште не бележи ову основу). Даничић наводи, на пример, презиме grxdanacx (dragiЇx grxdanacx) 1435. г., а носилац овог презимена није Влах; то није ни grdomilx, казнац босанског великог бана Матије (Дан I, 214).

Наводим и неке именословне појединости које су занимљиве у смислу компарације по појединим српским зонама као и у односу на време у коме се јављају.

– Само код Даничића јавља се име kakxm;vx; то име носи властелин великог босанског бана Матије (могуће да је настало од зам. kakx + mouvx којом би се изражавало неко својство или особина или од прил. kako + mouvx којим се „истиче дивљење и усхићење: колико...“[10]
– Име *Божидар* уопште се не јавља у Дечанским хрисовуљама, али је у турским дефтерима изузетно често (597 потврда) и спада у најчешћа имена, а заступљено је и у зетско-хумско-рашкој области (ЗХР, 121); Код Даничића је добро потврђено (Дан I, 62);
– Име *Дабижив* је једно од два сачувана трочлана имена (друго је *Дабислав*) у српском језику (ДХ, 45); веома је добро потврђено у зетско-хумско-рашкој области (281 потврда) и чешће је у јужним него у севернијим пределима; најчешће је на југозападу у Црмници, а на југоистоку у Сиринићу (ЗХР, 128). Код Даничића има доста потврда. Носи га и син деспота Јована Оливера, истакнуте личности из времена цара Душана (Дан 253, I). У Дечанским хрисовуљама од њега се граде многи хипокористици (ДХ, 45).

[9] Нав. дело, стр.64.

[10] *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. друга, стр.630-631, Нови Сад, Загреб 1967.

– Име *Дејан* има 60 потврда у зетско-хумско-рашкој области и знатно је чешће на истоку, док га у области старе Црне Горе уопште нема. Интересантно је да је у Подримљу продрло и међу Арбанасе (ЗХР, 384). Код Даничића јавља се у лику d \ 4nx. Према Даничићу јавља се у вишим круговима; то име носи војвода *Дејан* у време краља Стефана Дечанског, који постаје севастократор у време цара Душана и логофет је цару Урошу (Дан I, 329); био је и у Срему неки *Дејан Ратковић* 1414. г. Име је потврђено и у Дечанским хрисовуљама као и патронимички придевак *Дејановић* и хипокористик *Дејко* (ДХ, 171).
– Име *Милош* потврђено је у зетско-хумско-рашкој области 152 пута; слабо је заступљено у Полимљу, а најчешће је у рашкој области; у Дечанским хрисовуљама је једно од најчешћих имена (ЗХР 134-135); Код Даничића је веома добро потврђено: на првом је месту ставилац *Милош* у време краља Стефана Дечанског (Дан II, 67), а онда се јавља као име уз многе патронимијске придевке: *Милош Братослаљић, Милош Марковић, Милош Прибислаљић* итд. (Дан II, 67).
– Име *Оливер* у Дечанским хрисовуљама уопште није посведочено, али се касније изузетно шири и у зетско-хумско-рашкој области има 228 потврда. М. Пешикан сматра да је на популарност овог имена пре утицао неки јунак из народног фолклора, нпр. деспот Јован Оливер, него средњовековни еп о Роланду (ЗХР, 136); М. Грковић тврди да се име *Орланд* бележи у призренском крају у лику orxlanda (РИ, 12, 140). Код Даничића потврда овог имена везана је за деспота *Јована Оливера,* који је зидао цркву у Леснову 1341. г. И његов син се звао *Оливер*. Изгледа да је име било заступљено у вишим друштвеним круговима (Дан II, 214, 215).

Питање настанка презимена као наследног и непроменљивог члана именске формуле истакнути и цењени хрватски ономастичар Петар Шимуновић везује за феудално доба „kad se porodica organizira kao krvna i proizvodna jedinica, uključena u stalež povlaštenih ili u stalež potlačenih. I tu se staleži razlikuju po prezimenima. Plemićima su ona bila poglavito potrebna zato da osiguraju nasljedna prava, da baštine ugled, položaj i imetak...“ (Шим,14, 15). П. Шимуновић такође наводи да су се презимена у Хрвата пре усталила, али да их ни код њих није било пре XII века, а код Срба и Црногораца тек у XIX веку (Шим, 144, 284). М. Грковић изражава недоумицу: да ли одређивање по месту порекла, нпр. *Захарије Алтињанин,* означава само порекло Захаријино „или је већ настајало презиме слично многим савременим презименима: *Фочак, Белегишанин, Гардиновчанин* итд.“ (ДХ, 101). Важна је и напомена М. Грковић коју даје уз патронимике на –ић; наиме, каже она да: „Има доста примера прерастања патронима у ознаку задруге или рода, чиме се приближава функцији презимена“ (ДХ, 102, 103). Могло би се рећи да питање настанка презимена у Срба српски ономастичари нису убројали у своје приоритете, А

не треба ни говорити колико је оно важно са историјског, националног, социолигвистичког или етнолингвистичког становишта. Узгредна запажања и претпоставке нису довољне нити убедљиве да се до неког правог закључка дође.[11] Даничић се, такав је утисак, и по свој прилици тачан, није специјално бавио овим питањем.

Можда је ситуација нешто јаснија кад је реч о дубровачким властеоским породицама. Тако, на пример, под одредницом bene[iẍ он каже да је то *презиме* дубровачке властеоске породице и да то презиме потиче од имена Benedictus (Дан I, 35), што потврђује и П. Шимуновић (Шим, 138). Исти је случај са одредницом menx`etiẍ. Поред ње Даничић наводи да је то *презиме* дубровачке племићке породице и дају се имена многих њених чланова. Презиме се изводи од лат. Dominicus (в. о овоме Шим , 146).

Своје излагање завршила бих тврдњом да је богата антропонимијска грађа коју Ђ. Даничић наводи у свом речнику изузетно важна за даља истраживања везана за антропонимију – веома значајан сегмент ономастичке науке. Поред, наравно, *Рјечника хрватскога или српскога језика*, поред опширних и драгоцених студија М. Пешикана, М. Грковић и других имамо већ сасвим респектабилан корпус на основу кога можемо изучавати српску средњовековну антропонимију и решавати (и решити) нека отворена питања као што је, рецимо, питање времена настанка презимена у Срба.

Кључне речи: Ђура Даничић, Рјечник из књижевних старина српских, антропонимија.

СКРАЋЕНИЦЕ

Дан – *Рјечник из књижевних старина српских*, написао Ђ. Даничић, У Биограду 1863; фототипско издање „Вука Караџића“, Београд (?)

ДХ – М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад 1983.

ЗХР – М. Пешикан, *Зетско-хумско-рашка имена на почетку турског доба*, САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за ономастику, Београд 1984.

РИ – М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд 1986.

Шим – P. Šimunović, *Naša prezimena, porijeklo – značenje – rasprostranjenost*, Zagreb 1985.

---

[11] Има подоста литературе о српској властеоској породици Белмужевића. *Белмужевић* је несумњиво презиме и сигурно да они нису били једини међу српским племством који су имали наследну породичну ознаку. Даничић спомиње сина великог војводе Радосава Павловића 1433. г. чије је име Иваниш и каже за њега да га „...пишу... и презименом по дједу *Павловић*“ (Дан 389, I). Зар то већ није презиме, макар и у зачетку?

Gordana Jovanović

ANTHROPONIMY MATERIAL IN *DICTIONARY OF THE SERBIAN OLDER LITERATURE* FROM ĐURO DANIČIĆ

Summary

This valuable lexicography work of our famous philologist Đuro Daničić is multi-leveled in lexical sense. We took anthroponimy material which is very rich and various for this paper; it includes personal names, inception of future surnames, nicknames etc. We pointed out that it is necessary for Serbian science to pay more attention to the genesis of Serbian surnames for what this dictionary gives a lot of material.

811.163.41(091)

Љиљана Суботић
Нови Сад

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ (ДВЕ ПАРАДИГМЕ – ПАРАЛЕЛА*)

Доситеј и Стојковић међусобно су се дубоко поштовали али сусретали ретко, а сачувано је само једно Доситејево писмо упућено његовом тридесетак година млађем савременику и сатруднику. „Рода свог просветитељи“, Доситеј и Атанасије Стојковић, ревносно су писали и објављивали књиге чији је циљ био образовање рода свог. И док Доситеј искорачује из свог 18. века, напушта диглосију и изричит је да у веку када се сви народи „силе свој дијалекат у совршенство довести“ треба писати језиком који народ разуме да „кад учени људи мисли своје на општему целога народа језику пишу, онда просвештеније разума и свет ученија[...] простире се и достиже и до сељана, преподавајући се најпростијем народу и чобаном само ако знаду читати“ и у свим својим делима, без обзира на тему о којој пише, пише идиомом у чијој је основици српски језички систем. Стојковић, иако од Доситеја три деценије млађи, у својим текстовима још увек није напустио диглосију. И управо однос према језику којим треба писати своје текстове разликује Доситеја и Стојковића. Стојковић – иако истиче потребу науке и просвећивања као један од најважнијих чинилаца општег напретка и добробити народа, остаје у суштини на класицистичким позицијама, тачније на позицијама диглосије. А то значи, тип језика у неком тексту условљен је тематиком тог текста и његовом наменом. Језик Стојковићевих дела није још добио свеобухватни опис. Ипак, и само фрагментарни увид у његове текстове потврђује дијагнозу да Атанасије Стојковић ни у погледу језика ни у погледима на језик није доситејевац.

Савременици, Доситеј Обрадовић (Чаково: 1742/43 – Београд: 1811) и тридесетак година од њега млађи Атанасије Стојковић (Рума: 1773 – Харков: 1832), међусобно су се дубоко поштовали и уважавали. Старији, Доситеј, покровитељски и поносан на свог младог и успешног сународника пише му из Трста 23. августа 1802. године у писму којим одговора поводом добијене друге књиге Стојковићеве *Физике*, а које је заправо и једино у целини сачувано Доситејево писмо Стојковићу:

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту *Историја српског језика* који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

„Љубезни мој Стојковичу! Здравствуј и радуј се! […] Мужај сја, рода свога преосветитељу и, кад ти је промисал названије Стојковича дао, стој убо, стој непоколебим у твојем блаженом и свету полезном претпријатију и презирај неке надуте малености које, за собом, никаква не остављају трага.

А како би могао о чему другом и помислити кад само бациш поглед на толике грације, од којих су перве историја и географија, које ти умилно руке простиру и моле те да их с философијом украсиш и Сербији и Босни покажеш (не мари да нам се ко и посмехне); но оне ће то требовати. Али куд сам се ја део? Што ће добру коњу бич и мамузе? Но прости нашој дружеској сујетици: свак би рад да совјет[1] даје а и Ви сте не мало криви што се ја поносим“ (Маринковић 1961: 268-9).

И Стојковић је дубоко поштовао Доситеја. Тако је, у знак љубави и дубоког поштовања и дивљења према Доситеју, сведочи Соларић у предговору *Мезимца*, Стојковић, док је боравио у Бечу 1801. године, а у којем је тада живео Доситеј, поручио код сликара Стефана Суботића Доситејев портрет. Тај портрет је у бакру изрезао Венцел Енгелман.[2] Портрет се, међутим, није допао Павлу Соларићу који бележи: „Изображеније то, пређе свега, не изражује с истоветном точностију ни сами неки суштаствени почертака подлиникова лица […]; даје му зверски взор, протеже му врат и сами стас и показује – ниског покрупног Доситеја – као високу неку огромну људину“ (Соларић: *Мезимац г. Доситеја Обрадовича.* 1818: 20-21; наведено према Маринковић 1961: 581-2).

Између Доситеја и Атанасија Стојковића свакако је морала постојати преписка. Међутим, и Доситејевих писама сачувало се изузетно мало, а у Мариђевом попису сачуваних Стојковићевих писама, нажалост, нема ниједног сведочанства о писму упућеном баш Доситеју (Светислав Мариђ 1954: 176-177).[3] У том Мариђевом попису нема ни писама Доситејевих, упућених Стојковићу. Горе је наведен део из писма које је у целини објавио Боривоје Маринковић 1961. године у *Сабраним делима* Доситеја Обрадовића. Маринковић ту наводи да постоји и фрагмент који припада неком Доситејевом писму Атанасију Стојковићу које није сачувано, а који Маринковић штампа по тексту „који је публиковао Андра Гавриловић у чланку *Доситије у Трсту 1802–1806*“ (Маринковић 1961: 448).

---

[1] Б. Маринковића овај славенизам, као што видимо, даје у рускословенском лику, што потврђује и аутограф писма (Маринковић 1961а: 20) за разлику од српског облика <савет>, како је то пренела М. Д. Стефановић, приређивач Доситејевих „песама, писама и докумената“ у књизи истог имена коју је у оквиру шесте књиге Сабраних дела Доситеја Обрадовића објавила Задужбина Доситеја Обрадовића 2008. г. (Стефановић 2008: 63-4, 178). Маринковић, међутим, тај облик у „Преписима писама“ у истој књизи, транскрибује као <совет>, дакле, без тзв. рускословенског јекавизма (Маринковић 1961а: 54). Доситеј је, међутим, у свом писму у овој лексеми употребио графему „јат“ што даје за право да се овај облик транскрибује као <совјет>.

[2] „Соларић, наиме, у предговору Мезимца пише да је Стојковић у Бечу, 1801 године, где је живео Доситеј, поручио код сликара Стефана Суботића Доситејев портре који је резао у бакру Венцел Енгелман, али овај портре није се допао Доситејевим поштоваоцима“ (Радонић 1953: 130).

[3] Стојковићева преписка уопште је слабо сачувана. Пронађено је тек неколико његових писама (Вуксан 1935: 86).

И у обимној литератури, како о Доситеју, тако и о Атанасију Стојковићу, могу се наћи само две натукнице да су се њих двојица икада срели. На њиховим честим путешествијима и дугим странствовањима изгледа да су им се стазе ретко укрштале. Јован Радонић, у студији о Атанасију Стојковићу бележи да се Стојковић „бавио у Бечу у јулу 1797 на путу за Гетинген, те је лако могуће да се већ тада упознао с Доситејем Обрадовићем који је од 1789 – 1802 живео у Бечу“ (Радонић 1953: 106).[4] На другом месту, у истом тексту, Радонић – покушавајући да одгонетне зашто је Стојковић 1803. године одабрао да у Русију, у Харков, где је прихваћен за професора физике на новооснованом универзитету, путује преко Трста, закључује да је „Атанасије Стојковић, на путу за Русију преко Трста, желео да се састане са Доситејем Обрадовићем који се из Беча преселио у Трст 1802. године“ (Радонић 1953: 130).[5] Међутим, „Стојковић се већ раније упознао са Доситејем у Бечу (каже Радонић) и с њиме одржавао везе […] Лако је могуће да је Стојковић, по доштампавању друге књиге Физике, и због тога отишао до Трста, па је одатле, заједно с Доситејем, прешао у Италију, у Падову, где се упознао са младим Павлом Соларићем, писцем ‘Земљеописанија’ и издавачем Доситејева Мезимца“ (Радонић 1953: 130). О овом догађају Павић (1979: 28), говорећи о расутим средиштима културног, просветног и књижевног живота српског народа, „на једном простору неколико пута већем од територије на којој су Срби тада живели“ и у којем је „српски народ [...] живео раздељен границама између моћних и међу собом непријатељски постављених сила; између аустријске и турске империје“ забележио је како је у том разуђеном простору „најудаљенија тачка на западу […] Падова, а ту, у Падови су се 1803. године, уочи избијања српске револуције, састали […] Доситеј и Атанасије Стојковић“. Ево како о том сусрету одушевљено пише песник Павле Соларић, код

[4] Упореди напомену 2 у којој се, у цитату који наводим, имплицира да је Стојковић 1801. године такође био у Бечу, где је могао срести Доситеја.

[5] М. Д. Стефановић у коментарима уз Доситејево писмо упућено Стојковићу, међутим, наводи, позивајући се на Бељајеву (Беляева 1989: 82), да „У време кад му Доситеј упућује ово писмо, Стојковић је професор на Универзитету у Харкову. Касније је Стојковић стигао у Трст, срео се са Доситејем, потом су заједно отпутовали до Падове, у посету Павлу Соларићу“ (Стефановић 2008: 179), што не може бити случај јер је универзитет у Харкову основан тек 17. јануара 1803. г. Уредбом цара Александра I, када су основана три нова руска универзитета: у Харкову, у Казану и Петровграду (Радонић 1953: 121), а Доситејево писмо Стојковићу носи датум од 23. августа 1802. г. Дакле, у августу 1802. године Стојковић још није могао бити професор Харковског универзитета јер тај универзитет још није био ни основан, а Стојковић од 1800. до 4. децембра 1802. године – када последњи пут пише митрополиту Стратимировићу, покушава да се замонаши и буде произведен за архимадрита (уп. такође, Радонић 1953: 112-3). Пут у Русију предузеће Стојковић тек 1803. године пошто му је Стратимировић 8. марта исте године одговорио „да не може одредити време када би могао Стојковић произведен бити за архимадрита“ и „ када је поч. новембра 1803, изабран био за редовног професора Физике на новооснованом Харковском универзитету […] Стојковић је доспео у нову узаврелу руску средину 1804“ (Радонић 1953: 109, 113, 126). Међутим, Бељајева у наведеној књизи нигде не тврди да је Стојковић у време кад му је Доситеј упутио писмо (23. август 1802.г.) био већ професор на Универзитету у Харкову. Она, наиме, експлицитно каже: „В 1803 г. Стойкович был избран профессором физики Харьковского университета и переехал в Россию [...] В письме Стойковичу от 1802 г. По поводу полученной от него ‘Физики’ Обрадович назвал его ‘рода своего просветителем’. По пути в Россию Стойкович, большой почитатель Обрадовича, заезжал к нему в Триест. Отсюда они совершили поездку в Падую к Соларичу“ (Беляева 1989: 82).

кога је овај састанак био одржан: „Тајна вечеро Тројице на крајњем иза свију жилишћа славенских западу! ... Ми смо о человекољубију највише онде собеседили, све относително к превозљубљеним једноплемеником нашим; и ја сам се отада дерзнуо славној, по могућству мојем, подражавати двојици“ (Радонић 1953: 130). Јован Радоњић уз ово коментарише да „Соларић, као што се види, ставља Стојковића на равну ногу с Доситејем, а Доситеј, такође, у чланку ‘О учењу историје’ истиче Стојковића у први ред тадашњих наших учених људи“ (Радонић 1953: 130).

Колико је Атанасије Стојковић високо ценио Доситеја сведочи и његово писмо 1815. године, „на латинском језику писано [Лукијану] Мушицком уз савремени превод,“ о којем нас обавештава Димитрије Руварац (Руварац 1929: 100-101) у тексту „Испуњено пророчанство Атанасија Стојковића“ истичући да је Стојковић још 1815. предсказао да ће српска омладина положити остатке Доситејеве у метални сандук „воспоминанија ради“: „Блажен Обрадовић којего прах лежит на сербској страње, будет времја, когда ископав кости јего благороднаја сербскаја јуност, воспоет јему побједнују пјесн и сохранит остатке јего во сосудје металном, кажди показиват будет дља во спомененија сердец јеја к љубви к отечеству“ (Руварац 1929: 100-101).

Несумњив је био Доситејев утицај на овог, тридесетак година, млађег му савременика. Повезивала их је и судбина несуђених свештеника. Доситеј је добровољно напустио својом вољом одабрано монаштво, а Стојковић није имао стрпљења да сачека позицију архимадрита коју је желео после добијања доктората из филозофије у Гетингену. „Стојковић је у току штампања прве књиге Физике предузео кораке да се покалуђери. У ту сврху писао је он епископима у жељи да се то његово питање реши што пре. Међу првима заинтересовао се за њега арадски епископ Павле Авакумовић, па се о њему распитивао у митропилита Стратимировића. Темпераментни епископ бачки Јован Јовановић писао је, 13 фебруара 1800, митрополиту и предложио да се Стојковић замонаши и одмах произведе за архимадрита манастира Ковиља као заменик старом и болешљивом историку, архимадриту Јована Рајићу. Митрополит Стратимировић био је одлучно против тога иако је и сам, замонашен 25 марта 1784, произведен био за крушедолског архимадрита већ 18 августа исте године. 17 јуна 1801 упутио је Стојковић из Будима молбу Синоду ради ступања у монашки ред. Ова молба веома је важна и занимљива, јер добро карактерише Стојковића. Учио је, пише он, толике године да би могао бити од користи народу. Он, даље, истиче да је за девет месеци свршио свих шест латинских школа до философије. За време учења био је одличан у свима предметима. На Универзитету у Гетингену ‘тако с Музами опходил, јако јему и доктором философии постати. Здје примјечанија достојно јест, јако сије в историји серпскаго рода перви пример јест’. Природњачко друштво у Јени изабрало га је за свога правога члана, а у том Ученом друштву су највећи светски научници. Он говори немачки, латински, француски, италијански, енглески, нешто грчки и мађарски и скоро све словенске дијалекте. Главне животне принципе изложио је он у два своја списа Кандору и Аристиду. Он много полаже на Физику, написану ‘на простом језику својему за љубими

род свој', а намеран је да напише још више таквих опште корисних дела. […] При крају молбе он додаје још и ово 'да он Роду својему, до днес всјуду, ученијем и правами својими величајшују чест сотворити трудилсја јест'. На ову представку Стојковића одговорио је митрополит, 17 августа 1801, да он нема ништа против Стојковићева монашења, само Стојковић, по уобичајеној пракси, мора прво бити искушеник, па даље постепено напредовати.

Неко време о овом се није говорило. […] Стојковић је о тој ствари последњи пут писао митрополиту 4 децембра 1802: 'Ја би желио знати времја произведенија мојего во Архимадрита ... Ако ово не може бити, то ја истина с великоју жалостију от намеренија онаго отступити морам, које је мене полчетверта лета оживљавало и којему сам ја велику част шчастија мојего жертвовао'. У писму од 8 марта 1803 митрополит је одговорио Стојковићу да не може одредити време када би могао Стојковић произведен бити за архимадрита" (Радонић 1953: 112-3).

Пошто митрополит Стратимировић није удовољио његовој молби да га одмах произведе у архимадрита, Стојковић се одлучио за универзитетску каријеру у далекој Русији. У Харкову, где се оснивао нови универзитет, изабран је за редовног професора физике (1804) а убрзо и за ректора и то у два мандата: 1807-1808. и 1811-1813. „Сматран је не толико оригиналним научником, него више вештим компилатором. Написао је уџбеник Физике за гимназије и зарадио добре паре. Далеко од тога да је био сређен и уравнотежен научник, него више добар говорник који је умео да утиче на своју средину. Његовим настојањем професори Универзитета основали су у Харкову Учено друштво са два одсека: природњачко-математичким и филолошко-историским" (Радонић 1953: 123-4). Стојковић у Русији остаје до своје смрти 1832. године.

Павић, међутим, истиче да је Атанасије Стојковић један од најбољих песника српског класицизма. „Плодан и разноврстан дух, песник, романсијер, научник, природњак, преводилац *Новог завета*, Атанасије Стојковић је сматран уз Доситеја и Соларића једним од 'свете тројице' српске књижевности на граници два века (Павић 1979: 116). Сасвим у духу Доситејевих идеја, на чију иницијативу је написао своју Физику у три части „простим језиком списану за род Славено – серпски" (Будим I – III, 1801, 1802, 1803) и у њој је испољио своју просветитељску идеологију, што се очитује и у његовом првенцу *Кандору* из1800. године, али за разлику од *Физике*, *Кандор*, исписује Стојковић у предговору: „Что јазика касајетсја, славјанскому сљедовати не могох, ибо више чтецев находјатсја того невједушчих; серпски со всјем просто писати не хотјех: мњу да овим начином и једној и другој страни удовлесотворих" (*Кандор* 24). Кандор је, дакле, написан потпуно оригиналним аутентичним и посебним само Стојковићу својственим типом славеносрпског језика (уп. такође, Maier 1986)..

Управо у односу према језику Доситеј и Стојковић се највише и разликују. Док Доситеј искорачује из свог времена, напушта диглосију и изричит је да у веку када се сви народи „силе свој дијалекат у совршенство довести" и „кад учени људи мисли своје на општему целога народа језику пишу, онда просвештеније разума и свет ученија не остаје само при онима који разумева-

ју стари књижевни језик, но простире се и достиже и до сељана, преподавајући се најпростијем народу и чобаном само ако знаду читати“ треба писати језиком који народ разуме, и у свим својим делима, без обзира на тему о којој пише, пише идиомом у чијој је основици српски језички систем.

Пре Доситеја било је аутора који су у својим текстовима, спорадично писали језиком у чијој је основици био вернакулар, и управо та чињеница, да је током 18. века у Војводини живи органиски говор добио и писану форму може се сматрати почетком развоја у правцу стварања модерног књижевног језика.[6]

Књижевнојезички идиом који су проучаваоци овог периода развоја нашег књижевног језика „већином посматрали као српски са нешто задржаних, готово искључиво лексичких, црквенославизама и русизама“, а којим је доследном писао Доситеј (пре њега, да споменем само неке – и Орфелин и Рајић у неким својим делима, али и Венцловић у својим проповедима) разликовао се од славеносрпског, јер је овај први „заиста мешовит језик, у којем се такозвани славенизми јављају на свим нивоима језичке структуре […] док је други у начелу народни језик допуњен славенизмима у горњем лексичком слоју, дакле тамо где се није могло без њих“ (Ивић 1990: 7). Доситеј, кога је и Вук, у својој *Писменици* (1814: 2-3) означио као „првог списатеља српског [који је почео] прије 30 година просто српски писати и печатати, и друге учене Србље ободравати да и они њему последују“, с правом се сматра родоначелником[7] идеје о новом српском књижевном језику којег су поштовали и на кога су се угледали и вуковци и они који се нису у свему слагали са Вуком, војвођански писци прве половине 19. века, јер је Доситеј „први значајнији српски књижевник који је писао искључиво народним језиком“[8] док су његови савременици, спорадично пишући „народним језиком“ ипак остајали у сфери диглосије у којој је реализација књижевнојезичког идиома била условљена жанром, садржајем и наменом текста.

Стојковић пак, иако истиче потребу науке и просвећивања као један од најважнијих чинилаца општег напретка и добробити народа, остаје у суштини на класицистичким позицијама, тачније на позицијама диглосије. А то значи: тип језика у неком тексту условљен је тематиком тог текста и његовом наменом. Језик Стојковићевих дела, са изузетком *Кандора* (Maier 1986; Младеновић 1989) није још добио свеобухватни опис. Ипак, и само фрагментарни увид у његове текстове потврђује дијагнозу да Стојановић ни у погледу

[6] Мада се вернакулар јављао у текстовима и у вековима који претходе 18. веку, његова функција у књижевним текстовима била је ограничена само на одређене контексте у оквиру наслеђене средњовековне диглосије и комплементарне дистрибуције језичких типова, а он генетски није продужен у војвођанским текстовним формама 18. века у којима је језик засновани на другом дијалекатском материјалу са рускословенским елементима и интернационалном западноевропском лексиком.

[7] Н.И. Толстој први је, како је то запазио Павле Ивић, јасно истакао да Доситеју, а не Вуку треба приписати улогу реформатора српског књижевног језика (Толстой 1979: 308; Ивић 1998: 141, нап. 94).

[8] Павле Ивић истиче да Доситејевом „делатношћу започиње победоносно наступање тог језика који ће се у Вуково време завршити потпуном победом“ (Ивић 1998: 141).

језика ни у погледима на језик није доситејевац. А о томе ће детаљније бити речи неком другом приликом.

Кључне речи: Доситеј, Атанасије Стојковић, диглосија, славеносрпски, српски језички систем.

ЛИТЕРАТУРА

Беляева 1989: Юлия Д. Беляева, *Русско-сербские литературные связи: XVIII начала XIX века.* Москва: „Наука“.

Вуксан 1935: Душан Д. Вуксан, Митрополит црногорски Петар I и Атанасије Стојковић. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*. Књ. 15. Св. 1. и 2: 86-87.

Ивић 1990: Павле Ивић, Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског. *Научни састанак слависта у Вукове дане.* 17/1: 13: 21.

Ивић 1990: *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад. Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Ковијанић 1973: Ристо Ковијанић, Атанасије Стојковић. У *Српски писци у Братислави и Модри XVIII века*. 161-175.

Костић 1991: Мита Костић, Српски студенти на универзитетима у Халеу, Лајпцигу и Гетнигену у XVIII столећу. *Зборник Матице српске за историју*. 44:19-38.

Крстић 1954: Д-р Угљеша Крстић, Где су куће у Руми у којима су живели Атанасије Стојковић и Теодор Филиповић. *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. 2:193-196.

Maier 1986: R. Maier, O jeziku „Kandora“ (1800) Atanasija Stojkovića. *Wiener slawistischer Almanach.* Band 18: 115-231.

Маринковић 1961: Боривоје Маринковић, *Доситеј Обрадовић. Сабрана дела. III. 1811-1961.* Београд: Просвета.

Маринковић 1961а: Боривоје Маринковић, *Писма Доситеја Обрадовића (Аутографи:* Нови Сад: Матица српска. Фототипска издања.

Марић 1954: Светислав Марић, Грађа за Библиографију о Атанасију Стојковићу. *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. прва. (1953): 173-179.

Марић 1956: Светислав Марић, Стари војвођански писци као научни извор. *Зборник за друштвене науке Матице српске.* 13-14: 182-188.

Марић 1967: Светислав Марић, Грађа за Библиографију о Атанасију Стојковићу II. *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. 15. Св. 1:115-116.

Марић 1967: Светислав Марић, Два писма Атанасија Стојковића. *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. 15. Св. 2: 283-285.

Марић 1969: Светислав Марић, Стојковићев превод Новога завета. *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. 17. Св. 1: 16-40.

Марић 1969: Светислав Марић, Стојковићев превод Новога завета (II: *Зборник Матице српске за књижевност и језик.* Књ. 17. Св. 2: 217-239.

Младеновић 1989: Александар Младеновић, Славеносрпски језик у „Кандору“ (1800) Атанасија Стојковић. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику.* Књ. XXXII/2: 234-236 [приказ].

Павић 1979: Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и преромантизма. Класицизам.* Београд: Нолит.

Радонић 1953: Јован Радонић, Атанасије Стојковић (1773-1832: *Глас Српске академије наука. CCXII. Одељење друштвених наука.* Нова серија 2: 97-154.

Руварац 1929: Д. Руварац, Испуњено пророчанство Атанасија Стојковића. *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*. Књ. II: 100-101.

Стефановић 2008: Мирјана Д. Стефановић, *Обрадовић, Доситеј. Песме; Писма; Документи*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.

Толстой 1979: Н. И. Толстой, Литеатурный язык Сербов в XVIII в. *Славянское и балканское языкознание. История литературных языков и письменость*. Москва: Издательство „Наука“.

Ljiljana Subotić

DOSITEJ OBRADOVIĆ AND ATANASIJE STOJKOVIĆ
(TWO PARADIGMS – A PARALLEL)

Summary

Dositej Obradović and Atanasije Stojković respected each other deeply, but they rarely met. Although they had to be in constant contact, there is only one letter by Dositej Obradović sent to his thirty years younger contemporary that was preserved and none by Atanasije Stojković. Both of them were educators and wrote books to educate and enlighten the people. However, while Dositej Obradović claimed that the books should be written in the vernacular that common people could understand, Atanasije Stojković, although signifying the science and education as the most important aspects of general progress and well-being of people, remained in diglossia in which the language of a text was determined by the subject and the purpose of the same.

091 = 161”14”
811.163.1’36

Николай Зубов
Одесса

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ МИТОЛОШКИ ТРАГОВИ У ЈЕДНОЈ СТАРОЈ ИСТОЧНОСЛОВЕНСКОЈ ПОУЦИ

*У реферату се анализира у славистичкој медијевистици добро познати источнословенски рукописни споменик Слово св. Григория изобретено в толцех о том како первое погани суще языци кланялися идолом… Иако у споменику има језичких црта које говоре да је његов коначни црквенословенски текст писао неки Рус (упор. источносл. облик партицип а вертя**че** ся поред са јужносл. твори**ще** и слично), у њему, истовремено, има и података да је аутор протографа ове Поуке био упућен у такве детаље јужнословенског пантеона, који нису били познати на словенском истоку. Ово се, пре свега, тиче лика виле који је у Русији, у овом случају, усвојен као и вавилонски Вил, из Светог писма, којег је уништио пророк Данило. Разматрање таквих детаља сведочи да је можда протограф споменика писан на Балкану и тек касније искоришћен за писање ове источнословенског поуке.*

Поука «**Слово ѕватаго Григорьа Богословца. изъwрѣтѥно в тълцѣх ѥго. w том како пьрвоѥ погань сѫщѥ ꙗзыци слѫжили идолом и иже и нынѣ мнози творѧть**» (СлГр) одавно привлачи пажњу стручњака-слависта. Пронашао га је 1847. године проф. С. П. Шевирјов у саставу надалеко чувене Пајсијевске збирке XIV-XV в.[1] Ћирило-Белојезерског манастира на руском северу (ПЗ). Данас је познато да је тај поучни текст у саставу још трију староруских рукописа: зборник Новгородске Софијске саборне цркве с краја XV и почетка XVI в.[2] (НС); рукопис Ћирило-Белојезерске збирке из XVII в.[3] (ЋБ); рукопис Чудовског манастира из XVI в.[4] (Ч). Ова три текста (ПЗ, НС, КБ) готово су идентична, али рукопис НС има низ неколико каснијих допуна који објашњавају основни текст. С друге стране, рукопис Ч има два велика уметка који нису повезани са основним садржајем, а расправљају и о неким другим аспектима празноверја Славена (зато нема неких објашњења који су у спису НС).

[1] РНБ (Русская национальная библиотека, Санкт-Петербург), Кирилло-Белозерское собрание, № 4/1081, л. 40-43.

[2] РНБ, Софийское собрание № 1285, л. 88 об. – 90.

[3] РНБ, Кирилло-Белозерское собрание, № 43/1120, л. 132 об. – 134.

[4] ГИМ (Государственный исторический музей, Москва), Чудовское собрание, № 270, л. 221-224 об.

Познато је да се текст ове Поуке темељи на 39. говору Григорија Богослова *На Богојављење*, из почетног његовог дела, из којег је аутор Поуке искористио читав низ тема са критиком јелинистичких култова. Разуме се да текст 39. говора писан у IV в., не садржи никакве трагове спомињања Славена и њихових веровања. Све то су много касније наслаге, и то наслаге словенског порекла.

Иако се традиционално наш изворник потцењује као хришћанско *поучавање* усмерено против старог многобоштва Славена, он је, заправо, у неку руку, својеврсни наратив који прича о томе како је култ богиње-родиље, као што је Артемида, Афродита, Коруна, Диомисса (погрешно из првобитног *Дионис сии = Дионис овај*), Семела, Хеката, Изида – наравно, према схватању хришћанског аутора, – дошао од Грка, Египћана, Римљана и других народа и код Славена.

Истовремено, тај наратив може да се тумачи и као одјек једне давне унутар црквене расправе о суштини Богородичиног култа, наиме: Богородица је исто *Бого*-родица (која је родила Бога), а не *Човеко*-родица (која је родила човека-Месију – тзв. несторијанска јерес). Тим поводом је, наводно, неки ортодоксни православни писац изједначио ову јерес са античким славенским многобоштвом: онај који тврди да је Богородица прво родила човека од којег је постао Месија, тај такође тврди и да је Богородица иста као и остале многобројне грчке, египатске и др. богиње-мајке (односно *рожанице-породиље*) које су родиле своје синове-богове (*родове*, односно *који су рођене*). А то није православно схватање Богородице. Аутор НС списа, у једном од својих додатака тврди да се истим боговима *роду* и *родиљи* клања и код Славена:

> тѣмъ же бг҃мъ трєбоу кладоуть и творать. и словѣньскыи іазыкъ. виламъ. и мокошьи. дивѣ. пероуноу. хърсоу. родоу. и рожаници. оупиремь. и берегынямъ. и перепл8тоу. и верь тамє сѧ пьють емоу въ розѣхъ. и wгнєви сварожицю молат сѧ. и навьмь. мъвь творать. и въ тѣстѣ мосты дѣлають. и колодязѣ. и ина многаа же оу тѣхъ.

Наведени одломак привлачи нарочиту пажњу тим што у њему, за разлику од основног текста Поуке, писаног црквенословенским језиком, влада источнословенска језичка стихија: пуногласни фонетски облици *берег-* (**берегынямъ**), *пере-* (**перепл8тоу**), *верет-* (**верьтамє сѧ**), *коло-* (**колодязѣ**) – упор. црксл. **брѣг-**, **прѣ-**, **клад-** и слично. Источнословенски облик има реч *рожаница* (упор., на пример, српско *рођеница* поред индоевропског *rod+j), такође источнословенски облик има партицип **верьтамє сѧ** (наставак **-ам-** насупрот регуларном јужнословенском **-аш-**). Мислимо да све ове језичке црте демантују схватање бугарских научника А. Калојанова и Т. Моллова да овај текст припада искључиво бугарској етничкој традицији и да је написано у Плисци у X в.[5]

Тим пре што смо ми показали да је ова Поука писана на основу текста који је познат само из староруског списа XI в. из старобугарског превода 13

[5] Калоянов Анчо, Моллов Тодор. *Слово на Тълкувателя – един неизползван източник за старобългарската митология* // Българска етнология. – София, 2002. – Бр. 4. – С. 25–41.

Говора Григорија Богослова.[6] Наравно, није то директан доказ да је и сама Поука писана у Русији. Напротив, вероватније је да је постајао неки првобитни балкански протограф, касније искоришћен од стране неког староруског аутора за писање ове Поуке. У сваком случају, очигледно је да средњовековна Русија пажљиво пратила све шта се тиче књижевног наследства Григорија Богослова.

О балканским траговима директно може да сведочи закључак Поуке у спису НС: **досюдѣ. вєсѣда. досюдѣ могохъ написати даже нєсоша книгы ты цєсарю граду, а мы высѣдшє исъ корабля идохомъ въ святую гору. нъ то бяшє вєлико слово. нъ дотудѣ написахъ**. Из овога се може видети да је овај закључак писан касније него основни текст. О томе изразито сведоче аористи готово свих глагола, осим придевског облика **высѣдшє** и имперфекта **бяшє** (узгред речено, у облику веома распрострањеном у Русији): **высть, могохъ написати, нєсоша, идохомъ, написахъ**. Сви ови облици преносе све фазе радње у већ остварену прошлост: наиме, у саставу неке групе путника био је на броду и наш аутор који је користио нечије књиге, после доласка брода на Атос група се раздвојила и једни (међу којима је био и тај неко са својим књигама) наставили су пут истим бродом према Константинопољу (зато аутор и истиче ко је изашао на обалу), а други (међу њима и наш аутор) отишли су у Свету Гору. Да је закључак, као последње речи текста, био писан још на броду (а зашто би биле потребне у том својеврсном цајтноту?), онда би се очекивало нешто слично као што је, на пример: *довде беседа ова би, довде могох написати,* и даље: *понесу књиге те, идемо у Свету Гору*, *то је велики говор* .

Шта се тиче имперфекта **бяшє**, и тај облик је у складу са фактичком стварношћу. Текст 39. говора заиста је велик, и такав и остаје, али је његово присуство у животу аутора остало у прошлости. Томе у потпуности одговара и значење старословенског имперфекта.

Интересантна је и антитеза прилога **досюдѣ** – **дотудѣ** и заменица **си** – **то**. Кад аутор на почетку закључка, након израза **вєсѣда си** пише: *довде написах*, њему је на уму непосредан крај главног текста Поуке, који је тек написан. Али кад на самом крају, након израза **то бяшє вєлико слово** аутор каже: *дотле написах*, он можда има у виду не само горњи крај главног текста, већ и то да је између тог краја и последње речи већ смештен закључак. Дакле, размак од краја закључка до његовог почетка може да се изрази прилогом *дотле*.

Међутим, са заменицама није тако. Прва од њих у изразу **досюдѣ вєсѣда си высть** може да се тумачи на два начина. Прво, беседа (говор) још је под руком аутора, зато је она *ова*. Или, друго, аутор мисли о говору који је већ прошао, а та мисао актуализира говор као да му је он био под руком. Насупрот томе израз **то бяшє вєлико слово** односи се само на збивање у неку мање-више далеку прошлост. Дакле, овај закључак изгледа као сећање аутора на путовање, а не као фиксација неког актуелног збивања у садашњици.

---

[6] М. І. Зубов, *Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва.* – Одеса, 2004. – С. 82-122.

Много раније, још средином XIX в., коментаришући овај ставак Н. А. Тихонравов је претпоставио да је ова Поука„... преписана на путу у Свету Гору, дакле, из неког јужнословенског превода говора св. Григорија Богослова са тумачењима“.[7] Н. М. Гаљковскиј, постављајући питање нису ли помени словенских *рода, рожаница, вила, Перуна* сачињени на Балкану, дао је у потпуности одрични одговор иако се слагао у томе да је „подстицај за ову прераду дао неки говор Григорија изабран из 39. говора св. Григорија и мање-више прерађен у Србији; ако је то тако, онда је разумљиво присуство вила у датом тексту“[8].

Према нашем схватању, спомињање вила и јесте та полазна тачка од које ваља да се разматра појава и даље нагомилавање словенских уметака у претпостављени протограф текста Поуке. Прво спомињање неког словенског митског бића у Поуци јесте управо *вила* и то у вези са критиком култа Диониса, када се говори о онима који **вѣсѧтсѧ жроуще. мт҃ри вѣсовьстѣи. аіродитѣ богыни. короунѣ. короуна же боудеть и антихр҃ша мт҃и. и артемидѣ. проклатѣи. дшмиссѣ. стѣгнораженію. и недоношеныи породъ. и бг҃ъ моужеженъ. и фивѣискоѥ безоумноѥ пьяньство. почитають ꙗко бг҃а. и семелино. требокладенье грому. і моланьямъ. і вилоу. іже есть бъілъ идолъ нарицаемъыи вилъ. его же погуби данилъ прркъ в вавилонѣ.**

Готово исто се говори у свима списима, а то значи да је прави смисао јужнословенског митског бића *вила* остајао за аутора-преписивача изворника и даље непознат и зато он и додаје коментар у мери свог разумевања знање о библијском Вилу. А то значи и да тај аутор није могао бити јужнославенског порекла, а с друге стране, његово источнославенско порекло издаје фонетски облик речи **стѣгнораженію**, где се види консонант *ж*, а не јужнославенски *жд* или *ђ*. Дакле, тумачење *виле* као *Вила* јесте источнославенска иновација, јер *вила* никад није била позната као митско биће код источних Славена док је она, напротив, познати митски лик широм словенског Балкана.

У исто време, о томе да је првобитно наша Поука реферисала управо на *вилу* (а не на *Вила*) сведочи у списку ЋБ сачувани облик речи женског рода множине *виламъ* на одговарајућем месту горе наведеног одломка. Исти облик речи *виламъ* открива се, такође, и у нешто раније наведеном уметку списа НС и још једном, на другом месту у три списа: **нъ и нынѣ по оукраинамъ ихъ. молѧтсѧ проклатомоу бг҃оу ихъ пероунoу. хърсоу. и мокоши. и виламъ** (сем облика **стѣгнораженію** на овом месту у спису ПЗ).

Али какав је прави смисао за увођење лика *виле* у ово поучавању? Одговор на ово питање можемо пронаћи ако пажљиво анализирамо дати одломак, у којем се спомињу богиње-породиље. Дакле, говори се о читавом реду богиња које су рађале мушку децу. Ту срећемо и Семелу, мајку Диониса. Као

[7] Н. А. Тихонравов, *Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов* // Тихонравов Н. А. Летописи русской литературы и древности. — М., 1862. — Т. IV. — Отд. III. — С. 84.

[8] Н. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси. II.* Древние слова и поучения, направленные против язычества в народе // Записки Московского Императорского археологического института. — М., 1913. — Т. XVIII. — С. 20.

што је познато, према уобичајеном предању, отац богова, Зевс, заљубио се у смртницу Семелу, лепу кћер цара Кадма. Кад је она зачела божанско дете, супруга Зевса, Хера – да би се осветила својој супарници и онемогулила је, посаветовала је Семелу да захтева од љубавника да јој се појави у свој својој величини и сјају, као громовник. Ту жељу Зевс јој је испунио, али сјај муње спалио је Семелу, а дете које је она носила под грудима Зевс је спасао од огња и ушио га себи у бутину. Касније, када је дошло време, Зевс је родио Диониса и предао га на чување нимфама.

Мислимо да је ова епизода, као алузија, споменута и у 39. Говору Григорија Богослова, она полазна тачка од које почиње продирање словенских уметака у неки ранији словенски превод тумачења 39. Говора. Обратимо најпре пажњу на то да су грчке нимфе и словенске виле, у ствари, митска бића истог нивоа – нижа него божанства такозваног вишег нивоа, као што су Зевс, Осирис, Перун и слично. А њима су, у овом случају, истоветне и многе друге функционалне особине. Наиме, виле су повезане са ваздушном стихијом: оне лете, понекад је њихово пребивалиште небо или су то облаци (уп. српско: *облакиња* као једна од врста *вила*[9]; о вези *вила* са громом и муњом сведочи и то што њихове очи блистају као *муње*. У складу са тим у српску фолклорну традицију уведен је мотив да онај, који испије воде са вилинског извора, родиће крилато дете *плаве* косе и *огњених* очију,[10] а бугарска фолклорна традиција сведочи и о томе да на своје годишње сусрете *самовиле* и *самодиве* лете уз тутњаву и звиждук услед чега се види и *огњена* лепеза. Од нарочитог значаја за могуће повезивање митских појмова о рођењу Диониса са вилама јесте и народно веровање да виле носе дете до краја трудноће и да га доје својом млеком. Све се ово још више подудара са јелинистичким контекстом нашег поучавања. Касније је такав јужнословенски уметак, вероватно, инспирисао укључивање у ову божанску породицу, већ на источнословенском терену, поред виле и друга, из старих писаних источнословенских изворника, позната митска бића: Мокоша, берегиње, Перуна, Хорса.

Кључне речи: словенско многобоштво, виле, јелинизам, Григорије Богослов, стари истичнословенски рукописни споменици.

---

[9] С. М. Толстая, *Вила* // Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти томах. – Т. 1: А–Г. – М., 1995. – С. 370.

[10] С. Васиљев, *Словенска митологиа.* – Београд, 2001 (Интернет издање по I штампаном издању – Србобран, 1928): [URL]: http://www.rastko.org.yu/antropologija/svasiljev- mitologija_c.html#_Toc530384684

Зубов Н. И.

ЮЖНОСЛАВЯНСКИЕ МИФОЛОГИЧЕСКИЕ СЛЕДЫ В ОДНОМ ДРЕВНЕРУССКОМ ПОУЧЕНИИ

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты связи древнерусского *Слова св. Григория о том, како первое погани суще языци кланялися идолом* с южнославянскими мифологическими представлениями. Аргументируется та точка зрения, что появление упоминания южнославянских *вил* в поучении связано с упоминанием мифа о рождении Диониса в 39 Слова Григория Богослова. Позже привлечение славянских параллелей к мифологеме о непотребном рождении эллинистических богов было продолжено восточнославянскими книжниками.

811.163.41.26 “18“
811.163.41’373.43 “18“

Александар Милановић
Београд

ФИЛОЛОШКА РЕЦЕПЦИЈА ОКАЗИОНАЛИЗАМА КОД СРПСКИХ ПИСАЦА У 19. ВЕКУ

У раду се анализира еволуција филолошке рецепције оказионализама српских романтичарских песника у 19. в. (Сарајлије, Кодера, Лазе Костића) и констатује доминантна вуковска матрица у анализама. Многи оказионализми, творбено иррегуларни по дефиницији, одређивани су као нове речи сковане у духу народног језика. Томе су доприносили мистификаторски песнички и језички поступци српских романтичара, али и недовољна дериватолошка и лексиколошка компетентност филолога.

0. Под *оказионализмима*, у складу са дефиницијом коју овом појму дају Ђорђе Оташевић и Биљана Сикимић, у овом реферату подразумевају се „индивидуалне лексичке творевине које се од узуалне лексике разликују низом специфичних обележја. Јављају се оказионално, везани су за контекст који открива њихово значење, имају номинативно-експресивну функцију, стилски су обележени, од узуалне лексике разликују се другачијим односом према времену и творбеним специфичностима“ (Оташевић/Сикимић 1992: 67). У ширем смислу, овај лексички слој спада у категорију неологизама, што се може видети и из бројних терминолошких синонима за њих у постојећој, махом руској, литератури: *оказионални неологизми*, *индивидуални неологизми*, *индивидуално-стилистички неологизми*, *ауторски неологизми*, *контекстни неологизми* и сл.[1]

0.1. По ефекту лексичког освежења које својом појавом изазивају, оказионализмима су у извесној мери блиске *потенцијалне речи*, тј. неекспресивне новостворене речи „творене по високопродуктивним моделима“ (Оташевић/Сикимић 1992: 68) са искључивом номинативном функцијом у језику.

Оказионализми и потенцијалне речи се, међутим, суштински разликују по многим параметрима, пре свих граматичком, семантичком, стилском, функционалном. На граматичком плану ту пре свега мислимо на творбену

[1] Наведено према Оташевић/Сикимић 1992: 67.

регуларност: док оказионализми најчешће руше постојеће творбене типове, код потенцијалних речи се активирају управо они најпродуктивнији. Значење оказионализама у књижевном тексту изразито је везано за контекст, па и тада понекад остаје магловито, док су потенцијалне речи по правилу семантички прозирне, тј. јасно мотивисане. Оваква граматичка и семантичка својства условљавају изразиту стилску маркираност оказионализама, а потенцијалне речи остају стилски неутралне, од стране читалаца често и нерегистроване као нове. Све наведено повезано је, наравно, и са различитим функцијама новостворених лексема: оказионализми су се у прошлости појављивали пре свега као конституенти поетског језика који би требало да превазиђе ограничења и оквире књижевног (стандардног) језика, често управо кроз негирање његових норми;[2] потенцијалне речи употпуњавале су лексичке празнине у самом књижевном (стандардном) језику, уз изразито поштовање његових правила.

0.2. Проблемом оказионализама у српској књижевности 19. века већ су се бавили многи истраживачи, и лингвисти и историчари књижевности (Иванић 1986, Оташевић/Сикимић 1991, Дамјанов 1997, Ивић 1998, Микић 2008), али су у фокусу њихових истраживања били или проблеми творбеног значења, творбених категорија и творбених типова (у значењу које овим терминима даје Ћорић 2008: 13-35) или пак проблеми функција овог лексичког слоја у књижевном делу. Однос оказионализама према књижевном (стандардном) језику у 19. веку најбоље је сагледан код Радивоја Микића, у констатацији да су се „песници романтизма, а међу њима најпре Ђорђе Марковић Кодер и Лаза Костић, врло оштро сукобили са недовољношћу облика књижевног језика да би могли да реализују своје замисли“ (Микић 2008: 64).

1. У овоме реферату у средишту пажње је филолошка рецепција оказионализама у 19. веку. Из односа стручне јавности према овом специфичном лексичком слоју могуће је извући шире закључке и о другим тадашњим филолошким ставовима.

1.1. Тако ставови о оказионализмима првенствено могу бити индикативни за анализу тадашњег филолошког сагледавања односа књижевног језика и језика књижевности. Током 19. века, у време док још није у пуној мери запажана функционална поливалентност књижевног језика, језик књижевности узиман је као доминантна парадигма, што значи да је узор у књижевном језику био пре свега језик престижних писаца. Самим тим, промене у поетском језику доживљаване су као истовремене интервенције у књижевном стандарду, па су се по правилу налазиле под присмотром филолошке критике.

1.2. Такође, филолошки ставови према оказионализмима доста пространо сведоче и о нивоу језичког пуризма.[3] Победом Вукове концепције књижевног језика, посебно после објављивања Вуковог превода *Новог завјета* (1847) и преводиочевих лексичких интервенција, утврђена је код филолога и писаца идеја да се при стварању нових речи морају поштовати творбени типови карактеристични за српски народни језик и активирати творбене морфеме из њега.

[2] У 20. веку оказионализми су постали карактеристични и за рекламни дискурс.

[3] О пуристичком односу према свим типовима лексичких неологизама в. Мухвић-Диманов-ски 2005.

2. Развој српске књижевности у 19. веку нужно је условио истовремени појачан филолошки интерес за оказионализме тј. кованице. После класицизма и сентиментализма у којима није било много простора за језичке експерименте и који су се у стилизацији у пуној мери ослањали на лексичке славенизме, у епохи српског романтизма својим иновативним језичким поступцима издвојио се песнички лук који чине Сима Милутиновић Сарајлија, Ђорђе Марковић Кодер и Лаза Костић.

2.1. Међу њима најсмелији у поигравању са основним принципима творбе речи у српском језику и најекстремнији у замућивању семантике оказионализама свакако је био Кодер, чије је једино штампано дело, *Роморанка*, објављено 1862. године, у време када су Вукова језичка схватања већ однела победу у српској култури. Сав урођен у романтичарску поетику, Ђорђе Марковић Кодер у писму Марији Милутиновић Пунктаторки истиче ослоњеност свога израза на фолклорни језик: „Језик је ове књиге, изведен, из бабах и србски матерах језика, нашао сам да женска глава јаче језик зна, лепше, слађе него учен... Ја сам оно писо, што нема у нашим књигама, знајући да је таман све изван књигах оно што је лепо“. То се, уосталом, види и из посвете на насловној страни дела „простим Матерама, из Срема, Бачке, и Баната, коима благодарим за све. што у Роморанки пишем, и што ћу писати“.

Чак и површан поглед на Кодеров спев, почев од самог наслова па до *Разјасница*, пружа сасвим другачију слику Кодеровог поетског језика: иако се понегде може приметити утицај језичких формула кратких фолклорних форми, видљиво је Кодерово свесно дистанцирање од народног језика, што илуструје и сам почетак спева: „Новирица Чиз, помладицу Майке, на єдно уво примала, на друго, пропушћала. На гоязне Меленице навила, са праве Жице, кою є нюй Майка показала, скренула сад у кавезу“ итд. Већ је Сава Дамјанов луцидно констатовао да је заправо у питању романтичарска мистификација сопствених језичких поступака, којом је заведен и један од Кодерових критичара и тумача, Ђорђе Поповић Даничар: „Отуда Поповић, опсењен својим веровањем у бескрајне потенцијале народног језика, односно заведен Кодеровим, ипак претежно *романтично-мистификацијским*, тврдњама о примарном и вишеструком (директном) фолклорном исходишту *Роморанке*, ’учитава’ у ту књигу нешто што она у бити нема – чист народни језик и неологизме стваране (првенствено) по угледу на њега“ (Дамјанов 1997: 73). И заиста се Ђорђе Поповић-Даничар у тексту *Нешто о нашем језику* (1862) потрудио да позитиван суд о књизи изгради пре свега на глорификацији активираног народног језика: „Каква је појетска вредност ове песме не знамо јер је нисмо целу читали. Али главну њену вредност налазимо ми у језику којим је написана. Г. Марковић употребљавао је само народне речи и онакве које је он (по свом мњењу) у народном духу (највише за абстрактне појмове) скројио. Будући да је искусио да ту има многа и многа реч коју обични ’књижевник’ и ’филолог’ србски не би разумео, то је он написао посебно тумачење ових речи. Од овога тумачења нешто нам је показивао г. Марковић и ми смо се заиста зачудили огромном познавању његовом народног језика. Своје знање језика церпео је највише у Срему, тој уз Херцеговину колевци србској“ (наве-

дено према Дамјанов 1997: 71-72). За критичара задојеног вуковским идејама неочекивано је да није увидео нелогичност тврдње да у тексту има много речи „коју обични 'књижевник' и 'филолог' српски не би разумео" иако је дело писано „само народним речима" и „речима скројеним у народном духу". Очито је да Даничар проблем не види у самим речима, већ у недовољном знању народног језика тадашњих „књижевника" и „филолога".

2.2. На исти начин Кодеровој мистификацији поверовао је и Јован Јовановић Змај, у тексту *Из 'Стидка'* (1862). И романтичарски песник Змај, као и Даничар, пише о још нештампаном спеву: „Ово је из већег дела г. Ђорђа Марковића, које кад списатељ као што мисли изда и дубље мисли и непознате садржаје разјасни, наћи ће читалац многе красоте и познаће прост народни дух и поезију, само у више сфере дигнуту" (наведено према Дамјанов 1997: 77). Код Змаја се такође налази тешко одржив суд: да ће читалац спознати „прост народни дух и поезију" тек кад аутор „дубље мисли и непознате садржаје разјасни".

У рубрици *Нек се зна* листа *Јавор* (1862) Змај понавља тврдњу о народном духу Кодерових оказионализама: „Очевидна добит из овог дела јесу по духу језика саковане многе речи" (наведено према Дамјанов 1997: 80), не доводећи у сумњу њихову семантичку прозирност.

2.3. И Јаков Игњатовић у *Мемоарима* полази од судова очито сугестивног Кодера, а не од самог књижевног текста: „Кодер је држао да ми Срби још немамо правог књижевног језика, да га текар треба пронаћи за све појмове и рефлексије. Оригиналан језик не да се учити из самих књига, од књижевника и филолога, већ треба ићи на извор, у народ. Кодер је хтео да пронађе чист језик за књижевност и улазио је у народ, слушао, питао, учио... Женско друштво било му је најмилије, и то што простије, то боље. Тако је Кодер купио речи и изразе за мисли и појмове. Што год Кодер тако сакупи, забележи, а он гледи да из тог начини неку основу, систему за књижевни језик. Тај његов језик-универсум имао би сачињавати 'роморанку', или би, узвратно, ова оно имала садржавати. Ту би била и синонимика језика" (Игњатовић 1966: 339-340).

2.4. Прве сумње у мотивисаност Кодерових оказионализама износи анонимни критичар[4] у тексту *Критички преглед Роморанке* из 1863. (1862?) године: „На први поглед, рекао бих да Роморанка садржи само неке нечувене и неразумителне речи, без разумног смисла, а то зато што је предмет Роморанке, дакле и њен језик, за нас сасвим нов појав". Анонимни критичар први запажа да су Кодерови оказионализми заправо једини аутентичан одраз ауторових поетских светова, за које се речи из народног језика показују као незадовољавајуће: „Ове су речи за нас нове, и не дају се с другим речима заменити, којих нема, нити се могу боље начинити". Од читаоца анонимни критичар очекује напор при савладавању семантичких лавиринта, које је могуће савладати само у контексту: „Аутор није новонаправљене речи акцентирао него се читаоц мора да задржава у читању док развиди из смисла камо списатељ тежи. Но

[4] Постоје претпоставке и да је анонимни критичар био сам Кодер. О томе в. Дамјанов 1997.

кад се читаоц намучи и надвлада препоне, онда види каква сила и красота и у поезији и у речима влада“ (наведено према Дамјанов 1997: 98, 101).

2.5. Критички осврти пре свега на Кодерову лексику настављени су крајем 19. в. и после песникове смрти. У некрологу *Ђорђе Марковић (‚Кодер’)*, објављеном у *Браничеву* (1891), у први план се ставља неразумљивост ауторовог песничког дела: „Покојник је за живота издао своју Роморанку, неку особиту врсту песништва коју нико није разумевао“. И у листу *Јавор* истиче се да је Кодеров језик био „тако егзотеричан, пошто је сам ковао нове речи и појмове, да га је тешко ко могао разумети без особитог кључа тумачења“ (наведено према Дамјанов 1997: 116). У некролозима све је мање позивања на народни дух оказионализама, већ се за њих тражи „особити кључ тумачења“, што је веома битан заокрет у тумачењу природе Кодерових новоскованих речи. Додуше, у тексту из *Јавора* истиче се и да је Кодер језик „учио код простих старица у јованској крају у Новом Саду, те је без сумње у духу томе и састављао и ковао речи“. И у тексту анонимног аутора *У спомен и славу Ђорђа Марковића – „Кодера“*, објављеном у *Нашем добу* (1891), изостављен је коментар о народном духу скованих речи, већ су оне дате напоредо са мање познатим народним: „Врло отешчава разумевање његовог дела још и то, што је писац сам ковао многе речи, али биће доста и таквих речи, које је он скупљао по народу, а које су слабо познате“ (наведено према Дамјанов 1997: 119-120).

2.6. Јован Суботић, значајан српски књижевник и филолог, у својој вишетомној, постхумно објављеној *Автобиографији*, крајем 19. века први пут Кодерове лексичке иновације доводи у везу са Сарајлијиним стваралаштвом.[5] Заправо, у аутобиографији Суботић далеко више пажње посвећује Сарајлији: „Исте године изиђе од Симе опет веће дело ’Трагедија Обилић’ у пет радња. Начин писања зарази многе од млађих Србаља. Што је било код њега необично, то се прими као изванредно, што је код њега било тражено, то се њима чинило као превиспрено; што је код њега било можда особно, то су они обожавали као никад невиђено и нечувено“ (Суботић 1902: 66). Сарајлијин језички утицај „необичног“ оцењује се, дакле, као „зараза“. Конкретизацију суда о „необичном“ и „траженом“ у Сарајлијином језику налазимо у коментару *Србијанке*: „’Сербианка’ његова бејаше му дигла име међу саме звезде. ’Србијанка’ је писана слогом и језиком, да га је ретко ко могао разумети, него само неразумети. У Будиму је била једна девојка, која си је много труда давала, и којој је пошло за руком неки смисао изнаћи“ (Суботић 1902: 65). Сарајлијина неразумљивост, изазвана између осталог и оказионализмима, оштро је осуђена код Суботића, док је разговетност оцењена као књижевни квалитет: „Године 1827. издао је Јосиф Миловук ’Зорицу’ сочињену Симеоном Милутиновићем Сарајлијом. Ту сам књигу и ја добио и с њом се наслађавао; али је у њој већ све разговетније него у ’Србијанки’“ (Суботић 1902: 66).

Коначно, већу оштрину критике него у Сарајлијином случају Суботић је показао при коментарисању Кодеровог песничког језика. Тежња ка онеобича-

[5] Више о опису српске језичке ситуације у 19. в. у Суботићевој *Автобиографији* дато је у Милановић 2005.

вању песничког језика оличена кроз употребу оказионализама била је Суботићу сасвим страна,[6] и он осуђује романтичарску језичку моду која је своју крајност доживела управо код Кодера: „Нећу да се упуштам, да оценим дух и рад Милутиновићев, али држим, да је срећа за нашу књижевност, да је уплив дирнуо само младе духове, па се онда изгубио, јер 'Роморанка' показује куда би дошли, да је тај уплив потрајао и зрелије умове за собом повео“ (Суботић 1902: 71). Занимљиво је да Суботић у исти песнички романтичарски круг није сместио и Лазу Костића, о чијем језику, уосталом, на истом месту није изнео било какав суд.

2.7. И књижевни историчари на самом почетку 20. века Кодерово језичко и књижевно стваралаштво стављају у контекст са Симом Милутиновићем Сарајлијом. Тако Јован Грчић у *Историји српске књижевности* (1906) констатује да Кодер „тежи једино да у ванредним речима и изразима стигне и превазиђе Симу Милутиновића“ будући да гради „исувише сумњиве кованице“ (Грчић 1906: 204-205).

Почетком 20. века већ је био, чини се, устаљен став о нормативној иррегуларности Кодерових кованица, а њихову заснованост на народном језику више нико није ни помињао. Верификацију оваквих становишта донео је веома неповољан Скерлићев суд.[7]

3. Осим успешне Кодерове мистификације везане за утицај народног језика, првобитном непрепознавању изузетно смелог језичког екперимента везаног за ковање бројних оказионализама доприносила су и активирана творбена средства код Кодера. Наиме, Кодер је по правилу селектирао домаће префиксе и суфиксе, међу којима се могао појавити и понеки, тада још увек немаркирани, славенизам, као у примерима *возкресица* или *раздрумије* (Оташевић/Сикимић 1991: 79-80). Како су захваљујући смени стилских формација и Вуковој реформи славенизми били маргинализовани и у књижевном језику и у језику књижевности, оштрица лексичког пуризма код Срба у другој половини и крајем 19. в. углавном је била усмерена према позајмљеницама (турцизмима, германизмима и сл.). Творбена средства пореклом из нпр. турског или немачког језика сигурно би више упадала у очи и у оказионализмима у односу на домаћа.

Дух народног језика Кодер је најчешће успешно опонашао активирањем домаћих суфикса, па је сасвим необична творбена основа оказионализама остајала ван опажања критичара и тумача: нпр. у оказионализму *зизуљак* утисак народног језика ствара суфикс, а не основа. Оказионализам *мимоменка* (са разјасницом '*грана мени най ближа, лево, десно, над'амном подамном*') изграђен је ирегуларним сливањем предлошко-падежне конструкције са заменицом, али и додавањем регуларног суфикса - што је било довољно да се створи привид народног облика.[8]

---

[6] Суботић у своме песничком стваралаштву није ковао оказионализме.

[7] О Скерлићевој оцени Кодеровог стваралаштва више у Дамјанов 1997.

[8] Исти творбени експеримент налазимо и код Лазе Костића, који раздвојеност од вољене жене именује као *безњеница*.

4. Индикативно је да нико од истраживача и тумача Кодерове поезије ни у 19. ни у 20. веку није адекватно протумачио ауторову интересантан творбени поступак везан за насловну и најуочљивију реч у делу, *Роморанка*. Изузетно луцидну игру пореклом оказионализма Кодер је понудио читаоцима у *Разјасницама* на крају дела. Наиме, уз лексему *роморанка* Кодер даје следећу „разјасницу" у првој реченици: „Ромори Анка." Из овога се може закључити да Кодер заправо читаоцу пружа порекло оказионализма, на шта упућује и Душан Иванић.[9] Уколико је то заиста тачно (што можемо само претпостављати, али не и доказати, као и код сваког мистификаторског песничког поступка), онда је Кодер у језик српске поезије увео нови, непотврђени тип творбе, у којем долази до контракције (сажимања, сливања) основних реченичних конституената реченице, предиката и субјекта, у нову реч.

Да је, међутим, у питању само још једна језичка мистификација у *Разјасницама*, може се претпоставити на основу другачије творбене анализе примера, при којој би се он посматрао као регуларна изведеница са суфиксом *-анка*: /ромор-/ + /-анка/.[10] Тако би се овај оказионализам уклопио у творбено и семантички сродне речи, односно припадао би регуларном творбеном типу изведеница карактеристичних за многе наслове књижевних дела: *успаванка*, *тугованка*, *читанка* и сл.[11]

Могло би се, дакле, закључити да је Кодер псеудомотивацијом лексему *роморанка* превео из сфере стилски немаркираних *потенцијалних речи* у сферу стилски маркираних *оказионализама*. И важније, могло би се закључити да Кодер наведену лексему пребацује из сфере народног у сферу индивидуалног, уникатног. Код могућих тумачења, међутим, ваља узети у обзир и да су изведенице са суфиксом *-анка* у 19. в. биле неупоредиво ниже фреквенције но данас, и истаћи да у оба Вукова *Српска рјечника* (1818, 1852) нема данас сасвим уобичајених изведеница *бојанка*, *вежбанка*, *игранка*, *тугованка*, *успаванка*, *читанка*, *цртанка* итд.

Додајмо да сличну Кодерову творбену мистификацију везану за контракцију, овај пут синтагме, налазимо у његовом *Митолошком речнику*, који је донедавно остао у рукопису, па самим тим и ван домашаја филолошких коментара у 19. веку: **„Милче**, мило Лане, мили Лабуде, мило Сунце, мило Чедо" (Марковић Кодер 2005: 78); „Милче, тј. Мило 'Или' моје мило 'Иље' Сунца моје, у умилателноме смислу че, бива *Милче*, ово је: мило *Чедо! Сунце моје!*" (Марковић Кодер 2005: 104). Опет је народни „умилателни" тј. деминутивни суфикс *–че* кроз мистификацију протумачен у наведеном примеру заправо само као први слог речи *чедо*, па је и лексема *Милче* вероватном псеудомотивацијом из сфере стандардног и регуларног пребачена у сферу песничког и инцидентног.

---

[9] „Нпр. 'роморанка', једна од необично успјелих кованица, у ауторовом тумачењу је 'ромори Анка': умјесто отворене вишесмислености, добијена је једнозначна синтагма" (Иванић 1986: XX).

[10] О суфиксу /-анка/ пишу Бабић 2002: 289 и Клајн 2003: 136-137.

[11] Примере попут *успаванка* или *читанка* могуће је и другачије творбено описати, као изведенице са суфиксом *-ка* којима је у основи трпни глаголски придев.

5. Изузетно је важно при крају реферата истаћи да у 19. веку нити у једној реакцији на Кодерову творбу нове лексике није направљена паралела у односу на Вуков поступак при превођењу *Новог завјета* (1847). Чини се да су сви наведени критичари и тумачи, макар интуитивно, осећали да заправо у питању и нису исти лексички поступци: Са једне стране, Вук Караџић је стварао, поштујући творбене законе народног језика, потенцијалне речи којима је успешно попуњавао лексичке празнине не само у преводу *Новог завјета* већ и у књижевном језику уопште. Са друге стране, Кодер је остварио специфичан поетски језик, *ромор*, чија непоновљива лексика свакако не може подлећи нормирању, односно увођењу у књижевни језик. То, уосталом, и није била Кодерова намера.

Помало парадоксално, али управо је Вуков превод *Новог завјета* отворио врата повољнијој рецепцији оказионализама у књижевним делима. У 19. в. методолошки још увек није прецизно раздвајан књижевни језик од језика књижевности, па су и било какви лексички експерименти били нерадо прихваћени у фази кодификације, која је за лексички ниво завршена појавом *Српског рјечника* (1818). Овај речник је, очекивано, доживљаван као чувар лексичког стандарда, односно искључиви носилац нормативности. Већ је фаза елаборације,[12] праћена преводом *Новог завјета*, ослободила српске писце и филологе стрепње и заблуде да је у књижевним делима, а и изван њих, „исправна“ искључиво лексика забележена у првом Вуковом речнику. Томе је, опет на свој начин, допринела и нова грађа у *Српском рјечнику* из 1852. године.

6. Уз изнесено, јасно је да би и закључци и о оказионализмима романтичарских песника (Сарајлије, Кодера, Лазе Костића) били другачији да дериватологија код Срба у 19. веку још увек није била у зачецима, нарочито до Даничићевих радова, па су судови доношени углавном на основу изолованих спољашњих обележја, тј. творбених морфема, а не на основу анализе творбених категорија и типова. Уз недовољна знања из дериватологије, велики хендикеп за филологе свакако је представљао и недостатак било каквих других речника осим Вукових, па су се аутори у реакцијама углавном клонили оштријих судова чак и када су се сусретали са оказионализмима који су засигурно били страни језичком осећању.

Тек је развој дериватологије и нормативистике у оквиру науке о језику почетком 20. века (пре свега остварен у радовима С. Новаковића, Т. Маретића, Љ. Стојановића, А. Белића и др.) доста избистрио и многа дотада непрозирна питања везана за статус оказионализама.

Кључне речи: оказионизами, Сима Милутиновић Сарајлија, Ђорђе Марковић Кодер, Лаза Костић

[12] Фазе стандардизације одређују се према Радовановић 2003.

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2002: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb.
Грчић 1906: Јован Грчић, *Историја српске књижевности*, Нови Сад.
Дамјанов 1997: Сава Дамјанов, *Кодер: Историја једне рецепције*, Београд.
Иванић 1986: Душан Иванић, „Санарица Ђорђа Марковића Кодера“, поговор у: *Ђорђе Марковић Кодер, Роморанка* (фототипско изд.), Београд.
Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци - Нови Сад.
Игњатовић 1966: Јаков Игњатовић, *Мемоари*, Београд.
Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Други део: суфиксација и конверзија*, Београд.
Марковић Кодер 2005: Ђорђе Марковић Кодер, *Митолошки речник*, Крагујевац.
Микић 2008: Радивоје Микић, „Књижевни језик и језик књижевности“, у: *Дијалекти и српска књижевност*, Врање, 53-78.
Милановић 2005: Александар Милановић, „Српска језичка ситуација у Суботићевој *Автобиографији*“, у: *Србистички прилози. Зборник у част професора Славка Вукомановића*, Београд, 141-150.
Мухвић-Димановски 2005: Vesna Muhvić-Dimanovski, *Neologizmi. Problemi teorije i primjene*, Zagreb.
Оташевић/Сикимић1992: Đorđe Otašević i Biljana Sikimić, „Tvorba okazionalizama u srpskohrvatskom jeziku“, *Južnoslovenski filolog*, XLVIII, 67-77.
Оташевић 2008: Ђорђе Оташевић, *Нове речи и значења у савременом стандардном српском језику*, Београд.
Радовановић 2003: Milorad Radovanović, *Sociolingvistika*, Sremski Karlovci – Novi Sad.
Суботић 1902: Јован Суботић, *Живот Дра Јована Суботића (автобиографија). Део други: Пролеће*, Нови Сад.
Ћорић 2008: Божо Ћорић, *Творба именица у српском језику: одабране теме*, Београд.

Aleksandar Milanović

PHILOLOGICAL RECEPTION OF OCCASIONALISMS IN 19TH-CENTURY SERBIAN AUTHORS

Summary

The paper discusses the evolution of philological reception of occasionalisms in 19th-century Serbian Romantic poets (Sima Milutinović Sarajlija, Đorđe Marković Koder, Laza Kostić). The analysis confirms a dominant Vuk-based paradigm, where occasionalisms, derivationally irregular by definition, are defined as new words coined in the vernacular style. That was fostered by the mystifying poetical and linguistic techniques of the Serbian Romanticists, but also by an insufficient derivational and lexicological competence on the part of the philologists.

811.163.41'366.582 "14"

Марина Курешевић
Нови Сад

УПОТРЕБА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ВРЕМЕНА У СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ*

У раду се анализирају функционална и дистрибутивна својства аориста, имперфекта, перфекта и плусквамперфекта у средњовековном тексту Српске Александриде који припада жанру наративне прозе (тј. белетристике), а прецизније жанру витешког романа. Реч је о тексту у којем је нарација основна форма приповедања. Претеритална времена су само један од начина за исказивање следа догађаја у приповедању. Српскословенски језик је у свом потенцијалу познавао и друга језичка средства у тој функцији (апсолутни датив, предикативни герунд и сл.). Будући да је у питању текст писан оним функционалним стилом српкословенског који се приближава народном, добијени резултати са једне стране осветљавају, барем донекле, стање у овом сегменту старосрпског језика 15. века, а са друге, омогућавају поређење са резултатима о употреби конкурентних језичких средстава који исказани статистички могу представљати једну од карактеристика норме овог функционалног стила српскословенског језика.

1. **Уводне напомене.** Употреба претеритални времена, а поготову аориста и имперфекта, побуђивала је пажњу старијих истраживача како старословенског и старих словенских језика,[1] тако и сербокроатиста.[2] У разматрањима основних карактеристика њихових значења и употребе било је доста шаренила како у теоријском, тако и у методолошком смислу.[3] Све теорије о

* Овај рад резлутат је рада на пројекту *Историја српског језика 148008* који финансира Министарство науке Републике Србије.

[1] Овим проблемом између осталих бавили су се А. Достал (Dostál 1954) и И.К. Буњина (Бунина 1959).

[2] Због ризика да не поменемо све оне који су својим истраживањима допринели на овом плану синтаксе, заинтересоване упућујем на спискове литературе дате у радовима: Милошевић 1978: 118-120. и Синтакса 2005: 474-475.

[3] Постоје, дакако, аутори који нуде добре синтезе свега што је дотад на том плану урађено: за старословенску ситуацију то је свакако студија И.К.Буњине (Бунина 1959), а за сербокроатистичку то је рад Ксеније Милошевић (Милошевић 1978), потом они који нуде нова оригинална решења њиховог тумачења: као, на пример, Милка Ивић у свом раду посвећеном систему личних глаголских облика за обележавање времена (Ивић, М. 1958), али и они чије анализе примера на конкретном корпусу плене својом проницљивошћу: какви су, на пример, радови Милорада Радовановића посвећени нарацији (Radovanović 1990: 167-199).

историјском настанку и развоју система прошлих времена могу се свести на две основне: на тзв. видску теорију, у чијој основи је убеђење да су аорист и имперфекат исказивали односе сличне видским, и на тзв. временску теорију, по којој се значења глаголских времена покушавају извести из временских односа у реченици (Ремнёва 2004: 251-253). Све несугласице методолошке природе су, бар кад је ситуација у савременом српском језику у питању, чини се, успешно превазиђене у најновијој Синтакси српског језика у поглављу посвећеном употреби глаголских облика (Синтакса 2005: 345-476).

Да би слика о систему прошлих времена на општесловенском плану била потпуна, важно је и у дијахроној перспективи, на свакој етапи развоја српског језика, пратити њихову конкретну употребу и открити да ли су се њихова значења и употреба у ранијим развојним фазама српског језика разликовали од ситуације забележене у старословенском језику, како би се потом могло објаснити постепено повлачење аориста и имперфекта из одређених сфера употребе, те њихово замењивање формом перфекта у каснијим фазама развоја српског језика. Наравно да је при свему томе веома важно пратити и функционалностилску условљеност њихове употребе. Како је у досадашњим истраживањима српскословенског језика, колико нам је познато, овај сегмент синтаксе глагола истраживан пре свега у светлу односа употребе претериталних времена и вида глагола,[4] за примарни циљ овога рада поставили смо следеће: да утврдимо чињенично стање о функционалним и дистрибутивним особеностима употребе ових облика у средњовековном тексту Српске Александриде[5] који припада жанру наративне прозе (тј. «белетристике), а прецизније жанру витешког романа. Реч је о тексту у којем је нарација основна форма приповедања. Српскословенски језик је у свом потенцијалу поред претериталних времена за исказивање прошлих догађаја познавао и друга језичка средства у тој функцији (апсолутни датив, предикативни герунд и сл.), међу којима нека имају изразито књишки карактер. Српска Александрида (СА) је писана оним функционалним стилом српскословенског који се приближава народном,[6] те ће стога добијени резултати у поређењу са стањем у старословенском, са једне, и стањем у савременом српском језику са друге стране, осветлити, барем донекле, особености употребе претериталних времена у односу на друга наративна средства у старосрпском језику 15. века.

Имајући у виду проблеме са којима се суочавају истраживачи историјске синтаксе, а тичу се одређивања граница реченице, тј. реченичног комплекса којим се преноси неки заокружени смисао, условљених непостојањем интерпункције у данашњем смислу речи, али и недостатком формалних језичких показатеља (Хабургаев 1974: 399; Грковић-Мејџор 2001: 6), ми смо у анализи функционално-дистрибутивних својстава претериталних времена у СА по-

[4] Уп. нпр. следеће монографије: Грковић-Мејџор 1993: 202 и Драгин 2007: 287-291.

[5] Као извор послужиће критичко издање текста у чијој основи је препис из 15. века. Уп. библиографски податак на крају рада.

[6] Ј.Грковић-Мејџор у свом раду о диглосији наводи да је „*Александрида* писана српскословенским језиком, уз присуство наноса из народног говора писара“ (Грковић-Мејџор 2007: 449) позивајући се и на резултате изнете у монографији В. Јерковић о језичким карактеристикама Српске Александриде (Јерковић 1983).

лазили из перспективе текста. При том смо водили рачуна о следећим релевантним факторима за њихову употребу: о виду глагола, о томе да ли се ради о референтној или нереферентној радњи, о типу ситуације и о ширем контексту. Посебну пажњу смо посветили њиховој прагматичкој улози, јер смо имали на уму да је овај роман био радо читано штиво међу средњовековном властелом и омладином по дворовима, па су одређени наративни поступци сигурно били употребљени тако да дело добије на својој динамичности и експресивности. Будући да се у наративној употреби глаголска времена не одређују према моменту говора, радње нисмо одређивали као индикативне или релативне.

2. **Анализа.** Аорист је у овом средњовековном роману основно претериталнo време за приповедање о прошлим догађајима.[7] Приповедач бира аорист да именује појединачну радњу које се десила у једном тренутку у прошлости, било блискоj било даљој. Употреба аориста увек сугерише да је радња именована њим доживљена или се она представља као таква, што додатно оправдава његову обилату употребу у приповедачким текстовима попут овог. Појављује се како у ауторовом исказу, тако и у директном говору. Уопштено говорећи, аорист у наративној употреби са својим значењем обављености радње и специјалном семантичком нијансом доживљености уноси динамику у приповедање и покреће ток приче унапред. Углавном се гради од свршених глагола, а само по изузетку и од оних несвршеног вида. Може да именује само конкретне (референтне) радње.

2.1. Аорист је у овом делу најчешће употребљен тако да именује радње које карактерише *сукцесивност у времену*.[8] У тој функцији он се појављује употребљен у низовима са другим облицима аориста (а) или, много чешће, у реченичном комплексу са барем једном нефинитном формом[9] (партиципом претерита активним у функцији герунда, предикативним герундом или апсолутним дативом) (б). Њима се, будући да су сви изграђени од свршених глагола, истиче обављеност, остварeност радње са евоцирањем живе динамике самог чина реализације.

а) **єгїптѣнє же ѻ нашь|д|ши|χ| на нѭ воиске <u>постра|д|(а)ше</u> много. кь дворомъ ц(а)ра своєго нєктєнава <u>протєкоше</u>. и сєго <u>нє ѻбрѣтоше</u> въ ц(а)рьскыи|χ| єго домо|χ|. и въ нєдоѵмєни <u>бышє</u> въсплакавшє |с|(є).** (8r/10-8v/2); **и въ ть ча|с| вѣстници ѡ|т| макєдонїи кь нѣмѵ <u>прїидоше</u> и дарї ємѵ краснїє ѡ|т| ѻлим῾бїади ц(а)р(и)цє <u>приносоше</u>.и ѻ рож|д|єнїи ѻтрочєти єм|ѵ| <u>вьχвѣстише</u>.** (15v/5-11)

б) **Сїа же алєѯандрь слышавь раскаѭвь сє нє мало. на рамо же єго вьχмъ кь ѻлїм῾бїдѣ <u>принє|с|(є)</u>.** (21v/3-6); **єлєвкѵшь же въставь. и єпїстолїю дарїєвѵ прїємъ, и сїю прочтавь. алєѯандръ же слышавь писанна. тѵ ѭрости и гнѣва <u>напльни сє</u>.** (37v/8-14); **алєѯандрѵ же въ мьчтанноu**

[7] Од свих претериталних времена аорист се појављује у преко 70% случајева.

[8] У просеку је сваки други аорист био овако употребљен.

[9] Реченични комплекси са аористом у постпозицији у односу на нефининте форме којима се исказује след догађаја појављују се 4 пута чешће од низова у којима су присутни само аористи.

парастаси поклонившѫ сѧ. и сѣмѫ єпїстолїю вѣроучившѫ и ковчєгы и макы и стрѫгл҃ѫ прѣ|д| алеѯа|н|дрѡ|м| поставлшѫ алеѯандръ же єпїстоїю прїємъ.прочь|т|. главою |ж|(є) помаѣавъ рє|ч|(є). (41r/7-16).

Иако је за употребу партиципских конструкција карактеристично да исказују радње које су са становишта говорног лица споредне, чини се да се у овим примерима између нефинитних конструкција и глагола у аористу, будући у истој функцији, на синтаксичкој равни успоставља напоредан однос. На то неретко упућује и појава везника *и* међу њима (Грковић-Мејџор 2007: 181), али и шири контекст.

пришь|д|ши же нєктєнавѫ. и рє|ч|(є) ѡлїмвїада къ нѣмѫ. (10v/8-10); **сїа слышавшїи ѡлїмвїада, и вѣрадова сѧ ѕѣло прѣльстнїимъ и вльховныи|м| рєчє|м|. ѣко да чєдѡ|м| м(а)ти наѕовєт сѧ желающїи.** (11v/13-12r/2); **вънидє же кь нѣи съ мьчтанїє|м|, и бывь съ нѣю. и иѕыдє пакы съ мьчтанїємъ.** (12v/4-8)

Знатан број забележених примера на крају реченичног комплекса садржи аорист од глагола говорења којим се *уводи директни говор.*

и сыи|х| єгїпь|т|скїи краишникь вєрвєри|х| видѣвь, мнѡго множьство сѫщыи|х| и неизъчтєнно. въсплакав сѧ рє|ч|є. (4r/16-4v/4); **пристѫплъ же кь нѣмѫ рє|ч|(є).** (5r/1-2); **сїа же вєрвєриха кь нєктєнавѫ рєкшѫ. посмєѣав сѧ ц(а)рь кь вєрвєриха рє|ч|(є).** (5v/9-11)

Реченични комплекс са аористом у значењу следа у времену срећемо и унутар имперфекатског низа. Варирање употребе имперфекта и аориста чини се као веома ефикасан наративни поступак којим приповедач, мењајући ритам, приповедање чини узбудљивијим, а пажњу слушалаца будном.

бѣшє |ж|(є) видѣти ѫкрашєнъ бои ѕѣло. въси же тькмо стапїи дрьжахѫ. имыже рать творахѫ. єг|д|а кє кого ѡкрьвавлѣахѫ ть ѣко побѣждєнь иѕ боа исхож|д|ашє| алеѯа|н|дрѫ же пачє вьсѣ|х| прѣспѣвающѫ. съпротивнимъ добывъ. ѡ|т| въсѣ|х| дѣтїи ѣко ц(а)рь прославлѣнь бы|с|(ть). **ѕрєшє же сїє дидаскаль єго їюднїи арїстотєль дивлѣаше сє г(лаго)лѣ.** (18v/1-14); **никто пристоупити къ нѣмѫ нє смѣяше. алеѯандръ же приходє кь нѣмѫ чє|с|то. конь же въсакѫ ѡ|т|мѣтає ѭростъ. тыхи къ алеѯандрѫ хрєпѣташе. и повиованїє ц(а)рѫ своємѫ и въсадникѫ оукаѕоваше. єдиною же рукою прозорѡ|м| ѕа оухо єго ѫхвативь. съ тыхо послѣдоваше емѫ ѣкоже юньць ѭрьмникь. сє же повиованїє конѣ алеѯандрь видѣвь. ключь ѡбломивь и кь нѣмѫ пришь|д|. и сєго ѡсєдлавь и на нь вьсѣ|д|. на коньско ѫристанїє поѣха: Витєѕо|м‘| же тог|д|а макєдон‘скыи|м‘| на кон‘скѡ|м‘| ѫристанїи тєкѫщїи|м‘|. съ високыє полати сѣдє ц(а)рь филїпь глєдаше. и съматраше коєгож|д|о храбро тєчєнїє. и лѣпо на кони сєдєниє.** (22v/3-SS:11v/11)

2.2. За разлику од претходно описаног типа употребе, аористом употребљеним са активним партиципом презента, такође у герундској функцији, постиже се перспективизација догађаја. Аористом је исказана главна прошла радња, а партиципом презента узрок вршења те радње или околност која је пратила тај догађај.

> єдина же w|т| ѻтроковицъ ѥє вѣ|д|(є)ци ꙗко нєпло|д|ства ради скрьвы|т|. рє|ч|(є) кь ѻлїмвїадѣ. (10r/11-14); ѻ сєм же въси ѻкр|с|тиї єго ц(а)рїє нєдоѫмѣвающе и стоѫжившє сїи. сьвѣ|т| сътворише г(лаго)люще. (3v/4-7); Вѣстни|и|ци же въ ть ча|с| кь филїпѫ ц(а)роу прїидоше. г(лаго)ле ємѫ (22r/3-4).

2.3. Аорист се у тексту СА често среће и ван низа. Забележен је а) на почетку епизоде у фунцији средства за скретање пажње на предстојећу слику чиме се читалац/слушалац *уводи у причу* или б) на крају одређене епизоде где се њим *уоквирује статична слика* представљена низом апсолутних датива или имперфеката. Овим наративним поступком дата слика се чини упечатљивијом, а радња исказана аористом добија на својој експресивности.

а) Бы|с|(ть) вєликои в(о)жїи прѣмоудрости. съꙁ|д|авшєи хра|м| сєвѣ. и сєдмими єго оутврьдивша стлъпи. (Ak: 1r/ 1-4), Въ нємощъ великоу вьпадє ц(а)рь филїпь. (27r/6-7).

б) въ пєто тысоущноє же лѣто сєго стоꙗнииа. ц(а)р|с|твѫющѫ вєликааго рима тарꙗкинїю цароу. начєлъствѫющѫ же і(ꙁра)илътьскыи|м людєм|ъ єврєискомѫ г(о)|с|поствѫ.[…] роди же сє тог|д|а ємѫ с(ы)нь. и нарє|ч|(є) име ємѫ алєѯанꙗдръ. (Ak: 1r/ 5- 1v/ 10); […] алєѯанꙗдръ. по грьчьскомѫ єꙁыкѫ ꙁовєт сє изьбрань моужь. изьбрань же изь мла|д|(а) ꙗвлꙗше сє и доблѥстьвнь. краснь же и бл(а)гоwбраꙁнь кь въсѣ|м| зрѣщи|м| єго бѣ. сє же нє бѣємѫ w|т| тєлѣснаго рож|д|єнїа. […] имѣше кь симъ ѥ|с|(ть)стьвнїє добродѣтєлы. соу|т| же сїє. нєпотворьноє въ єꙁыцѣ. и нєпоколѣбымоє имаше. податлив‵ство же вь роука|х| ꙗкожє никто дроугыи. имаше имѣнїа же въса ꙗко тлѣн‵наа и мимо тєкоущаа въменꙗше. длъготрьпѣлив‵ же кь сьгрѣшающїи|м| вєꙁмѣрно. сыми же четирми добродѣтєл‵ми, четиремь въсєлѣньскыи|м| концємъ ц(а)рь и самодрьжьць наꙁва сє. […] толице|м| странам|ъ и градw|м| ц(а)рь наꙁва сє. (Ak: 1v/ 10- 2v/ 10)

2.4. Потом, аорист се користи и за *најаву новог догађаја.* Тако употребљен он преноси пажњу слушалаца са једне слике на другу и помера ток приче унапред.

> слѫчи же сє сице. (3r/8-9); филїп же оускоры въ макєдонїи прїидє. радости испльнив сє вєликыє ѻ рож|д|єнїи ѻтрочєти. (15v/11-15).

Такав аорист се веома често употребљава и за увођење директног говора, чиме се он уклапа у приповедање не ремећећи ранији ритам приче, иако се перспектива приповедача мења.

> рекоше же къ нѣмъ отроци. (17r/3-4); къ алеѯандроу же ре|ч|(є) арістотєль. (19r/2-3).

2.5. Аорист срећемо и *унутар самог директног говора.* Специфика његове употребе у директном говору боље се разуме тек ако се она упореди са употребом перфекта са једне и презента са друге стране. Разлика у употреби аориста у односу на презент је јасна. У директном говору моменат референције је за говорно лице његова реалност. Све радње које се поклапају са тим моментом или се односе на време након њега исказане су презентом. Прошлу радњу која је и са аспекта говорног лица прошла, а која је и лично доживљена или је само тако представљена приповедач именује аористом (а). Та семантика нарочито долази до изражаја код глагола у 1. л. јд. или мн. (б). Перфектом се, међутим, именује прошла радња коју говорно лице није лично доживело, али чији је резултат, односно стање настало као резултат деловања радње у прошлости присутно у његовој садашњости (в).

а) что да сътвори|м| лоукавомъ сємъ и вльховномъ єгїпь|т|скомъ кнєзоу. въса бо зємль наши|х| бл(а)гаа и в|о|гатьства вль|ш|(ь)бныи|м ѫхыщ рєнїємъ сь вьзь|м|, и къ своєи приложи зємли. мы же страж|д|ѫщє |нє|доѫмѣваємъ. […] (3v/8-16)

б) въ малолѣтнѣи юности многолѣтнѫ ѫбо видѣ|х| старостъ. (39v/5-8); нє такова помишлѭє тєбѣ ѫмна быти прѣ○быдє|х| тєбѣ въ прьвѣи моєи єп(ї)|с|толїи. [...] нь посла|х| тєбѣ дѣтиню стрѫгл ѭако да сїю завръташє играєши. (40r/14-40v/7); что да сътвори|м| лѫкавьїимъ сымъ граж|д|аномъ. зємлю же нє раз|д|рѫшивше на гра|д| прїдохо|м|. сєбѣ ○срамотиѫомъ. да что по|д|(о)баєтъ намъ сътворити. (50r/1-6)

в) възвѣсти ми ѫчитєлю како вєликаго б(о)жїа промисла тваремъ знахоръ сътворилъ сє єси. како сїа ○бьѭавише |с|(є) чл(овѣ)комъ зємльны|м|.(20r/4-9); єпїстолїю твою юже къ людє|м| мои|м| послалъ єси. прочьтъ бл(а)годарьı|х|, о зємли нашєи пєкоуцѫ ти сє. (38r/13-16); въ чювєнїє ц(а)рствѫ моємѫ пришло ѥ|с|(ть). ѭако ц(а)рь вашь филїпъ ѫмрє. ○трока же мла|д|(а) на ц(а)рствїи своємъ ○оставиль ѥс(ть). сєго нєѫкрѣплѭєн'на лѣтмы и ѫмомъ. съмрьти же филїповє азъ ○скрьвы|х| сє. ○трока єго нєѭака сѫща пожали|х|. и сєго въ дворѣ ц(а)р|с|тва ми изволи|х| бы|т|(и). (35r/9-35v/1)

2.6. У тексту смо спорадично наилазили и на примере аориста од несвршених глагола. Њима се, поред доживљености као основне семантичке компоненте у свим аористима, радња именује као целовита и прошла, без инсистирања на процесуалности, чиме се његова употреба разликује од имперфекта.

wномѫ же съжалившѫ сѧ w|т| гра|д(а) и|χ| бѣжа. (47r/12-13); **и сѧ рѣ|к|ше на странѫ ѻтидоше. дрѫзы же по ны|χ| пристѫпише и також|д|ѥ рѣше. и инїи въси сь конь сьсѣ|д|ше, алеѯандра славише.** (58v/11-16)

3. Употреба имперфекта у нарацији показује се као функционално комплементарна употреби аориста, те не зачуђује што је од претериталних времена он следећи по фреквенцији појављивања у СА.[10] Он се у СА углавном појављује у ауторовом исказу, а само по изузетку у директном говору. Посматрано на комуникативном плану анализе, чини се да су имперфектом у већини случајева исказане споредне радње у односу на оне исказане аористима. Наиме, он именује такве радње којима се, примера ради, описују детаљи или ситуације које представљају фон за наступајућу причу. Такви описи чине приповедање живописнијим, али га истовремено заустављају или само успоравају основни наративни ток, за разлику од аориста који именује главне радње којима се ток приче помера унапред.[11] Имперфекат се доследно образује од несвршених глагола и за разлику од аориста може именовати конкретне (референтне) и типичне (нерефентне) прошле радње.

3.1. У тексту СА имперфекат најчешће[12] срећемо у различитим описима. Квалификативно је употребљен *у описима изгледа и особина личности* (а), нарочито када се оне уводе у причу. Њим се представљају и *особине ствари* (б). Употреба имперфекта у овим описима сугерише трајност особина, а свакако доприноси и снажнијем доживљају представљене слике.

а) [...] **и нарѥ|ч|(ѥ) имѥ ѥмѫ алеѯан҃дръ. по грьчьскомѫ ѥзыкѫ ѕовѣт сѧ изъбрань моужь. избрань же изь мла|д|(а) ѭвлѭше сѧ и доблѭстьвнь. краснь же и бл(а)гоwбразнь кь въсѣ|м| ѕрѣци|м| ѥго бѣ. сѧ же нѥ бѣ ѥмѫ w|т| тѣлѣснаго рож|д|ѥнїа. ни w|т| ч(ловѣч)ьскааго ѫтвора. нь w|т| въсѣ|м| виновнааго и бл(а)гыи|м| великааго б(о)жїа промысла помагающа же. имѣше кь симъ ѥ|с|(ть)стьвнїѥ добродѣтелы. соу|т| же сїѥ. нѥпотворьноѥ въ ѥзыцѣ. и нѥпоколѣбымоѥ имаше. податлив҃ство же вь роука|χ| ѭкоже никто дроугыи. имаше имѣнїа же въса ѭко тлѣн҃наа и мимо тѣкоуща въ мѣнѭше. длъготрьпѣлив҃ же кь сьгрѣшающи їи|м|бѣзмѣрно.** (1v/9-2v/1); **нѣхтѣнавь ѥгїпь|т|скїи ц(а)рь. сь влъшьбною χытростїю и ѕвѣз|д|очьтенїѥмъ ѥгїпь|т|скыи|м| ѫкрашен҃ бѣ ѕѣло. къ бранѣм же и ратѣмъ. ни воисками противлѭше |с|(ѥ) ни ѻрѫжїѥмъ. нь помощницѫ имѣѥ сѣбѣ вльχовнѫю χытростъ. сею вьсѣ|м| ѻколнїимъ противѭше сѧ г(о)|с|подамъ.** (3r/9- 3v/4)

[10] Имперфекат смо забележили у преко 20% примера од укупног броја глагола у облику једног од претериталних времена.

[11] Овакву хијерерхију радњи исказаних аористом и имперфектом, називајући их главним и другостепеним, у старословенском језику запазио је још Вондрак (Наведено према Бунина 1959: 57-58).

[12] У просеку је сваки други забележени имперфекат имао овакву употребу.

б) сїа же на скєдосѣ ѵписана вѣхѵ въсако по свом|ѵ| по|д|(о)бїю: (19v/15-16); прѣстолъ же его ѵкрашєнь бѣ ѯѣлѡ. искоуснїимъ ѯлатомъ и ѯелѣнїимъ каменїємъ. и слоновєми костьми. (37r/9- 13); Ѧѳїнєа же бѣ градъ великъ. въсакы|м| ѯемльны|м| оукрашєнь мьчтанїємъ. вї. же риторь обьдръжахѵ єго. и в҃сє єллин҃скиє ѯемлѥ окрьмлѣахѵ г(о)|с|поствѡ|м| и соудѡ|м| правїимъ и разѵмѡ|м| (45r/4-9)

Имперфекат се употребљава и када се некој особи жели приписати *појединост* која је за њу била *карактеристична* одређено време (које се сазнаје из контекста).

роукы бо твоє вѣхѵ на всѣ|х|. н(ы)нѣ же рѵкы въсѣхъ на тє. (4v/7-9); сѣ|д|(є) же въ єдинѡ|м| мѣстѣ скровнѣ|м| оу градѵ. и вра|ч|(а) сєвѣ ѵказоваше и маистора хытра. ѡ|т| єгїпь|т|скыи|х| ѕвѣѕ|д|очьтьца соуцѧ. (8r/5-10)

Имперфектом се приповедач служи и приликом *сликања атмосфере* (а), *представљања неког обичаја* (б) или када њим именује радње којима се путем понављања *уопштено карактерише догађај* (в). Оваквим наративним поступком приповедач удаљавајући објектив на кратко скреће пажњу са актера и конкретних догађаја на шири план, а све у циљу што снажнијег и живописнијег представљања новонастале ситуације.

а) сѣраѕывшима сє двѣма стєгома дѣти.вѣше |ж|(є) видѣти ѵкрашєнъ бои ѕѣло. въси же тькмо стапїи дрьжахѵ.имыже рать творахѵ. єг|д|а кє кого окрьвавлѣхѵ ть ѭко повѣждєнь иѕ боа исхож|д|аше| алєѯа|н|дрѵ же пачє вьсѣ|х| прѣспѣваюцѧ. съпротивнимъ добывъ. ѡ|т| въсѣ|х| дѣтїи ѭко ц(а)рь прославлѥнь бы|с|(ть). ѕрєше же сїє дидаскаль єго їюднїи арїстотєль дивлѣше сє г(лаго)лє. (18r/15-18v/14); вѣ же видѣти жалостно видѣнїє тоу. жени бо и дѣтїи кь свои|м| на срєтєнїє идѵще о бои ѵбывахѵ сє. въплю же до н(є)б(є)са сѵцѧ. крьвє|м| же по страна|х| тєкоуци|м|. ѯамєсь же аѳїнєанѡ|м| и македонѧнѡ|м| по ѵлица|х| гра|д|(а) ходєци и|м|. алєѯандрь же по срѣ|д|(ѣ) и|х| на волюєглавомъ коны єздє. сѣчю прѣстати молѣше |с|(є). сыи|х| нє могы ѵставити. нѵж|д|но бо ѥ|с|(ть) стави|т|(и) мѵжа ѭростїю распаливша сє. жени же аѳїнєискїє одравше лица своа стонахѵ къ алєѯандрѵ вьпїахѵ. м(и)л(о)|с|тивь бѵди намъ фїлиповь с(ы)нѵ ц(а)рѵ алєѯандрє. (53r/5-53v/9)

б) обычаи же вѣ алєѯа|н|дрѵ. до обѣда ѵбо ходити къ арїститєлю на ѵчєнїє. по обѣ|д|(ѣ) же кь вє|ч|(є)рѵ кь нєктєнавѵ на влышьбною хытростъ хож|д|аше. (19v/3-8)

в) никто пристоупити къ нємѵ нє смѣѭше. алєѯандръ же приходє кь нємѵ чє|с|то. конь же въсакѵ ѡ|т|мѣтає ѭростъ. тыхи къ алєѯандрѵ хрєпѣташе. и повиноваиїє ц(а)рѵ своємѵ и въсадникѵ оукаѕоваше. єдиною же рукою прозорѡ|м| ѯа оухо єго ѵхвативь. сь тыхо послѣдовашеємѵ ѭкоже юньць ѭрьмникь. сє же повиноваиїє конѧ алєѯандрь видѣвь.

ключь ѡбломивь и кь нѣмѫ пришь|д|. є сего ѡседлавь и на нь вьсѣ|д|. на коньско ѫристанїѥ поѭха: (22v/4-SS: 11v/9); въсакы же д(ь)нь маистори его ѡрѫжаваχѫ люди четири ста въсѣ|χ| же вїтєзь ѡклопи на лъвовѣ|χ| прѣставлѭχѫ кожа|χ|. χакїѕма же фарижемъ ѫ коркодїловѣ|χ| кожа|χ| чинѭχѫ. (34r/16-34v/7)

3.2. Имперфекат се не употребљава само у описима, већ га срећемо и у пасажима у којима се приповеда неки догађај. Може да именује и радњу која исказује *последњу фазу у прошлом догађају,* а која може да се схвати и као *резултат вршења радње исказане аористом.*[13]

сє же писанїє въѕьмше єгїптѣнє нєктєнава же изъваѭше ѫ ѕлатѫ на стльпѣ висоцѣ, срѣ|д|(ѣ) єгїпта поставише. вьроγїивꙋше семѫ писме ѡно. на главоγ же его вѣнцъ ѕлать положише. сами же кь пасидонѫ богѫ своєм|ѫ| притѣкоше. ѡ нєктєнавє молѭще |с|(є) въпрашаχ|ѫ|. (8v/9-9r/4); ѡлїмбїада же въѕьмши ѡтроче. къ дафнєонѫ аполонѫ вь цр(ь)ковь ѡ|т|нє|с|(є). и ѡ|т| того ѡтрочицѫ бл(аго)|с|(сло)вити сє молѭше. и ѡ|т| книгочїа аполоновѣ|χ| и вльχвь искаше ѫвѣ|д|(ѣ)ти. каково ѫбо ѡтроче сє χоще|т| быти. (13v/13-14r/5); нѣкьг|д|а ємѫ минѫюща мимо макєдонїю. погостї его ц(а)рь филїпь. и сь чьстїю полюбывь его ѡ|т|пѫсти. анаѯархос же оγстрѣлѭєн бы|с|(ть) въ ср|д|це лѣпотою жени филїпови. ѡтаи любовь къ нѣи χранѭше въ ср|д|ци своємъ, єиже нє вѣ|д|(є)ци. (29v/10-30r/3).

3.3. Имперфектом су именоване и споредне радње којима се исказује *мотив за реализацију предстојећег главног догађаја* исказаног аористом.

ц(а)рь же макєдѡ|н|скїи филїпь. имѣѭше женѫ име єи ѡлїмбїада. многою же скрьбїю сьмѫщаюци въсакѫ ц(а)р|с|коγ славѫ и бога|т|ство. понєже вѣ безьплодиаа, нє имѣюци ѡтрочєта. красна же вѣ сѫци ѕѣло. ѕрєше сїю филїпь моγжь нє пло|д|нѫ. раскыдаше сьѫзь любвѣ иже кь нѣи имаше. ѡ|т|ходещѫ же емѫ на ратъ. въсєсрьдо сию призвавь, и бывь сь нѣю въсєлюбьѕно и р|ч|(є). (9r/16-9v/16); и χотѣше нарокь испитати. алєѯандровь. и прѣ|д| двѣма стома алєѯа|н|драпоставивоєводѫ. дроγѕѣм же двѣ стє воєводѫ постави потоломєа. нѣкоєго юношѫ с(ы)на соγца арфаѯада воєводи филїпова. и сыи|χ| въ синьгрїтѣ фи|л|(и)повѣ нареди быти сє. (18r/6-15); семѫ же єѕыкь афїнєане нє разѫмѣχѫ. въ всєм же граде своє|м| поискавше. єдва єдиного коγманъскїи ѫмѣюща ѡбрѣтоше. и сего драгомано|м| ѫпрашаχѫ повелѣнна емѫ ѡ|т| алєѯандра възвѣстити. (47v/7-15)

[13] У просеку је сваки четврти имперфекат био овако употребљен.

Употребљен у комбинацији са аористом може да исказује споредне радње којима се *слика догађаја допуњује*. При том су аористом и имперфектом именоване радње које немају истог вршиоца радње.

> сѣ же слышавь алеѯа|н|дръ. ѭрости и женанїемъ напльни сѣ рѣ|ч|(ѣ).[…] сам же ѭко и львь рикнѫвь. и съ прѣстола своѣго скочивь. стол же малъ поѣмъ. трѣ|χ| сїѣ сътвораше ѵбы. ини же и неχотѣше съ полатѣ прозорѡ|м| скачаχѫ.(26v/3-13)

3.4. Имперфектом се именује и конкретна радња којом се *заокружује описана слика.* Ритам приповедања се на кратко успорава. На тај начин читалац/ слушалац може да среди утиске везане за догађај који је управо сазнао и да се припреми за следећи догађај.

> ○сѣм же въси ○кр|с|тнїѥго ц(а)рїѣ недоѵмѣвающе и стоѹживше сїи. сьвѣ|т| сътворише г(лаго)люще. [...] вѣχѫ же съвѣщавше |с|(ѣ) на нектенава ѥзыци сїи. персїи. иверы, арапїи, наѯїанїи. вїѡпїи. и инїи въсточнїи ѥзыци мноꙁы. (3v/4-4r/16); [...] и тако кь нектенавѫ оѹстрьмив сѣ течаше. ○ нашьствїи емѫ възвѣстити, неизъчтеннїѣ въсточнїѣ воиске. (4v/12-16)

3.5. До успоравања ритма приповедања долази и када имперфекат именује радњу коју карактерише трајање или понављање, а која чини *карику у следу догађаја.* Мењањем ритма приповедања доприноси се интензификацији динамичности радње.

> нектенав же сию видѣвь неизрѣ|ч|(ѣ)нномѫ сїанїю доброти лица ѥѣ диве |с|(ѣ). ○чима же на ню позыраѣ. и главою помаѧвь стоѧше. ○на же помишлѧющи на единѣ χотѣщи емѫ вѣщати. кь нѥмѫ рѣ|ч|(ѣ). (11r/8-15); и сѣ рѣкь ѵмрѣ ц(а)рь македоньскїи фи|л|(и)пь. македонѧне же тѫ стоѣще рѣкоше. тако да боѹдѣтъ въсѣ|м| противѣщим сѣ алеѯа|н|дрѫ. ○лїм҃бїада же тѫ стоѣщи плакаше. филїпа же на ꙁлатѣ ○дрѣ положише. въ градѣ ○днесоше съ плачемъ великы|м|, сего погрѣбоше ц(а)р|с|кїи съ чьстїю. ц(а)рь же филїпь ѡ|т| ꙁемлѥ ꙁаимован҃ноѥ тѣло пакы къ ꙁемли възврати: (31v/6-2r/4)

3.6. Мада веома ретко, бележили смо и примере имперфекта у управном говору. Тако употребљен исказује итеративну радњу у чијој је реализацији и говорно лице учествовало. Дакле, присутна је и семантика доживљености.

> и ○ставлѧм҃ ти ꙁакон҃ните дани и|χ|же ѡ|т|(ь)ць твои кь мнѣ приношаше. (77v/12-15)

4. Перфекат и плусквамперфекат су времена која у овом роману карактерише ниска учесталост њихове употребе.[14] То, међутим, не оспорава њихово стабилно место у систему претериталних времена српскословенског језика и постојање њихове специјалне семантике која условљава њихове функционалне и дистрибутивне особености употребе.

Основно значење перфекта у старословенском језику донекле се разликовало од данашњег. Већина аутора, желећи да укаже на разлику у употреби између аориста и перфекта, говори о његовом резултативном значењу у старословенском језику, тј. као његову примарну функцију наводе исказивање стања насталог као резултат деловања радње у прошлости. Друга група аутора, имајући у виду двојаку временску природу овог сложеног глаголског облика (лични глаголски облик упућује на садашњост, а партицип на прошлост), истиче да је основно значење перфекта исказивање повезаности прошлог догађаја са ситуацијом у садашњости, те да је резултативност само једна од комбинаторичних могућности такве везе.[15] Произилази да је перфекат у старословенском језику био могућ само у оним контекстима у којима је остварива веза са садашњим моментом, а у приповедању то је могуће једино у директном говору (Бунина 1958: 77).

Ситуација забележена у СА не разликује се од стања забележеног у старословенским јеванђеоским текстовима. Перфекат се по правилу употребљавао у управном говору. Сви забележени примери били су образовани само од свршених глагола и именовали су конкретне (референтне) радње. Мада се појављује у свим лицима, претеже његова употреба у 2. л., што је, по нашем мишљењу, контекстом условљена појава. Именује радње које су са становишта говорног лица прошле, али чији је резултат присутан у његовој садашњости, а то је за говорно лице моменат његовог говора. Навешћемо само неке примере као илустрацију.

1) **нєктєнав жє пристѫпль кь ц(а)р(и)ци рє|ч|(є)| блажєнна ти въ жєна|χ| ѡлїмбїадо. д(ь)нь|с| бо въсєлѣннѣ и ц(а)ра въ ѵтробѣ <u>прїєла єси.</u> вънѣг|д|а жє врѣ|м|(є) навлѣнїа твоєго прїидєтъ. призови менє кь себѣ. и єлїка аще рекѫ ти сътвори.** (12v/12-13r/4)
2) **наставившєи жє єго ѡлїмбїадѫ поѵстити вино възьмше къ филїпѫ пристѫпише г(лаго)люще. вє|с|(є)ли сє ѡ ц(а)рѫ филїпє. болшѫю жє прьвѣє жєни <u>възєлъ єси</u>. пръва бѡ влоѵ|д|ница бѣше. сїа жє цѣломѫдрьна ѥ|с|(ть).** (26r/11-26v/2)
3) **филїпѫста жє гра|д|(а) дошь|д| г(лаго)лаше. ꙗко <u>пришль єсмъ</u> на помощ ъ кь ц(а)рѫ филїпѫ.**(30r/12-15)
4) **андїстєи жє дрѫгы фїлософь тѫ стоє рє|ч|(є). ѡ|т|нѣлиже аѳїна <u>ѕачєла сє ѥ|с|(ть)</u> ни єдинъ ц(а)рь сїю нє прїє.** (45v/8-11)

---

[14] Око 5% забележених глагола било је у облику перфекта, док их је у облику плусквамперфекта било нешто мање од 1%.

[15] И.К.Буњина у својој студији о употреби времена у старословенском језику полемише о различитим ставовима аутора изнетих о овом питању и даје сама свој суд који се поклапа са последње изнетим (Бунина 1959: 62-78).

У првом примеру веза са садашњим моментом истакнута је и прилогом **д(ь)нь|с|**. У другом примеру, та веза оличена је реченицом у наставку са корелативним субјектом и глаголом у презенту. У трећем, пак, примеру веза са садашњим моментом је контекстуално сазнатљива. Подразумева се садржај *Ево ме. Сад сам ту.* У четвртом примеру употреба перфекта оправдава се екстралингвистичким фактором - чињеницом да је Атина град који и данас постоји.

Понеки пример употребе перфекта и ван управног говора може се сматрати пре омашком приповедача, него утицајем разговорног језика, како су неки били склони да тумаче ову појаву.[16]

> **о сїи|х| же алеѯандръ много оскрьбыв се не вѣ|д|(є) где кыж|д|о ѡ|т| ны|х| <u>приставъ ѥ|с|(ть)</u>. по ,а҃. х҃ же д(ь)нєхъ ѯ вѣ|д|(ѣ)** (64v/10-14)

Ако се перфекат одреди као `предсадашње` време, онда плусквамперфекту одговара квалификација `претпрошло` време (Бунина 1958: 79). Наиме, он је у старословенском именовао радњу која се десила у прошлости пре неке друге прошле радње. Међутим, такво његово значење не условљава обавезно његову употребу у зависној реченици. Могао се појављивати и у независним реченицама (Бунина 1958: 78-82). Иако није увек наглашена, његова веза са главном прошлом радњом увек се осети. Његова употреба забележена у СА не разликује се од ситуације која је утврђена за старословенски језик. Образован је од глагола оба вида. Бележимо га подједнако у независним (а) или у оквиру зависних релативних реченица (б).

а) **прѣж|д|є сего на три лѣта ходивш ми въ олїмбыскїи отокь. и тамо алеѯа|н|дра видѣ|х|. <u>пришль бо вѣ</u> на олїмбыскѡ|м| колѣ христовати и вїтєжьство своє питати.** (46r/13-46v/3); **и съ сыми ꙗко побѣдоносьць ц(а)рь вь македонїю прїиде,г҃и. лѣ|т| <u>ималь вѣ</u> ѡ|т| македонїю ошь|д|.**(73r/10-14)

б) **дїѡген же аѳїнєискїи фїло|с|(о)фь иже прѣж|д|є мала ѡ|т| аѳїнѣ кь алеѯа|н|дрѯ <u>привѣгль вѣ</u>. рече.** (50r/6-10); **и изнєсоше єм|ѯ| кръзно полїѧенє г(о)|с|пож|д|є дьцере крала прѣлмѯжа. юже <u>прьстєновальь вѣ</u> ꙗцилєшь.** (68v/1-5)

5. Истраживањем је потврђено да се употреба претериталних времена какву срећемо у СА битно не разликује од њихове употребе забележене у старословенским јеванђеоским текстовима.[17] То само показује да у употреби овог сегмента глаголских времена у 15. веку, тј. у време превођења СА, нема разлике између "вишег" и "нижег" функционалног стила српскословенског

[16] О таквом утицају разговорног језика на књижевни могло би се говорити тек у каснијим развојним фазама српског језика када је долазило до потискивања аориста перфектом у овом домену употребе.

[17] Истраживање смо поредили са резултатима о употреби времена у старословенском језику изнетим у овде већ често помињаној студији И.К. Буњине (Бунина 1959).

језика, тј. да овај сегмент не спада у диференцијалне одлике два стила. То је стога што основна значења глаголских облика и њихова употреба нису трпели утицај грчког језика те представљају заједничко словенско наслеђе у старословенском и српскословенском језику (Грковић-Мејџор 2001: 10). Очигледно је да је до промена унутар система претериталних времена долазило у времену које је следило, а „период од XV в. надаље управо је епоха најинтензивнијих измена у међудијалекатским односима на српскохрватском језичком терену“ (Ивић, П. 1994: 66). Већ поређењем са неким нашим говорима, на пример, са говором Галипољских Срба (српском језичком оазом на македонском говорном тлу која чува архаично језичко стање из доба миграција, а то је 16. и 17. век) за који је утврђено добро чување и широка употреба простих претериталних времена, запажају се извесна семантичка померања у односу на наслеђено стање и унеколико другачија употреба ових облика од описане у овом раду (Ивић, П. 1953-54).

Кључне речи: српскословенски, синтакса глагола, претеритална времена, аорист, имперфекат, перфекат, плусквамперфект.

ИЗВОР

Српска Александрида. (Приредиле Р. Маринковић и В. Јерковић). Београд. 1985.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бунина 1958: И. К. Бунина, *Система времен старославяского глагола,* Москва.

Грковић-Мејџор 1993: Ј. Грковић-Мејџор, *Језик „Псалтира“ из штампарије Црнојевића,* Подгорица.

Грковић-Мејџор 2001: Ј. Грковић-Мејџор, *Питања из старословенске синтаксе и лексике,* Нови Сад.

Грковић-Мејџор 2007: Ј. Грковић-Мејџор, *Списи из историјске лингвистике,* Сремски Карловци-Нови Сад.

Драгин 2007: Н. Драгин, *Језик Теодосијевог Житија светог Саве у препису монаха Марка из XIV века,* Нови Сад.

Ивић, М. 1958: М. Ивић, Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду.* III:139-149.

Ивић, П. 1953-54: П. Ивић, Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба. *Јужнословенски филолог.* XX/1-4: 228-262.

Ивић, П. 1994: П. Ивић, *Српскохрватски дијалекти: њихова структура и развој,* Сремски Карловци-Нови Сад.

Јерковић 1983: В. Јерковић, *Српска Александрида: академијин рукопис (бр. 352): палеографска, ортографска и језичка истраживања,* Београд.

Милошевић 1978: К. Милошевић, О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику.* XXI/2:93-121.

Ремнёва 2004: М.Л. Ремнёва, *Старославянский язык,* Москва.

Синтакса 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременог српског језика: проста реченица* (у редакцији Милке Ивић). Београд.

Хабургаев 1974: Г.А. Хабургаев, *Старославянский язык,* Москва.

Dostál 1954: A. Dostál, *Studie o vidovém sistému v staroslověnštině,* Praha.

Radovanović 1990: M. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci-Novi Sad.

Марина Курешевич

УПОТРЕБЛЕНИЕ ПРОШЕДШИХ ВРЕМЕН В ТЕКСТЕ *СЕРБСКОЙ АЛЕКСАНДРИДЫ*

Резюме

В работе анализируются функциональные и дистрибутивные характеристики аориста, имперфекта, перфекта и плюсквамперфекта в средневековом тексте *Сербской Александриды*, принадлежавшем жанру повествовательной прозы, то есть беллетристики, точнее жанру рыцарского романа. Речь идет о тексте, в котором наррация является основной формой повествования. Претеритальные времена представляют только один из способов выражения хода событий в повествовании. В сербскославянском языке были известны и другие языковые средства в этой функции (дательный самостоятельный, самостоятельное предикативное деепричастие и др.). Поскольку речь идет о тексте, написанном функциональным стилем сербскославянского языка, который близок народному, полученные результаты, с одной стороны, освещают – хотя бы до некоторой степени – состояние древнесербского языка XV века в данном сегменте, а с другой – дают возможность сопоставления с результатами исследований употребления конкурентных языковых средств, которые, если их выразить статистически, могут представлять одну из характеристик нормы этого функционального стиля сербскославянского языка.

811.163.41'366.573 "18"

Исидора Бјелаковић
Нови Сад

РЕФЛЕКСИВНИ ПАСИВ У ЈЕЗИКУ СРБА У ПЕРИОДУ 1813-1855. (РЕАЛИЗОВАНА РАДЊА)*

У раду се анализирају рефлексивне пасивне конструкције чија реченична предикација реферише о перфективној реализованој радњи, дакле, о дејству за које је извесно да је реализовано у неком временском тренутку или периоду у прошлости. Анализа је спроведена у језику текстова из 19. века. Забележено стање упоређено је са одговарајућим конструкцима са партиципом пасивним, а уочене су и разлике у односу на стање у стандардном српском језику.

1. Увод. Под рефлексивном пасивном конструкцијом подразумева се она синтаксичка структура са предикатом оформљеним од транзитивног глагола и морфеме /се/ – NP (N_{Nom}) + VP (se + V_{tranz}), која стоји у трансформационој вези са активном реченичном структуром на тај начин што граматички субјекат рефлексивне конструкције функционише као директан објекат у акузативу без предлога одговарајуће активне реченице (Милошевић 1978:10; Мразовић и Вукадиновић 1990:133): И разнео се гласъ о Нѣму по свой Сиріи... (АС 1830:7) → *И [људи] су разнели глас о њему*. У овим конструкцијама субјекат (односно пацијенс) обавезно је експлициран, а реченица је деагентизована (Станојчић и Поповић 2005: 254-255), јер морфема /се/ функционише као средство за исказивање уопштеног агенса. У њима је увек присутно обележје динамичности, а самим тим и релационо значење. Код рефлексивног пасива парадигма временских форми ни формално ни семантички не разликује се од одговарајуће парадигме временских форми актива (Мразовић и Вукадиновић 1990: 133).

Познато је да рефлексивне конструкције, поред пасивног, могу упућивати и на друга значења (в. Милошевић 1981: 278-279; Бондарко 1991: 149). У

* Овај рад настао је као резултат истраживања на пројекту Историја српског језика (148008) који финансира Министарство науке Републике Србије.

њима, наиме, субјекат, поред значења пацијенса, експериенсера, детермината и сл., може да има значење и агенса.[1]

Овај синтаксички модел, дакле, не може да диференцира основне семантичке позиције карактеристичне за двовалентне глаголе – позицију агенса и пацијенса. Како наводи К. Милошевић (1981: 280-281), различите интерпретације зависе од семантичковалентног потенцијала глагола у позицији предиката, његовог падежног оквира и могуће реализационе варијанте тог потенцијала на синтаксичком нивоу, од додатних информација које модификују смисао реченичног исказа, од дезактуализације реченичног исказа (код детерминационе дијатезе), као и од ванјезичког – социјалног фактора, односно уобичајености да се нека радња одвија на себи, другима, и сл., који своди смисао, од неколико потенцијалних, на један. Када је конкретно реч о пасивној дијатези (нпр. *Марко се осуђује*) она се често остварује на основу ванјезичког момента, друштвене норме, по којој реализација дате радње подразумева различите референте семантичких позиција агенса и пацијенса (в. Милошевић 1981: 282). За рефлексивну интерпретацију био би неопходан пун облик рефлексивне заменице којом би се несумњиво указивало на идентичност референта у обема семантичким позицијама. Често се, међутим, чак ни на основу контекста не може са сигурношћу утврдити тип дијатезе.

Да би се идентификовало пасивно значење, потребно је да неки контекстуални елементи сигнализују присуство обележја идентичности субјекта и

---

[1] Реченична предикација рефлексивне конструкције има детерминационо значење у случајима када је реч о дезактуализацији, тј. када се реферише о трајном својству субјекта (нпр. *Жица се савија*). Уколико позицију субјекта заузме лексема која денотира неко људско биће (*Марко се туче*), онда субјекат „вршећи радњу над неким објектом, самим тим чином, испољава карактеристичну (по правилу негативну) црту свог понашања“ (Ивић, М. 1995: 115). Овај тип конструкција није предмет овог рада (више о томе в. Милошевић 1978: 11; Милошевић 1981: 278-279; Ивић, М. 1995: 120-121). Реченичне предикације рефлексивних структура могу да имају рефлексивно, реципрочно, медијално, каузативно-пасивно, медиопасивно и рефлексивно-пасивно значење. У свим се овим случајевима вршење глаголске радње на специфичан начин пројектује на субјекат реченице (Ивић, М. 1995: 115). Оваква употреба забележена је и у текстовима 19. века: (1) рефлексивно значење – Что твори она врайла, коя се румени [...] она узме мало бѣле землѣ и помаже [...] образъ, и узме потомъ червене землѣ и намаже по белой на онихъ мѣстахъ, гдѣ э рада быти червена (А. Стојковић – *Физика* 1802: 73), (2) реципрочно значење – ...а противне равне силе взаимно уничтоваюсе (А. Стојковић – *Физика* 1802: 175) →*а супротне силе уништавају једне друге*. Структуре са каузативно-пасивним значењем нису забележене у анализираној грађи, што не искључује њихово фунгирање у 19. веку. Уколико предикације рефлексивних структура денотирају процес који се врши у самом субјекту, без учешћа његове воље (процеси у природи, психофизичка стања), реч је о медијалном значењу те субјекат добија значење експериенсера: ... и противъ сваке болести коя бисе отъ мокроте родила (К 24); А садь тьемо она важна предузети приключенїя, коя су се месеца Іулїа т.л. сбывала и случавала (НС 1813:1). Поред тога, као што је речено, честе су и прелазне структуре: (1) медиопасивне (Тако она часть моря, коя е кодъ Еѳїопїе наричесе море Еѳйопїйское... – АС, 1802 → *људи је зову.../* → *име јој је...*; ... мегши видови, кад` се на сунцу осуше, могу се употребити умѣсто коньске гриве на испуняванѣе столица – Ч, 1855:174 → *кад их људи осуше/* → *кад се (сами) осуше*; (2) рефлексивно-пасивне (Я не знамъ, кадъ тье се мотьи веть единъ путъ онымъ Богатымъ – но кодъ богатства своего наученымъ и непросвѣщеннымъ – людемъ казати, и кадъ тье они мотьи веть увѣритисе, да э что друго кесу полну новаца и главу полну разума имати – А. Стојковић – *Физика* 1802: 89 → *те ће људи моћи да их увере/* → *те ће се (сами) уверити; ...* и да се то само за просте и глупе људе у календаръ поставля, кои су се научили, таково что у календару тражити... – А. Стојковић – *Физика* 1802: 89 → *које су (људи) научили/* →*који су се (сами) научили)* и сл.

пацијенса (S=Pt) и неидентичности субјекта и агенса (S≠Ag). Ту улогу обично носе лексеме у позицији субјекта и предиката. Дакле, за разлику од партиципских конструкција где се присуство обележја динамичности, неопходно за идентификацију пасивног значења, утврђује на основу видско-временског контекста и лексичкосемантичке припадности глагола у основи пертиципа, о пасивном значењу рефлексивних конструкција закључује се на основу контекста у коме „првостепени значај имају лексичке јединице у позицији субјекта и предиката“ (Милошевић 1972: 77).

2. Предмет овог рада јесте синтаксичко-семантичка анализа пасивне дијатезе, репрезентоване рефлексивном пасивном структуром у језику писаца предвуковске епохе (1813-1855). Анализирани су само примери у којима реченична предикација реферише о перфективној реализованој радњи, дакле, о дејству за које је извесно да је реализовано у неком временском тренутку или периоду у прошлости.[2] Забележена грађа класификована је с обзиром на (1) структуру предиката (време глагола у позицији реченичног предиката), на (2) видско-временски однос пасивне и корелативне предикације и, на крају, (3) с обзиром на однос семантике глагола у позицији реченичног предиката и објекта глаголске раде (пацијенса).[3] Регистрована грађа упоређена је са одговарајућим партиципским пасивним структурама из тог периода, као и са стањем у савременом српском језику[4].

---

[2] А. М. Мухин (1999: 44), полазећи од структуре, за ову категорију употребљава термин „перфективна пасивна *акционална* конструкција“. У овом се раду, приликом класификације рефлексивних конструкција, полази од радње о којој се реферише и, будући да је *акција* примарно обележје *свих* пасивних структура, овај је термин замењен термином *реализација* јер се на тај начин може остварити дистинкција између реализоване/радње у реализацији (А видишь ли, како се вѣтромъ класъ савыя – Ч, 1855:50), потенцијалне (Вся тѣлеса могу се у три классе раздѣлити – АС, 1802:128), облигаторне (То се, нажалост, морало урадити) или нереализоване радње (У више парохїя заключили су да се тай данъ обычни божићни дарови не даю... – НС, 1817:11). Поред Мухинове, у раду су узети у обзир неки домени из класификација које нуде К. Милошевић, С. Танасић, В.С.Храковски, М.В. Всеволодова.

[3] Приликом семантичке класификације глагола прихваћена су решења која нуде Д. Гортан-Премк (1971), К. Милошевић (1978), С. Танасић (1982: 79-105), Бондарко (1991), В.С. Храковски (Бондарко 1991), М.В. Всеволодова (2000:144-145). Глаголи су подељени на следеће семантичке категорије: 1. трансформативни глаголи (објекат глаголске радње мења се квалитативно или мења положај, али не и место – *ишарати, обесити, прекрити нешто* и сл.); 2. креативни глаголи (објекат глаголске радње настаје – *основати библиотеку, сазидати нешто* и сл.); 3. деструктивни глаголи (објекат глаголске радње нестаје, бива уништен након њене реализације – *разорити, обесити некога* и сл.); 4. објектномотивни глаголи (објекат мења локализацију – *пренети, продати, одузети, избацити* и сл.); 5. релациони глаголи (након реализације глаголске раде објекат успоставља нов или одржава ранији однос са агенсом, нпр. *казнити, ослободити, сачувати* и сл.); 6. перцептивни, афективни и комуникативно-интелектуални глаголи (објекат глаголске раде пројектује се у човекову свест путем вида, слуха, мириса, додира – *чути, саслушати*; објекат доживљава неко стање које је настало без утицаја његове воље – *увредити, утешити*; објекат настаје или се мења као резултат неког менталног процеса или говора – *измислити, заповедити, рећи*); 7. десемантизовани и глаголи непотпуног значења (објекат глаголске раде носилац је семантичког потенцијала глагола – а. оперативни глаголи: *учинити, урадити*; б. фазни глаголи). Више о овим класама глагола у оквиру пасивних структура в. у Бјелаковић (2008: 30-39).

[4] Приликом упоређивања са стањем у српском језику служила сам се електронским Корпусом српског језика (www.korpus.matf.bg.co.yu).

Корпус за овај рад представљали су текстови различитих функционалних стилова предвуковског периода (1813-1855).[5] Језик већине анализираних дела припада доситејевском типу, тј. типу језика чија је основа била српска „народна“ са присуством елемената, на лексичком плану, рускословенске провенијенције, тзв. славенизмима (Младеновић 1969; Ивић, П. 1998: 141; Унбегаун, 1995: 71; Грицкат, 1987: 112; Суботић, 2004: 164). У случајима анализе приређених издања (нпр. *Природно право* Јована Стерије Поповића и текстови Т. Павловића) приликом класификације навођени су транскрибовани примери. Примери ексцерпирани из оригиналних дела нису транскрибовани.[6]

3. Анализа. У ранијим истраживањима (в. Јерковић 1972: 274-275; Ивић, М. 1990:21-22; Бјелаковић 2008: 180-181) утврђено је да су рефлексивне пасивне конструкције у овом периоду биле далеко фреквентније од партиципских. Наиме, однос забележених примера копулативно-партиципских конструкција (в. Бјелаковић 2008: 180-181) према рефлексивним био је око 760 (са око 2100 страна грађе, без кондензованих реченичних структура) према око 900 (са 760 страна грађе). То значи да је у том периоду рефлексивна структура била приближно три пута бројнија од партиципске. Када је, међутим, реч о рефлексивним пасивним структурама са перфективним глаголима које референшу о реализованој радњи уочава се другачија ситуација. Док је у анализираној грађи забележено само око 50 примера са рефлексивним пасивом, у ранијим истраживањима регистровано је око 470 примера структура са партиципским пасивом (које, такође, не укључују кондензоване реченичне конструкције), што је пропорционално око три пута више.[7]

---

[5] НС – *Новине сербске*. 1813. (I, II, III, IV); 1814/1. **(I, II, III, IV); 1815/1. (I, II, III, IV); 1817. (I, II).** МВ – Любомиръ у Елісіуму или Светозаръ и Драгиня, моралная повѣсть сочинена Милованомъ Видаковичемъ народнаго, греко-неун: Гум: Новосадскаго Професcоромъ. Часть третая. Въ Будимѣ. 1823. 1-100. СЛ – *Сербске Лѣтописи* за год. 1825. Перва частица. Будим. 1824. (1-110, 176); Друга частица. Будим. 1825. 26-55; 83-101; АС – Новый заветъ господа нашего Исуса христа по предводу Аѳанасіа Стойковича. Лейпцигъ. 1830. 1-100; 279-330. ЈСП – *Наодъ Сумеонъ или несрећно супружество, трагедіа у петъ дѣйствія по Народной песми сочинѣна Іоанномъ С. Поповичемъ*. У Будиму. 1830. (1-122); НЗК – *Новыи забавный календаръ у коемъ се свашта налази, али само онога нема, што се тражи*. Съ особитимъ прилѣжаніемъ по хорізонту злы жена израдіо Винко Лозићъ Астрологъ. У Будиму. 1830. (1-32). ТП-СНЛ – Теодор Павловић – *Српски народни лист;* 1837, 1838, 1842, 1846. ТП-СНН – Теодор Павловић – *Српске народне новине;* 1841, 1845; ТП-НН – Теодор Павловић – *Народне новине;* 1842, 1843. К – Лекаруша Георга Радака, писана у Великој Кикинди у периоду између 1840. и 1846. године; рукопис; 168 страна, Рукописно одељење Матице српске – М-5863; ЈСП-ПП – Јован Стерија Поповић – *Природно право* (приређено издање рукописа). 1997. Нови Сад: Матица српска. 1840-1842. (23-82); ТП-Д Теодор Павловић – *Драгољуб* 1845; ТП – Теодор Павловић – *Писмо* 1848/49; Ч – *Читанка за другій разредъ србскихъ народнихъ училишта у Аустрійском Царству.* У Бечу 1855: 1-246.

[6] Уз сваки анализирани пример дата је наведена скраћеница, година издања и број странице на којој је пример забележен.

[7] У вези с овим требало би напоменути да су, за разлику од словачког и чешког језика, и у руском рефлексивне пасивне конструкције са перфективним глаголом прилично ретке и да се везују за неформални разговорни стил, усмени и писмени, или за поетску функцију језика (Перцов 2003: 47-50). Многобројно присуство ових конструкција у руском разговорном стилу објашњава се сажетошћу форме која управо овде неретко добија предност у односу на аналитичку форму партиципског пасива. Исто тако, наводи се чињеница да су ове форме у првој половини 19. века биле у потпуности прихватљиве и распрострањеније.

Већа фреквентност партиципских структура у случају реферисања о прошлој перфективној реализованој радњи могла би се објаснити чињеницом да рефлексивне конструкције више упућују на акционални аспект, реферишући о некој ситуацији у развоју те су зато чешће оне у којима се у позицији предиката налази имперфективни глагол (нпр. ... библїя се прилѣжнїє чита – СЛ, 1824: 88 и сл.), док партиципска конструкција указује више на статични аспект радње указујући пре на могуће последице или резултат дејства (нпр. нїе онда їошть бурмутица было зашто є каснїє дуванъ изъ Америїке донетъ – МВ 1823). Будући да је овде реч о прошлим реализованим радњама, висока фреквенција партиципских структура у потпуности је очекивана.[8]

У анализираној грађи забележене су пасивне конструкције у презенту, перфекту, плусквамперфекту, аористу, футуру I. У свим регистрованим примерима предикат је у 3.л. једнине или множине.[9]

NP (N_{Nom}) + VP (se + $V_{prezent}$)

У свим забележеним примерима реч је о наративном презенту. Приповедачким, историјским или наративним презентом означавају се радње које су се реализовале у прошлости. У савременом језику среће се у белетристици и у разговорном стилу (у приповедању), док се у научним текстовима (осим у историјским) не наилази на ову употребу (Стевановић 1991: 583-587). Таква је ситуација и у анализираној грађи. С обзиром на видско-временски однос пасивне и корелативне предикације, могу се уочити следећи типови:[10]

1. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи (Spas$_{prošlost\ perf}$): а. **трансформативни глаголи** (Позднїе продужисе оно [примирје] до 29га Іулїа т.л. – НС, 1813:1); Пре нѣколико дана попечатесе, вели, сви подруми вїнопродавни... – НС, 1813:16; На то отворе имъ се велика врата... – МВ 1823:36; Но 1807. раздѣлесе сва духовна училища на четири класе... – СЛ, 1824: 107); б. **креативни глаголи** (... кад се из њи терговина отвори... – СЛ, 1824:98; По плану министром просвѣщенїя 1803. Императору предложеном и от нѣга одобреном, установесе 1. школе сеоске, 2. уєздне (capitales) 3. Гимназие 4. Университети – СЛ, 1824: 102; тако начини се и заведе фонд Матице српске – ТП-СНЛ 1837); в. **објектномотивни глаголи:** На то унесе имъ се у другу собу и вечера – МВ, 1823:20; На то донесе имъ се и ужина... МВ1823:61); г. **релациони глаголи** (И да се мађаризирање ово од народа нашег срећно одбије, тко је учинио? – ТП 1848-49).

У два примера забележена је рефлексивна пасивна конструкција са декомпонованим предикатом: После кр`вавы битва [...] учинисе *между њима*

---

[8] Слична ситуација уочена је и у руском језику (в. Перцов 2003:50).

[9] Ово је, наравно, очекивано јер већина прелазних глагола означава дејство на неком предмету и код таквих глагола ни не може бити пасивних форми првог или другог лица (в. Бондарко 1991: 157-159). Сва три лица могу бити заступљена код оних транзитивних глагола код којих се акција врши над људима, и то само код оних код којих одговарајућа рефлексивна форма има само пасивно значење, како не би дошло до двозначности (пасивност или рефлексивност).

[10] Многи глаголски облици предиката у наредним примерима могу бити интерпретирани и као аорист.

примирїе (НС, 1813:1); У полнотьи учини се выка: ево женихъ иде (АС-НЗ, 1830:65).

2. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на прошлу радњу, имперфективну или перфективну, означену корелативном предикацијом: **а. креативни глаголи** (око половине 9. вѣка оснуесе Руско, а 10. вѣка Польско государство – СЛ, 1825:84); б. **објектномотивни глаголи** (...и постарасе, да се топовы, олово и барутъ изъ Кастелнова на магазама у планине отнесе, засѣде на найзгоднїима мѣстама начине, и да се тако сила са силомъ отбїе – СЛ, 1825:27; Сад` се дозове лѣкаръ, кой га за кратко време сасвымъ здрава на ноге дигне[11] – Ч, 1855:92). Забележен је и један пример са фазним глаголом: Крыло [...] коє є под невѣрним Вуком стояло, нагне таки, како се бытка са сви страна започне, [...] бѣгати (СЛ, 1824: 50).

3. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, симултаној у односу на корелативну имперфективну предикацију у прошлости: а. **релациони глаголи** (Но кадъ е Іллүрическїй Краль Гентїус 162 пр. Х. [...] от Луцїа Анїцїа побїенъ, зароблѣнъ и у Риму у трїумфу вођенъ быо [...] ослободисе часть Далмаціе – СЛ, 1825: 20).

4. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, постериорној у односу на корелативну перфективну предикацију у прошлости: а. **трансформативни глаголи** (Које је дало, доцније, повод да се право природно од морала одвоји... – ЈСП-ПП, 80); б. **креативни глаголи** (... и постарасе, да се топовы, олово и барутъ изъ Кастелнова на магазама у планине отнесе, засѣде на найзгоднїима мѣстама начине, и да се тако сила са силомъ отбїе – СЛ, 1825:27); око половине 9. вѣка оснуесе Руско, а 10. вѣка Польско государство (СЛ, 1825:84); в. **објектномотивни глаголи** (... и постарасе, да се топовы, олово и барутъ изъ Кастелнова на магазама у планине отнесе, засѣде на найзгоднїима мѣстама начине, и да се тако сила *са силомъ* отбїе (СЛ, 1825:27).

5. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на корелативну предикацију, потенцијалну и временски неконкретизовану: а. **деструктивни глаголи** (укратисе нѣгова суровость *чрезъ мене*, есть, ова га є десница сокрушила, да бѣдной, но престола достойной чело разгали, и разведри – ЈСП-НС, 1830: 20).

NP (N_{Nom}) + VP (se + $V_{perfekat}$)

С обзиром на видско-временски однос о којем реферишу реченичне предикације забележених рефлексивних пасивних и одговарајућих корелативних структура (уколико их има) могу се уочити следећи типови:

1. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи: а. **креативни глаголи** (У Лондону су се Іунїа 21га обявленїя Маркиза Велїнтна [...] издала – НС, 1813: 3)**;** У почетку їоштъ Іулїа поддигла су се укрѣпленїя Новограда высоко – НС, 1813:7)**;** Даље друштва овога, Матице српске поводом дигло се и благодетелно заведеније Текелино за сироте учење се Србље,

[11] У наведеном примеру глагол *дозвати* употребљен је у значењу *довести*.

подигло се баш до Свеучилишта унгарског, гди му је близу бити и нужно – ТП – СНЛ, 1846); б. **релациони глаголи** (...и крестио се [Исус] *отъ Іоанна* у Іордану – АС-НЗ, 1830:81); в. **објектномотивни глаголи** (... кадъ и тако є се [кафа] не долго потомъ свуда у Евпропи пренела? – МВ 1823); г. **комуникативно-интелектуални глаголи** (И разнео се гласъ о Нѣму по свой Сиріи... -АС-НЗ, 1830:7).

2. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на радњу у садашњости, означену корелативном предикацијом: а. **релациони глаголи** (То је заиста сваке похвале достојно обећање и без сумње из тог највише призренија дозволење им се и дало – ТП-НН, 1842); б. **комуникативно-интелектуални глаголи** (внимателним чинимо поч[итајеми] Публикум, како се свака крајцара као и стотина на жртвеник просвештенија Матици оверена верно и у јавне ове листове уписала – ТП-НН, 1843; И ваш тај корешпондент утолико је пакоснији, и утолико црњи клеветник што је глас о нашем судејском призиву, или као што он каже затвору, заједно са гласом да смо онај час као невини и отпуштени били, по Бечу разнео се... – ТП 1848-49).

3. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на прошлу перфективну радњу, означену корелативном предикацијом: а. **релациони глаголи** (Ова [...] руда најпресе у Америіки нашла, па послѣ и у Руссіи такође – Ч, 1855:181); б. **објектномотивни глаголи:** Главный се станъ Ф.М. Княза Шварценберга Дек. 25га [...] изъ Алшкирха кренуо, и у Мемнелгардъ преселїо – НС, 1814:2); в. **комуникативно-интелектуални глаголи** (Кадъ се гласъ о побѣди овой у Лондонъ донео, осѣтили су Инглези градъ овай за воспоминанїе побѣде те Веллїнтонове великолѣпно – НС, 1813:3).

4. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, симултаној у односу на корелативну предикацију, имперфективну или перфективну, у прошлости.

Забележен је један пример са декомпонованим предикатом: Ибо человѣкъ тай надъ коимъ се учинило ово чудо исцѣленія, имао е выше отъ четирдесятъ летъ (АС-НЗ, 1830:288) и један са фазним глаголом: Ово се мњение повело од оног доба кад је Истрија Византинском царству присојужена (ТП – Д 1845).

5. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, постериорној у односу на корелативну предикацију, имперфективну и перфективну, у прошлости: **а. објектномотивни глаголи** (Главный се станъ Ф.М. Княза Шварценберга Дек. 25га [...] изъ Алшкирха кренуо, и у Мемнелгардъ преселїо – НС, 1814:2); **б. релациони глаголи** (Више пута је у наши листови о том говорено како је и пре, ал` особито у новије време свако народно књижество признало се за најмоћније средство – ТП-СНН, 1841); **в. комуникативно-интелектуални глаголи** (услышана [саслушана] е твоя молитва и милостынѣ су се твое споменуле предъ Богомъ – АС-НЗ, 1830:308).

6. Пасивна предикација, која реферише о прошлој перфективној радњи, налази се у корелативном односу са предикацијом која је смештена у будућност: а. **фазни глагол и декомпоновани предикат** (Мы тьемо [...] описати, и казати, зашто є се она [битка] повела, и како є се водила – НС, 1813:1).

7. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на корелативну предикацију, потенцијалну и временски неконкретизовану: **а. креативни глаголи** (...тако да се свободно рећи може: најлепше цвеће на китнастом пољу мађарског књижества *у кући Витковићевој* да се посејало и проникло – ТП-СНЛ, 1838); б. **релациони глаголи** (Наше є намѣрєнїе, кратко назначити найстарїе писменне памятнике Славенске литературе, кои су се до данашнѣг дана изнашли и сохранили – СЛ, 1825:85).

Забележен је и један пример са декомпонованим предикатом: ...док се из званичног ... прецененија, које се већ предузело, определеније не дозна (ТП-СНЛ 1838).

NP (N_{Nom}) + VP (se + $V_{pluskvamperfekt}$)

Регистрован је само један пример у којем пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, антериорној у односу на радњу у прошлости, означену корелативном предикацијом: а. **комуникативно-интелектуални глаголи (**И услиша царъ Иродъ о Іисусу, ибо Нѣгово име было се разгласило, и рече... – АС-НЗ, 1830:95).

NP (N_{Nom}) + VP (se + V_{aorist})

Забележен је само један пример у којем пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, постериорној у односу на корелативну перфективну предикацију: а. **креативни и релациони глаголи** (...до 80000 фр[оринти] од Кр[аљевског] ерариума за прве потребе позајмише се, фонд школски и да овим управља честипуна депутација подиже се, људи толики који су око тога посла приљежавали, знацима височајшег краљевског благоволенија златним колајнама украсише се – ТП-СНЛ 1842).

NP (N_{Nom}) + VP (se + $V_{futur\ I}$)

У свим забележеним примерима реч је о наративном футуру.[12] С обзиром на видско-временски однос о којем реферишу реченичне предикације забележених рефлексивних пасивних и одговарајућих корелативних структура (уколико их има) могу се уочити следећи типови:

1. Пасивна предикација, репрезентована фазним глаголом, реферише о прошлој перфективној радњи: И зато тьесе торжество Тезоименїя Єговогъ їоштъ 29га започети (НС, 1813:15)

2. Пасивна предикација реферише о прошлој перфективној радњи, корелативној у односу на прошлу радњу, временски неконкретизовану: а. **објектномотивни глаголи** (Но да су ю Грецы [...] могли много пре имати, него штоћесе намъ она [кафа] и у далше Европейске стране пренети ни то ми мой Г. Реценсентъ отрећи не може – МВ 1823).

На основу забележених примера могу се уочити извесна одступања од ситуације у стандардном српском језику:

[12] Наративним се футутром реферише о прошлој радњи (Танасић 2005: 440).

(1) Кад год, наиме, реченична предикација не реферише о некој акцији у развоју, него о реализованој акцији, чини се да би партицинска пасивна конструкција у том значењу у најмањој мери коегзистира са рефлексивном[13] (нпр.: У почетку їоштъ Іулїа поддигла су се укрѣпленїя Новограда высоко – НС, 1813:7: *високо су подигнута утврђења Новограда;* ...из тог највише призренија дозволење им се и дало – ТП-НН, 1842: *дата им је дозвола*; како се свака крајцара као и стотина [...] у јавне ове листове уписала – ТП-НН, 1843: *како је свака крајцара и стотина уписана*; милостынѣ су се твое споменуле предъ Богомъ – АС-НЗ, 1830:308: *споменуте су пред Богом*; Наше є намѣренїе, кратко назначити найстаріе писменне памятнике Славенске литературе, кои су се до данашнѣг дана изнашли и сохранили – СЛ, 1825:85: *који су пронађени и сачувани*; и сл.). Овакви примери чине већину забележеног корпуса. Интересантно је да би сви ови примери фунгирали у стандардном језику уколико би се глаголи заменили њиховим имперфективним панданима: дизао се завод, уписивала се крајцара и сл. Изузетак, евентуално, чине оне рефлексивне пасивне структуре у којима би се партицип могао интерпретирати на различите начине, односно у којима би одговарајући партицип био у језику увреженији у другом значењу (што је глас о нашем судејском призиву, или као што он каже затвору, заједно са гласом да смо онај час као невини и отпуштени били, по Бечу разнео се... – ТП 1848-49: **глас је разнесен/разнет*; али: Кадъ се гласъ о побѣди овой у Лондонъ донео... – НС, 1813:3: *кад је глас о победи донесен*).

(2) Неки би регистровани примери из перспективе стандардног језика били интерпретирани другачије те би се предност дала партицинском пасиву: Ова [...] руда найпресе у Америки нашла, па послѣ и у Руссіи такође – Ч, 1855:181: *нађена је у Америци*.

(3) За разлику од ситуације у стандардном српском језику регистроване су и структуре у којима пацијенс има обележје [+живо]: Сад се дозове [доведе] лекар који га за кратко време сасвим здрава на ноге дигне – Ч, 1855:92; људи толики који су око тога посла приљежавали, знацима височајшег краљевског благоволенија златним колајнама украсише се – ТП-СНЛ 1842. Чак и у случају кад реченични субјекат има обележје [- живо], али је настао као резултат метонимијског транспоновања значења, могуће је да, управо због овог семантичког померања, рефлексивна структура буде интерпретирана у повратном значењу: Но кадъ е Іллѵрическїй Краль Гентїус 162 пр. Х. [...] от Луцїа Анїцїа побїенъ, зароблѣнъ и у Риму у трїумфу вођенъ быо [...] ослободисе часть Далмаціе – СЛ, 1825: 20.

[13] Овакав однос потврђен је и након претраживања забележене грађе су у електронском корпусу српског језика. Ниједна од наведених и оних рефлексивних структура које реферишу о реализованој акцији није потврђена у корпусу. Са друге стране, одговарајуће партицинске структуре регистроване су у приличном броју.

(4) Нетипичне за стандардни српски језик биле би структуре са исказаним агенсом, забележене у анализираној грађи (и крестио се [Исус] *отъ Іоанна* у Јордану – АС-НЗ, 1830:81; укратисе нѣгова суровость *чрезъ мене*, есть, ова га є десница сокрушила, да бѣдной, но престола достойной чело разгали, и разведри – ЈСП-НС, 1830: 20[14]).

(5) За разлику од стања у стандарду забележено је и истовремено фунгирање морфеме /се/ и помоћног глагола /јесам/ у 3.л. сг: и тако є се [кафа] не долго потомъ свуда у Евпропи пренела? – МВ 1823; што је глас о нашем судејском призиву, или као што он каже затвору, заједно са гласом да смо онај час као невини и отпуштени били, по Бечу разнео се... – ТП 1848-49;

(6) Уочено је и конгруенцијско одступање од стандарда: да се топовы, олово и барутъ изъ Кастелнова на магазама у планине отнесе – СЛ, 1825:27.

(7) У појединим примерима има разлика у односу на стандард и у погледу реда речи (енклитика): него штоћесе намъ она [кафа] и у дальше Европейске стране пренети ни то ми мой Г. Реценсентъ отрећи не може – МВ 1823.

(8) Забележени су и примери са лексемама или лексичким везама које данас не фунгирају у стандарду: У полнотьи учини се выка: ево женихъ иде... – АС-НЗ, 1830:65; Ово се мњеније повело од оног доба кад је Истрија Византинском царству присојужена – ТП – Д 1845. Уместо наведених данас би фунгирале активне (*наста вика*) или одговарајуће имперсоналне структуре (*овако се почело мислити*...).

Са друге стране, на већу фреквенцију рефлексивних структура може утицати и синтетичност ове форме, којом се постиже динамичност приликом, на пример, приповедања, за разлику од аналитичне форме партиципског пасива. Могуће је да су због тога готово сви примери у наративном презенту уобичајени и у стандарду, што потврђује и електронски корпус (На то унесе имъ се у другу собу и вечера – МВ, 1823:20; На то донесе имъ се и ужина... МВ1823:61; На то отворе имъ се велика врата... – МВ 1823:36; ... кад се из њи терговина отвори... – СЛ, 1824:98 и сл.).

У анализираној грађи забележене су све семантичке категорије глагола осим перцептивних и афективних, што је и очекивано будући да објекат радњи о којима реферишу ови глаголи најчешће има обележје [+живо] – *изненадити, преплашити, узбудити, заволети, обрадовати* и сл.

5. Закључак. На основу анализиране грађе могло би се закључити да је развој рефлексивних пасивних структура током 19. и у 20. веку текао ка везивању за радњу у којој је доминантна информација о акцији у развоју, ка уклањању података о агенсу, ка свођењу двозначности и вишезначности на минималну меру стабилизацијом пацијенса са обележјем [– живо], ка укла-

[14] Да у овој структури није исказан агенс, реченична би предикација била интерпретирана самоактивно (као психофизички процес).

њању могућности коегзистирања морфеме /се/ и 3.л.сг. презента помоћног глагола /јесам/ и ка стабилизацији реда речи.

Кључне речи: рефлексивни пасив, синтакса, 19. век

ЛИТЕРАТУРА

Бјелаковић 2008: Исидора Бјелаковић, *Партицепски пасив у кижевном језику код Срба у XIX веку.* Нови Сад: Филозофски факултет.

Бондарко и др. 1991: А.В. Бондарко, *Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость*. Санкт-Петербург: Академия наук СССР.

Всеволодова 2000: Майа Владимировна Всеволодова, *Теория функционально-коммуникативного синтаксиса*. Москва: Издательство Московского университета.

Грицкат 1987: Ирена Грицкат, Још нека питања у вези са славеносрпском епохом. *Јужнословенски филолог*. Београд. XLIII: 111-135.

Ивић 1961-62: Милка Ивић, Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформациони методом (граматичка улога морфеме *се* у српскохрватском језику: *Јужнословенски филолог.* Београд: Институт за српскохрватски језик. XXV: 137-151.

Ивић 1990: Милка Ивић, Једно поређење Вуковог језика са нашим данашњим књижевним језиком. *О језику Вуковом и вуковском*. Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада. 9-24.

Ивић 1995: Милка Ивић, *Лингвистички огледи.* Београд: Словограф.

Ивић 1998: Павле Ивић, *Преглед историје српског језика*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Јерковић 1972: Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*. Нови Сад: Матица српска.

Милошевић 1972: Ксенија Милошевић, Неки аспекти семантичког односа конструкција пасивне (са трпним придјевом) и рефлексивне у савременом српскохрватском језику. *Књижевни језик*. 1/ 3-4: 63-84. Сарајево.

Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, Форма предиката и семантички тип реченице. *Књижевни језик*. 4/VII: 3-17. Сарајево.

Милошевић 1981: Ксенија Милошевић, Један синтаксички модел српскохрватске просте реченице и његове реализације. *Научни састанак слависта у Вукове дане*. Београд.VII/1: 275-285.

Младеновић 1969: Александар Младеновић, *Прилог проучавању Орфелиновог језика*. Зборник за филологију и лингвистику. Нови Сад. III: 153-173.

Мразовић/Вукадиновић 1990: Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Граматика српскохрватског језика за странце.* Нови Сад – Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Мухин 1999: Анатолии Митрофанович Мухин, *Функционалный синтаксис*. Санкт-Петербург: Российская академия наук..

Перцов 2003: Н.Н. Перцов, Возвратные страдательные формы русского глагола в связи с проблемой существования в морфологии. *Вопросы языкознания*. Москва: Российская академия наук. 4: 43-72.

Станојчић/Поповић 2005: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика. Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*. II. Београд: Научна књига.

Суботић 2004: Љиљана Суботић, Из историје књижевног језика: «питање језика». *Предавања из историје језика*. Нови Сад: Филозофски факултет.145-191.

Танасић 1982: Срето Танасић, Пасивне конструкције са трпним придјевом у српскохрватском језику. Синтаксичко-семантичка интерпретација. *Радови института за језик и књижевност у Сарајеву*. IX: 65-124.

Танасић 2005: Срето Танасић, Временска транспозиција футура првог. *Синтакса савременог српског језика*. Београд. 440-441.

Унбегаун 1995: Борис Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*. Београд: Вукова задужбина: Орфелин. Нови Сад: Матица српска.

www.korpus.matf.bg.co.yu

Isidora Bjelakovic

REFLEXIVE PASSIVE IN THE LANGUAGE OF SERBS
IN THE PERIOD FROM 1813 TO 1855
(COMPLETED ACTION)

Summary

The paper presents the analysis of reflexive passive structures whose sentence predication refers to perfective completed action, i.e. the action which was positively completed at some moment or in a period in the past. The analysis was conducted on the language of the 19th century texts. The results found were compared to the corresponding structures with the passive participle, and differences noticed were compared to the standard Serbian language.

811.163.41’373

Јасна Влајић-Поповић
Београд

ДА ЛИ ЈЕ *КОТВА* КЊИЖЕВНА И(ЛИ) НАРОДНА РЕЧ?[1]

У раду се указује да подвојеност значења именице котва *која у књижевном српском језику значи „сидро“ а у дијалекту „врста полуге, палице; део плуга“ изискује потребу да се та семантичка разлика у савременој описној лексикографији третира као разлог за лучење хомонима, иако компаративно-историјска анализа указује да су то етимолошки истоветне речи, пореклом од псл.* *koty, -ъve *из породице глагола* *kotiti. *Књижевна реч се тумачи као посрбица, а дијалектизам као драгоцени реликт изворног значења псл. речи од које је настао назив за сидро.*

0. Укупно узев, међу називима за „сидро“ у словенским језицима, нарочито у поморској терминологији, сасвим природно преовлађују позајмљенице. Неке од њих се, различитим путевима преузимања, у крајњој линији своде на лат. *ancora* (в. нап. 2), међу јужнословенским језицима распрострањен је грецизам *сидро* (в. нап. 4.) напоредо са турцизмом *ленгер* (в. нап. 3), а само је једна реч домаћа, *котва* (од псл. **koty, -ъve* f.). Осим што је општесловенска, она се сматра и прасловенском, мада се на основу њеног савременог ареала такав суд може и доводити у сумњу (в. ЭССЯ 11:213-214; Vlajić-Popović 2009).

0.1. У поређењу са осталим словенским језицима, српски је својеврстан не само по томе што има више назива за појам „сидро“, већ и због чињенице да чак три од њих припадају књижевном језику (*сидро*,[2] *лен-*

[1] Овај чланак је резултат рада на пројекту „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*“ који под бројем 148004 у потпуности финансира Министарство науке Републике Србије.

[2] Овај грецизам од сргр. σίδερο**(ν)** < стгр. σίδηρος „гвожђе“, посведочен је још од средине XV века, а данас распрострањен и у народним говорима. Више о томе в. Skok 3:229. Његов суд да је до специјализације значења грчког предлошка дошло само на источном Јадрану, и то вероватно далмато-романским посредством, заправо не стоји будући да се то значење развило још у самом грчком језику, а познају га и западни бугарски говори (Созопољ) (тако БЕР 6:638), уп. и слн. *sidro* од XVI века (Bezlaj 3:232). За још примера за *сидро* са Јадрана, осим RJA, в. и Vidović 403-404. За специфично дијалекатско значење „камен који држи мрежу на дну“ (дакле, камен

гер,[3] *котва*), а само један има искључиво дијалекатски тј. покрајински карактер (*анкора*[4]). Из ове бројности, као и из разноликости непосредног и крајњег порекла ових назива, могу се ишчитавати различити екстралингвистички подаци а затим – имајући у виду и датирање првих потврда – доносити закључци релевантни не само за историју језика већ и народа.

1. Овде нас занима *котва*, други књижевни синоним *сидра* у српском (као и хрватском) језику, истовремено једина домаћа реч у овој скупини синонима. Њену посебност, као и својеврстан парадокс, чини то што *котва*, упркос својој идиоглотији, није посведочена у дијалектима (за разлику од друга два назива који то јесу – у основном или неком другом значењу). На такав закључак указују не само општи речници у којима све потврде потичу из књижевних извора (РСА и RJA s.vv.), већ и они специјализовани посвећени лексици рибарства, речног и поморског. Тако нпр. Михаиловић/Вуковић уопште не садржи одредницу *котва*, док Видовић 227 доноси само једну потврду која би се, будући индиректно географски лоцирана, можда могла сматрати дијалекатском: *котва* „l'anchorotto, Wurfanker, ако ли је на четири нокта, онда се зове мачка у Бакрана“ (док је у истом речнику деминутив *котвица* из књижевног извора). Дијалекатски речници из Приморја уопште не садрже именицу *котва*[5].

1.1. Тек у новијој стручној литератури налазимо дефиницију по којој је котва четворокрако сидро речних и каналских бродова (РомЕ 4:109), али она није релевантна за језичко разматрање (чак ни у хрватској сфери) пошто потиче из нелингвистичког извора као што је поморска енциклопедија. Ова потврда не представља никакво историјско сведочанство већ одражава новије стање, у коме је један од синонима специјализован за сидра слатководне пловидбе.[6]

као технички најпримитивнија справа у функцији сидра), уп. Јовићевићев опис рибарења на Скадарском језеру: „Један крај мреже [који први спушта] привеже за ракиту, врбу или нарочиту жилу, коју сам побије, а свеже и други крај, пошто сврши посао, или ту спусти повећи камен у дно воде, везан за дугачки штап. То се зове сидро.“ (Михаиловић/Вуковић 335, према *Српски етнографски зборник* 13, Београд 1909, 206).

[3] Овај континентални турцизам персијског порекла посведочен од XVIII в. (в. RJA s.v.; Шкаљић 434) све донедавно је био у живој употреби (в. и РСА, такође Михаиловић 1982-1984 1:161 за старије потврде; за новије дијал. потврде в. РСГВ 4:253). Дилема око порекла персијске речи, коју неки изводе директно од гр. ἄγκυρα (в. П. Будмани у RJA; Скок 1:45), неки преко итал. *l'ancora* (в. следећу напомену) а неки искључују обе могућности (в. преглед у БЕР 3:360) за балканске језике, па и наш, није битна.

[4] Овај српско-хрватски јадрански романизам и архаизам посведочен од XVI в. непосредно је преузет из италијанског језика, али је и он у крајњој линији грчког порекла (од гр. ἄγκυρα), преко лат. *ancora* (в. Скок 1:45), од кога потичу називи за сидро у готово свим европским језицима (в. Buck 787, § 10.89; за рус. *я́корь*, непосредно из старошведског или староисландског, в. Фасмер 4:553). Отуд и срп. дијал. германизам *анкер* „котва“ (РСА), „дебела жица за причвршћивање високих стубова“ (РСГВ 1:51). Застарела туђица *анкира* код Доситеја Обрадовића није од итал. *ancora* (тако Михаиловић 1972-1974 1:19) већ је то, судећи по фонетизму другог слога, директан грецизам.

[5] Имамо у виду речнике и пописе речи од Црмнице тј. Паштровића до Истре, од Б. Милетића, СДЗб 9, 1939, *Čakavish-deutsches Lexikon*, Turina/Šepić-Tomin: *Rječnik čakavskih izraza*, Jurišić: *Rječnik govora otoka Vrgade*, Dulčići: *Rječnik bruškog govora*, Houtzagers: *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*, Kalsbeek: *The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria* итд. – за библиографске детаље в. ЕРСЈ 1:13-20, 2:5-6).

[6] У истој енциклопедији налази се и сличан пример „форсирања“ застарелог термина *ладва* (о њему в. RJA s.v.) који се врло згодно употребљава у смислу „пловило (уопште)“.

2.0. Све ово указује на потребу да се још једном направи преглед и анализа помена именице *котва* у српској и словенској лингвистичкој лексикографији.

2.1. Формално гледано, најстарија лексикографска потврда (без илустрације примером) налази се у 2. тому Стулићевог речника из 1806. године, што скоро век касније преноси и RJA: *котва* f. „сидро“, такође без иједног примера, са напоменом уредника Пера Будманија: „Ријеч је прасловенска ... У нашега народа нема више ове ријечи, али је употребљавају неки писци у наше доба“ (они се не наводе поименце, в. RJA 5/1898-1903:404[7]).

2.2. На Будманијев суд надовезује се и Скоков коментар да је тај термин преузет из неког словенског језика, чешког или руског (Skok 2:170 s.v. *kotiti se*). Међутим, иако је Скок у принципу у праву, факат је да нити ареал постојећих потврда указује на чешки извор, нити је у руском књижевном језику XVIII-XIX века та реч у значењу „сидро“ била више коришћена него и данас актуелна *я́корь*.

2.3. Стога преостаје да се извор преузимања потражи на некој другој страни. Постојање потврда које су тек нешто млађе од Стулићеве – а које ни Будмани ни Скок (као ни московски етимолошки речник словенских језика, ЭССЯ) нису имали у виду – претходна нагађања о инословенском пореклу доводе до конкретних извора који указују на то да као предложак ове именице треба узети славеносрпску посрбицу први пут забележену 1814. године, а затим још пар пута током XIX века (наводимо према Михаиловић 1982-1984/1:165 – тамо и разрешење скраћеница):

> *котва* f. (1814) „ленгер“: „Флотица сирћчъ Француска ... доплови, котву (ленгер) бацы и ту се стани“ (НС 1814, 316); „заповеди да се ленгери (котве) одреше“ (ЛМС 1829, 16, 86); „баце изъ стражне части корабля четыри котве (ленгера)“ (Н. зав. 358).

Овде је занимљиво приметити однос различитих цитираних аутора према синонимима *котва* и *ленгер* који наизменично тумаче један другог – нарочито је индикативно да Вук у свом преводу *Новог завета*, иако користи реч *котва*, ипак налази за сходно да је протумачи турцизмом *ленгер*.

* * *

2.4. Бројне примере, који не само што премошћују хронолошки јаз између првих потврда од пре два века и савремене употребе већ и показују релативно широку лепезу значења именице *котва*, у новије време доноси РСА (у заградама се дају извори са скраћеницама које се ту примењују – за њихово разрешење в. 17. том).

> *ко̏тва* f. **1º** „метална направа са једним, два или више свинутих кракова која се спушта на дно (морско, речно) ...“: „Па се причало да су се том трговином тако обогатили да су

[7] Поминьу се само потврде у Стулићевом речнику и у Шулековом речнику научних термина, који доноси и изведенице *котвен*, *котвица*, *котвиште*, *котварина*, као и *котвокажа* из Зборника закона из 1871. године, све са напоменом „Начињено у наше вријеме“ (RJA l.c.).

и котве (ленгере) на лађама својим градили од злата“ (Бошк. Ст. 1, 119), „Брод извуче котве“ (Бук. 1, 122), „И омање лађе, усидрене у луци, оскакиваху на котвама“ (Цар, СКГл 25, 882), „Покушаји са новом котвом ... показали су поуздана успеха тако, да се с правом може рећи, да је одсада сударлађе немогућ“ (БК 1898, 1663), фиг. „На воду је горе истурише ° А камен је котва суздржава“ (Новић 3, 126),[8] „Барбара ми свећ остаје котва | За коју се прихватити могу“ (Бан 7, 186); **2º** нераспр. „полуга којом се затварају врата, завор, засовница, реза“: „Спустите опет котву, па лезите те спавајте“ (Недић М. 2, 37)[9]; **3º а)** „комад железа који се ставља на полове потковичастог магнета и који чува његову јачину“ (Петр. М. 1, 93), **б)** „део уређаја за паљење бензинске смесе у мотору с унутрашњим сагоревањем“: „Котва ове машине обично је у облику звона те служи још и као замајац мотору мотоцикла“ (Политика 1958, 16206/12) (К-М 1, 107; Р МС-МХ); **в)** „полуга са два зупца на клатну зидног часовника“ (Петр. М. 1, 40; Телеб., Р МС-МХ); **г)** покр. „врста палице, полуге над воденичним каменом у млину“: „Брашно се купи пальем. Палица, која је уђедена кроз ‘раслаб’[10] више свода, зове се ‘котва’, а испод ње друга, којом се подиже и спушта раслаб, односно ‘водено коло’, зове се ‘полуга’“ (Нак. 2, 216), покр. „део на плугу“ (Херцег-Нови, Нак. 1); **4º** покр. „шара, мотив у везу“ (Бел. 1, 49)[11].

Следе синтагме и изрази: *котва спасења* „уточиште, спас“ (Игњ. 4, 51), *бацити (спустити) котву* „усидрити се; скрасити се“ (Ђорђ. Вл. 2, 8), *дићи котву* „отпловити, кренути; отићи уопште“, као и провидне изведенице *котвица*, *котвен*, *котваст*, *котвиште*, *котварина*, *котвоказ*, *котвокажа*, *котвити* – све без икакавог семантичког отклона од основног значења „сидро“ (в. РСА s.vv.).

---

[8] Иако лексикографски маркирано као фигуративно, ово значење је сасвим конкретно, што се види из ширег контекста Новићевог спева начињеног у маниру епске поезије, *Бирчанин Илија оборкнез испод Међедника* (Нови Сад 1862): „И најпше тиха илимана | Привезаше камен за тестију | Повезаше тестију пешкиром | Да се види кад се узбјеласа | На воду је горе истурише | А камен је котва суздржава | Поврх воде на мјесту једноме“. Проблем за себе представља питање веродостојности ове потврде пошто се на основу овог квази-аутентичног спева не може рачунати да је реч била народна.

[9] Ово хапаксно значење које би се могло довести у везу са Накићеновићевим примерима из Боке (**в. 3º г**) заправо није реално посведочено већ је лексикографски фантом у РСА, дефиниција заснована на домишљању смисла те речи у Недићевом преводу романа *Моби Дик*, тј. пасажа који у оригиналу гласи: *But turn flukes again and go to sleep* ... . То су речи којима се гостионичар обраћа Исмаилу смирујући његов страх од људождера Квиквега који му се нашао у кревету – где енгл. фраза *turn flukes* значи „повуците се, смирите се“ тако да је за превод небитно значење саме именице *fluke* „крак сидра; китов реп“ тј. „triangular plate on either arm of an anchor; triangular extremity of a whale’s tail” (Onions 364-365).

[10] Ову реч не региструје ниједан речник, а у грађи РСА налазе се само две потврде које потичу од попа Саве Накићеновића, управо из извора у којима се помиње и *котва*: један је Нак. 2, 212 (тј. СЕЗб 20, Насеља 9, Београд 1913): „Положај ... у млину [орају], било као и у млину брашненом, само без раслаба, кобиле, котве и полуге“, а други Нак. 1 (тј. Збирка речи из Херцеговине, са назнаком да је реч из Херцег-Новог): „раслаб ... што се подиже и спушта млин, да се доведе у равнотежје“. Због недовољно јасног описа саме реалије у овим оскудним потврдама, не само да се не може одгонетнути порекло ове речи, већ она не може допринети ни бољем разумевању изгледа воденичарске котве.

[11] Иако овај пример тематски припада домену народне радиности, не можемо га узети као доказ да је реч народна не само из принципа, због одсуства убикације у извору у коме многи термини имају географско одређење (в. Belović-Bernardzikowska, Jelica: *Hrvatski narodni vezovi*, Osijek 1906, 49), нити због чињеница да се ради о секундарном термину (изведеном према изгледу сидра), колико из конкретно разлога што уопште није извесно да се ту ради о сидру. Наиме, врста шаре се не дефинише, веч само њена симболичка вредност: котве, pl. „Орнамент. Значи побуна у одлуци, неприлика“ (ibid.), што одудара од симболике сидра – за разлику од стандардне симболике која се даје нпр. за *јабуке* „сватови и љубав“, *котачи* „весеље“, *крушке* „опроштење“ итд. (op. cit. s.vv.).

2.4.1. Све ове потврде, како основне речи тако и њених деривата, додатно потврђују оправданост тумачења порекла именице *котва* као посрбице (в. § 2.3.). Осим тога, гореизложени примери из РСА јасно показују, као што су претходни лексикографи већ приметили, да је *котва* „сидро“ искључиво књижевна (поред RJA и РСА, в. и нап. 8) и стручна реч (осим код Шулека, и у поморској енциклопедији, в. РомЕ 4:109). Упркос својој изворној прасловенској старини она, у српском (и хрватском) језику не показује трагове (очекиваног) вековног континуитета у том значењу него је, као новија посрбица, пријемчива корисницима због језичког осећаја да је *котва*, за разлику од често коришћених туђица *сидро* и *ленгер*, домаћа реч. Поређењем изведеница књижевних и шире распрострањених туђица *сидро* и *ленгер*, са домаћом речи *котва*, указује се да, осим у случају деноминалних глагола (*сидрити*, *ленгерисати*, *котвити*), ова последња именица – упркос својој релативно рецентној појави – ипак има богатију деривацију: према *сидриште*, *сидрењак*, *сидровина*[12] (за *ленгер* чак само деминутиви на *-ић*, *-че*, *-чић* и придеви на *-ни*, *-ски*), стоје у РСА регистровани *котвица*, *котвен*, *котваст*, *котвиште*, *котварина*, *котвоказ*, *котвокажа*, *котвити*. Осим тога, пада у очи да метафоризацији основног значења и његовом преношењу у друге стручне терминологије (магнетизам, машинство, механика) подлеже првенствено *котва* (мада се нпр. у уџбеницима физике из XIX века понекад јавља и *ленгер*,[13] в. РСА s.v.). Као одраз својеврсног пуризма, ово може бити занимљиво и са социолингвистичке тачке гледишта ако се има у виду да је до тих именовања долазило крајем XIX и почетком XX века – развој српске терминологије тих наука уследио је (или се поклапа са) посведоченошћу именице *котва* у основном значењу „сидро“.

2.5. Међутим, подробнија семантичка анализа примера које доноси РСА доводи до поларизације потврда на оне које значе „сидро“, било у правом смислу било метафорички пренето на неку другу област (према функцији и/ли изгледу на разне модерне механичке направе,[14] а само према изгледу на шару у везу), и на оне које немају то значење. Ако изузмемо пример наведен под **2º** (о њему види нап. 9), као значења која немају очигледне везе са сидром преостају она наведена под **3º г)** „палица над воденичним каменом“ и „део на плугу“.

2.5.1. Иако наизглед спадају међу техничке справе налик сидру (због чега су вероватно и смештене у групу значења под **3º**), њима ту заправо није место јер показују знатан (чак наизглед непремостив) семантички отклон од основног значења. Зато би, за потребе савремене описне лексикографије, најбоље било издвојити их у посебну, хомонимну одредницу *котва*[2]. Затим би

---

[12] Овде изостављано далматинске хапаксе као *сидрина* „конопац за сидро“ (Брач) и Стулићеве потврде као *сидрошце*, *сидрован*, *сидропомник* које се и у RJA квалификују као непоуздане.

[13] Док је **овај помак вероватно настао калкирањем нем.** *Anker*, за дијал. *ленгер* „гвожђе са три-четири **заврчита краја... којим се шкафи из бунара ваде“ (Варош у Славонији, в. РСА), може** се **рачунати да је локална (аутохтона) специјализација основног значења до које није дошло у** турском (није **потврђена ни у другим балканским језицима који познају тај турцизам).**

[14] За **ову прилику нема потребе утврђивати који су од њих евентуално аутохтони, а који семантички калкови према страним терминима, пошто су у сваком случају врло рецентни.**

и њу ваљало сегментирати на два значења, једно сасвим јасно дефинисано као „палица изнад свода воденичког камена“ и друго заправо нејасно, непрецизно дефинисано као „део плуга“, и онда даље препустити етимолошкој анализи да утврди порекло овог другог хомонима. Овакав лексикографски третман био би исправан и стога што ови примери досад нису разматрани нигде у етимолошкој литератури (Скок их није имао, као ни ЭССЯ).

2.5.2. Треба нагласити да семантички фактор није једини разлог за формирање друге хомонимне одреднице. За тај поступак пресудна је чињеница да Накићеновићеве потврде показују још неке филолошки релевантне особености. Прво, оне не потичу из књижевних или стручних извора већ из етнографских записа, затим, оне нису географски неодређене већ су прецизно убициране, и најзад – што је можда и најбитније – иако једине из Приморја, оне немају везе са поморством већ припадају древним терминологијама какве су воденичарска и земљорадничка. А ове терминологије старије су не само од посрбљавања именице *котва* до кога је дошло тек у XIX (евентуално у XVIII веку), већ и од пловидбе код Словена уопште. Све ово наводи на закључак да семантичка ексклузивност Накићеновићевих потврда уопште није случајна. Другим речима, сви изнети елементи посебности оправдавају наш став да у описном речнику савременог језика те потврде треба да буду третиране као засебне одреднице, хомонимне према *котва* „сидро“.

3.0. Ако се у овом тренутку усредсредимо на опозицију књижевно : дијалекатско (која је задата као једна од тема овог скупа), пада у очи да су једини несумњиво некњижевни примери у РСА[15] управо Накићеновићеве потврде захваљујући којима је и успостављен хомонимски пар *котва*[1] : *котва*[2]. У новонасталој ситуацији питање постављено насловом овог рада, *Да ли је* котва *књижевна и(ли) народна реч*? чини се депласираним пошто се због откривене хомонимије испоставило да одредница *котва* заправо обухвата две различите речи, од којих је једна књижевна а друга дијалекатска.

3.1. Овакав суд о хомонимима стоји докле год се налазимо у равни синхроне лексичке анализе, и докле год не узимамо у обзир Балијеву класификацију хомонима на праве и лажне.[16] Међутим, у случају именице *котва*, управо успостављањем хомонимије која би била оправдана и пожељна у пракси савремене описне лексикографије, у дубљој анализи може се показати као пример лажне хомонимије.

3.2. Наиме, гледано из дијахроне перспективе, дијалекатске потврде значења које је Накићеновић забележио на терену где у поморској терминоло-

---

[15] За **неаутентичност примера код Ј. Новића Оточанина в. нап. 8, за неизвесност у везиљској терминологији в. нап. 11.**

[16] По њему (Bailly 57), прави **хомоними су они који крајње порекло воде из различитих** језика **или од различитих лексема прајезика (у случају српског језика, били би то парови као** турцизам *кадар* „способан“ : **галицизму** *кадар* „рам“ **или домаће речи** *град* „варош“ : *град* „ледена **киша“), док су лажни хомоними они који се на нивоу савременог језика исказују као различите лексеме, а заправо имају исто крајње порекло, нпр.** *коса*[1] „власи“ : *коса*[2] „пољопривредна алатка“, *пут*[1] „друм“: *пут*[2] (као **предлог „к(а)“, односно у прилошкој служби, в. РМС) итд.**

гији иначе суверено влада туђица *анкора*,[17] највероватније ипак јесу крајњим пореклом исто што и *котва* „сидро“ – а управо таква прасродност одлика је лажних хомонима (в. нап. 16).

3.2.1. Ако из практичних разлога у следећем кораку даљег разматрања оставимо по страни непрецизно значење „део плуга“ (о њему касније, в. ‡ 3.3.), преостаје да се компаративној анализи подвргне фактички хапаксна бокељска потврда *котва* „палица над воденичким каменом“. Пошто творбених препрека успостављању њене везе са одговарајућим прасловенским предлошком нема, семантика указује на то да *котва* „палица“ представља реликт најстаријег значења именице **koty, -ъve* f., као женског парњака маскулинуму **kotъ* m.[18] Он је недавно протумачен као поствербал глагола **kotiti* „ваљати, котрљати итд.“ тј. као nomen instrumenti „оно што се ваља, котрља“ → „ваљак, облица, палица, колац; брвно итд.“ (в. Влајић-Поповић 2007:73-74). Најближе тј. најпотпуније словенске паралеле овом облику налазе се у чеш. дијал. *kotev* „грана“[19] (ЭССЯ 11:214) и у деминутивном рус. дијал. *ко́твица* „чакља“ (СРНГ 15:101),[20] можда чак и у укр. дијал. *кі́твиця* pl. „дрвени цилиндар који се подмеће под полугу ради подизања воденичног жрвња“ (ЕСУМ 2:451 – за још укр. значења в. § 3.3.) Са становишта тезе о реликтном карактеру бокељског *котва* и његових пандана, управо њихова ареална дистрибуција (тј. периферна позиција на крајњем рубу јужнословенског простора и спорадичност осталих словенских потврда) представља аргумент у прилог извођењу од псл. именице **koty, -ъve* „мотка, палица“ (подробније о њеном семантичком развоју до значења „сидро“ в. Vlajić-Popović 2009 § 3.3., 3.4. нн.).

3.2.2. Формално само корак даље стоје паралеле које наша реч, као фемининум који наставља псл. **koty, -ъve* f., има у виду маскулина, рус. дијал. *кот* m. „справа за извлачење разних предмета са дна реке“ (другим речима, *ко́твица* „чакља“!) и рус. дијал. *коты* m. pl. „противјуришна брвна“ (СРНГ 15:101), као континуантама псл. **kotъ* m. (в. § 3.2.1.).

3.2.3. Остајући у истом генетском кругу али са другим коренским вокализмом, *-a-*, као још један скуп паралела бокељском хапаксу, које су формални пандани управо претходно поменутим руским паралелама, појављују се срп. дијал. *кат* m. „врљика; клин“ (в. РСА s.v.), рус. дијал. *ка́ты* m. pl. „жрвњеви на цедиљки за уље“ (ЭССЯ 9:162 s.v. *katati sę*).[21]

3.2.4. И најзад, с обзиром на чињеницу да је глагол **kotiti* ипак присутан на словенском југу па и у српско-хрватском језику, мада не у основном облику

---

[17] Као **најближе, уп. у југоисточној Боки** Lipovac-Radulović 11, **док** Musić 125 из **северозападне Боке доноси само глагол** *анкорати*; ни у **једном извору није забележено чак ни** *сидро*.

[18] Више **о овом творбеном пару и њему сличнима в.** Vlajić-Popović 2009 § 2.6, **нап. 25.**

[19] Поштo у **извору није дефинисано о каквој се грани ради, остаје да се претпоставља да је** у питању **дебља грана, као облица. Осим ако није, напротив, у питању сасвим танка, савитљива** врста **која служи за плетење, в. нпр.** ЭССЯ 11: 208-209 s.vv. **kotul'a, *kotulь*, **такође *kotoma*. Уп. и **срп. дијал.** *кота* „**котарица“ и рус. дијал.** *кота* „**врша“ (Влајић-Поповић** 2007:74 § 3.2.4.).

[20] **Занимљиво је да ова потврда, иначе једина реч на** *котв-* у СРНГ, **није ушла у** ЭССЯ s.v. **koty*.

[21] На њихову узајамну везу, која се успоставља између осталог и захваљујући паралелизму коренских вокализама *-o-* и *-a-*, псл. **kotiti* : псл. **katiti*, недавно смо указали (Влајић-Поповић 2007:70 дд.).

већ у варијантама са различитим експресивним суфиксима *kotaleti /*kotъleti (sę), *kotul'ati (sę), *kotъrl'ati (sę), *koturati (sę) итд. (в. ЭССЯ 11:198, 209, 213-214), постоји могућност да би, пре свега због сличности реалија и блискости семантичких мотивација, међу реалне пандане бокељском *котва* „палица над воденичким каменом“ могли спадати и облици попут *ко̀тла* f. „дрво провучено кроз ралицу горе кроз гредељ“: „као што је у плуга цимер,[22] тако је у рала котла: само што је она од дрвета и није одоздо провучена кроз лемеш, него кроз ралицу пред њим“ Горње приморје (Вук, РСА), *котља* „id.“: „од дрвета оно што се пред цимером од оне даске на коју се натиче лемеш провуче горе кроз гредељ (као и цимер)“ Хрватска (Вук, РСА), „мала мотика за окопавање површа“ (РСА), можда чак и срп. дијал. *котлајка* „вратило, вретено на бунару“ Рача Крагујевачка, Врање (РСА)[23] или *котланик* „конац, канап на нитима, делу ткачког стана“ Левач (РСА). Разрада ове теме остаје за другу прилику, пошто су сви ови примери досад неразматрани у етимолошкој литератури.[24]

3.3. Већ поменути (§ 3.2.1.) украјински дијалектизам *кíтвиця* pl. има још два значења која су семантички удаљена од наше речи: „даске по којима котрљају кола до реке ради транспорта на другу обалу“ и „котурићи у предњем делу плуга (који садржи точак)“ (ЕСУМ 2:451). Упркос значајном фактору припадања одговарајућим терминологијама, воденичарској и ратарској, ове украјинске потврде вероватно ипак нису пандани срп. дијал. *котва* „палица“, већ (новије) локалне творбе на основу глагола *коти́ти* „ваљати итд.“.[25] Али прави значај украјинских дијалекатских потврда крије се у значењу „котурићи у предњем делу плуга“ које може бити потпуни пандан Накићеновићевом из Херцег-Новог *котва* „део плуга“, и тако расветлити и његово порекло. Задржавајући велику уздржаност према доношењу закључака на основу хапакса, овде морамо скренути пажњу на могућност да се у овом примеру крије једина, и то индиректна, српска потврда глагола *kotiti у деривату од чисте основе а не у њеним експресивно проширеним варијантама које су уобичајене на јужнословенском ареалу (в. примере у § 3.2.4.).

4.0. Чињеница да дословно сви овде разматрани примери потичу из дијалеката различитих словенских језика у принципу се може тумачити двојако: с једне стране, да су све те творбе резултат независних, мање или више рецентних, творбено-семантичких процеса у сваком језику понаособ,

---

[22] В. опис: „**као гвоздена дашчица, око два прста широка, која је доље на дну дебела а горе на** врху **на неколико мјеста пробушена, па се одоздо провуче кроз лемеш и горе кроз гредељ и одоздо се у њу удари гвозден клин, тако држи лемеш за гредељ“ (Вук) – ово је старији германизам од** *Zimmer* „**дрвена грађа, (потпорна) греда“ (в.** Striedter-Temps 110).

[23] Ово **за разлику од првог значења исте речи „посуда са дршком, котла“ у којој треба видети** хомоним, **вероватно варијанту од** *котао*. Од исте **основе, као семантичку а делимично и творбену** паралелу, **уп. рус. дијал.** *котóк* „чекрк **на бунару“ (**ЭССЯ 11:213 s.v. *kotъkъ).

[24] Само **облике** *котла* и *котља* у посебној **одредници без икаквог коментара – као и без решења, доноси** Skok 2:171 (према RJA 5:598 + Bratanić, *Oraće sprave u Hrvata*, Zagreb 1939). **Да ли њих треба изводити од глагола *****котлити* < *****kotiti **или од ***kot-ы, **засад је неизвесно.**

[25] То највероватније јесте случај са *кíтвиця* pl. „даске по којима котрљају кола до реке ради транспорта на другу обалу“ – мада ЕСУМ l.c. ту не прави разлику већ за сва три значења само каже да су „очигледно у вези са *коти́ти*“.

а са друге стране, с обзиром на семантичку константу „предмет који је резултат ваљања, котрљања, бацања или служи за ваљање, котрљање, бацање“ → „мотка, облица, врљика, брвно, жрвањ, вретено, вратило итд.“ (за оваква развој код поствербала в. Влајић-Поповић 2007:75 § 3.2.7), чак и у језику у коме се изгубила мотивациона веза са производним глаголом *kotiti*, ипак пре говори да су то регуларне, мада реликтне, континуанте псл. именице **koty, -ъve* f.

4.1. Дакле, ако се вратимо питању из наслова: дилема је заправо непостојећа, пошто је *котва* ипак и књижевна и народна реч, али не на начин на који то јесу обичне речи (типа *кућа*, *дрво* и сл.), већ тако што у својим различитим семантичким реализацијама, које је сасвим оправдано третирати као хомониме, она припада и једном и другом регистру. Ово са знатном сигурношћу можемо да тврдимо тек сад, након извршене етимолошке анализе (§ 3.2.1. нн.). Међутим, како смо показали у § 2.5.2., већ и помна филолошка анализа може пружити озбиљне индикације за сегментирање једне одреднице на хомониме. Оваква пракса у савременој описној лексикографији, барем као почетни корак, може бити од знатне користи у коначном етимологисању наше лексике.

Кључне речи: српски језик, лексикологија, књижевна лексика, дијалекатска лексика, семантика, хомонимија, етимологија.

ЛИТЕРАТУРА

Bally 1955: Ch. Bally, *Traité de stylistique francaise*, Vol. I, Genève/Paris.
Bezlaj 1977-2007: F. Bezlaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika* I-V, Ljubljana.
Buck 1965²: C. D. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago.
Mihajlović/Vuković 1977: V. Mihajlović, G. Vuković, *Srpskohrvatska leksika ribarstva*, Novi Sad.
Onions 1985¹⁰: *The Oxford Dictionary of English Etymology*, Ed. by C. T. Onions, Oxford.
PomE 1972-1989: *Pomorska enciklopedija* 1-8, Zagreb.
RJA *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU I-XXIII, Zagreb 1880-1976.
Skok 1971-1974: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I-IV, Zagreb.
Striedter-Temps 1958: H. Striedter-Temps, *Deutsche Lehnwörter im Serbokroatischen*, Wiesbaden.
Vidović 1984: R. Vidović, *Pomorski rječnik*, Split.

Vlajić-Popović 2009: Vlajić-Popović, J.: Proto-Slavic **koty, -ъve* 'anchor', 'cat' orsomething else, *Studia etymologica Brunensia* 4, Praha. (у штампи)

БЕР: *Български етимологичен речник* 1–, София 1971–.
Влајић-Поповић 2007: Влајић-Поповић, Ј., Псл. **kotiti/*katati* и **kotъ/*katъ* – трагови *-a-* вокализма на словенском југу, *Словенска етимологија данас*, Београд, 67-81.
ЕРСЈ *Етимолошки речник српског језика* 1–, Београд 2003–.
ЭССЯ *Этимологический словарь славянских языков* 1–, Москва 1974–.
ЕСУМ *Етимологічний словник української мови* 1–, Київ 1982–.
Михајловић 1972-1974: Михајловић, В., *Грађа за речник страних речи у предвуковском периоду* I-II, Нови Сад.
Михајловић 1982-1984: Михајловић, В., *Посрбице од Орфелина до Вука* (прилог проучавању наших пуризама XVIII и XIX века) I-II, Нови Сад.
РСА *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* 1–, Београд 1959–.
РСГВ *Речник српских говора Војводине*, Нови Сад 2000–.
СРНГ *Словарь русских народных говоров* 1–, Гл. ред. Ф.П. Филин, Москва/Санкт-Петербург (Ленинград) 1965–.
Фасмер: Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка* I-IV, прев. и доп. О.Н. Трубачева, Москва 1986-1987.

Jasna Vlajic-Popovic

IS *KOTVA* A LITERARY AND/OR A DIALECTAL WORD?

Summary

Established in this paper is a distinction, within the semantic range of the Serb. *kotva*, between its meaning 'anchor' which is widely attested in literary Serbian (as well as in Croatian) and the dialectal meaning of the same word, a hapax legomenon 'a kind of pole above the millstone'. On the basis of this distinction it is proposed that, for the purpopse of modern descriptive lexicography, a pair of two homonyms be established. However, in further analysis conducted on comparative and diachronic levels, it is argued that the homonymy is actually false since the two words are genetically identical, both continuing PSl. **koty, -ъve* and its original semantics which has recently been etymologically related to PSl. **kotiti* 'to roll, skate, etc.' rather than the Germanism, PSl. **kotъ* 'cat'. In further course, yet another Serbian dialectal hapax legomenon *kotva* 'a part of a plough' is related to Ukr. dial. *кíтвиця* pl. 'small reels in the front part of the plough (which contains the wheel)' and thus also ultimately traced back to PSl. **kotiti*. And finally, the dilemma from the title is resolved by asserting that in modern Serbian *kotva* is both a literary and a dialectal word, its various semantic realisations creating a pair of homonyms.

811.163.41’282(498)

Mihai N. Radan
Timişoara

ИНОВАЦИЈЕ У СРПСКИМ ГОВОРИМА У РУМУНСКОМ БАНАТУ У СВЕТЛУ ЈЕЗИЧКЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ (СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КАРАШЕВСКЕ ГОВОРЕ)

У овом раду приказане су иновације које су се ***појавиле или које се данас јављају*** *у српским говорима у румунском Банату, са посебним освртом на карашевске говоре, који спадају у ред најархаичнијих српских говора. Претежно ће бити размотрене иновације балканистичког типа, настале као резултат језичке интерференције и спољних утицаја, али и иновације настале унутрашњим процесима, које су присутне нарочито у најизолованијим српским говорима у Банату (карашевски, свињички, банатско-црногорски).*

1. Познато је да се еволуција говора и дијалеката са периферије било којег језика обично не поклапа у свему са еволуцијом, развојним процесима у централним дијалектима [в. Ивић, II, 1991: 75-108; Реметић, 1997: 155-165]. Још видљивији су такви различни, често и дивергентни процеси у изолованим (исељеничким) говорима. Налазећи се на маргинама језичког ареала коме припадају или пак унутар неког туђег лингвистичког простора, таква одступања од аутохтоног развојног пута дијалеката централног дела сасвим су очекивана и нормална појава. У тим рубним подручјима говорници једног језика ступају у контакт са говорницима другог или других језика. У појединим ситуацијама долази и до суживота представника двеју или више етничких група, што има за последицу мешање становника различитог етничког порекла. Што је контакт или суживот дуготрајнији, и последице на етничком, лингвистичком, културном, а често и на верском плану, веће су и видљивије.

1.1. На *лингвистичком плану*, директни контакти и/или суживот двеју или више етнички и лингвистички различитих група узрокују и поспешују међусобне утицаје и интерференције. Ширењу међујезичких утицаја нарочито доприноси билингвизам и полилингвизам (многојезичност). Разуме се, у таквим контактима, један од језика остварује снажнији утицај на други, а јачи утицај испољава обично званични језик народа који политички и администра-

тивно влада дотичним подручјем, а који најчешће ужива статус престижног језика [Ивић, II, 1991: 97; Реметић, 1997:155; Вукићевић, 1996: 269], или пак језик (дијалекат) бројчано надмоћнијег етникума. Језички међусобни утицаји могу захватити, у већој или мањој мери, зависно од конкретних чинилаца, један или више нивоа језичке структуре, при чему се они снажније и лакше испољавају у лексици, затим у синтакси и фонетици, док је морфолошки ниво, у принципу, најотпорнији, најмање пробојан.

И у српским банатским говорима, посебно оним у румунском делу Баната, који такође спадају у периферијске говоре, видљиви су извесни процеси проузроковани утицајем других, нарочито несловенских језика, на које су неки лингвисти већ поодавно скренули пажњу [Марковић, 1936: 1-3; Ивић, 1990:189-198]. Периферијски положај ових говора (као и било којих других таквих говора или дијалеката) узрокује појављивање извесних *иновација* каквих нема у средишњим српским дијалектима.

1.1.1. Најзначајнији фактор који узрокује и поспешује појављивање иновација јесте, како смо већ горе навели, непосредни *контакт* и/или *суживот* говорника двеју или више етничких заједница (у овом случају првенствено српске и румунске, затим мађарске, немачке, турске), при чему веома важну улогу има *билингвизам* и *полилингвизам*, а не треба занемарити и улогу *румунског* и, уопште, *романског супстрата* у ширењу балканизама у овим, али и другим српским говорима и дијалектима[1]. Међутим, постоје и други чиниоци који погодују ширењу иновација, од којих наводимо следеће:

1.1.2. *Удаљеност* или *изолованост* од главнине (језгра) матичних говора / дијалеката приморава периферијске и изоловане говоре да унутрашњим средствима изналазе сопствена решења ради одражавања стварности која се, услед развоја друштва, стално мења. Истовремено, треба нагласити да овај фактор често делује у супротном правцу, тј. у правцу **конзервације** структуре говора, дакле, одупире се иновационим процесима који настају као резултат интерфернција и страних утицаја.

1.1.3. Сличности у *менталитету* двеју етничких заједница (народа).

1.1.4. Други *заједнички елементи* двају народа у контакту: *вероисповест*, *историјска прошлост*, *културно наслеђе* и сл.

1.2. На *етничком плану*, ако су, из разних разлога – економских, демографских (несразмерно велика разлика у бројчаном стању), политичких (велики притисци у правцу асимилације итд.), лингвистичких, културних, верских и сл. – притисци веома снажни и дуготрајни, последице могу бити веома озбиљне, а њихов крајњи исход понекад може бити тотална асимилација, тј. нестанак мање етничке заједнице и њеног идиома.

2. У Банату, мултиетничкој и мултилингвалној средини коју карактерише високи, степен међусобне етничке толеранције и узајамности у свим сегментима материјалне и духовне културе условљен вишевековним не само контактом, већ и суживотом, утицаји и прожимања на лингвистичком плану уобичајени су и сасвим природни. Непрекидни вишевековни контакт и/или

[1] Реч је о призренско-тимочком, па и косовско-ресавском дијалекту [в. Ивић, 1990: 189].

суживот банатских Срба са румунским банатским живљем, који траје практично од доласка Јужних Словена на Балкан, имао је за последицу међусобне утицаје који су оставили видне трагове у говорима банатских Срба и Румуна.

Премда су на српске банатске говоре у Румунији утицали и други *несловенски језици*, као што су, на пример, мађарски, немачки, турски, несумњиво је највећи утицај на њихову структуру испољио румунски језик (у почетку румунски *банатски поддијалекат*, а од 1918. наовамо и румунски *књижевни језик*, као званични). Румунски је у српске банатске говоре ширио особености балканског језичког савеза (тзв. *балканизми*), од којих су неке захватиле и српски књижевни језик [в. Радић, 2003: 129-145].

2.1. У овом раду покушаћемо да сажето прикажемо иновације настале као резултат језичке интерференције које су захватиле српске говоре из румунског Баната, претежно оне балканистичког типа. Детаљније ћемо приказати иновације у неким од најархаичнијих и најизолованијих српских штокавских говора (КГ, СГ и БЦГ[2]). Углавном, тим иновацијама својствено је упрошћавање граматичке структуре у балканистичком духу. Због временског и просторног ограничења, изнећемо у овом раду само најзначајније иновације у прозодији, фонологији, морфологији и синтакси. За овај рад користили смо разне студије које су до сада објављене о овим говорима, као и сопствену грађу којом располажемо.

Треба још напоменути да су од осталих несловенских језика извесни уплив на српске банатске говоре остварили немачки, мађарски, турски и грчки, а од словенских језика једино су *бугарски* и (можда) *македонски*, оставили неких малобројних, једва видљивих и незначајних трагова, први у КГ и у СГ, а други само у СГ [о овим говорима в.: Petrovici, 1935; Radan, 2000; Томић, 1984].

3. Иновациони процеси, као што смо већ рекли, захватили су, у мањој или већој мери, скоро све нивое језичке структуре. Дајемо, у наставку, синтетички приказ иновација у појединим сегментима српских банатских говора.

3.1. У области *прозодије* констатујемо следеће:

3.1.1. Што се тиче ГЦСБ, говора новоштоковског типа где квантитет и тон имају дистинктивну улогу, у некима од њих у току је процес *ликвидације фонолошког тона* (на месту узлазних изговарају се факултативно силазни акценти: *рâдимо/ра́димо*, *Пâја*/*Па́ја*, *с мо̀јом се̏стром*, *ȳ школи*, *хрâброст*)(иста иновација присутна је и у говорима БЦГ – *о̀тац*, *ка̂жи*) [Ивић, 1990:191]. За ове говоре карактеристично је и губљење постакценатског квантитета (ликвидација фонолошког квантитета у слоговима иза акцента): *но̀сим*, *го̀луб*, *Ба̀нат*, *па̀мтим*. П. Ивић је у говору темишварских Срба још 1956. забележио да се све акцентоване дужине факултативно скраћују (*про̂та*<*про́та*,

[2] За српске говоре из румунског Баната користили смо следеће скраћенице: КГ – карашевски говори; ГЦСБ – говори централног и северног (равничарског) Баната; ГБЦГ – говори Банатске Црне Горе (Петрово Село, Краљевац, Станчево, Лукаревац); КлГ – клисурски говори (дуж Дунава и Нере); СГ – свинички говор. Детаље о овим говорима и којем дијалекатском типу они припадају, види код: **Пецо, 1991: 296-300; Живковић, 1976: 271-297.**

трâжио<трáжио), као и примере са експираторним акцентом (*шѐтња*, *Италијáни*) [Ивић, 1990:192-193].

3.1.2. КлГ сврстани су у смедеревско-вршачки дијалекатски тип, али са доста значајним косовско-ресавским цртама [Ивић, 1999: 331], и одликују се староштокавским типом акцентуације (новији троакценатски систем: ˊ, ˋ, ˆ). И у овим говорима уочена је тенденција ка неутралисању тонске дистинкције код дугих акцената и, у мањој мери, тенденција скраћивања акцентованих дужина (*синȍвац*, *дȁду*) [Милорадовић, 2007: 574]. С. Милорадовић је у говору Белобрешке забележила, по први пут, и неколико примера са експираторним акцентом (*шѝла*, *бѝна*) [Милорадовић, 2007: 575], што је, без сумње, као и у говору темишварских Срба, КГ и СГ, резултат утицаја румунског језика.

3.1.3. Говори БЦГ и Рекаша имају такође старију штокавску акцентуацију (место акцента је претежно старо, са тенденцијом његовог преношења на претходни слог) и припадају смедеревско-вршачком дијалекатском типу [в. Веску, 1976: 168, 124]. У њима уочене су следеће иновационе појаве: завршен је процес ликвидације вокалног квантитета протонских или посттонских слогова (*пешкȗр, глâва*), тенденција скраћивања дугосилазног акцента на последњем отвореном слогу и замена дугоузлазног краткосилазним акцентом (*онȁ*) [Веску, 1976: 124-126; Ивић, 2001: 279].

3.1.4. КГ и СГ, где је румунски утицај био најдуготрајнији и најјачи, изгубили су и интонационе и квантитативне опозиције, што значи да у њима данас имамо експираторни акценат [в. Petrovici, 1935: 30-58; Ивић, 2001: 279].

3.1.5. На основу досадашњих истраживања и података којима данас располажемо, може се закључити да су, под утицајем румунског језика, у току иновациони процеси који задиру у природу прозодијског система српских банатских говора у Румунији (неутралисање тонске дистинкције, тенденција скраћивања акценатских дужина и др.). Сви ти процеси и различите редукције настали под јаким утицајем румунског језика воде ка *аналитизацији* прозодијског система са тенденцијом његовог свођења на једноакценатски систем (експираторни), какав имамо већ у КГ и СГ, као и у говорима призренско-тимочког дијалекта.

3.2. У области *фонолошког система* истичемо следеће црте српских банатских говора које су, по свему судећи, присутне захваљујући упливу несловенских језика, претежно румунског:

3.2.1. Чување гласа *х* у свим банатским говорима, додуше не баш често и са ослабљеном артикулацијом, нарочито у позицији где је овај сугласник познат и румунским банатским говорима: *хȁјде*, *хр̏ђав* (секундарно) (ГЦСБ, КлГ) / *хáјда*, варијанта.: *ȁјда* (КГ) / *хај*, вар.: *ȁјда* (СГ), / *хâј*, *хâјмо* (ГБЦГ) и у другим домаћим и позајмљеним лексемама типа: *хаљина*, *хиљада*, *хајдук* (вар. *ајдук*), *халат* „огртач, мантил; радно одело” (уп. рум. *halát*), *хамбургер*, *хидрофор* [в.: Ивић, 2001:104; Ивић, 1990:196; Petrovici, 1935: 107-110; Radan 2000: 142-150; Веску, 1976: 136; Томић, 1984: 38]. Стабилност овог гласа у румунском језику, без сумње, утицала је на бољу конзервацију његову и у српским банатским говорима.

3.2.2. Процес декомпоновања вокалног р /*р̣*/ захватио је све српске говоре у румунском Банату. У једној студији М. Томић примећује да је тенденција декопоновања *р̣* у неким говорима спорадична, а у другима је скоро перманентна [Tomici, 1968: 611]. У случајевима девокализације *р̣* резултат може бити било *делимична консонантизација – ър̣* (*пър̣ви*, *кър̣в*, *ър̣скавица*), било *комплетна консонантизација – ьр/ -ар/ -ер* (*Сьрбин*, *ьрђаво* /вар.: *арђаво*, *ър̣ђаво*/, *ч'ьрвено*/ вар.: *ч'ервено* – КГ, СГ/, *држи* – КГ). Процес девокализације *р̣* јесте такође резултат снажног и континуираног утицаја румунског банатског говора у условима билингвизма и, у новије време, све снажнијег утицаја књижевног језика, утицај који, ако није изазвао, онда је бар подржао овај процес [Томић, 1984: 20-24; Tomici, 1968; Radan 2000: 108-114; Веску, 1976: 130]. Једна од последица процеса јесте појављивање гласа *ь* као *носиоца слога* (осим у КГ и СГ, у којима је полуглас сачуван). Примећена је и спорадична појава вокализације *етимолошког р̣* у појединим говорима: *брдавица*, *прноћим*, *крлатица*, *вртено* [Томић, 1984: 20-24; Tomici, 1968:613; Radan 2000: 112; Веску, 1976: 130]. Има доста примера позајмљеница из румунског језика у којима румунска секвенца *–âr-* је у говорима дала *-р̣-*: *бркар* (<рум. дијал. *bârcár̦i* „ортаци на бачији"), *ч'окрлија* (<рум. *ciocârlíe* „шева")(КГ)/ *грмада* (<рум. *grămádă* „гомила"), *дркола* (<рум. *dricálă* <мађ. *dérékaly* „душек")(ГБЦГ) [Radan 2000: 111; Веску, 1976: 130].

3.2.3. У КГ и СГ, који су сачували *вокално л* /*л̥*/, јавио се процес *делимичног* или *тоталног* декомпоновања *л̥*, свакако, под утицајем румунских лексема које у себи садрже секвенцу *-âl-* или *-ăl-* (типа: *gâlceavă* „препирка, свађа", *călău* „џелат"): *жъ́л̥т* „жут", *бл̥́ва* (вар.: *бъ́л̥ва*, *бьлва*) „бува", *мл̥зем* (вар.: *мъ́л̥зем*, *мьлзем* „мусти") *стъ́л̥ба* (вар.: *стьлба*) „стубе, мердевине"– КГ; *бьлва*, *стьлба*, *вьлна* „вуна", *кьлци* „кучине", *мьлзат* (вар.: *мл̥зат*) – СГ [Radan 2000: 99-103; Томић, 1984:30, pasim]. Из грађе којом располажемо, чини нам се да је овај процес даље одмакао (у правцу консонантизације вокалнога *л̥*) у СГ.

3.2.4. *Чување сугласника* /*ф*/ у свим овим говорима јесте такође последица језичких интерференција и разних утицаја током времена, будући да је ова фонема обична и фреквентна у језицима као што су румунски, немачки, мађарски, турски [уп. Реметић, 1997: 157; Ивић, 1991: 95]. У задње време, под утицајем румунског књижевног језика, фонема *ф* учвршћује своју позицију у фонолошком систему српских банатских говора, а томе нарочито доприносе (а и у прошлости су доприносиле) позајмљенице из румунског (и осталих горенаведених) језика. Ево неколико примера: *фиранга* (<нем. *Vorhang, der*, дијал. *Fűrhang*) „завеса", *фусикле* /ГЦСБ/ (<нем. *Fußsocke*, *die*) „чарапе; доколенице", *штримфе* /КГ/, *штримфле* /ГЦСБ/ (<нем. *Strumpf*, *die*) „чарапе", *фришко* /КГ/) „брзо", *фурт* /ГЦСБ, КлГ/ „стално; често" (<нем. *fort*), *фрталь* /сви бан. гов. / (<нем. *Viertel*, мађ. *fertaly*), *фирис*[3] „тестера" /КГ, СГ/(<мађ. *fűresz*), *фуста* „сукња" (<рум. *fustă*), *фитиљ* „шибице" /неки КГ/ (<тур. fitil), *флокав* /КГ, СГ/ „длакав" (<рум. *flocos*), *фундамент* /КГ, СГ/ „темељ (куће), основа" (<рум. *fundaмént*), *карáнфил* (<тур. *karanfil*, *karanfil çiçeği* <грч. *karnáfilon*), *пофта* /КГ/ „апетит, прохтев" /(<рум. *poftă*) итд.

3.2.5. *Чување полугласа* /ь/

Два српска говора у румунском Банату, КГ (делимично) и СГ, сачували су у фонолошком систему полугласник /ь/. Од КГ, ова фонема сачувана је у говорима Клокотича, Лупака, Нермиђа и Водника (*дьн*, *сьн*, *сидьна* „данас”), док је у говорима Карашева и Јабалча *ь>а* (*дан*, *сан*, *сејдáн*), а у Равнику *ь>е* (*ден*, *сен, сидéна*). По нашем мишљењу, три су разлога што су неки КГ и СГ до данас очували ову фонему, наиме: а) велика старина ових говора на банатском тлу; б) вишевековна изолованост од осталих српских говора; в) дуготрајан и веома јак утицај румунског језика. Постојање веома сличне фонеме у румунском језику – *ă*, *â* – (*apăsát*, *gând*), као и позајмљивање румунских лексема са дотичним фонемама (нпр.: *мьј* /КГ/ „море”; <рум. *măi*), комбиновано са прва два наведена узрока, допринело је конзервацији ове фонеме у КГ и СГ.

Рефлекс *а* у говорима Карашева (и Јабалча, као суседног малог сателита), по нашем мишљењу, објашњава се тако што је највеће карашевско насеље (Карашево), захваљујући свом географском положају (широка котлина) имало могућност да прими велики број досељеника из јужне или југоисточне Србије у чијем је говору /говорима/ ова иновација већ била спроведена, те је она захватила и говор староседелаца. За говор Равника једино прихватљиво објашњење јесте да су у то насеље, чији је географски положај такође дозвољавао апсорпцију већег броја избеглица, стигли досељеници из неке јужне области у којој је рефлекс *ь* био претежно *е* [Radan 2000: 80-99]. Ево још неколико примера са овом фонемом:

КГ: *базóвина* (К, Ј)[3] / *бизóвина* (Р) / *бьзóвина* (оКГ) „зова”; *дањóм* (К, Ј) / *дењóм* (Р) / *дьњóм* (оКГ) „дању”; *гóрак* (К, Ј, Р) / *гóрьᵃк* (оКГ); *јáрам* (К, Ј, Р) / *јáрьᵃм* (оКГ); *мáгла* (К, Ј) / *мéгла* (Р) / *мьгла* (оКГ); *кабáл* (К, Ј) / *кебéл*(Р) / *кьᵃбьл* (оКГ);

СГ: *дьньска* /вар.: *данься*/, *дьн* /*дан*/, *одьвда* „одавде”, *сьлáта* /*салáта*/, *мьгла* / *мáгла*/, *мьдувá* /*мадува*/ „срж, мождина” (<рум. *măduvă*) и др.

3.2.6. У иновације спада и појава *десоноризације финалних консонаната* у КГ и СГ (као што је случај и са призренско-тимочким и другим периферијским говорима)[в. Реметић, 1997: 157].

Пошто се румунским утицајем ова појава не може објаснити јер се у румунском језику ова појава не испољава, па ни утицајем немачких говора који је у наведеним говорима био знатно слабији од румунског, претпостављамо да је у овом случају реч о *самосталној иновацији* чије је узроке тешко прецизирати (можда су то узроци *унутрашње природе*), која је у прошлости захватила шире подручје српског језичког простора, простор који је касније растурен сеобама, а иновација је сачувана данас само на рубним деловима тога простора (призренско-тимочки говори, КГ, СГ) [Ивић, 1991: 104-106]. У КГ обезвучавање крајњих звучних сугласника најчешће је апсолутно, ретко делимично: *мéтни на зит*, *ýзми тéј ношʲ*, *ти си јéште млáт*, *јáко ме боʲлú*

[3] У заградама дајемо скраћенице за седам карашевска насеља: В – Вóдник, Ј – Јáбалч’е, К – Карáшево, Кл – Клокóтич’, Л – Лýпак, Н – Нéрмић’, Р – Рáвник, оКГ – остали карашевски говоруи (сви изузев претходно наведених).

зуп, *извáдили су му бýбрик*, *такú је нáрот* . Изузетак чини једино сугласник *в* који најчешће чува своју звучност: *рукáв*, *длáкав*^{ф}, *прав*, *рáпав*, *ђ'óрав* [Radan, 2000: 194-196]. За СГ М. Томић тврди да овај фонетски процес још није завршен, што се огледа у дублетним облицима типа: *гóлуб* и *гóлуп*, *напрéд* и *напрéт*, *из* и *ис*, *нож* и *ош* итд. [Томић, 1984: 39]. Иста тенденција уочена је и у говорима БЦГ: *криф*, *ноф* [Веску, 1976: 137].

3.2.7. *Мекши изговор* и *изједначавање африката*. У сферу балканских развојних процеса треба уврстити и процесе који су изазвали разне промене у изговору африката у неким српским банатским говорима [Томић, 1967: 86; Реметић, 1997: 157; Ивић, 1991: 95; Богдановић, 1997: 80-81]. Треба нагласити да су у већини ових говора сва четири африката сачувана, и они се, са малим изузецима, изговарају исто као у књижњвном језику. Међутим, има доста говора у којима су африкати претрпели неке промене које се могу објаснити разним страним утицајима, првенствено румунским[4] и мађарским. Полазећи од изговора африката, у српским банатским говорима имамо данас следеће стање [Томић, 1967: 83-86]:

а) *отврдњавање* *ћ* и *ђ* у ***ч*** и ***џ*** у говору Дињаша: *кућа*, *меџа*, *сваџа*, *чебе*, *прице*;

б) *умекшавање тврдих африката* (*ч*, *џ*) и свођење њихово на мекше ***ћ*** и ***ђ*** **–** у неким КлГ (Белобрешка, Дивић, Мачевић, Стара Молдава, Љупкова, Шушка) и у говорима Фења и Ченеја: *ћаша*, *камђија*, *ођак*, *плаћем* ... итд. [в. и код Реметића, 1997: 157];

в) сачувана сва четири африката у Великом Сенмиклушу (близу мађарске границе), али је изговор *ћ* и *ђ*, највероватније под утицајем мађарског језика, увек *мекши* (***ћ'***, ***ђ'***) него у књижевном језику: *вођ'е*, *пролећ'е*, *крађ'а*, *дођ'ем*...итд.;

г) *мекши изговор свих африката* (***ћ'***, ***ђ'***, ***ч'***, ***џ'***) – у поморишким говорима Арада, Гаја и Торње, што је, највероватније, последица снажног утицаја мађарског језика [Томић, 1967: 85] и румунског ердељског дијалекта; исто је стање африката у КГ и СГ[5].

3.2.8. Стање *африкате* /*s*/ у српским банатским говорима у Румунији јесте следеће:

а) овај консонант конзервисан је у фонолошком инвентару КГ и СГ. Налазимо га како у речима словенског порекла (*свẹ́зда*, *свóнац* /*свóњц*/, *сẹ́бем* „зепсти”, *súри* „зирати, зиркати” – КГ; *свéзда*, *свóно*, *сóља* „зоља”, *свéрка*, *свиздéљ* „пузавац” – СГ) [Radan, 2000: 150-153; Petrovici, 1935: 112; Томић, 1984: 146, 33], тако и у румунским позајмљеницама (*sápa* „млађеница” <рум. дијал. *dzer*, *dzáră*; *бýsa* „усна” <рум. дијал. *búdză* – КГ, СГ; *sárka* „шећер” <рум. дијал. *dzăhár*; *sулýф* „зулуф” <рум. дијал. *dzuluf* – КГ; *sьна* „вила” <рум.

[4] Имајући у виду чињеницу да румунски банатски говори имају само једну серију алвеопалаталних африката – *ћ* и *ђ*, сасвим је оправдано претпоставити да су румунски банатски говори изазвали ту промену.

[5] У КГ, СГ и делимично у ГБЦГ, реч је о конзервисаној архаичној црти, не о иновацији насталој под страним утицајем.

zână – СГ). Чињеница да африкату *s* налазимо у бројним словенским лексемама сведочи о томе да су је и Карашевци и Свиничани сачували у својим фонолошким системима, тј. да је реч о конзервисаном архаизму наслеђеном из заједничког српског, односно старословенског језика. Позајмљенице из румунског језика које садрже овај консонант, иначе доста бројне, указују на то да је контакт са румунским банатским говорима помогао да се африката *s* очува у КГ и СГ;

б) у свим осталим говорима африката *s* јавља се у малом броју лексема, и то искључиво у позајмљеницама из румунског банатског говора: *бу́sa*, *сковépsa* „палачинка”, *sáма* „супа” и др. Нема сумње, поновно јављање овог консонанта резултат је српско-румунског билингвизма на овим просторима.

3.3. На нивоу *морфологије* и *синтаксе* приметан је низ иновационих процеса који су у мањој или већој мери захватили поједине или све српске банатске говоре, а већина тих процеса може се сврстати у развојну сферу балканистичких појава.

3.3.1. *Тенденција ка падежном синкретизму*. У раду *Балканизми у настајању у српским говорима Баната* академик Павле Ивић сматра упрошћавање деклинацијског система (аналитизам у деклинацији) најважнијим балканизмом у области морфолошке структуре [Ивић, 1990: 193].

Највеће промене у том смислу доживео је СГ, уз напомену да је процес упрошћавања дубоко захватио не само парадигму множине, већ и парадигму једнине: коришћење једино Г (само са предлозима *до*, *из*, *место*, *од* и *пре*), Д (без предлога), А (најбоље очуван, преузео је функције Л и део функција Г, Д и И) и И (једино уз предлог *из*). У множини, падежни систем је драстично упрошћен, те данас постоји само *општи падеж* који се јавља место Г, А, И и Л, а Д мн. чува само кратке наставке *-ам*, *-ем*, *-им*, док се В мн. врло ретко употребљава [Томић, 1984: 60-85].

И остале српске говоре из румунског Баната запљусnуо је овај талас синкретизма падежног система под дејством балканских несловенских језика, нарочито у множини [Ивић, 1990: 194-195;]. Посебно је овај процес јак у изолованијим говорима, дакле оним најизложенијим румунском утицају, као што је случај ГС и ГБЦГ [Томић, 1984; Веску, 1976: 146-150], али он је, према последњим истраживањима, захватио и КлГ [Милорадовић, 2007: 575] и ГЦСБ [Ивић, 1990: 194-195]. Тако, на пример, у ГБЦГ и Рекаша, у множини већине именица разликују се свега *два* облика: један са наставком *-и* (тип: *родитељи*, *гости*), употребљен у служби Н, Г, А, В и Л, адруги са наставком *-има* за Д и И. Три облика имају у мн. им. жр. на *–а*: *-е* за Н-А-В (*жене*, *руке*), *-а* или *-ију* за Г-Л (*жена*, *рукију*) и *-ама* за Д-И (*женама*, *рукама*) (што се подудара са стањем у косовско-ресавском и смедеревско-вршачком дијалекту којима ови говори и припадају). Сличне редукцијске промене налазимо и у КлГ: уопштавање наставка *–ма* у Д-И мн. (*гостима – са девојкама*), често изједначавање Л са Г (скраћено *-а*: *водȉо сам и по мȁнастира*, *по шкȏла* /али и (ређе): *по градȉнама*/)[Милорадовић, 2007: 575].

Балканистички редукцијски процеси продиру и у промену именица у једнини: замењивање И са А уз предлог *са* (*био сам сас њега*), а румунски утицај делује не само на репертоар падежних облика, већ и на њихову употребу – нестанак дистинкције између падежа циља кретања (А са предлозима *на*, *у*, *под*, *међу*, *пред*, *за*) и падежа места (Л), односно И са истим предлозима (*Идем у Темишвар* / *Сам био у Темишвар*; *Изађи на табли*; *За кућу ми је њива*; *Ставља у тој кутији коверат*; *Нема у парк ништа* итд).

Овај балканизам налазимо у свим српским говорима из румунског Баната, изузев КГ. Треба истаћи да су КГ, иако то изгледа парадоксално, најбоље очували падежни систем, те у њима нема горенаведених особина, премда имају неке иновације, нарочито у множинској парадигми, насталих унутрашњим, сопственим средствима, дакле не под утицајем румунског језика. Ипак, један је процес захватио све српске банатске говоре, укључујући и карашевске (КГ), наиме, реч је о замени *И средства* обликом *социјатива* (И са предлогом *с* /*са*/): *оремо с*(*ас*) *плугом*, *сечем с ножом*, *корача по стази прекривеној са белим платном* (ГЦСБ, ГБЦГ, КлГ), *оремо с плугам*, *сеч'ем с ножам* (КГ), *ис плугом оремо*, *из аршовам* (СГ) итд.

3.3.2. У резултате језичких интерференција треба сврстати и *непознавање облика збирних именица на -ад* [Богдановић, 1997: 79] у појединим банатским говорима (ГБЦГ, КГ, СГ и др.), место којих имамо облике типа: *пилићи*, *праци* / *прачићи*, *гу*(*ш*)*чићи* (ГБЦГ, КГ, СГ, КлГ), *бурићи* (КлГ) и сл.

3.3.3. Други крупни морфолошки балканизам, настао под дејством првенствено румунског језика, јесте *аналитичка компарација* [Ивић, 2001: 150; Богдановић, 1997: 78] придева у свиничком, карашевском и банатско-црногорском говорима (*леп – по леп – најлеп*), често проширена и на друге речи сем придева (*по добро*, *по лепо*, *највисоко* – КГ, СГ) [Petrovici, 1935: 169-170, 185; Томић, 1984: 71; Веску, 1976: 151]. Калкирањем румунског модела највероватније настали си и облици *компаратива једнакости апсолутног компаратива* у КГ и СГ (*све таки добар*, *јако млада* – уп. рум. „tot aşa de bun", „foarte tânără").

3.3.4. *Постпозиција придева у односу на именице* у КГ, СГ и ГБЦГ, можда и појава све *ређе* употребе *облика одређеног вида* који је замењен *облицима неодређеног вида* (КГ, ГБЦГ), обе појаве настале под дејством румунског језика: *ч'ло́вик ве́лик*, *лука́ зелена́*, *у во́ду же́шку* (КГ, ГС), *чо̏век ве̏лик*, *капу́т цр̏н* (ГБЦГ) (уп. рум. „om înalt", „luncă verde", „în apa caldă") [Petrovici, 1935: 167; Томић, 1984: 74; Веску, 1976: 150].

3.3.5. Постојање *члана* у СГ спада, такође, у ред најкрупнијих балканизама. Забележен је само код описних придева и редних бројева од један до десет (када су у служби придева): јд. – *добр̏* – *до́брије̏н* (*добра́на*) / мн. – *до́брини* (*до́брене*) [Томић, 1984: 68].

3.3.6. У значајније балканизме убраја се и јака тенденција *упрошћавања глаголске промене*, у оквиру које најснажније се испољава процес *губљења инфинитива* који је присутан у свим српским банатским говорима (у Румунији и Србији) [Ивић, 1990: 195; Веску, 1976: 153-155; Petrovici, 1935: 189; Томић, 1984: 101; Милорадовић, 2007: 576].

Процес губљења инфинитива најснажније се испољио у СГ и КГ, говори у којима се инфинитив веома ретко употребљава, али је сужена употреба његова и у осталим српским говорима, тенденција која се и даље наставља. Снажан утицај румунског језика, у првом реду румунског банатског поддијалекта, осим што је допринео губљењу инфинитива, највише доприноси или потпомаже и процес ишчезавања других глаголских облика, *имперфекта* и *аориста* (који се у румунским банатским говорима такође не употребљавају).

3.3.7. Процес губљења инфинитива у директној је вези узрочно-последичној са појављивањем и ширењем употребе *аналитичке футурске конструкције* која се гради енклитичким обликом глагола *хтети* и зависном презентском конструкцијом без везника *да*: *ћȅ бȉдне*, *ће слȕшаш профȅсора* (КлГ) [в. Милорадовић, 2007: 576], *све ће ми кȁжу*, *јâ ћу нȍсим* (ГЦСБ).

У свим српским банатским говорима облик инфинитива потиснут је конструкцијом *да* + *презент глагола који се мења* у грађењу футура I: *ћеш да спаваш*, *ћу да идем* (уп. рум. „o să dormi", „o să merg" итд.), *ће да стигнемо* (ГЦСБ, ређе КлГ), *лам да пи́шем*, *ла да но́се* (КГ, СГ) [в. Ивић, 1990; Petrovici, 1935: 189-190; Томић. 1984: 101-102; Веску, 1976: 154].

3.3.8. У неким српским банатским говорима у Румунији аналитизам је проширен чешћом употребом А и Н у функцији *општег падежа*, најчешће уз појачану употребу падежа, као у примеру: *Јако тешко за њега*! (уп. рум.: /*E*/ *foarte greu pentru el*!). Иначе овај је „балаканизам" захватио и српски књижевни језик, на што је пре пар година скренуо пажњу П. Радић [Радић, 2003: 132].

3.3.9. *Објекатска редупликација*, која је захватила све ове говоре, убраја се у најважније синтаксичке балканизме: *откуд они ме познаједу мене* (ГЦСБ), *тебе ти купио*, *њу је питам* (ГБЦГ), *мени ми донесал*, *тебе те познава* (КГ, СГ), *га претурим њега* (КлГ) [Ивић, 1990: 196; Веску, 1976: 157; Томић, 1984: 76; Милорадовић, 2007: 577; Богдановић, 1997: 78]. Пошто Е. Петрович у својој монографији [Petrovici, 1935] не спомиње ову појаву у КГ, претпостављамо да је овај процес захватио српске банатске говоре недавно, вероватно средином прошлога века.

3.3.10. Под утицајем румунског језика заменичке и глаголске енклитике налазе се на почетку реченице у свим говорима: *ме питал де си*, *си казал уч'ера*, *смо носили сȩно* (КГ), *га удрил из вилом*, *се опуди и бега* (СГ), *су усамљени тамо*, *ми певаду песме*, *ће да спакује* (ГЦСБ, КлГ), *ми каже* (ГБЦГ) [Ивић, 1990: 197; 220; Веску, 1976: 157; Милорадовић, 2007:578; Томић, 1984: 78].

У балканизме треба сврстати и следеће појаве:

3.3.11. Замена *локатива* са предлогом *о* *акузативом* са предлогом *за* (*Повȩ́дам ти за њéга* – КГ; *ме пȗто за кȗју* – ГБЦГ [Веску, 1976: 158]), *не брине ништа за њега* – КлГ [Милорадовић, 2007: 577]).

3.3.12. Све јача тенденција *неразликовања глаголског вида*, нарочито код млађих генерација, која спада у најновије балканистичке процесе који су захватили ове говоре услед све јачег утицаја румунског језика: *он уђе у кућу* (место: *он улази...*); *за свадбу се почео изнајмити дом [културе]* (место: *...изнајмљивати*) (ГЦСБ) и др.

3.3.13. Претежна употреба *презента* место *футура* у већини ових говора, нарочито у ГЦСБ: *дођем после подне*, *идем сутра* итд.

3.3.14. У скоро свим српским говорима употребљавају се, под утицајем румунског језика, *енклитички облици иза одричног облика*: *не се пише тако*, *не ми изађе резултат* (ГЦСБ), *ни ми дао* (КлГ), *се шалу и не се кару* (СГ). Треба рећи да је ова појава у КГ ређа него у осталим српским банатским говорима (*нę ме брига*, *нę те питал нитко*).

3.3.15. У иновације балканистичког типа можда се могу сврстати и следеће: *промена к + о > к + у* у примерима као што су: *к^{o}уј* (КГ) *куј* (КлГ)(< кој/и/), *к^{o}ут* (< код), *пуд* (< под), *сам н^{o}уси́ла* (КГ, СГ), *аналошко задржавање ц*, *з*, *с* у *А мн им. мр*. (*јунаце*, *Турце*, *бубрезе*, *орасе* – КлГ, *врајзе* -КГ), наставак – *ши* у компаративу неких придева (*слапши* -КлГ), тенденција *употреба акузатива* место *партитивног генитива* у неким говорима (*ме*/*т*/*немо лук*, *ми дал малко сол* – КГ, ГБЦГ) [в. Богдановић, 1997: 78-79].

3.3.16. Неке архаичне особине задржале су се у појединим говорима захваљујући и утицају балканских несловенских језика [в. Богдановић, 1997: 78-79], као што је, на пример, *неразликовање посебних облика именица за количине до четири и од пет* у КГ и СГ [Petrovici, 1935: 182-183; Томић, 1984: 92].

4. Репертоар оваквих аналитичких процеса шири је него што смо у овом раду изнели. Ипак, на основу гореизложене грађе, могу се извести неколико кратких општих закључака.

4.1. Иновациони процеси настали како унутрашњим, самосталним средствима, а поготово они аналитичког типа изазвани упливом несловенских језика, нарочито румунског, најснажније су погодили најизолованије српске банатске говоре (КГ, СГ, ГБЦГ), који иначе спадају и у најстарије српске говоре на овом подручју. Изузетак у неку руку чине КГ, али само у једном сегменту – морфолошком – , будући да су добро конзервисали архаичну деклинацију.

4.2. Описано стање у српским говорима румунског Баната само потврђује исправност Ивићевог закључка да су периферијски говори најизложенији утицајима страних несловенских језика. Ти утицаји покрећу иновационе процесе који развијају нове особине у тим говорима. Када су резултати иновационих процеса истоветни или веома слични у свим ивичним говорима, без обзира што се налазе на великој удаљености једни од других или што не припадају истом дијалекатском типу, онда се ради о аналитичким процесима који спадају у развојну сферу балканистичког језичког савеза [Ивић, 1991: 92-95].

4.3. Задњих деценија један од узрочника ширења појединих иновационих процеса балканистичког типа у српским говорима из румунског Баната, а највероватније и у другим периферијским српским говорима, може бити и *српски књижевни језик* преко штампе или/и електронских медија (види, на пример, употребу основних бројева *два*, *три* и *четири* у непромењеном облику у свим падежима: *сарадња између две земље* [Радић, 2003: 133]). Имајући у виду да се обично такви аналитички процеси крећу од периферије ка центру, у овом случају можемо рећи да је реч о својеврсном „језичком бумерангу”.

4.4. Понекад досељеници могу покренути иновационе процесе у периферијским говорима (види, на пример, у говору Карашева *ь>а* [Radan, 2000: 94-99]).

4.5. Изузетно јак и дуготрајан утицај несловенских језика на изоловане периферијске говоре може довести до тоталне асимилицаје мањинских говорника и, аутоматски, до нестанка неких периферијских говора, а таквих случајева је било у српским банатским говорима (говор Јабалч'а /КГ/, говори Лесковице и Шушке /КлГ/, говор Фенлака /ГЦСБ/ и др.), а слични асимилациони процеси су у неким српским местима у току (Љупкова,/КлГ/, Лукаревац, Станчево /ГБЦГ/).

Кључне речи: српски говори, румунски Банат, иновације, балканизми, периферијски говори.

ЛИТЕРАТУРА:

Богдановић 1997: Н. Богдановић, *Језичке појаве на додиру призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта*, О српским народним говорима (Научни скуп Деспотовац, 21-22. 8. 1996), Деспотовац, стр. 77-83.

Веску 1976: В. Веску, *Говор Банатске Црне Горе*, Зборник за филологију и лингвистику (посебан отисак), XIX/1 за 1976., Нови Сад, стр.115-172.

Вукићевић 1996: М. Вукићевић, *Турцизми у називима покућства у говору Приштине и њене околине*, у зб. „О лексичким позајмљеницама", Суботица-Београд, стр. 268-275.

Живковић 1976: М. Живковић, *Сведочанства о српско*(*југословенско*) *– румунским културним и књижевним односима*, Издавачко предузеће Критерион, Букурешт.

Ивић 1949: П. Ивић, *О говорима Баната*, Јужнословенски филолог, XVIII, Београд, стр. 141-156.

Ивић 1990: П. Ивић, *О језику некадашњем и садашњем*, БИГЗ – Јединство.

Ивић II, 1991: П. Ивић, *Изабрани огледи*, II том, *Из историје српскохрватског језика*, Просвета/Ниш.

Ивић 1999: П. Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација* (II), Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XLII, Нови Сад, стр. 303-354.

Ивић 2001: П. Ивић, *Целокупна дела*, II, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод у штокавско наречје*, Сремски Карловци · Нови Сад.

Марковић 1936: С. Марковић, *Српски језик у румунском Банату*, Живот (децембар, 1936), Темишвар.

Милорадовић 2007: С. Милорадовић, *И ракију пијем сас медом. Дијалекатска скица Белобрешке* (*Румунија*), Probleme de filologie slavă / Проблеми словенске филологије, XV, Universitatea de Vest din Timişoara, Editura Universităţii de Vest, Timişoara, стр.573-579.

Ресо 1991: А. Ресо, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Peto izdanje, Naučna knjiga, Beograd.

Petrovici 1935: E. Petrovici, *Graiul caraşovenilor. Studiu de dialectologie slavă meridională*, Bucureşti.

Radan 2000: M. N. Radan, *Graiurile caraşovene azi*. *Fonetica şi fonologia*, Uniunea Sârbilor din România · Anthropos, Timişoara.

Радић 2003: П. Радић, *О два аспекта балканизације српског књижевног језика*, Јужнословенски филолог, LIX, Београд, стр. 105-152.

Реметић 1997: С. Реметић, *Српски призренски говор у светлу језичке интерференције*, О српским народним говорима (Научни скуп Деспотовац, 21-22. 8. 1996), Деспотовац, стр. 155-165.

Tomici 1968: M. Tomici, *Despre statutul vocalelor w şi w în graiurile sârbeşti şi croate din ţara noastră*, Studii şi cercetări lingvistice, anul XIX, nr. 6/1968, стр. 611-617.

Томић 1984: М. Томић, *Говор Свиничана*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXX, Београд.

Томић 1967: М. Томић, *Подела српских и хрватских говора у Банату према изговарању сугласника ч, ћ, џ, ђ*, Нови живот, XI, 1, Темишвар, стр. 83-86.

СКРАЋЕНИЦЕ:

А – акузатив
В – вокатив
Г – генитив
Д – датив
И – инструментал
им. – именица
Л – локатив
Н – номинатив
мн. – множина
јд. – једнина
мр. – мушки род
жр. – женски род
ср.р. – средњи род

Mihaj N. Radan

INNOVATIONS IN THE SERBIAN DIALECTS SPOKEN IN THE BANAT COUNTY IN LIGHT OF LINGUISTIC INTERFERENCES (SPECIAL EMPHASIS ON THE DIALECTS OF THE CARAS REGION)

Summary

The Serbian dialects spoken in the Romanian Banat county, especially the more isolated ones, such as the dialects of the region of Carasova and the dialects of the Svinicean people, display visible influences of the non-Slavic languages and dialects spoken in the region. This influence is apparent in most of the Serbian dialects from the margins of the Serbian linguistic idiom.

Banat is a region characterized by linguistic and ethnic diversity, which has led to tolerance and interference in all cultural and spiritual areas. These linguistic influences and interferences are in fact the result of centuries of communication and peaceful living. The ongoing contact between the Serbians and the Romanians living in Banat county has produced linguistic influences that have affected the dialects of both ethnical groups. Although the Serbian dialects of Banat have been changed under the influence of more languages (German, Hungarian, Turkish), Romanian (including the subdialect of Banat) has had the strongest impact.

This paper focuses on the current innovations in the Serbian dialects spoken in the Romanian Banat county, with special reference to the dialects of the region of Carasova, some of the oldest Serbian dialects. The Balkan innovations will be presented and analyzed; they are the result of external linguistic influences, that is, of the languages spoken in the Balkan countries. Secondly, the innovations arising from internal processes, which are visible in the most isolated Serbian dialects spoken in the Romanian Banat county (the dialects of the region of Carasova, the dialects of the Svinicean people and the dialects of the "Romanian-Montenegrian" people) will be brought to your attention.

811.163.41'342.41
811.163.41'282(497.16)

Миодраг Јовановић
Никшић

ФИНАЛНЕ СЕКВЕНЦЕ ОД ДВА РАЗЛИЧИТА ВОКАЛА У ЦРНОГОРСКИМ НОВОШТОКАВСКИМ ГОВОРИМА

Досад у дијалектолошким радовима – ни у оним старијим, ни у монографијама које приказују савремено стање – нијесу уцртане прецизне изоглосе простирања одређених појава које се тичу судбине вокалских група -ао, -уо, -ео и -ио на крају ријечи. То смо овим радом у првом реду поставили као задатак.

Мања заступљеност финалних вокалских група, усљед уједначавања артикулације у правцу првог (прогресивна) или у правцу другог вокала (регресивна), одавно је примијећена тенденција у дијалектима српског језика. При томе, неки сљедови вокала, нарочито секвенца *-ао*, су израженије склони промјенама – у резултату до краја доведеног процеса асимилације, као једног од начина укидања хијата, најчешће је дуг самогласник, без обзира да ли се сажимају дуги или кратки самогласници. С друге стране, то никако не значи да асимилациони процеси имају изглед потпуно стабилизоване појаве, зато ћемо у нашем раду утврђивати и разлоге (прозодијске, семантичке и др.) који су у црногорским новоштокавским говорима понекад погодовали очувању неизмијењених вокалских група. А судбину вокалских група у сјеверозападној Црној Гори значајно је сагледати и у ширим дијалекатским оквирима: прогресивни говори источнохерцеговачког типа налазе се и на србијанској, и на босанско-херцеговачкој, и на хрватској страни – са којима структурно-типолошки и генетски чине недјељиву цјелину; а и због додира са говорима зетско-јужносанџачког дијалекта, са битно другачијим резултатима сажимања вокала на крају ријечи – нарочито секвенце *-ао* (као рефлекса старијих финалних група *-ал* и *-ьл*).

Јасно је да судбина финалне вокалске скупине *-ао* (у највећем броју примјера настала промјеном сонанта *л* > *о* на крају слога), због фреквентности категорија ријечи у којима се јавља и примјетном колебљивошћу у дистрибуцији, има карактер најинтересантније појаве.

Испитивачи говора сјеверозападне Црне Горе, дакле новоштокавских говора, утврдили су да се вокалска група *-ао* на крају ријечи, без обзира да ли је акцентована или неакцентована, углавном свела на вокал *-о*. Регресивну асимилацију *-ао* > *о* – у ликовима радног глаголског придјева: *дȍшō, пȍдигō, пȍбјегō, òбȳкō, глàсō, ȍрō, снијèвō прȅдō, чȅкō, пúсō, добúвō, ùспекō, нàзēбō;* и именица: *вȗтō, ȳбō, кòтō, кàбō, смȋсō, мȋсō, пијèтō, пȍсō,* развéжи *ȳзō*... потврдили су: Милија Станић – за ускочки, Јован Вуковић – за говоре Пиве и Дробњака, Мато Пижурица – за околину Колашина, Драго Ћупић – за град Пљевља и његово окружење, Данило Вушовић у дијалекту источне Херцеговине – прецизније у говорима Бањана, Грахова, Рудина и Голије[1]. Изложена црногорска ситуација сагласна је, понекад готово до детаља, са већином сродних говора у окружењу – српским и босанско-херцеговачким[2]. Контракција вокалске групе *-ао* > *-о* по правилу не изостаје ни у сјеверозападној Боки – дакле у црногорским приморским говорима херцеговачког типа[3]. А мора се имати у виду да је говорна зона од Пераста, односно од замишљене граничне линије између зетско-јужносанџачких и новоштокавских приморских говора до границе са Хрватском још увијек недовољно испитана. Овим

[1] Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб XX, Београд 1974; Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ XVII, Београд 1938-1939; Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ Титоград, Пос. издања, књ. 12, Одј. умјетности, књ. 2 (1981); Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, ЦАНУ, Гласник Одјељења умјетности 8, Титоград 1988; Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, СДЗб III, Београд 1927.

[2] Уједначавање артикулације финалне секвенце *-ао* у правцу другога члана: *пúсō, добúвō, ùспекō, нàзебō, пȍсō* одлика је и говора сјеверозападне, сјеверне, сјевероисточне, централне, југоисточне и југозападне Босне (Драгомир Вујичић, *Фонетске особине говора сјеверозападне Босне*, књига II, Институт за језик и књижевност у Сарајеву, Одјељење за језик, Сарајево 1979, 11-157; *Фонетске особине говора сјеверне и сјевероисточне Босне*, књига V, Сарајево 1985, 11-171; *Фонетске особине говора централне, југоисточне и југозападне Босне*, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник **VI, Институт за језик и књижевност, Сарајево 1990, 7-125**; **Џевад Јахић**, *Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, Босанскохерцеговачки дијалектолошки зборник, књига VIII, Сарајево 2002, 52) и источне Херцеговине (Асим Пецо, *Говори источне Херцеговине*, СДЗб XIV, Београд 1964, 41). У сажимању вокалске групе *-ао* са говором Пиве и Дробњака слагали би се и западнији (гатачки) – наглашава Јован Вуковић (стр. 29).

Судбином секвенце *-ао* црногорски новоштокавски говори чине једну цјелину и са прелазним (и)јекавско-екавским говорима у Србији, као што су: говори српског Полимља и новопазарско-сјенички говори, па нешто јужније и са бихорским говором (Мирослав Николић, *Говори српског Полимља*, СДЗб XXXVII, Београд 1966, 213; Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, СДЗб XVI, Београд 1966, 47-49; Данило Барјактаревић, *Бихорски говор – Фонетске особине и акценат*, ЗбФФП III (1966), 31-32; Радосав Ђуровић, *Рефлекси јата у околини Прибоја*, СДЗб XXVI, Београд 1980, 265). И још даље – у говору Горобиља (Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, СДЗб XIX, Београд 1972, 657, па и у говорима косовско-ресавског типа (на примјер, Радоје Симић, *Левачки говор*, СДЗб XIX, Београд 1972, 152, гдје се прогресивна асимилација *-ао* > *-а* своди у ствари само на појединачне случајеве).

[3] Много интересантнију слику пружају црногорски приморски говори зетско-јужносанџачког типа – на примјер, у говорима Мрковића, Спича и Паштровића асимилациони процеси у рефлексима старих вокалских група *-ал*, *-ьл* на крају ријечи у високом степену зависе од поријекла првог члана секвенце. Зато се резултати регресивне (*ао* < *ьл* > *ō*): *ȗшō, нȁшō, дȍшō, пȍшō, дȋгō, отȇгō, с'ȅкō, снȁшō*; и прогресивне асимилације (*ао* < *ал* > *ā*): *копā, укрцȃ, остā, покāзā, ȳдā, кȳповā, пȗтȃ, пȍштовā* налазе и у истом говору – о томе смо писали у раду *Вокалске групе на крају ријечи у говорима Црногорског приморја*, Зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (31. X – 1. XI 2006), Српски језик и друштвена кретања, књига 1, 81-97.

се простором – у радовима са другачијом тематиком – бавио Срђан Мусић[4], а приближно са овог простора имали смо увид и у грађу из говора Лепетана, коју је четрдесетих година прошлог вијека сакупио Васо Томановић[5], гдје се налазе потврде само за регресивну асимилацију: *по́шо̄*, *жӣвӯ до̄шо̂, до́шо̄, ми̂со̄,* jâ би *пошо̂* у Котӧр (стр. 60-61, 68, 99). И идући даље ка западу, у говорима Хрватског приморја, према материјалу који су дијалектолози дали из Дубровника, Цавтата и Конавала[6] група *-ао* сажима се у *-о̄*. Чак и у икавским говорима, који се налазе у њиховом сусједству, зијев који настаје при изговору ове вокалске скупине на крају ријечи отклања се асимилацијом у корист другога члана: *пе̏ко̄, ко̀во̄, про̀до̄*.[7]

Да ситуација у црногорским говорима источнохерцеговачког типа није посве идилична, показују поједини говори у којима се, напоредо са *-ао* > *-о*, чују и резултати прогресивне асимилације, нарочито у близини територије зетско-јужносанџачког дијалекта. Наиме, још је Данило Вушовић писао да се у мјестима ближе околине Никшића (села никшићког поља и жупе) ова два вокала сажимају обично у дуго *а*: *до̀ша̄, гле̏да̄, на̀ша̄, ӯкра̄, ма̀ка̄, ӯба̄, ко̀та̄,* при чему је био увјерен да је ова црта дошла из јужнијих црногорских говора[8] – са асимилацијом *-ао* > *-а* као једином могућности. Истог је поријекла, како сматра Јован Вуковић, деценију-двије касније, и појава *-ао* > *-а* у јужнијим дробњачким и пивским селима Мокром, Милошевићима и Брезнима – што ближе говорима Никшићког поља то је сажимање у *-а* досљедније спроведено[9]. Иако, како сам признаје, није успио да тачно утврди границе простирања ове појаве, ипак је истакао да, идући даље ка унутрашњости Пиве и Дробњака, све више превладавају резултати регресивне асимилације. Тако је на примјер већ у пивском селу Безују и дробњачком Дубровску у мањој мјери распрострањена асимилација *-а* + *-о* > *-а*, тј. остала је везана искључиво за ликове радног глаголског придјева: *до̀ша̄, ка́за̄, пи́са̄*; али је редовно: *ко̀то̄, ӯзо̄* (*узао*) и сл. (*Говор Пиве и Дробњака*, 20-21). Чуди, међутим, што је у неким сјеверним дробњачким селима, као што је Његовуђа, спорадично биљежено *-ао* > *-а* – вјероватно зато, закључује Ј.

---

[4] *Романизми у северо-западној Боки Которској*, Филолошки факултет Београдског универзитета, књ. XLI, Београд 1972.

[5] *Акценат у говору села Лепетана (Бока Которска)*, ЈФ XIV, Београд 1935. Иако говор Лепетана, и територијално и структурно, припада старијим црногорским говорима, ипак се по неким особинама – због близине са новоштокавским говорима – може сматрати у извјесном смислу прелазним зетско-херцеговачким говором.

[6] Перо Будмани, *Дубровачки дијалекат, како се сада говори*, Рад ЈАЗУ, LXV, Загреб 1883, 156; Милан Решетар, *Der štokavische Dialekt*, Keiserliche Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission VIII, Wien 1907, 108; Далибор Брозовић, *Цавтат*, Фонолошки описи сх/хс, словеначких и македонских говора обухваћених Општесловенским лингвистичким атласом, Посебна издања АНУБиХ, књ. XV, Одјељење друштвених наука, књ. 9, Сарајево 1981, 499; Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје*, Матица српска, Нови Сад 1985, 138-139; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 265; Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Загреб 2003, 107.

[7] Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, 200.

[8] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 13.

[9] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 20-21.

Вуковић, што његовућка села у планини Сињајевини имају катуне у сусједству са Бјелопавлићима[10].

Један други испитивач дурмиторских говора, Милија Станић, не слаже се са објашњењем: „Ова претпоставка за села какво је Његовуђа не може опстати, јер се бјелопавлићки катуни налазе на крајњем истоку планине Сињајевине – 20 до 30 км далеко од његовућког краја. Између Његовуђе и ових катуна налази се читаво једно раније црногорско племе – Шаранци. Објашњење зашто се у области Његовуђе сусреће *-ā* од *-ао* треба тражити на другој страни – можда су досељени из крајева у којима је асимилација *-ао* > *-а* редован процес или је у питању нешто друго – сматра Милија Станић[11]. Осим тога, по мишљењу овог дијалектолога, Вуковићева претпоставка не може опстати ни због још једне чињенице: ускочки катуни на планини Сињајевини, иако се граниче са бјелопавлићком испашом, нијесу под директним утицајем сињајевинских Бјелопавлића – удаљеност између најближих катуна Бјелопавлића и Ускока већа је од 10 км. Због тога Ускоци из ових катуна никад немају *-ао* > *-а*, већ увијек *-ō* (*Ускоци*, 39).

Но, асимилацију у правцу вокала *а* имамо и у самим Ускоцима, али у неким другим мјестима: у ускочким селима Стругу и Малинском, насељеним живљем које се доселило из околине Никшића или из неког другог црногорског краја са асимилацијом *-ао* > *-а*, од истих особа чује се и *рȅкā* и *рȅкō*, *пòшā* и *пòшō*, *пúсā* и *пúсō*. Милија Станић је покушао да утврди и прецизну изоглосу простирања појаве – „северну границу ове црте у ускочком говору чине реке Тушиња и Буковица, низводно од места где се у њу улива Тушиња”[12]. На питање шта ће у овим селима превладати – староцрногорска или источнохерцеговачка варијанта – Станић сматра да ће се ствар окончати у корист новоштокавске – јер је *-ао* > *-о* редовна црта у свим селима сјеверно од поменуте границе.

Резултате прогресивне асимилације, највјероватније као утицај зетско-јужносанџачког дијалекта, у најисточнијим црногорским новоштокавским говорима забиљежио је и Мато Пижурица[13]: приликом његове посјете селима Кути, Горња Бијела и Старче (прво је у Никшићкој Жупи, друго је најзападније дробњачко село, а Старче је у Горњој Морачи) констатовано је редовно или врло често сажимање вокалске групе *-ао* у *-ā* – и то у Кутима и Горњој Бијелој досљедно, а у горњоморачком селу Старчу спорадично. Још су више у

[10] У науци о језику бјелопавлићки говор се дефинише као прелазни говор зетско-херцеговачког типа у који допиру изоглосе новоштокавских говора, али исто тако, гушћим сноповима изоглоса, и особине говора зетско-јужносанџачког типа – једна од њих свакако је вокал *а* као резултат асимилације некадашњих вокалских група *-ьл* (ово је говор у којему је континуант полугласника у јаком положају у ријечи чист вокал *а*): *мȍгā, рȅкā, лȅгā, ћȅрā, пȍсā, котā*; и *-ал*: *смијā се, причȅкā, сȗпā* (Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб XXIII, Београд 1977, 18). Од говора изван граница Црне Горе прогресивну асимилацију налазимо на сјеверозападу територије источнохерцеговачког дијалекта: у личко-сјевернодалматинској зони, југозападној Босни, Кордуну, Жумберку, главнини говора Баније и Горском котару (Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, 100).

[11] Милија Станић, *Ускочки говор*, 39.

[12] Милија Станић, *Ускочки говор*, 18.

[13] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 75.

околини Колашина видљиви резултати прогресивне асимилације у непосредном сусједству са васојевићким подручјем – нпр.: *кâ* кўчка, *снашâ се*, *дошâ* дȁнас (Јабука – мало село код извора Таре, ниже од Матешева); ко е *рȅкā*, *дâ* сам јој (Падеж – заселак села Речина)[14]. За разлику од прилика у неким ускочким селима, гдје ће се колебање између прогресивне и регресивне асимилације вјероватно разријешити устаљивањем резултата регресивне, у околини Колашина истичу се другачије тенденције: „У говору млађих генерација изгледа да сажимање групе *-ао* > *-ā* узима све више маха, што је посљедица све снажнијег утицаја Подгорице као културног, школског и административног центра" (*Колашин*, 75).

За проширивање знања о асимилацији вокалске групе *-ао* на крају ријечи у најисточнијим црногорским новоштокавским говорима потребни су нови дијалектолошки радови – нарочито из околине Мојковца и Бијелог Поља. А на основу досадашњих чини се да се непосредни додири резултата различито изведених процеса сажимања – *дȍшā* / *дȍшō* дешавају у близини обала ријеке Лима[15].

Необична је појава, али ипак готово у свим говорима потврђена, да вокали *а* и *о* на крају ријечи остану и несажети. А такви се примјери: *спре́мао се*, *стȁјао*, *зȁспао*, *пјȅвао, сми́јао се* обично објашњавају прозодијским, семантичким, а понекад и неким другим разлозима. У грађи из говора Лепетана нешто изражениje чување неизмијењене вокалске групе *-ао* на крају ријечи омогућио је акценат: *држȁо*, *бојȁо се* (92), *оружȁо* (95), *глоћȁо, зобȁо, локȁо, пењȁо, стењȁо, чешȁо* (97), *ревȁо, куповȁо, боловȁо, путовȁо, робовȁо, туговȁо* (98). Иначе је, ван случајева када је вокал *а* акцентован, и у овом говору веома ријетко очувана: *лȅгао* (90), *сми́јао се* (97), *рвао, рȅкао* (98), *мȋсао* (68). Како је у говорима сјеверозападне Црне Горе, у вишесложним ријечима, вокал *а* увијек неакцентован (краткосилазни акценат досљедно је у политонијском духу повучен на претходни слог: *боловȁо* > *болȍвао*) то је могућност реализације вокала *а* и *о* једног поред другога још више смањена. Процеси *-ао* > *-о*, уколико први вокал из секвенце није акцентован, скоро никако не изостају ни у сродним говорима Хрватског приморја (*Конавли*, 265; *Цавтат*, 499) ни у босанско-херцеговачким говорима (Д. Вујичић, *Фонетске особине говора централне, југоисточне и југозападне Босне*, 31) – поред доста необичног, али потврђеног: *пјȅвао, сми́јао се*.

Из јединствене слике црногорских новоштокавских говора судбином вокалске групе *-ао* на крају ријечи издвајају се двије лексеме – *пȁкао* и *ȍрао* – које, поред најчешће несажете варијанте и нешто рјеђе асимиловане *-ао* > *-о*, у дијалекту источне Херцеговине још могу да гласе *пȁкāј* и *ȍрāј* – како је тридесетих година прошлога вијека чуо испитивач ове говорне зоне Данило Вушовић (*ȍрāј* те пȍнио – за кокошку)[16]. То не значи – сматра он – да се овдје глас *л* (од *пȁкал*, *ȍрал*) на крају ријечи развио гласовним путем у *ј*, већ је

[14] *Исто, 75.*

[15] Момир Секулић, *Неке особености говора Бијелог Поља*, часопис Токови, Иванград 1971, 167.

[16] Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 23.

прије добијен према примјеру *pâj* или онако као што се у неким дијалектима добија *j* у *òpaj* (< *орах*), према множини *òpаји*; а не вјерује у могућност да је ту додата партикула[17].

А посебно асимилација није лака у лексемама које се састоје од два слога – поготово зато што је вокал *а* у групи *-ао* увијек под краткосилазним акцентом који је довољно јак да се у великој мјери супротстави контракцији. Осим тога, изгледа да се те кратке форме: *пȁо, знȁо, брȁо, прȁо, стȁо, жȁо, дȁо, клȁо* тешко дају, без штете по значење, сводити на још краће – чак у говору Пиве и Дробњака у двосложним ријечима никако и нема сажимања: *јȁо* (*јахао*), *крȁо, дȁо, знȁо* и сл.[18] Међутим, у другим говорним зонама сјеверозападне Црне Горе опирање општој гласовној појави асимилације у правцу другога вокала није толико чврсто ни у двосложним облицима – штавише, у свим су мјестима, поред несажетих, присутне и асимиловане форме: напоредо *дô* и *дȁо, знô* и *знȁо, брô* и *брȁо* итд. Стиче се утисак да се у појединим зонама у правом смислу може говорити о равноправној употреби сажетих и несажетих. Уз то, у дијалекту источне Херцеговине, напоредо са очуваном вокалском групом, те облицима са извршеним сажимањем у правцу другога вокала, Данило Вушовић наводи и двосложне ријечи у којима је, као резултат утицаја старијих црногорских говора, извршена прогресивна асимилација: *жâ, крâ, пâ* (стр. 13). Упрошћавања *ȁо* > *ō*: *брô*, *дô, звô, жô*, као честа појава, сусрећу се и у новоштокавским говорима изван Црне Горе – у говорима Хрватског приморја (*Конавли*, 265; *Цавтат*, 499 – ипак, од дублета са сажетом и несажетом формом типични говорник ће радије одабрати сажету), говорима на тромеђи Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине (мада су у србијанском Полимљу неупоредиво распрострањенији и фреквентнији ликови типа: *дȁо, жȁо, звȁо, знȁо, пȁо*[19]) и другим источнохерцеговачким говорима – према грађи коју су дали Драгомир Вујичић, са терена сјеверне, централне, југозападне и источне Босне[20], и Асим Пецо из источне Херцеговине (стр. 42). Чак и у околним икавским говорима контракција *-ао* > *-ō* мјестимично обухвата и двосложне облике: *дô, жô* (Павле Ивић, *Дијалектологија*, 176). Поред свега, изгледа да у свим говорима постоје неке лексеме које се упорније супротстављају асимилацији, заправо готово је искључиво *пȁо, зȁо, крȁо, стȁо*..., а веома необично *пô, крô, зô, стô* и сл.

Изречене оцјене о секвенци *-ао* у двосложним облицима ремете се уколико се неки од тих ситних облика нађе у некој акценатској цјелини, тј. ако се испред њих нађе нека ријеч у проклитичкој функцији контракција може

[17] *Исто*, 23.

[18] Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, 20. При том је осјећао да сусједни говори Мораче и Колашина нешто израженије него пивско-дробњачки врше сажимање вокалске групе *-ао* – и у случајевима када је *а* под акцентом; са овим размишљањима Ј. Вуковића сагласан је истраживач говора околине Колашина Мато Пижурица (стр. 74), а потврдила су их у говору Роваца и касније истраживања Драгољуба Петровића (*Гласовни систем ровачког говора*, ЗбФЛ IX, Нови Сад 1965, 164).

[19] Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, 214.

[20] Ријетко је на овој територији у овим облицима развијање секундарних гласова *в* и *ј*: *дȁво*, *пȁјо*, а најнеобичније у везнику *као* који понекад може да гласи *каво* (Драгомир Вујичић, *Фонетске особине говора централне, југоисточне и југозападне Босне*, 31).

нормалније да се врши: *нѐ дӑ, узо́ час*, нӣ̯е *нӣ̯ дӑ* Бо̑г, *на̀брӑ, дȍдӑ, ȕпӑ, по̀клӑ, на̀жӑ* (*Ускоци*, 38); *узо́час, ȍпрӑ* (*Пљевља*, 82). Сажета форма *зо̑* у говорима околине Колашина у изразима типа: *ȕ-зӑ*-ча̏с, *на̀-зӑ*-пӯт, *на̀-зӑ*-ча̏с... алтернира са несажетом: *за̀о ти* ча̏с нѐ бијо, ђе ћеш *на̀ зао* пӯт (*Говор околине Колашина*, 74). Такође и говор Пиве и Дробњака, који се највише опире сажимању вокалске групе *-ао* у двосложним ријечима, у овим позицијама одступа од изречене тенденције: је ли *Бо̑г дӑ* ко ȍд Босне̄, *нѐ дӑ ми* ђѐвӑјку (стр. 20).

Нема сумње, наша истраживања и увид у грађу из испитаних говора показују да повећање броја слогова у ријечи помаже асимилацију. Но, процеси су могли отићи и другим путем: у говору околине Колашина највише је примјера који се са нашом оцјеном не слажу – промјена *-ао* > *-о* у *за̀дао, ȕздао, за̀пао, дȍпао* (потврђено у свим мјестима) ипак се није извршила, а ову појаву Мато Пижурица тумачи подршком основних, како смо видјели врло често несажетих форми: *да̀о, зна̀о, па̀о* и сл. (стр. 74).

Вокали *а* и *о* израженије се налазе реализовани један поред другога у поредбеном везнику, односно прилогу *као*. Ипак, у овој обично ненаглашеној ријечи високе учесталости у употреби су и конкурентни фонетски и прозодијски ликови: далеко најчешћа варијанта *кӑ/ко*, а у појединим говорима и *ка̄/ка*. На примјер, од црногорских новоштокавских говора прогресивна асимилација потврђена је у околини Никшића (*Диалект источне Херцеговине*, 13 – иначе је на осталом терену овог говора – у Грахову, Бањанима, Рудинама и Голији – *као* > *кӑ* једина могућност) и Колашина – само изузетно: *ка̑* кȕчка (стр. 73). Интересантно да за процесе *као* > *ка* више знају неки сродни говори у окружењу. У говору Конавала, у једном новоштокавском говору на Хрватском приморју, у којему се поредбена ријеч *као* никад не јавља у пуном облику, тешкоћа у изговору финалне скупине *-ао* отклања се на два начина: а) *као* > *ко* – уколико сљедећа ријеч почиње сугласником: *ко̑ да* је мо̀ја, *кӑ ме̑д*; б) *као* > *ка* – уколико се послије *као* нађе везник *и*: *ка и* о̀на, *ка и* пр̏вӣ пӯт, о̀старӣ *ка ȕ* ја̄ (*Конавли*, 266). Овакав начин укидања хијата Зорка Кашић и не сматра асимилацијом, већ елизијом – јер је у резултату процеса кратки вокал *а*. Пошто у горњим примјерима поредбена ријеч, везник и наглашена ријеч чине једну акценатску цјелину, то се у говорном низу заправо појављују три вокала који се упрошћавају губљењем вокала у средини: *као и* > *ка* (*Конавли*, 266). Истог су поријекла, и на исти начин објашњени, и примјери са тромеђе Србије, Црне Горе и БиХ: исто *ка и шӯма̄р*, *ка и да̀нас*, вла̀сти су пра̀тиле *ка и сва̀ка̄* (*Србијанско Полимље*, 215). Рјеђи су, али добро засвједочени, и ликови са дугим *а̄* – *као* > *ка̄*; а онда је то несумњиво резултат прогресивне асимилације (*-ао* > *-а̄*), а не контракције вокала *о* – *као* > *к(о)а* – стр. 218. Ријетке примјере *као* + *и* > *ка* – и са кратким и са дугим *а* – у источнобосанским говорима: *ка̑* и онӑ, *ка* и са̀д, *ка̑* и ср̀ндаћ неки дијалектолози ипак сматрају прогресивном асимилацијом – и то резултатом самосталног развитка ових говора, а отприлике је сличне учесталости и неизмијењена секвенца: *као* бра́на, *као* ва̀тра, *као* вје̏тар[21]. Околина Колашина спорадично зна и за један за

[21] Џевад Јахић, *Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, 53.

говоре херцеговачког типа необичан лик *кӣ* < *као и*[22] (стр. 74, фус. 100), при чему типични говорник из овог краја, како сматра Мато Пижурица, „никад не би употријебио *као*". Иако као много необичнија варијанта од сажете, настала регресивном асимилацијом, неизмијењени лик *као* чује се и у дурмиторским говорима, тј. у говорима Пиве и Дробњака и Ускока, који заузимају једно од централних мјеста у склопу говора источне Херцеговине (*Пива и Дробњак*, 20; *Ускоци*, 39).

Како се из нашег приказа судбине вокалске групе *-ао* на крају ријечи може закључити својом најчешћом варијантом *-ао* > *ō* (*пòшō, рȅкō, ùшō, кō*) црногорски новоштокавски говори много су ближи западнијим говорима, који се налазе у Босни и Херцеговини, Хрватској и југозападној Србији (србијанско Полимље) него онима црногорским зетско-јужносанџачког типа, југоисточно од замишљене линије која правцем сјеверозапад-југоисток дијели Црну Гору на два готово једнака дијела. Међутим, неки говори сјеверозападне Црне Горе показују знаке доста јаког утицаја архаичнијег црногорског дијалекта из којег се у поједине зоне Ускока, Пиве, Дробњака, околине Никшића и околине Колашина, противно општим тенденцијама, шире и резултати прогресивне асимилације (мада о разлозима продирања ове црте у црногорске новоштокавске говоре међу дијалектолозима има различитих мишљења). Отуда се у овим говорима налазе дублетне форме: *дȍшō*/*дȍшā*, *глȅдō*/*глȅдā* при чему један исти говорник, уколико смо створили ситуацију за природни говорни ток, може употријебити обје варијанте – ову са упрошћавањем финалне секвенце у правцу вокала *а* свакако много рјеђе.

Склоност промјени, али у много мањој мјери, у црногорским новоштокавским говорима показују и друге финалне секвенце: *-уо* и *-ео*; а тешкоћа у изговору два узастопна вокала може се отклањати и развијањем секундарних сугласника између вокала – нарочито у вокалској групи *-ио*.

Вокалска група *уо*.

Судбином финалне секвенце *-уо* говори источнохерцеговачког дијалекта – и црногорски и они у сусједству – битно се разликују од зетско-јужносанџачких. Наиме, у архаичним говорима југоисточне Црне Горе секвенца *-уо* ријетко се уклања асимилацијом. А управо је то у већини новоштокавских говора најчешћа варијанта: *лȗпнō, ȍшинō, трȅснō, кȏснō, ȍпанō, посрнō, врнō* (*Пива и Дробњак*, 24); *кȗцнō*, *лȗпнō, ȍшинō, дȗгнō* (*Диалект источне Херцеговине*, 14) – посебно у западним мјестима овог дијалекта (у другом дијелу области, у никшићком говору, обичнији су примјери са несажетим вокалима *уо*); *ȗсō, ȍбō, пȏтмō, мȅтнō, прȅнō се, зȁсō, прȍсō* (Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 44); *врнō, зàгинō, звúзнō, зȏвнō, крéнō, прèкинō, пȁнō, пòгинō,*

[22] Наслањање на везник *и*, тј. чешћа употреба везника *ки*, изражена је особина старијих црногорских приморских говора, а нарочито паштровског (Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, Подгорица 2005, 122-123); а процес *као* > *ки*, са малим бројем примјера, потврђен је и у средњекатунско-љешанским говорима (Митар Пешикан (*Старocрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб XV, Београд 1965, 125).

скӣнō, нӑсō, пӧсō (*Говори српског Полимља*, 217-218; *Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, 55). Додуше, и у овим говорима неизмијењену вокалску групу на крају ријечи чува акценат: *чӯо, трӯо* – мада је често неизмијењена независно од тога да ли је први члан групе, вокал *у*, акцентован или није; а Јован Вуковић сматра да су то у Пиви и Дробњаку првенствено ријечи које су у реченици јаче наглашене: *врӱнуо, посрӱнуо, пӧгинуо*..., док необично дјелује асимилација *уо* > *о* у двосложној ријечи *чӯо* > *чӧ* у дијалекту источне Херцеговине (стр. 14).

Интересантно, у говорима Ускока (43), околине Колашина (77) и Пљеваља (82) вокалска група *-уо* на крају ријечи увијек је неизмијењена – без обзира на мјесто акцента: *трӗснуо, уштӣнуо*, а не *трӗснō, уштӣнō*. Изузетак су три села шире околине Колашина – Кути, Горња Бијела и Старче гдје су процеси *-уо* > *-о* спорадично спроведени: *ӧшинō, дӱгнō* (стр. 13).

Судбином секвенце *-уо* црногорски новоштокавски говори се од зетскојужносанџачких разликују још једном важном особином: у говорима југо–источне Црне Горе, тј. у „старијим" црногорским говорима, вокалска група *-уо* нешто се израженије разбија уметањем секундарног сугласника *ј*[23]. Од говора источнохерцеговачког типа избјегавање изговора сљедова вокала *-уо* на крају ријечи уметањем сонанта *ј* једино је потврдио Данило Вушовић у говору Опутних Рудина, између Никшића и Билеће: *сӑзујо, чӯјо, пӑнујо, ӧбујо, пӧгинујо, ӳмакнујо* и сл. (*Диалект источне Херцеговине*, 22). У пограничним новоштокавским хрватским приморским говорима хијат се уклања развијањем сонанта *в*: *пӑнуво, свр̏нуво, чӯво* (*Конавли*, 285) и понекад у Цавтату: *ӣзуво* (Д. Брозовић, *Цавтат*, 499). У неким другим хрватским говорима – у Далмацији и Хрватском приморју – *л* на крају слога прешло је у *а*, а коначни лик престилизације финалне секвенце *-уо* јесте *-уја* – сонант *ј* најприје се развио у сусједству палаталних вокала (*пӧпија, дӱја, дебӗја*), а затим је као готов формант пренесен и у позиције послије вокала задњег реда (*чӯја*)[24].

Вокалска група *-ео*.

Нестабилна је и финална секвенца *-ео*, а испитивачи новоштокавских говора потврдили су три начина њене ликвидације: а) сажимање у правцу другога члана вокалске групе – *ӯзō, пӗпō, зӑпō*; б) развитак интервокалног *ј* између ова два вокала – *ӯзејо, пӗпејо*; и в) најнеобичнија – развитак хијатског гласа *в*: *ӯзево*. Али примјери из многих говора потврђују и постојаност секвенце: *зӑпочео, дӗбео* и сл., а нарочито у кратким формама у којима је вокал *е* под акцентом: *клӗо, мӗо, плӗо, свӗо* – очигледно, прилике су сличне онима са вокалском групом *-ао* на крају ријечи (*пӑо, дӑо, крӑо*), те кратке форме

---

[23] *Стрӗкнујо, обӱјо, увенӱјо, пӑнујо* (Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, Библиотека ЈФ V, Београд 1935, 30); *чӯјо, погӣнујо* (Зета, Љешкопоље, Ријечка нахија – Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, 31); Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗб XVIII, Београд 1969, 190; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 140-141; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗб IX, Београд 1940, 64, 124; Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, ГЗСВС VIII, Београд 1941, 20 итд. – а појаву дијалектолози овако објашњавају: аналогијом према *бӱјо, вӣдијо* глас *ј* је уопштен и у позиције између два вокала задњег реда *у* и *о*, гдје се иначе гласовним путем никако није могао развити – Данило Вушовић, *Диалект источне Херцеговине*, 22.

[24] Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика,*176.

тешко се своде на још краће, а осим тога процесе *-ѐо* < *-ѐл* > *-о* изразито спречава још и акценат (за разлику од вокалске групе *-ао*, гдје има и сажимања, у вокалској групи *-ео* изговор оба вокала је обавезан)[25]. Нема код овако кратких облика ни развитка хијатских гласова *ј* и *в*.

И укупно гледано у говорима сјеверозападне Црне Горе асимилација *-ео* > *-о* је најчешћи пут укидања хијата. Форме: *ӱзō, дȕнō, пȕчō, дѐбō, вѐсō, пѐпō, дȍвō, зȁузō, зȁпочō, ȕзвō*... регистроване су у говору Пиве и Дробњака (24), Пљеваља (82), Ускока (42), дијалекта источне Херцеговине (13), околине Колашина (14); а у истој мјери и у сродним говорима у окружењу: Конавли (266), Цавтат (499), у источној Босни (Џевад Јахић, *Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, 55; Драгомир Вујичић, *Фонетске особине говора цен–тралне, југоисточне и југозападне Босне*, 31), српском Полимљу (216). Занимљиво, финална група *-ео* на исти је начин елиминисана и у говору Левча (*пѐпо, кȕсо, Рȃњо, вȕдо, зȁпо*...) и другим говорима косовско-ресавског типа[26], а исти резултат је дала и у прогресивнијим икавским говорима[27].

Међутим, ови ликови у говорима сјеверозападне Црне Горе нијесу досљедни – у већини говора, напоредо са асимилованим, у употреби су и несажети, при чему се тешко могу одредити правила када ће један изворни представник новоштокавских говора изабрати неку од ових варијанти. Изузетак је говор Ускока, гдје је Милија Станић покушао да утврди правила – „ако се, с једне стране, погледају контраховане форме као: *пѐпō, ӱзō, зȁпō*, а с друге стране неконтраховане форме као: *дȍвео, зȁвео, ȕсплео, ȍбрео* запазиће се да контракција следи иза ˜ акцента, а да је нема иза ` (*Ускоци*, 42). У говору Пиве и Дробњака вокалска група *-ео* сведена је регресивном асимилацијом на *ō* (стр. 24), а исту слику показује и дијалекат источне Херцеговине – једино у ближој околини Никшића ова вокалска група на крају ријечи остаје обично несажета: *ӱзео, кȕс'ео, дѐбео, пѐпео* (*Диалект источне Херцеговине*, 13).

У судбини *-ео* прилично су јасне сагласности са сусједним говорима у Босни и Херцеговини (Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 43; Џевад Јахић, *Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, 55) – у објема зонама *-ео* (< *-ел*) > *-о*. С друге стране, у хрватским приморским говорима (Конавли, Цавтат и Дубровник)[28] у употреби су и сажети и несажети ликови: *прȍвō/прȍвео, ӱзō/ӱзео, дѐбō/дѐбео, пȕчō/пȕчео, вѐсō/вѐсео*. Прегледом грађе из говора Лепе-

[25] Необичан је у говору Ускока (стр. 42) примјер *глȏ* (< *глѐдō* > *глѐō* послије испадања денгала *д* > *глȏ*), а у напоредној су употреби и друге двије варијанте *глѐō* и *глѐдō*. Осим овог изузетка изговор групе *ео* у *мѐо*, *смѐо, плѐо, клѐо* је и у ускочком говору, и у другим говорима сјеверозападне Црне Горе, као и у другим новоштокавским говорима изван њених граница, обавезан – в. *Говор Конавала*, 266; А. Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 43 итд.

[26] Радоје Симић, *Левачки говор*, 150; Асим Пецо, Бранислав Милановић, *Ресавски говор*, СДЗб **XVII, Београд 1968, 258; Радомир Алексић, Славко Вукомановић**, *Основне особине александровачког и брушког говора*, АнФФ VI, 1962/63, 294-295; Данило Барјактаревић, *Новопазарско-сјенички говори*, 48: Данило Барјактаревић, *Средњоибарска говорна зона*, ЗбФФП II, Приштина 1964-1965, 97; Берислав М. Николић, *Мачвански говор*, СДЗб XVI, Београд 1966, 242-243; Душан Јовић, *Трстенички говор*, СДЗб XVII, Београд 1968, 44.

[27] Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика,*176.

[28] Перо Будмани, *Дубровачки дијалекат, како се сада говори*, 156; Милан Решетар, *Der štokavische Dialekt*, 109; Далибор Брозовић, *Цавтат*, 499; Зорка Кашић, *Говор Конавала*, 266; Јосип Лисац, *Хрватска дијалектологија*, 107.

тана пронађени су само несажети: *зàпочео* (63, 91), *прѐузео, ѓбузео* (92). И на крајњем новоштокавском југоистоку, у околини Колашина, слијед вокала *-ео* се не мијења – процеси сажимања: *пѓчō, ўзō* остају везани за села Кути, Горња Бијела и Старче (исто као *-уо* > *-о*) и уопште за досељенике из Горње Мораче (*Говор околине Колашина*, 14, 76).

Нема у црногорским новоштокавским говорима уклањања хијата развијањем секундарног сугласника *ј* – за разлику од говора зетско-јужносанџачког типа, гдје ликови *дебѐјо, пѐпејо, ѓплејо* нијесу необични[29]. Аналошко *ј* између *е* и *о* јавља се у говорима источне Босне – чак и сонант *в*: *ўзево* (Драгомир Вујичић, *Фонетске особине говора централне, југоисточне и југозападне Босне*, 31), који црногорским говорима није познат. Уметање *ј*: *ўзејо, дѐбејо* забиљежено је и у Цавтату (Д. Брозовић, *Цавтат*, 499).

Говори источнохерцеговачког типа – и црногорски и говори у окружењу – изразито су повезани процесом сажимања вокалске групе *-ео* > *-ō*, добијене послије испадања сугласника *к* у предлошкој форми, односно префиксу *преко* (*преко* < *пр¥ко* > *пре* > *про*). При томе, у резултату асимилације су неколика прозодијска лика: а) *прō* (*прō* врáта, *прō* лйвадē, *прō* кòсē) које се објашњава накнадним дуљењем новоштокавске предакценатске дужине[30]; б) необичније *прô*: *прô* њега, *прô* мене, *прô* грàницē, *прô* плота, *прô* дāна, *прô* сијена, *прô* дāн... потврђено у говору Пиве и Дробњака (24), дијалекту источне Херцеговине (13), источној Босни (*Ијекавскоштакавски говори источне Босне*, 55), околини Колашина (75), српском Полимљу (216) и Конавлима (266), које се схвата као резултат старог преношења, а које се аналогијом уопштило и у овим новоштокавским говорима[31]; в) *прó*: *прó* Тарē, *прó* куђē, *прó* Дринē, *прó* села – најчешћа варијанта која одликује и најзападније новоштокавске говоре[32].

Факултативности промјене *е(к)о* > *ō*/*о*/*ô*/*ó* доприносе и примјери у којима, након редукције интервокалног *к*, није долазило до асимилације: *прèо* кућē, *прèо* њивē (дакле, предлог *преко* реализује се у три фонетска лика: *преко*, *прео* и *про*); а у говору околине Колашина, у предлогу *преко*, обично се чује редуковано и неслоготворно *е*: *пр*ᵉ*ò* Тарē (стр. 75).

Вокалска група *-ио*.

Процеси асимилације ове вокалске групе спријечени су развијањем секундарног *ј*, које је у већини говора нешто пасивније артикулације – зато се, у зависности од чујности карактеристичног шума при изговору овога гласа, од говора до говора различито обиљежава. На примјер, у дурмиторским гово-

---

[29] Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, 130; Радомир Алексић, *Извештај о испитивању спичанског говора*, 20; Бранко Милетић, *Црмнички говор*, 123; Миодраг Јовановић, *Говор Паштровића*, 141.

[30] В. Мирослав Николић, *Говори српског Полимља*, 216. Ипак, вокал *о* у овом говору, као резултат регресивне асимилације, и не мора бити обавезно дуг: *про* нѐкй грàнйћā, *про* òниʲе њйва.

[31] Мато Пижурица, *Говор околине Колашина*, 75.

[32] Драгољуб Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Матица српска – Просвјета, Нови Сад – Загреб 1978, 74; Милорад Дешић, *Западнобосански ијекавски говори*, СДЗб XXI, Београд 1976, 162-163.

рима Пиве и Дробњака (43) и Ускока (254), говорима српског Полимља – стр. 218, те говорима источне Херцеговине (Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, 85) графичка ознака овога гласа је ʲ: *ѝзиʲо, начѝниʲо, вòлиʲо, рáдиʲо*...; у пљеваљском говору i: *бȉиo*, *чѝниo* (стр. 82)[33].

Премда је изговор сонанта *j* између *и* и *о* позиционо условљен, има дијалектолога који сматрају да процеси *-ио* > *-иʲо* у појединим говорима и не морају бити радикално спроведени. У говору Лепетана: *стȁвио* (62), *подрȁ нио* (63), *рȍдио* (76, 93), *нȏсио* (95) / *лȉјо* (134) и говору околине Колашина: *срȉо* / *сȉјо*, *стȉјо* (стр. 171) налазе се потврде за обје варијанте – измијењену и неизмијењену[34]. И то, ако се глас *j* изговори, онда има пуну и изразиту артикулацију – таквим га сматра Данило Вушовић: *бȉјо*, *вȉдијо,* али само у једном дијелу дијалекта источне Херцеговине, у Опутним Рудинама код Билеће (22), док је у другим дјеловима ове говорне зоне пасивније артикулације. У закључку, изгледа да је неспорно да степен артикулације гласа *j*, који раздваја вокале *и* и *о*, зависи и од индивидуалних карактеристика говорника, прецизности и брзине говора, а понекад и од неких других чинилаца. Због тога појава хијатског *j*, и сва објашњења везана за њега, далеко превазилази простор црногорских новоштокавских говора.

Како смо и претпоставили на почетку истраживања, у говорима сјеверозападне Црне Горе јако је изражена тенденција избјегавања изговора вокалских група на крају ријечи. Склоност промјени, и то најчешће асимилацијом, највише показује вокалска група *-ао*, али и друге финалне секвенце које се састоје од различитих вокала (*-ео*, *-уо*, *-ио*) до чијег елиминисања, поред асимилације, долази и развијањем секундарних гласова *j* и *в* (посебно *j*). Досад у дијалектолошким радовима нијесу биле уцртане прецизне изоглосе простирања наведених појава. Осим тога, показали смо да су основни односи *-ао* > *-о* у сјеверозападној Црној Гори, *-ао* > *-а* у југоисточној донекле поремећени све већим продором језичких црта зетско-јужносанџачких говора у црногорске новоштокавске говоре. Зато смо у понекад замршеним односима, у укрштању различитих изоглоса на појединим дјеловима истога говорног типа (*дȍшō, дȍшā, дȍшао*) тражили одређене правилности и системе. Но, ниједна црта није значајније нарушила компактност црногорских новоштокавских говора, нити прекинула њихове везе са генетски и структурно сродним говорима у окружењу.

---

[33] У говорима зетско-јужносанџачког типа скала ознака за обиљежавање прелазног гласа *j* који раздваја финалну секвенцу *-ио* још је разноликија: ᵃi , ᵃu , ᵃⁱ , ʲ , *j* , ᵃʷ.

[34] Потпуно другачију слику, јединствену међу црногорским говорима, пружа један архаични приморски говор области Мрковића код Бара у којем се међувокално *j* у позицији између *и* и *о* веома ријетко развија, у чему Лука Вујовић види рефлектовање старог стања, које мрковићки говор, јер се налази на дијалекатској периферији, чува боље од сваког другог црногорског говора (190-191, 266).

Кључне ријечи: регресивна асимилација, прогресивна асимилација, вокалска група, несажета скупина, акценат, секундарни сугласник, хијат, дијалекат, говор, монографија.

Miodrag Jovanovic

FINAL SEQUENCES OF TWO DIFFERENT VOWELS IN MONTENEGRIN NEW- ŠTOKAVIAN DIALECTS

Summary

Less frequent presence of the final vowel groups, due to the harmonization of articulation towards the first vowel (so called: progressive articulation), or towards the second vowel (so called: regressive articulation) thus represents a distinguishing characteristics of the Montenegrin dialects, as present among the folk dialects. In addition, vowel sequence ending in *-ao* (which, in most cases occurred due to the alteration of *l* into *o* at the end of a syllable), due to the frequency of use of the words in which it exists and due to the common distribution, tends to be the most interesting vowel group used.

We have established that in the dialects in the Northern-Western part of Montenegro, i.e. in the so called new-štokavian dialects, the vowel group *-ao* usually comes down to the vowel *-o* only (*dòšō*, *pòšō*). However, that situation cannot be widely applied to all the dialects, as in certain dialects, apart from the assimilation of *-ao* into *-o*, we can often hear the results of the progressive assimilation as well (*dòšā*, *rĕkā*), especially close to the area where Zeta-South Sandzak dialect is widespread. However, although the situation where the vowels *-a* and *-o* respectively in the end of a word become unassimilated, is quite unusual, it tends to be common in almost all dialects.

In addition, the analysis of rich and interesting dialects' structures also includes the occurrence of other vowel groups in the end of the words (such as: *-uo*, *-eo* and *-io*).

811.163.41’367.622’342.8

Љиљана Недељков
Нови Сад

АКЦЕНАТСКЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ КОД ИМЕНИЦА МУШКОГ РОДА У ЈУЖНОБАЧКОМ ГОВОРУ У ОДНОСУ НА СТАЊЕ КОЈЕ ЈЕ ОПИСАО ЂУРО ДАНИЧИЋ*

Полазећи од Српских акцената *Ђ. Даничића анализирају се акценатски типови именица мушког рода где постоје акценатске алтернације у основном или парадигматском облику.Утврдјује се статус Даничићевих акценатских типова и конкретних примера у шајкашком типу бачких говора у оквиру војвођанског поддијалекта шумадијско-војвођанског дијалекта.Циљ рада је да се сагледају акценатске алтернације у дијалекту који је основа екавског изговора нашег савременог језика.*

Новоштокавски акценатски систем описан је у монографији Ђ. Даничића *Српски акценти* у којој аутор свестрано теоријски и на примерима објашњава

а) природу акцента и место које може имати у речи
б) позицију и број неакцентованих квантитета у речи
в) дистрибуцију акцента и постакценатских дужина у морфолошким категоријама
д) принципе преношења акцента на проклитику и даје примере за ову појаву.

У подели новоштокавских говора према замени јата на шумадијско-војвођанске, источнохерцеговачке и млађе икавске може се уочити да сваки од ових типова, поред заједничких акценатских особина, има и своју акценатску специфичност у три домена: очуваност постакценатских дужина, преношење акцента на проклитику и акценатске алтернације. Према подацима о системским акценатским разликама из *Дијалектологије* Павла Ивића у ове три кључне прозодијске црте има доста слагања између источнохерцеговачког и

* Овај рад део је истраживања на пројекту 148001 „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ који финансира Министарство за науку и заштиту животне средине Републике Србије.

млађег икавског дијалекта (Ивић, 1985: 133,137, 176, 179). Ситуација у шумадијско-војвођанском је другачија – мањи је обим преношења акцента на проклитику, скраћују се постакценатске дужине и редукује се број акценатских алтернација (Ивић 1985: 71, 72). И Милка Ивић истиче ова три питања у акценатској проблематици нашег стандардног језика као битна за истраживање и реално сагледавање у савременом језику (М. Ивић 1990: 99). Ове акценатске специфичности нису детаљно описане у дијалектолошким монографијама, а нажалост, монографских описа акцената имамо мало.

Акценат новоштокавских екавских говора неравномерно је описан територијално, тематски, а такође и што се тиче исцрпности описа. Усмерићемо пажњу само на акценатске алтернације и поставити питање: каква је испитаност акценатских алтернација у парадигматским облицима у екавским новоштокавским говорима? Нажалост, мало имамо података о акценту у морфолошким категоријама, иако је прошло скоро педесет година од констатације Павла Ивића да треба испитати акценатске алтерниције у нашим дијалектима (Ивић, 1960: 82).

Ако посматрамо само војвођански поддијалект шумадијско-војвођанског дијалекта, дијалекатски монографски опис имамо за сва три дела Војводине: сремске говоре описао је Б. Николић (Николић, 1964), бачке И. Поповић (Поповић,1968), а банатске у две књиге П. Ивић са сарадницима (Ивић, Бошњаковић, Драгин, 1994, 1997).

Што се тиче акцента, детаљне податке имамо само за јужнобачке говоре од којих се један односи на проблематику постакценатских дужина у Парагама (Шпис, 1990), а друга два рада баве се акцентом шајкашког говорног типа: један је посвећен акценту именица у Ковиљу, селу око 20 км удаљеном од Новог Сада (Годић, 1975), а други, у којем је изложен прозодијски систем Каћа, садржи, између осталог, и опис акцента основног и парадигматског облика, села у непосредном суседству Новог Сада (Недељков, 1984). Пошто ће се у овом раду разматрати акценатске алтернације у парадигматским облицима именица, анализа ће се извршити на основу детаљних података које имамо за шајкашки говорни тип из ова два рада, а искоришћена је и грађа из монографије И. Поповића *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине.*

Постојање детаљних података о акценатским алтернацијама у овим радовима је један од разлога због којег смо се одлучили за испитивање акцента југоисточне Бачке, а за испитивање акцента ова територија може бити занимљива и из следећих разлога:

1. говори источне Бачке спадају у најтипичније говоре војвођанског поддијалекта (Ивић,1985:76) између осталог и због свог акценатског система
2. кодификатор наше акценатске норме Ђ. Даничић рођен је у Новом Саду , у чијем се залеђу налази Шајкашка (која је била извор микромиграција у правцу Шајкашка – Нови Сад) па је овај говор имао у свом језичком осећању. Због порекла Ђ. Даничића, значај бачких говора за новоштокавски акценатски систем у целини, истиче и И.

Поповић (говорећи о акценту и квантитету у појединим категоријама) у својој студији *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине*[1]. Ако претпоставимо да има акценатских особина типичних бачких говора у *Српским акцентима* Ђ. Даничића, најбоље би било систематски поредити акценатске типове из ове монографије са ситуацијом у типичним бачким говорима - у шајкашком говорном типу.

Узимајући у обзир акценатске алтернације као вид испољавања акценатског система новоштокавских говора, у раду ће се анализирати ова проблематика у јужним бачким говорима војвођанског поддијалекта. Због ограниченог обима овог рада овде се неће дати акценатске алтернације код свих именица него ће бити речи само о именицама мушког рода код којих је врло сложена ситуација – велике су разлике у дијалекту који је у основи нашег стандардног језика екавског изговора у односу на овај сегмент акценатске проблематике дат у *Српским акцентима* Ђ. Даничића. Подаци дати код Даничића пореде се са подацима у наведеним радовима.

Класификација лексичке грађе у *Српским акцентима* извршена је према наставку у Нсг, роду именице и броју слогова у основном облику речи, а акценатски типови формирају се на основу двају критеријума: акцента (и постакценатске дужине) у основном облику и у Гсг. На основу ових критеријума Даничић је установио, а затим и представио све акценатске типове и у оквиру анализе сваког типа дао податке о акценту парадигматских облика.У овом раду полази се од Даничићевих података о акценту именица на сугласник, а у оквиру ње детаљно се анализирају именице мушког рода. Ситуација код Даничића пореди се са ситуацијом у Шајкашкој. У раду ће бити анализирани само они акценатски типови у којима има акценатских алтернација[2].

---

[1] „... вероватно да је Ђ. Даничић, радећи своје чланке о акцентима у нашем (књижевном) језику уносио у њих доста из својег матерњег изговора, тамо где му Вукова грађа није могла пружити податке. Према томе, дакле, акценатска система госпођиначког говора (и уопште говора ових крајева) свакако ће моћи да баци нешто светлости и на питања о нашем књижевном акценту или, другим речима, да помогне при решавању питања о томе: има ли у Даничићевим радовима о књижевном акценту много одступања од акцента Вуковог краја – у корист акцента војвођанског, Даничићу матерњег. Али, наравно, за то је потребно да нам буде познато и данашње стање акценатске системе Вуковог краја, а такође и акценат других војвођанских говора.)

Српски акценти, Пос. изд. СКА LVIII, 1925.

[2] У овом раду полази се од Даничићеве класификације, мада би било добро у свестраном и свеобухватном сагледавању ове проблематике узети у обзир и Белићеву класификацију према типу акцента у зависним падежима у којој се издвајају акценатски типови са старим акцентима и акценатски типови код којих су остали акценти на различитим слоговима (Белић, 1950: 25).

Именице мушког рода на сугласник

Једносложне именице

Мада у Нсг имамо само силазне акценте, има шест акценатских типова код Даничића, од којих се пет чува у Шајкашкој. Разлика постоји у броју Даничићевих примера који су познати и припадају одређеном акценатском типу, а такође се у Шајкашкој за одређене акценатске типове јавља већи или мањи број примера у односу на онај који имамо код Даничића.

1. врâг – врâга Као и код Даничића, и у Шајкашкој се чува акценатска алтернација у Лсг код именица које не значе живо (*на бре́гу, на жу́љу, у кљу́ну, о му́љу, по ре́ду*), док се именице за живо јављају са истим акцентом као у Нсг (*о врâгу, на пȗжу, о брâву*). Одступања од Даничићеве норме тичу се дублетних акцената у Дсг (*бе́су/ бе̑су*, *гра́ду/ грâду, гре̑ху/ гре́ху, зȗду/зу́ду*), дублете имамо и у Нпл у неким примерима (*кљȗнови/кљу́нови, пȗжеви/пу́жеви, рѐдови/ре́дови, цвѐтови/цве́тови*), а у Гпл, осим акцента који прописује Даничић: *брегó̄ва, бркó̄ва, зецó̄ва* итд, може се чути и акценат из Нпл: *брȅгō̄ва, бр̏кō̄ва, зȅцō̄ва.* У следећим примерима могу се јавити три акценатске могућности: *кљȕнō̄ва /кљȕнō̄ва /кљунó̄ва; пȕжē̄ва / пȕжē̄ва /пужé̄ва.* У ДИЛпл код именица са –ов/ -ев, у неким случајевима, имамо акценатске дублете: *бр̏ковима / бркòвима, гра̏довима / градòвима, кȕмовима /кумòвима, сȉновима / синòвима,* уколико се чувају стари наставци у ИЛпл, увек је акценат на пенултими: *по градòви*, *на бркòви*, мада ће се ови облици јако ретко чути од информатора. Код именица без проширења јављају се дублетни акценти: *мра́вима/мра̑вима, цр́вима/ цр̑вима, бра́вима/бра̑вима.*

2. стр̑ц – стри́ца. Даничићева акценатска алтернација у парадигми се чува, а у Всг је акценат основног облика (*бȗче, ђȃче,кра̑љу*).

3. бо̑г - бо̀га У Лсг постоје две акценатске могућности као и код Даничића: чува се акценат из зависних падежа: *о бо̀гу, о го̀сту,* неки примери јављају се са узлазним: *на бро̀ду, на бро̀ју, по лѐду*. Дублете имамо за именицу **крај:** *на кра̀ју/ на̀ крају.* И у множини код неких именица јављају се узлазни акценти: *бо̀гови, бо̀гō̄ва, бо̀говима, бо̀гове,* а код неких силазни: *мо̀стови, мо̀стō̄ва, мо̀стовима, мо̀стове.* У генитиву имамо дублете: *ро̀гō̄ва/ рогó̄ва,* а и у ДИЛпл: *ро̀говима/ рогò̄вима,* ова именица може се у ИЛпл чути и са старим наставком: *рогò̄ви,* а акценат јој је на пенултими.

4. бра̏т – бра̏та Већина именица задржава акценат у једнини (*зма̏ја, пр̏ста, фро̀нта*), а неке могу имати дублетне акценте. Код Даничића дублетни акценат је само у Лсг, а у Шајкашкој у свим падежима: *ра̀та/ра̀та, ра̀ту/ра̀ту, ра̀том/ра̀том, (*и код *ча̑са/ча̀са)*, а ова појава проширила се и на именице: *бег - бѐга/ бе̑га, дла̀на/дла̑на, ла̀на/ла̑на, плȕга/плȗга.* Дублети се јављају код неких именица и у множини: *дла̑нō̄ва/ дла̀нō̄ва,* али већина задржава акценат из једнине (*плȗгова, ра̑това, ча̑сова*)..

5. ро̀б – ро̀ба Акценатска алтернација у парадигми је као код Даничића: *дрȕма - дрȕму – дрȕмом – дрȕмови – дрȕмō̄ва - дрȕмовима*, са уобичајеним чувањем акцента из Нсг у Всг: *во̀лу, по̀пе, со̀ме*.

Двосложне именице

Од двадесет Даничићевих типова у Шајкашкој постоји деветнаест, али се углавном у Шајкашкој јавља мањи број Даничићевих примера.

1. **вра́бац - вра́пца**. Овај акценатски тип одговара Даничићевом моделу. Обличко и акценатско колебање имамо у *вра́пци/ вра̀пцови,* а јављају се и три варијанте: *ва́љци/ ва́љкови/ ва̀љкови.* Дублете имамо и код именица са проширењем (*ва̀шкови/ва́шкови, гу́скови/гу̀скови).* Даничићев акценат *чво̀ркови, чворко́ва, чворко̀вима/ чво̀рковима* није забележен на терену.

2. **ла̑кат – ла̑кта** Чува се алтернација у Лсг: *ја́рку*[3]*, Ја́ску, сми́слу* и у Нпл: *ла̀ктови, пљу̀скови,* као и код Даничића, и у Шајкашкој имамо *лака́та* .

3. **Дȕшан – Дȕшана, чо̀век – чо̀века, Ко̀виљ - Ко̀виља.** Алтернацију имамо у Гпл: *бӣсе̄ра, дӯка̄та*, *ја̏стӯка, је̏зӣка* и др, а акценат из Нсг чува се у овом падежу код именица на *–ић: бу̀чӣћа, брѐшчӣћа, вѐнчӣћа, вра̀нчӣћа.* У Гпл имамо чак три могућности у примеру *ексер*: *ѐксе̄ра/ ексе́ри/ ексе́ра.*

4. **жи̏вот – живо̀та** Поред чувања разлике у акценту између основног и парадигматског облика у свим падежима једнине и множине (*Футӯга, мудра̀ца*), чува се и дужење акцента на пенултими у Гпл: *живо́та, мртва́ца, сведо́ка*

5. **ко̀сац – ко̀сца.** Даничићеве алтернације постоје и у Шајкашкој, у Гпл: има дублета*: то̀чкӯва/то̀чкӯва, рӯна̄ца/рона́ца; мӯља̄ца/моља́ца,* али је увек *мома́ка.*

6. **ко̀нац – ко́нца** Акценатске алтернације у једнини су као код Даничића, такође и у Нпл: *ло̑нци,* а у Гпл имамо алтернацију *лӯна̄ца, нӯва̄ца.*

7. бе̏ден –бе̏дена. Чува се Даничићева алтернација за младунчад у Гпл: *гушчи́ћа, кучи́ћа,* а у овом падежу могу се чути и акценти: *чопо̀ри,* али су чешћи случајеви са акцентом из Нсг: *зло̀твӯра, ћӣлӣма, чӯпӯра.*

8. **вѐтар – вѐтра.** Нема Даничићевих дублетних акцената код именица *чѐшаљ, у* Шајкашкој је увек у Гсг: *чѐшља (*пришла је типу **свѐкар-свѐкра***),* а дублетне акценте имамо у примерима: *нӯкту/нӯкту, рӯгљу/рӯгљу.* Нема примера за промену краткосилазног акцента у краткоузлазни коју наводи Даничић. У Шајкашкој је увек *ве̏трови,* а нема ни Даничићевог акцента *нока́та*, увек је *нӯктӣју.*

9. **ста̏рац – ста̑рца**.Чува се као код Даничића акценатска алтернација у једнини. Даничићева претпоставка да именице са –ов/-ев у Гпл добијају дугоузлазни акценат на пенултими се не потврђује – једини пример са проширењем у Шајкашкој има акценат на првом слогу: *згла̑вкӯва.*

10. **свѐкар – свѐкра.** Даничићева алтернација у акценту између основног и парадигматских облика се чува у свим падежима једнине и множине, осим уобичајеног силазног акцента у Всг: *свѐкре* .

11. **во̀јнӣк – војни́ка**. Ова продуктивна категорија и по примерима код Даничића и по онима из Шајкашке добро се чува са свим алтернацијама њој својственим у парадигматским облицима једнине и множине. Код именица које се употревљавају у Всг имамо уобичајени акценат: *вӯјнӣче, зе̏мља̄че,*

[3] Ова именица може се мењати и по типу *врабац-врапца*

јȗнāче, млȁдūћу, а у Впл биће исти акценат као у осталим множинским падежима: *војни́ци, земљáци, јунáци, младúћи.*

12. **бѐлōв – белòва** . Као и код Даничића, у Нсг акценат је на првом слогу (*зѐљōв, мàзгōв, мр̀кōв, шàрōв*), а у целој парадигми је на пенултими.

13. нѐћāк – нѐћāка. Алтернација у Лсг је факултативна у 9 примера: *по ваздȕху/ вàздȳху, у кȍмāду /комáду, по кȍрàку/ кораку,на мàјȳру/ мајȕру, у мѐсēцу/ месéцу, по ȍблūку/ облúку,на ȍпрēзу/ опрéзу, у пȍглēду/ погléду, у слȕчājу/ случáју).* У осталим примерима у овом падежу исти је акценат као у Нсг (*о нѐћāку, на бȁтāку*). У Гпл именице без проширења имају акценат Нсг (*вȍђњāка, кȁнтāра, лѐшнūка*), а оне са проширењем имају две акценатске могућности: *гȍлубōва/ голубóва, лȁбудōва/ лабудóва, слȕчајēва/ случајéва, пȁукōва/ паукóва.* Дугоузлазни акценат јавља се у овим примерима у Гпл: *динáри, комáда, кораáка, курјáци, месéци* . У паукалним конструкцијама имамо 2,3,4 *дȕнāра, кȍмāда, кȍрāка кȳрјāка, мѐсēца.*

14. **кȁмēн – кȁмена.** Свега четири именице од Даничићевих примера припадају овом типу, а акценатски лик у свим падежима једнине и множине, осим Гпл, разликује се од Нсг по томе што су парадигматски облици без постакценатске дужине. У Гпл, најчешће имамо акценат као у осталим падежима, а може се чути и акценатска алтернација коју даје Даничић: *груменóва, каменóва, пламенóва, праменóва,* мада се у овим примерима чује и акценат основног облика.

Тросложне именице

Од двадесетједног акценатског типа код Даничића у Шајкашкој имамо седамнаест, многи типови на терену су заступљени само са једним – два примера, неки акценатски типови у Шајкашкој одступају од Даничића због тога што немају дужење пред сонантом (**бабовић, бановић**), у некима се поред Даничићевог акцента јавља и дублетни (**босиљак, Београд, нерадин, бездушник**), алтернације нема у типу **вереник,** а Даничићеве акценатске алтернације имамо у акценатским типовима (**апостол, добитак, помоћник**).

1. бáбовић – бáбовића. У Шајкашкој је познат само Даничићев пример *крáљевић,* овој групи припадају и именице са непостојаним -а- (*нáставак).* Даничићево дужење пред сонантом у парадигми се губи (*нáставка*), чује се само у три примера: *дрéкāвца, пóсūнка, зáглāвка* и то факултативно. У овом акценатском типу Даничић има примера без постакценатске дужине јер нема услова за дужење, а те именице такав акценатски лик имају и у Шајкашкој (*нáплотак, зáкупац*).

2. Бâновић – Бâновића. На терену су познате само именице са непостојаним -а- (*вȳковац, Кâрловац, Вîнковци, Кâрловци*), акценат је исти у целој парадигми, али у зависним падежима нема дужења пред сонантом као код Даничића.

3. бòсиљак – бòсūљка. Овај акценатски тип није јединствен у Шајкашкој. Мања група именица има акценат као код Даничића (*босиљак, изданак,*

крадљивац, обојак), а један део јавља се са дублетним акцентом (*Бу́њевац/ Бӯњевац нàвиљак/ на́виљак, на́рамак /нàрамак, ӯвојак/ у́војак*).

4. а̏постол – а̀постола. Од Даничићевих примера имамо у Шајкашкој *нӗчовек, при̏јатељ, ца̀ревић,* акценатску алтернацију имамо у Гпл *пријате́ља.*

5. доби́так – доби́тка. Познато је доста Даничићевих примера, а акценатску алтернацију имамо у Гпл: *бѐгӯваца, ко̀мāраца, рѐзāваца, ӯдōваца.*

6. Бео̀град – Бео̀града. Неки од Даничићевих примера који су познати у Шајкашкој су: *госпо̀дин, јуна̀чић, кола̀чић, ладо̀леж,* нема промене акцента у парадигми, али се јављају дублетне форме у примеру *чо̀вечић/ човӗчић.*

7. нӗ̄радин – нӗ̄радина. Овај једини пример код Даничића потврђује се и у Шајкашкој, а јавља се и са другачијим акцентом: *нѐрāдин.*

8. бѐздушнӣк – бѐздушнӣка. Чују се многи Даничићеви примери (*вѝноград, гра̀ничāр, свѐштенӣк*), има доста примера у Шајкашкој (*бѐскућнӣк, кр̀тичњāк, мра̀вињāк, ца̀ӯнцукрēт*), исти је акценат у целој парадигми, с тим што се у Гпл могу чути морфолошки дублети које прате дублетни акценти у једном примеру: *вѝнограда/ виногра́ди.*

9. вѐ̄ренӣк – вѐ̄ренӣка. На терену се чују многи Даничићеви примери (*вѐтрењāк, до̀гађāј, до̀говōр, за̀логāј, ӣменьāк, ја̀бучāр, ма̀настӣр, о̀бичāј, по̀рођāј*), у Шајкашкој имамо и ове именице: *вӣнобрāн, за̀вежљāј, ко̀ломāст, ма̀гацӣн, па̏прикāш, по̀ложāј, ра̀скорāк, ӯздисāј),* Даничићева акценатска алтернација у Лсг.(*по обича́ју*, *у завича́ју*) није позната.

10. помо̀ћнӣк – помоћни́ка. Овај продуктиван тип има увек акценатску алтернацију у парадигми (*весељáка, господáра, јоргованá, коњушáра, меденьáка*). У Всг имамо акценатску алтернацију као код Даничића у овим примерима: *гѐнерāле, ка̀петāне, го̀сподāру.* Овакав облик и акценат у овом падежу није уобичајен од осталих именица које могу имати вокатив.

Четворосложне именице

И лексички и акценатски ситуација у Шајкашкој битно се разликује од оне у Даничићевим *Српским акцентима.* Од тридесет два Даничићева акценатска типа у Шајкашкој је познато тринаест, од којих је много оних са једним или два примера. Акценатске алтернације имамо у два акценатска типа.

1. **лакрдӣја̄ш – лакрдија́ша**. Алтернације имамо у целој парадигми.

2. **аришта́нац –аришта́нца.** Ово је једини акценатски тип који је и код Даничића и у Шајкашкој продуктиван, а акценатска алтернација у Гпл се чува: *богдо̀мо̄ваца, завр̏шēтака, погдрēлаца*.

Од петосложних именица ни један Даничићев пример није познат у Шајкашкој.

ЗАКЉУЧАК:

Анализирани корпус показује да су акценатске алтернације сложено и тешко питање и да се оно на основу испитивања само једног дела именица не може сагледати. Уочава се да се ова два система слажу у појединим акценатским типовима и у неким парадигматским категоријама, али, посматрано у целини, постоји тежња ка упрошћавању аксенатског система у парадигми у односу на стање у *Српским акцентима.* Разлика у односу на Даничићев систем тиче се следећег:

А) број акценатских алтернација је смањен у дијалекту
Б) акценатски типови са алтернацијама који постоје у овом говору имају углавном мањи број алтернација него што их има у Даничићевим *Српским акцентима*
В) чак и тамо где постоје, алтернације имамо у мањем броју примера него код Даничића.
Г) често се поред Даничићеве акценатске алтернације иста именица јавља и са акцентом основног облика речи – дублетни акценти су чести
Д) неслагање се тиче и непостојања постакценатског квантитета у парадигми, углавном изостаје дужење пред сонантом.

Испитивање ових акценатских алтернација значајно је за систематизацију знања о савременом акценту екавских новоштокавских говора, и за сагледавање природе Даничићевог акценатског система и његовог места у новоштокавским дијалектима. Анализа једног сегмента акценатског система омогућује уочавање сличности и разлика између наших новоштокавских дијалеката, а добра истраженост акцента у дијалектима који су у основи стандардног језика доприноси бољој утемељености акценатске норме.

Кључне речи: четвороакценатски систем, војвођански поддијалекат, *Српски акценти* Ђ. Даничића, акценатске алтернације, именице мушког рода.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1925: А. Белић, *Историја српскохрватског књижевног језика, II свеска: Речи са деклинацијом,* Београд.

Годић 1975: С. Годић, Акценат именица у Ковиљу (Шајкашка)*, Прилози проучавању језика 11,* Институт за јужнословенске језике, Филозофски факултет, Нови Сад, 139 – 162.

Даничић 1925: Ђ. Даничић, *Српски акценти,* СКА, Посебна издања, књ. LVI-II, Философски и филолошки списи, књ. 16, Београд – Земун.

Ивић 1990: М. Ивић, *О језику Вуковом и вуковском,*Библиотека XX век*,* Београд.

Ивић 1985: П. Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и штокавско наречје,* Матица српска, Нови Сад.

Ивић 1960: П. Ивић, О деклинационим облицима у српскохрватским дијалектима, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду V,* Филозофски факултет, Нови Сад, 75 – 97.

Ивић/Бошњаковић/Драгин 1994: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско – војвођанског дијалекта, Прва књига: Увод и фонетизам,* САНУ, *Српски дијалектолошки зборник, Књига XL,* Београд.

Ивић/Бошњаковић/Драгин 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, *Банатски говори шумадијско – војвођанског дијалекта, Друга књига: Морфологија, синтакса, закључци, текстови, Српски дијалектолошки зборник, Књига XLIII,* САНУ, Београд.

Недељков 1984: Љ. Недељков, Прозодијске особине говора села Каћа*, Српски дијалектолошки зборник,Књига XXX,* Београд, 271 – 356.

Николић 1970: Б. Николић, *Основи млађе новоштокавске акцентуације,* Институт за српскохрватски језик, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 1, Београд.

Николић 1964: Б. Николић, Сремски говор*, Српски дијалектолошки зборник, Књига XIV,* Београд.

Петровић 1996: Д. Петровић, Фонетика, *Српски језик на крају века, ред. М. Радовановић, Београд,* 87 -110.

Поповић 1968: И. Поповић, *Говор Госпођинаца у светлости бачких говора као целине,* САНУ, Посебна издања, Књига CDXXV, Одељење литературе и језика, Књига 21, Београд.

Шпис 1990: М. Шпис, Фонолошки опис говора Парага, *Српски дијалектолошки зборник, XXXVII,* Београд, 553 – 620.

Ljiljana Nedeljkov

ALTERNANCE DE L'ACCENTUATION ES NOMS DANS LE PARLER DE LA BAČKA MÉRIDIONALE PAR RAPPORT AU SYSTÈME D'ACCENTUATION DU NEOSTOCAVIEN

Résumé

En nous basant sur les Accents serbes de Dj. Daničić, nous avons analysé les différents types d'accentuations des noms de genre masculin dans lesquels des alternances d'accentuation existent dans les formes de bases ou les paradigmes. Nous déterminons le statut des types d' accents de Daničić dans des exemples concrets du type de Šajkaš des parlers de Bačka, dans le cadre du dialecte de Voïvodine subdialecte du dialecte de Šumadija-Voïvodine. Le but de ce travail est de présenter les

811.163.41’373.21’35

Вељко Брборић
Београд

НАЗИВИ НАСЕЉЕНИХ МЕСТА, ЊИХОВИ ЕТНИЦИ И КТЕТИЦИ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се говори о именима насељених места, њиховим етницима и ктетицима у нашим правописним речницима. Наиме, сви наши правописи и правописни приручници у последњих стотину година доносе уз правопис и правописни речник. У правописним речницима се овом питању нашег језичког стандарда приступа на различите начине, често без јасне концепције и одговарајућег система. Рад даје осврт на овај проблем од Белићевог Правописа српскохрватског књижевног језика *(1923) до данас (савременог стања), тј.* Правописа српскога језика Матице српске *(1993) са одговарајућим примерима, њиховом анализом, указивањем на неке пропусте и недоследности, али и на нека нова решења.*

1. Увод

Идеја за овај рад настала је током бројних сусрета са правописним речницима.[1] Наиме, приликом консултовања правописних речника, често се дешава да тамо не пронађемо оно што желимо проверити, што је спорно (или може бити спорно), што нас интересује, али зато сусрећемо оне речи и њихове облике које су (опште)познати, које нису спорни, било правописно, било граматички. Стога смо покушали да укратко проверимо садржину и концепцију наших правописних речника када је посреди писање назива насељених места, њихових етника и ктетика. Наравно, садржај овога рада не може у целини одговорити на бројна питања у вези са овом темом, али их може, у то смо убеђени, назначити и, што је важно, скренути пажњу на једно значајно питање наше стандардологије.

[1] Сусрет са правописним речником чест је код свих којима је стало до језичке правилности, без обзира на то што многе не занима због чега се нешто тако пише, већ само како се пише, тј. који је исправан облик неке речи.

Убеђени смо да речници уз наше правописе имају доста слабости и пропуста када је посреди ова тема. Наиме, нису спорни називи насељених места (или делова насељених места), већ су често спорни њихови етници и ктетици. Заправо, у правописним речницима, обично нема система и доследности, па се дешавају свакојаке грешке приликом именовања етника и ктетика. Тако је у току припрема за ово излагање у новинама био наслов у коме се појавио облик (етник) *Ровињез*.[2]

У овоме раду ћемо се, дакле, бавити само називима насељених места, њиховим деловима (деловима насељених места), називима неких области, држава и региона и њиховим етницима и ктетицима.

2. О правописном речнику

У релевантној литератури редовно се налазе тумачења термина *речник*, али је зато, скоро, немогуће наћи тумачење и дефинисање синтагме **правописни речник**. Тако у *Рјечнику* ЈАЗУ стоји да је „рјечник књига у којој се тумаче речи" (РЈАЗУ: 53), а у *Речнику* Матице српске да је то „књига у којој су речи једног језика изложене азбучним (абецедним) редом, с тумачењима њихових значења..." (РМС: 530). Када се говори о речницима нашег језика[3] обично се говори о различитим речницима, с обзиром на то каква је њихова садржина и намена. У релевантној лингвистичкој литератури обично сусрећемо и разликујемо следеће речнике: описне речнике књижевног језика, описне речнике књижевног и народног језика, фреквенцијске речнике, речнике синонима, деривационе речнике, обратне (атерго) речнике, асоцијативне речнике, етимолошке речнике, речнике нових речи, речнике језичких недоумица, речнике појединих писаца, дијалекатске речнике, речнике страних речи, стручне речнике... .

Заправо, као што се лако може закључити, у литератури се нигде не помињу **правописни речници** као посебна врста речника. Скоро сви наши правописи и правописни приручници, као што смо рекли, уз правописна правила доносе и правописне речнике, а неки од њих их и директно наводе у своме наслову.[4] Упркос свему, дакле, засебних правописних речника немамо, нити се они, код нас, наводе као посебна врста речника (Брборић 2007).

---

[2] У дневном листу **Блиц,** број 4155, среда, 3. септембар 2008. појавио се текст с насловом**:** *Нова љубав Београђана и Ровињеза*. Доносимо и део текста, како би се, без сумње могао одгонетнути наслов. „Касних педесетих година прошлог века, одбијен претходно од Загрепчана опаском: 'Не требају нама талијанске штале', Ровињ се на прагу пропадања обратио Београду понудом јефтиног откупа његових убогих камених кућа. Београђани су били мудрији од Загрепчана. И почело је то освајање Ровиња, које ће се у потоњим деценијама претворити у обострану љубав између Ровињеза и Београђана." Тек када се прочита део текста може се схватити да је *Ровињез* становник (житељ) *Ровиња*.

[3] Овде се мисли на српски језик, који се добрим делом двадесетога века званично називао српскохрватски. Тако је именован и у бројним правописима и правописним приручницима у XX веку.

[4] Заједнички правопис двеју матица из 1960. *Правопис српскохрватског књижевног језика* у поднаслову је доносио и одредницу *са правописним речником*. *Правопис српског језика* Матице српске из 1993. године у поднаслову доноси: I. *Правила и њихови односи* и II: *Речник уз*

Верујемо да правописни речници заслужују да буду означени као посебна врста речника, ево и због чега. Њих консултујемо веома често, чини се више од свих поменутих врста речника, посебно би они, уз речник(е) књижевног језика и речник(е) страних речи, били приручници у којима се нешто често проверава, по којима се равнамо у писању и у којима налазимо, или бар покушавамо наћи, како се нека реч или неки назив пише. Стога овде доносимо кратак увид у правописне речнике уз правописе у последњих стотину година.

3. Преглед правописних речника

Први речник уз правопис налазимо код Срба 1914. године у *Српском правопису за средње школе* Милана Петровића. Речник има око 3.000 речи и само једно објашњење уз речник: „Бројеви поред речи казују правила" (Петровић 1914: 52).[5]

У Петровићевом правописном приручнику, када се говори о писању великог слова, можемо сусрести и ово објашњење са примерима, да се великим словом пишу: „имена народа и називи по пореклу из какве покрајине или града: *Србин, Мађар, Немац, Циганин, Новосађанин, Мостарац, Дубровчанин, Банаћанин, Сремац, Херцеговац, Црногорац, Азијат, Американин, Европљанин*" (Петровић 1914: 35). У речнику уз правопис код Милана Петровића можемо наћи и ове примере: *Беч, бечки; Европа, Европљанин, европски; Израиљ, израиљски, Израиљци; Кавказ, кавкаски; Спарта, Спартанац, спартански; Српка (Срб) Српкиња, српски, Српчад, Српчићи; Француз, Францускиња, француски; Херцеговац, Херцеговка, Херцеговче, херцеговачки, Херцеговина; Хрват, Хрваћанин, Хрватица, Хрватска, хрватски; Шваба, швапски, Швапче, Швабад; Шумадија, шумадијски, Шумадинац* (Петровић 1914).

У приручнику Милана Петровића, као што се може видети из примера, сусрећемо називе насељених места, држава и области: *Беч, Европа, Израиљ, Кавказ, Спарта, Хрватска, Шумадија*; етници нису ретки: *Србин, Мађар, Немац, Циганин, Новосађанин, Мостарац, Дубровчанин, Банаћанин, Сремац, Херцеговац, Црногорац, Азијат, Американин, Европљанин, Израиљци, Спартанац, Српка (Срб), Српкиња, Српчад, Српчићи, Францускиња, Херцеговац, Херцеговка, Херцеговче, Хрваћанин, Хрватица, Шваба, Швапче, Швабад, Шумадинац*; наилазимо и на ктетике: *бечки, европски, израиљски, кавкаски, спартански, српски, француски, херцеговачки, хрватски, швапски, шумадијски,* али и, данас необичне облике: *Азијат, Американин, Израиљ, израиљски,*

правопис, а други приручник (београдско-никшићки), групе аутора (Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић и М. Ковачевић), из исте године, носи наслов *Правопис српскога језика са речником*.

[5] Код Срба бележимо засебне правописне књиге и раније, али оне немају речнике уз правопис. Такав је, рецимо, *Српски правопис за школску употребу* Стеве Чутурила из 1884. године.

Израиљци; Српка (Срб) Српчад, Српчићи; Хрваћанин, Швапче, Швабад (Петровић 1914).

Правопис Милана Петровића, па и његов речник остали су незапажени. Наиме, Први светски рат и *Правопис српскохрватског књижевног језика* Александра Белића из 1923. године овај правопис су потпуно маргинализовали, иако, што се види из ових примера, није без квалитета и значаја. Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* (код Срба) уз Броз-Боранићев *Правопис хрватскога или српскога језика* из 1892. године (код Хрвата)[6] били су службени правописи све до 1960. године и појаве заједничког *Правописа српскохрватскога књижевног језика* Матице српске и Матице хрватске.[7]

Ова два речника уз правописе, с почетка двадесетог века (Боранићев и Белићев), издвајамо јер су имали велику културну улогу у формирању основних правописних знања многих генерација у прилично дугом временском интервалу, све до 1960. године, а они су представљали прве целовите ортографске приручнике на бившем српскохрватском језичком простору.

У овоме раду детаљније ћемо се бавити правописним речником у *Правопису српскохрвтаског језика књижевног језика* Александра Белића из 1923. године и у *Правопису српскога језика* Матице српске, из 1993. године.

4. Правописни речник Александра Белића

Белићев *Правопис српскохрватског књижевног језика* из 1923. доноси речник невеликог обима са објашњењем из Предговора: „Старао сам се да на прво место у речнику ставим ону реч или облик који најбоље одговарају употреби њиховој у књижевном језику, и по правилности и по распрострањености, и то у оном делу књижевности наше која се најбоље развила на народним основима новог књижевног језика. Напоредни материјал, који није освештан употребом у савременом књижевном језику, није улазио у речник; али су у њ ушле и неке обичније покрајинске речи и по неке застареле, јер су и једне и друге употребљене или у изворима за књижевни језик или се још употребљавају у књижевности" (Белић 1923: 4).

Белић, дакле, наводи да је материјал у речнику узиман, сем из савременог књижевног језика, и из познатих речника Вука Караџића, Југословенске академије знаности и умјетности, Броза и Ивековића, Броз-Боранићевог правописа и, вероватно, још неких дела. Овде налазимо и једно необично објашњење: „Иначе на првом месту стоји најопштији или најправилнији облик,

[6] Прво издање овога правописа било је под именом Ивана Броза, касније под заједничким (Броза и Боранића), а од 1904. године само под Боранићевим именом.

[7] Овај *Правопис* је резултат Новосадског књижевног договора (1954), хваљеног и оспораваног „договора и компромиса" лингвиста и књижевника тада истојезичних република бивше Југославије. Поред *Правописа*, овај договор донео нам је, нешто касније, шестотомни речник. Срби су се књижевног договора придржавали док је постојала Југославија, док су га Хрвати још од 1967. оспоравали, али он ни код њих није био без значаја и утицаја, све док је постојала заједничка држава.

а на другом месту у загради стоји или какво објашњење или облик мање распрострањен или мање правилан" (Белић 1923 :155). Нејасно је како нека реч или неки њен облик добија у речнику статус на основу „распрострањености" и „мање правилности", јер, правописно посматрано нека реч или њен облик могу бити или правилни или неправилни, а вредносни судови „распрострањеност" и „мања правилност", тешко да могу издржати суд критике. Овакве недоследности у правописним решењима и њиховим речницима постале су саставни део наше потоње правописне нормативистике. Стиче се утисак да је Белићев правописни речник био без чврстог концепта и да су пропусти у писању назива насељених места, географских области и држава, њихових етника и ктетика имали директан утицај на све касније речнике уз наше правописе.

Основне карактеристике Белићевог правописног речника, односно имена насељених места, држава и области, њихове етнике и ктетике могли бисмо свести у неколико тачака:

а) у речнику налазимо доследно име (назив) места, његов етник и ктетик: *Албанија, албанац, албански; Бања Лука, Бањолучанин, бањолучки; Београд, Београђанин, београтски (-адски); Беч, Бечлија (Бечанин), бечки; Бихаћ, Бишћа, бихаћски (-ћки), Бишћанин; Броћанин* (човек из *Брода), бротски, (бродски); Немачка, немачки, Немци; Нови Сад, Новосаћанин, новосатски (-дски); Херцеговина, Херцеговац, херцеговачки; Шабац, -пца, -пчанин, шабачки;*

б) у правописном речнику налазимо само етник: *Араћанин* (човек из *Арада)*; *Банаћанин*, *Бачванин*; *Башчанин* (човек из *Башке*); *Беочанин*; *Будљанин* (човек из *Будве*); *Гачанин*; *Грочанин*; *Зећанин* (од *Зета*); *Имоћанин* (човек из *Имотског*а); *Неретљанин*; *Новобрћанин*; *Речанин* (човек из *Реке*); *Талиан*; *Тимочанин*; *Тршћанин* (човек из *Трста*); *Турчин*; *Ћиић* (становник у северној *Истри*);

в) правописни речник доноси само ктетик, без етника: *аустријски*; *енглески*; *оточанин*; *паланачки*; *речки*; *словачки*; *тимочки*; *тршићски*; *црногорски*; *шаренгратски, шаренградски*; *шумадински, шумадиски*:

г) речник доноси имена места, области и држава (са неким објашњењима или без њих), без етника и ктетика: *Голеч, Грахово, Грачац, Грбаљ, Бечкерек, Браничево* (крај у *Србији), Брач* (острво), *Вучитрн, Гарчин* (место), *Европа, Египат (Јегипат), Ердељ (Јердељ), Заечар, Инђија* (село у *Срему), Јелеч* (место), *Качаник* (место), *Кладањ, Корчула* (острво), *Левач* (крај), *Мачва, Мироч, Миџор, Млет* (острво), *Мохач, Омишаљ, Орашје, Осечкиња, Оточац, Параћин, Под Гором* (назив села), *Подримље* (од *Дрим*), *Подриње* (од *Дрина*), *Под Седлом* (назив села), *Прахово, Пресијеч* (назив планине у *Боци*), *Прчањ*, (место), *Пустопоље* (назив села), *Пчиња* (крај), *Раћевина, Рача* (име места и реке), *Спич* (име месту и крају), *Сплит (Сплет), Србобран* (име месту), *Срђ, Сталаћ, Тимок, Хвар* (остр-

во), *Хомоље, Цариград, Црес, Црна Гора, Чачак, Чешка, Шаренград, Шветска (Швеска), Штајерска, Шуица*.

д) нема основног облика, без обзира на то да ли је посреди назив места, државе или области, али сусрећемо етник и ктетик: *дубровачки, Дубровчанин*; *Византинци, византиски*; *винковачки, Винковчанин*; *загребачки, Загрепчанин*; *карловачки, Карловчанин*; *Личанин, лички* (од *Лика*); *митровачки, Митровчанин*; *Румун, румунски*.

е) сусрећемо и, условно речено, изоловане примере, некада је то назив места, некада етник, некада ктетик, али без доследности и система (понекад и са неким објашњењем): *Башчанин* (човек из *Башке*); *биоградски (-адски)*; *Бечкерек, Бишће= Бихаћ*; *Браничево (*крај у *Србији)*; *Брач* (острво); *Будљанин* (човек из *Будве*); *Гарчин* (место); *Дамаск*; *Драч* (град); *Египат (Јегипат)*; *Ердељ (Јердељ)*; *Зећанин* (од *Зета*); *Инђија* (село у *Срему*); *Јелеч* (место); *Корчула* (острво); *Левач* (крај); *Под Гором* (назив села); *Подримље* (од *Дрим*); *Под Седлом* (назив села); *Пресијеч* (назив планине у Боци); *Прчањ* (место); *Пустопоље* (назив села); *Пчиња* (крај); *Рап, Рата* (полуострво); *Рача* (име места и реке); *Речанин* (човек из *Реке*); *Спич* (име месту и крају); *Сплит* (*Сплет)*; *Србобран* (име месту); *Срђ*; *Тршћанин* (човек из *Трста)*; Ћић (становник у северној *Истри*).

Последње издање Белићевог правописа из 1950 (1952)[8] доноси знатно обимнији правописни речник, јер је у ово издање унет и ијекавски књижевни изговор, који Белић назива „јужни (или југозападни) изговор". Многи примери које налазимо у речницима уз ова два правописа по много чему су спорни и они су, како смо већ констатовали, директно утицали на потоње правописне речнике. Не зна се по којем су критеријуму неке речи стекле место у речнику уз правопис.[9]

5. Правописни речник у *Правопису* двеју матица из 1960. године

Правопис српскохрватског књижевног језика из 1960. године доноси, код нас, најобимнији правописни речник. Ово је и најцеловитији правописни речник, који смо имали до сада и на око 650 страна налази се више од 60.000 речи, с бројним облицима, али и недоследностима.

---

[8] Око последњег издања Белићевог *Правописа* понекад је спорна година. Наиме, у самој књизи стоји, на њеном почетку, 1950, а на њеном крају да је штампање завршено 1952. године. Ради се, дакле, о истом издању, а у литератури се понекад може наћи грешка, иако је реч о истом (једном) издању.

[9] Навођени примери у раду увек су они који почињу словом *а*, јер би доношење већег броја примера и са другим словима захтевало обимније истраживање које превазилази могућности и амбиције овог рада. Наравно, могао се урадити и други избор речи, али би он био неупоредиво „илустративнији" и „тенденциознији".

Ради илустрације овде доносимо само неке називе с почетним словом азбуке и његове етнике и ктетике (када их има), видне су бројне недоследности и изостанак било каквог система: *Абдерићанин* (становник *Абдере*), *аберићанин* (ограничени малограђанин), *Абесинац* и *Абисинац* (данас *Етиопљанин*), *Абесинија* и *Абисинија* (данас *Етиопија*), *Авганистан* и *Афганистан*, *Авињон*, *Адачанин* (човек из села *Аде*), *Адачанка* (жена из села *Аде*), *адачки* (придев према *Ада*, село), *Азербејџан*, *Азербејџанац*, *Азербејџанк*а, *азербејџански, Азија*, *Азијат*, *Азијаткиња*, *азијатски*, *Азијац*, *Азијка*, *азијски*, *Аквилеја*, *Аквилејац*, *аквилејски*.

5. Правописни речници у новијим правописима

Од новијих правописа консултовали смо *Правопис српскога језика* Матице српске из 1993. године који као приређивачи потписују М. Пешикан, М. Пижурица и Ј. Јерковић, *Правопис српскога језика са речником* групе аутора (Симић, Станојчић, Остојић, Ћорић и Ковачевић) и ауторски *Правопис српског језика* Милорада Дешића.[10]

Правопис српскога језика Матице српске из 1993. године нуди објашњење уз правописни речник: „...у Речник нисмо унели само ортографску материју (тј. како се записује оно што реално живи у језику), него и многе прекораке у граматичку и речничку културну норму. Иако је у речник – у поређењу с правописом из 1960 – ушао само невелик број речи, много ранијих оцена требало је проверити, а често и дорадити или поправити – колико нам је пошло за руком и колико је дозволио циљ да речник остане једноставан и погодан за свакодневну примену и брзу консултацију, као и да преко њега корисник лако нађе у општем тексту обраду и оцену оног питања које га заинтересује" (Правопис 1993: 11). Речник који сусрећемо уз нови Матичин правопис не доноси ништа ново, неупоредиво је мањи од оног из 1960. године и садржи мање од 20.000 речи.

Ево основних особина *Правописа српскога језика* Матице српске када је посреди поменута проблематика:

а) У правописном речнику сусрећемо велики број насељених места, а да нема етника и ктетика, што се, наравно, може и разумети и оправдати. Овај правописни речник доноси више од 200 назива насељених места (држава и области) са одговарајућим етницима и ктетицима. Новина у овом речнику је што често сусрећемо и облике женског рода за етнике. Ради илустрације доносимо њих двадесетак који почињу почетним словима наше азбуке: *Авганистан, авганистански, Авганистанац, Авганистанка; Ада* (геогр.) *адачки,*

[10] Срби су у последњих петнаестак година добили двоцифрен број правописа и правописних приручника, али су за нашу тему многи од њих више него скромни. Мишљења смо да вреди консултовати поред *Правописа* Матице српске, *Правопис* Милорада Дешића и оне приручнике које (ко)ауторски потписује Радоје Симић. Сви преостали су, може се рећи, скромне вредности, и у основном тексту и у правописним речницима.

Адачанин, Адачанка; Адис Абеба, Адисабебљанин, Адисабебљанка, адисабебски; Азија, азијски, Азијац, Азијка; Албанија (заст. *Арбанија*), *Албанци* (њени житељи), *Албанац, Албанка, албански*; *Алпи* и *Алпе, алпски, Алпинац, Алпинка; Америка, Американац, Американка, амерички; Атина* (град и богиња), *атински, Атињанин, Атињанка; Аустралија, аустралијски* и *аустралски, Аустралијанац* и *Аустралијанка; Африка, афрички, Африканац и Африканка; Бајмок, бајмочки, Бајмочанин, Бајночанка; Балкан, Балканац, Балканка, балкански; Банаћанка* (становница *Баната*), *банаћанка* (народно коло); *Банија, банијски, Банијац, Банијка;* мање обично *Бановац, Бановка, бановачки; Бања Лука (Бањалука), Бањалучанин, Бањалучанка, бањалучки; Бач, бачански, Бачанин, Бачанка; Бенковац, бенковачки, Бенковчанин, Бенковчанка; Београд, Београђанин, Београђанка, београдски; Билећа, Билеће, Билећанин, Билећанка, билећки; Бихаћ, бихаћки, Бихаћанин, Бихаћанка* (обичније него *Бишћанин, Бишћанка*); *Брза Паланка, брзопаланачки, Брзопаланчанин, Брзопалачанка; Бугојно, бугојански, Бугојанац, Бугојанка; Будва, будвански, Будванин, Будванка* (и сада мање об. *будљански, Будљанин*); *Буковац, буковачки, Буковчанин, Буковчанка; Буковица, буковички, Буковичанин, Буковичанка; Букурешт, букурешки* и *букурештански, Букурештанац, Букурештанка*.

б) Нису ретки случајеви када уз назив сусрећемо само етник, без ктетика (са објашњењима или без њих): *Банаћанин, Банаћанка* (становница *Баната*); *Гачанин, Гачанка*; *Индијанац, Индијанка*; *Индијка*; *Кипранин, Кипранка*; *Латини, Латин* и *Латинин, Латинка*; *Мачванин, Мачванка*; *Међумурје, Међумурка, Међумурац*; *Митровчанин, Митровчанка*; *Мостарац, Мостарци*, *Мостарка*; *Новограђанин* (према *Нови Град*); *Пазовчанка; Пивљанин, Пивљанка*; *Португалац, Португалка*.

в) Често сусрећемо основне називе и њихов ктетик, етник је изостављен: *Алзас-Лорена, алзасколоренски*; *Антартик, антартички*; *Босфор, босфорски*; *Буенос Ајрес, буеносајрески*; *Иванић Град, иванићградски*; *Индоевропљани, индоевропски*; *Кумодраж* (село, део *Београда*) *кумодрашки*; *Куршумлија, куршумлијски*, *Мајданпек, мајданпечки*; *Оксфорд, оксфордски*; *Острог, острошки*; *Пазарац, пазарски* (в. Н. Пазар); *Пиринеји, пиринејски*; *Плитвице, плитвички*; *Прчањ, прчањски*; *Сокобања, сокобањски*; *Хиландар, хиландарски*; *Хималаји*, *хималајски*.

г) Специфичност правописног речника у *Правопису српскога језика* Матице српске представљају и следећа објашњења која додатно уносе забуну, уз поједине примере: обичније, обичније него, сада мање обично, боље него, застарело и стилски обележено, архаично, предност одвојеном писању, необично је, не, ређе, ретко и. Оваква објашњења с примерима засигурно уносе забуну и слабе правописну норму: *Бихаћ, бихаћки, Бихаћанин, Бихаћанка* (обичније него *Бишћанин, Бишћанка); Будва, будвански, Будванин, будванка* и сада мање об. *будљански, Будљанин; Грузија, грузински и грузијски, Грузин, Грузинка* и *Грузијанац* (боље него *Грузијац, Грузијка*); *Европа, европски, Европљанин, Европљанка* (не *Еуропа*), *европејски, Европејац, Европејка* (заст. и стил. обележено); *Етиопија, Етиопљанин, Етиопљанка, етиопски,* арх. *Аби-*

синија, *Етрурија, етрурски, Етрурац, Етрурка* (обичније него *Етрушчанин, Етрушчанка, етрушчански, етрушки*); *Јаснић Брдо* (предност одв. писању); *Картагина, Картагињанин, Картагињанка, картагински* (необ. је *Картага, карташки*); *Косово, косовски, Косовац* (не *Косовар), Косовка*; *Марсељ, марсељски, Марсељац, марсељка* (боље него *Марсеј*); *Међумурје, Међумурка, Међумурац,* (боље него *Међимурје*); *Новопазарац,* (ређе *Новопазарлија), Новопазарка, новопазарски*; *Пожега, пожешки, Пожежанин, пожежанка,* (ретко и *Пожешкиња*); *Тунис, туниски, Тунишанин, Тунишанка,* (боље него *Тунижанин*); *Хебрej, Хебрејка, хебрејски* (обичније *Јеврej*); *Хиландар, хиландарски (*боље него *Хилендар)*; *Холандија, холандски* (не *холандески*), *Холанђанин, Холанђанка*.

д) У правописном речнику сусрећемо и облике који су у писању идентични са облицима ктетика, а имају неко друго значење. Овде су објашњења нужна, како би се избегла забуна: *банаћанка* (народно коло), *бачванка* (народно коло), *ваљевка* (сорта воћа и нар. коло), *италијанка* (пушка), *мађарица* (шљива), *смедеревка* (врста лозе), *сицилијанка* (у шаху); *требињац* (дуван), *француз* (алатка), *чачанка* (ракија), *чилеанац* (учесник св. првенстава у фудбалу), *шарпланинац* (врста пса), *шпанац* (учесник рата у Шпанији), *штајерац* (раса коња). Ова овјашњења су врло корисна.

ђ) Неспорна особина овог правописног речника је доношење (пре)великог броја правописних дублета, убеђени смо да су, бар неки од њих, непотребни: *Алпи* и *Алпе*; *аустралијски* и *аустралски*, *Аустралијанац* и *Аустралијанка* и *Аустралац* и *Аустралка*; *Банијац, Банијка, банијски* (мање обично *Бановац, Бановка, бановачки*); *Бихачћанин, Бихаћанка* (обичније него *Бишћанин, Бишћанка*); *будвански, Будванин* (и сада мање об. *будљански, Будљанин*); *букурешки* и *букурештански*; *грузински* и *грузијски*, *Грузин, Грузинка* и *Грузијанац*, (боље него *Грузијац, Грузијка*); *ђаковачки* и *ђаковички*; *етрурски, Етрурац, Етрурка* (обичније него *Етрушчанин, Етрушчанка, етрушчански, етрушки*); *иберијски* (*иберски*); *италијански, Италијан* (*талијански, Талијан*); *Јермен* (необ. *Јерменин*); *кнешпољски, Кнешпољац, Кнешпољка* (и *кнежопољски, Кнежопољац, Кнежопољка*); *козарачки* и *козарски*; *конављански* и *конавоски*; *Конављанка* и *Конавока*; *купрески* и *купрешки*; *ломбардијски* и *ломбардски*; *митровички* и *митровачки*; *Пожежанка*, (ретко и *Пожешкиња*); *приштински* и *приштевски*; *Приштевац* и *Приштинац*, *Приштевка* и *Приштинка*; *фенички* и *феничански*; *шибенски* и *шибенички*.

е) У правописном речнику сусрећемо и примере, с етницима и ктетицима, али и без њих, које сматрамо непотребним, јер би уместо њих боље било донети оне преко потребне и правописнпо спорне: *Адис Абеба*, *Абазар* (перс.), *Аљаска*, *Андалузија*, *Анхуеј* (кин. провинција), *Аполонија* (геогр.), *Атлантида*, *Бело Оризонте*, *Билбао*, *Бретања*, *Горобиље* (село), *Гронинген*, *Даглас*, *Далас*, *Дебело брдо*, *Дњепар*, *Дњестар*, *Ђенерал Јанковић*, *Ђула*, *Ђурђев Дол*, *Инсбрук*, *Јазак* (село), *Јаснић Брдо* (предност одв. писању), *Каштел Лукшић*, *Каштел Стари*, *Каштел Сућурац*, *Кечкемет* (мађ.), *Лејк Плесид*, *Млаке* (део Сомбора), *Моштаница* (део Никшића), *Никарагва*, *Нова Бистри-*

ца, *Орја Лука*, *Палеж*, *Прчањ*, *Пустопоље* (*Пусто Поље*), *Регенсбург*, *Рељо Калабрија*, *Скочидјевојка* (стрма стена, географ. име), *Тотенхем*.

У *Правопису српског језика* (*приручник за школе*) Милорада Дешића[11] не налазимо неке посебне специфичности у правописном речнику, када пратимо ове исписе, у односу на правописни речник Матице српске. По правилу се, када их речник доноси, назив неког места, државе и области налази један испод другог, нема их у низовима (лексичким гнездима). Обим овог речника је неупоредиво мањи, што се с обзиром на његову намену (приручник за школе) може разумети. Као специфичност можемо навести да се често доносе и множински облици ктетика: *Банаћани, Бањалучани, Београђани, Европљани, Египћани, Зећани, Ирижани, Петровчани, Холанђани*. Као и у правописном речнику Матице српске и у правописном речнику Милорада Дешића сусрећемо недоследности: а) налазимо имена са етницима и ктетицима; б) имена са етницима, а ктетик недостаје; в) имена са ктетицима а етник недостаје; г) сусрећемо имена градова уз које нема ни етника ни ктетика.

У *Правопису српскога језика са речником* (1993),[12] кога као коаутори потписују Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић и М. Ковачевић, не налазимо битније разлике, ни суштинске новине у односу на оно што сусрећемо у правописном речнику уз правописе Матице српске и Милорада Дешића.

6. Закључак

1. Правописни речници уз наше правописе имају значајно место у неговању писане речи, често се консултују и представљају равнатеље правописне исправности. Ипак, наши правописци им нису поклањали довољно пажње и ваљало би их озбиљно поправити и размишљати о посебним правописним речницима, који би били усклађени, и то у целини, са важећим правописним решењима.
2. Разуме се да сви називи насељених места, области и држава не могу наћи своје место у правописним речницима. Истина, ваља водити рачуна о томе да се овде нађу називи оних места, њихови етници и ктетици, који су правописно спорни (или могу бити спорни). Сада то није случај, обично налазимо неспорне, док су спорни називи изостављени.

[11] Због ограниченог простора нисмо у могућности да доносимо примере из овог приручника, односно његовог правописног речника.

[12] Заправо, 1993. године код нас су се појавила два правописна приручника. Правопису Матице српске претходио је *Правопис српскога језика са речником*, кога потписују као аутори Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић и М. Ковачевић. Истина, није спорно да је овај приручник углавном ауторско дело Радоја Симића, јер се у уводним речима може прочитати да је о „правописним и правоговорним правилима бринуо Р. Симић". После тога Радоје Симић се појављује као (ко)аутор још неколико ортографских приручника. Због ограниченог простора, нисмо били у прилици да овде доносимо примере из ових правописних приручника и да се бавимо њиховом анализом.

3. Потребно је дефинисати који називи се доносе и како се доноси етник и ктетик. Верујемо да у садашњим правописним речницима имамо доста непотребних назива, наши примери то показују, и да је боље етник и ктетик доносити уз називе, као лексичко гнездо, а не изоловано. Нејасно је зашто повремено изостаје етник и ктетик, доследност је, у то смо убеђени, нужна.
4. Постојеће правописне речнике потребно је иновирати. Наиме, бројни називи су непотребни, сусрећемо нижеразредне топониме из, сада суседних држава, док изостају они преко потребни.
5. Логично је да се уз насељено место доноси етник и ктетик. Посебно је логично ако је он споран или може бити споран, таквих случајева сада имамо доста.
6. Потребно је да у постојећим правописним речницима направимо отклон према хрватском стандарду. Нејасно је зашто и даље, после, сада безмало две деценије, у новијим издањима постојећих правописних речника нема исправке и дораде, већ се доносе фототипски. То је, могли бисмо рећи, недопустиво.
7. Постоји и проблем дублета. Наиме, дублете слабе норму, једна даје другу и настају нове нејасноће. Такође се тешко могу разумети објашњења: *обичније, обичније него, сада мање обично, боље него, застарело и стилски обележено, архаично, необично је, ређе*. Правопис и његов правописни речник су норма и највећи број корисника занима да ли је нешто допуштено или није, оно што је ређе или мање обично је дозвољено и то су, најчешће субјективне оцене.
8. Многи називи у постојећим правописним речницима су, са сигурношћу можемо тврдити, неактуелни и непотребни, али зато изостају они свакодневни, рекли бисмо, преко потребни.
9. Бројни, постојани називи, немају етнике и ктетике, ни то није спорно, односно, понекад изостаје етник, а понекад ктетик.
10. Јасно је и то да правописни речници не могу решити све недоумице и проблеме и донети све називе насељених места, бројних топонима, као и њихове етнике и ктетике, али могу озбиљно помоћи да се број спорних исписа смањи.

Кључне речи: српски језик, правопис, правописни речник, насељена места, етници и ктетици.

ЛИТЕРАТУРА

Anić–Silić 1986: Vladimir Anić–Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb.

Babić et al. [4]1996: Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb.

Белић 1923 [[2]1930, [3]1950]: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд.

Боранић [8]1941: Драгутин Боранић, *Правопис хрватскога или српскога језика*, Загреб Брборић 2004: Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси,* Београд.

Брборић 2005: Вељко Брборић, „Неке терминолошке дилеме код српске интерпункције" у: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 34/3, Београд.

Брборић 2007: Вељко Брборић, „Место лексике у правописним речницима" у: *Граматика и лексика – дескриптивни и нормативни приступ*, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1, Београд.

Брборић 2008: Вељко Брборић, „Српски правопис у двадесетом веку", у: Зборник Матице српске за славистику 73, Нови Сад, 43 –55.

Дешић [6]2004 [[1]1994]: Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун.

Ивић 1998: Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа" у: *К новој писмености*, Београд.

Николић 1994: Мирослав Николић, „Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица", *Јужнословенски филолог* L, 243–247.

Петровић 1914: Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.

Пецо–Станојчић (ред. и уред.) 1972: Asim Peco i Živojin Stanojčić, (red. i ured.) *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja": Srpskohrvatski jezik*, Beograd.

Пешикан et al. 1989: Митар Пешикан, Мевлида Караџа-Гарић и Мато Пижурица (прир.), *Прилози правопису,* Нови Сад.

Пешикан et al. 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*, Нови Сад.

Пешикан 1996: Митар Пешикан „Правописна норма ", у: *Српски језик на крају века*, Београд, 171–179.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб.

РМС (1967–1976): *Речник српскохрватскога књижевнога језика*, I –VI, Нови Сад.

Симић et al. 1993: Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ћорић, М. Ковачевић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић.

Симић 1998 (ред.): *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић), Београд.

Симић 2003: Радоје Симић,*Српски правопис*, Београд.

Veljko Brborić

NAMES OF SETTLEMENTS, THEIR ETHNICS AND CTETICS IN SERBIAN ORTHOGRAPHIC DICTIONARIES

The paper discusses names of settlements, their ethnics and ctetics in our orthographic dictionaries. Namely, all our orthographic systems and orthographic manuals over the past hundred years have supplied an orthographic dictionary with the manual. The orthographic dictionaries treat this issue of our linguistic standard differently, often without a clear conception and appropriate methodology. The paper surveys this problem with suitable examples, their analysis, pointing out to disadvantages and inconsistencies, but also offering some new solutions.

811.163.41’282(497.113)
811.163.41’276.3–057.874

Жарко Бошњаковић
Нови Сад

ОДНОС СТАНДАРДНИХ И ДИЈАЛЕКАТСКИХ ОСОБИНА У ГОВОРУ УЧЕНИКА НЕКИХ БАНАТСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА

Аутор на основу анкете спроведене у средишњем и југоисточном Банату, углавном у петим и осмим разредима сеоских (Ујма, Црепаја, Томашевац) и градских школа (Вршац, Зрењанин), анализира однос стандардних и дијалекатских морфолошких облика именица (чобанин/чобан; мужем/мужом; болешћу/болести/болешћом; бурад/буради/бурада/бурићи, бурадима/бурадама; мајци/мајки, нози/ноги; с волови/с воловима, у коли/у колима; мати-матер, кћи-кћер / мајка, кћерка) и глагола (певају/певаду/певау/певу; записују/записивају).

1.0. Различити подсистеми једног језика настају територијалним или хоризонталним и социјалним или вертикалним раслојавањем. У првом случају јављају се различити дијалекти а у другом социолекти. Подсистеми, форме постојања једног језика или његови идиоми, уоквирени су двема маркантним тачкама – стандардом и дијалектима. Предмет нашег интересовања, а и новије научне дисциплине, еколингвистике (лингвистичке екологије, екологије језика), управо је однос ова два маркантна идиома.

1.1. Однос стандарда, којем се кроз образовни систем тежи, и свих осталих идиома (полудијалекта, интердијалекта, вернакулара, урбаног идиома, разговорног језика), а посебно дијалеката, може се кретати у два правца. Први подразумева доминацију стандарда и потискивање свих осталих подсистема. Други допушта коегзистенцију и осталим подсистемима у одређеним ситуацијама и са посебним функцијама. У различитим земљама али и у различитим епохама и периодима некада се инсистирало на једноме а некада на другоме моделу. Дуго времена у Русији, Француској па и код нас до педесетих година прошлог века веома се инсистирало да писана и јавна употреба језика буде у складу са нормом, а све што је одступало од ње било је оштро критиковано и одбацивано. Међутим, у већини земаља, поред бриге о употреби стандарда, не постављају се велика ограничења за продор различитих идиома у књижевна дела (Јовић 1985: 136–137).

1.2. Дијалектологија је, како је познато, зачета у Француској после покрета Жан Жака Русоа који се залагао за повратак природи и старим обичајима, усменом језичком изражавању па и дијалектима. Међутим, баш у тој земљи дијалекат је био дефинисан као један неуспешан језички облик који се није наметнуо као званични језик једне земље (Кондопулос 2000: XV). У овој дефиницији тачно је да већина дијалеката једног језика није успела да уђе у основицу стандарда, али то не значи да они немају своја правила по којима су устројени и којих се интуитивно придржавају његови говорници. Дакле, њих одликује имплицитна, а стандардни експлицитна, тј. стручно уобличена и друштвено прописана норма (Бугарски 1986: 162). Значи, дијалекат је један од идиома неког језика с ограниченим и специфичним доменом употребе. Од односа наставника али и јавних медија према дијалекту и стандарду зависиће и њихов статус у образовном процесу. О овоме опширније видети код Бошњаковић 2006, 2007, 2007а. Овом приликом желимо истаћи да би наставник требало да код ученика развије љубав према стандадру али и дијалекту на којем ученик комуницира с укућанима. Такође, код ученика би требало развити способност доследне употребе сваког од идиома у адекватној говорној ситуацији.

1.3. У овом реферату желимо да укажемо на однос стандардних и дијалекатских морфолошких облика у језику ученика сеоских и градских основних школа у Банату. Интересује нас у ком степену је настава стандардног језика успела да потисне дијалекатске форме (*чобан; с косачом, с грожђом; са машћом; јунади, јунадима; девојки, књиги; певају/певау/певу/певаду, млату/млатиду, трчу/трчиду, записивам*) у градској (Вршац и Зрењанин) и сеоској (Уљма, Томашевац, Црепаја) средини. У Уљми су испитивани ученици петог (22) и осмог разреда (21), у Вршцу петог (20) и осмог (20), у Црепаји петог (30) и осмог(30), у Томашевцу осмог (30), у Зрењанину осмог (30) и четвртог разреда гимназије (20). Напомињемо да су родитељи ученика различитог социјалног и образовног профила. Такође су испитивани само ученици којима је српски матерњи језик.

1.4. Грађа за овај рад сакупљена[1] је на основу нашег упитника који је тако конципиран да се морфолошки облици углавном добијају у контексту:

1. *Како се зове човек који ради у касапници_____, који брије људе__ _____, који чува овце_____, Становник Кикинде је _____;*

2. *Она сваки дан шета са својим _____ (муж), Ударио га је _____ ____(нож), Потрчао је за_____ (миш), Лежи под _____ (кош);*

3. Примерима у загради допуни реченице: Намазао је хлеб (маст)_____ _____ и послио (со)_____;

4. *Наведене реченице стави у множину: То је моје буре. То су_____ ____, То је моје прасе. То су_____;*

5. *Следеће именице у загради употреби у множини: Дао је храну (ждребе)_____, унуче_____; Држи ракију у (буре)_____; Оре с (коњ)_ _____ и (говздени плуг)_____; Крио се по (буџак)_____;*

[1] Овај истраживачки посао су обавиле следеће студенткиње Одсека за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду: Надица Стојковић, Сања Гајин и Тања Николић.

6. *Доврши започете реченице: То је мој отац и моја _____; Он воли свог оца и своју _____; Купио је поклон (мајка)_____, (девојка)_____ __; Стоји на једној (нога)_____ у (река)_____;*

7. *Примере које ти употребљаваш подвуци, а облике које користе старије особе заокружи: Они певају/певау/певу/ певаду; Они носе/носу/носиду;*

8. *Напишите 3.л.мн. садашњег времена од следећих глагола: записивати_____, избацивати_____.*

2.0. Уклањање једнинског проширења *–ин* код именица м.р. одлика је пре свега војвођанских говора и оних који њему гравитирају (Даљ, Осијек, Славонија). Ареал ове појаве даје С. Реметић (1985: 231). У самом Банату преовлађују примери без овог форманта, али и број примера са њим чини се превелик да би се могао објаснити утицајем књижевног језика (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 29–30). Ово нас наводи на помисао да је у питању напуштање једног знатно старијег стања, које би се могло успорити утицајем школе и језика медија.

2.1. У вези са проширењем *–ин* анкета је показала велико шаренило условљено типом лексеме и социјалном средином. За именице *чобанин, берберин* и *касапин* ученици су дали и друге лексичке реализације у којима се не среће суфикс *–ин* (*овчар, пастир; брица, мајстор, бријач; месар*) а које су аутентичне у њиховој средини. Међутим, забележени су и суфикси који се везују за друге лексеме: *касапничар, касабџија, касапничанин, касапник.*

2.2. У табели 1 приказана је употреба суфикса *–ин* код лексема које означавају неко занимање. Из ње можемо закључити да код лексеме *чобанин* и у сеоским и градским срединама доминира облик без суфикса *–ин*. Ово бисмо могли довести у везу са чињеницом да је то занимање одавно престало да постоји, те деци та лексема није толико блиска или у свом говору за њу имају другу лексичку реализацију (*овчар, пастир*). Друга лексема *берберин* скоро доследно се јавља у свим срединама у стандардном облику, будући да је то занимање које је и данас актуелно. И за овоу лексему се срећу и друге речи у језику ученика (брица, мајстор, бријач). Лексема *касапин* такође је чешћа у стандардној форми. Поред ње среће се и лексема *месар*.

	Уљма		Вршац		Црепаја		Томашевац	Зрењанин	
разред	V	VIII	V	VIII	V	VIII	VIII	VIII	IV гим.
чобанин	7	1	5	7	6	0	0	4	3
чобан	6	2	12	5	20	14	17	14	5
берберин	5	15	9	17	10	30	12	6	8
бербер	1	0	1	0	0	0	2	3	3
касапин	10	6	15	16	19	10	7	8	13
касап	1	0	0	0	0	0	0	0	0

ТАБЕЛА 1: УПОТРЕБА СУФИКСА *–ИН* КОД NOMINA AGENTIS

2.3. Изузетну несигурност ученици су показали приликом извођења етника од појединих банатских места. Тако су деца из јужног Баната имала више проблема са етницима севернобанатских насеља. У Уљми и Вршцу забележени су следећи облици за житеље Мокрина: *Мокринац* (19х), *Мокрињац* (3х), *Мокрињанин* (8х), *Мокринћанин* (2х), *Мокрижанин* (3х), *Мокранин* (5) и са по једном потврдом *Мокровин, Мокранац, Мокраћанин, Мокрићанин, Мокричанин*. и Кнежевца: *Кнежевљанин* (10х), *Кнежевчанин* (10х), *Кнежевинац* (5х), *Кнежанин* (3х), и са по једном потврдом *Кнежевљан, Книжењанин, Кнежевјанин, Кнежевин, Кнеженин, Кнежевнин*. Код деце из Томашевца и Зрењанина проблем су представљали етници јужнијих насеља Баранде: *Баранћанин* (14), *Баранац* (2) и са по једном потврдом: *Баранданин*, *Барањанин*, *Барандинац*, *Барандац*, *Баранац* и Опова: *Оповчанин* (24), *Оповчан* (3), *Оповљанин* (15), *Оповљан* (2), *Опованин* (2), *Оповац* (12).

2.4. Суфикс *–ин* није редак у творби етника. Тако у Уљми имамо у 5. р. *Кикинћанин* (10) : *Кикинћан* (1), у 8. р. (17) : (1), у Вршцу у 5. р. (7) : (1), у 8. р. (12) : (0). У Црепаји су ученици осмог разреда углавном употребљавали форме са *–ин* као творбени модел: *Кикинћанин* (30), *Мокринчанин* (15), *Кнежевчанин* (22), *Вршчанин* (30), *Београђанин* (30), *Оповчанин* (28). Слично је и у Томашевцу и Зрењанину где најправилније облике имају ученици у градској средини: *Кикинћанин* (18 и 20), *Кнежевчанин* (10 и 18), *Вршчанин* (15 и 15), *Баранћанин* (14 и 13). Међутим, житељ Мокрина и у Томашевцу (8) и у Зрењанину 8. р. (12) и 4. р. гимназије (10) најчешће је именован суфиксом *–ац Мокринац*, што није у скалду са стањем у самом селу у којем се користи облик *Мокринчан*.

2.5. Дакле, суфикс *–ин*, захваљујући самом стању у дијалекту али и образовном систему и средствима јавног комуницирања има прилично стабилну позицију у говору ученика нарочито виших разреда и градских средина. За успешно усвајање етнонима потребно је најпре на терену сакупити аутентичне форме, а потом их фонетски (*Вршћанин → Вршчанин*) и творбено (*Вршчан → Вршчанин*) прилагодити стандарду, како би деца лакше овладала и овим сегментом нашег језика.

3.0. Наставак *–ом* у Ијд. м. ср. р. именица на (некада) мек сугласник у српском делу Баната је уопштен а у мађарском и румунском у искључивој употреби (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 12–13).

3.1. У свим испитиваним пунктовима и на свим узрастима у сеоским и градским срединама доминира употреба наставка *–ем*: *мужем, ножем; заклопцем, конопцем, ловцем, оцем, старцем; бичем, жарачем, кључем, играчем, косачем; гајдашем, каишем, Милошем; чекићем, младићем; лишћем, прућем, воћем, грожђем; маљем, пиштољем, краљем, пријатељем, учитељем; весељем; брањем, орањем*. Ово је резултат система образовања и утицаја средстава масовних медија, али и дијалекатске маркираности примера без прегласа. Наиме, ученици су свесни тога да би њихова употреба била непримерена говорној ситуацији.

4.0. У Ијд. именица ж. р. са нултом морфемом у говорима Баната обичан је наставак *–(ј)ом*, чиме је у овом падежу свих именичких типова загоспода-

рило *–ом*. Јотован сугласник испред њега указује да је првобитни наставак био *–ју*, који се данас ретко среће и резултат је утицаја књижевног језика (Ивић, Бошњаковић Драгин 1997: 72). Стандардни облици су: *болешћу*, али иза атрибута и *својом болести* (Правопис 1993); *масти* и *машћу*; *кости* и *кошћу* (Правопис 1960); *зоби* и *зобљу*; *ражи* и *ражју* РМС

4.1. Нестабилност овог деклинационог типа очигледна је и у анкети свих наших ученика. Инвентар морфолошких облика разликује се од именице до именице. У Уљми и Вршцу именица *зоб* у Ијд најчешће има наставак *–ом* и само у Уљми два ученика су употребила *–и*. У Црепаји инвентар наставака је већи (*зоби, зобљем, зобљу*), али је и овде најчешће *–ом* (5. р. 25 и 8. р.27). У Томашевцу и Зрењанину не јавља се наставак *–и* а ретко се сређу облици *зобљем, зобљу*. И овде је најчешћи наставак *–ом* (Т 8. р. 16, З 8. р. 16, З 4. р. гимн. 19). Дакле, ученици су ову именицу углавном деклинирали као именицу м. р.

4.2. Именицу *раж* (в. табелу 2) ученици су углавном деклинирали као именицу м. р. на нулту морфему и при том ређе примењивали преглас. Остали облици, па и они на *–и,* изузетно су ретки: *ражи, ражљу, ражњем, ражњом*.

	Уљма	Вршац	Црепаја	Томашевац	Зрењанин	
разред	V VIII	V VIII	V VIII	VIII	VIII	IV гим.
ражом	10 14	8 13	10 26	12	14	11
ражем	4 3	5 4	13 3	4	2	5

ТАБЕЛА 2: ИНСТРУМЕНТАЛ ЈЕДНИНЕ ИМЕНИЦЕ *РАЖ*

4.3. Код именице *маст* (в. табелу 3) преовлађује наставак *–ју,* нарочито у осмим разредима, док наставак *–јом* нема очекивану фреквенцију. Истина он је нешто изразитији у Црепаји. Стандардни наставак *–и* изузетно је редак. У Уљми, Вршцу и Црепаји углавном у петом разреду уочен је већи број неправилних морфолошких (*мастем, машћем, мастом*) и ортографских решења (*масћу, масћом, масишћу*).

	Уљма	Вршац	Црепаја	Томашевац	Зрењанин	
разред	V VIII	V VIII	V VIII	VIII	VIII	IV гим.
машћу	5 11	5 13	12 20	11	0	0
машћом	3 5	2 4	6 9	7	3	1
масти	0 0	0 0	0 0	2	0	0

ТАБЕЛА 3: ИНСТРУМЕНТАЛ ЈЕДНИНЕ ИМЕНИЦЕ *МАСТ*

4.5. Именица *кост* (в. табелу 4) углавном је у језику ученика основних школа променила деклинациони тип додавањем наставка *–ка* (*коском*). Стандардни облици (*кошћу* и *кости*) сређу се једино у Зрењанину.

	Уљма		Вршац		Црепаја		Томашевац	Зрењанин	
разред	V	VIII	V	VIII	V	VIII	VIII	VIII	IV гим.
коском	13	16	12	16	18	27	12	9	7
кошћу	0	0	0	0	0	0	0	4	4
кости	0	0	0	0	0	0	0	7	9

ТАБЕЛА 4: ИНСТРУМЕНТАЛ ЈЕДНИНЕ ИМЕНИЦЕ *КОСТ*

4.6. Именица *болест* (в. табелу 5) у свим срединама углавном има само стандардне облике, при чему је наставак *–ју* знатно чешћи од *–и.* Само у Уљми у 5.р. су забележени по једном и облици (*болестом* и *болешћом*), а по један ученик и у Уљми и Вршцу има проблема са ортографијом *болесћу*.

	Уљма		Вршац		Црепаја		Томашевац	Зрењанин	
разред	V	VIII	V	VIII	V	VIII	VIII	VIII	IV гим.
болешћу	7	13	12	18	18	28	12	17	20
болести	5	7	5	2	10	2	8	3	0
болестом	1	0							
болешћом	1	0							
болесћу	1	0	1	0					

ТАБЕЛА 5: ИНСТРУМЕНТАЛ ЈЕДНИНЕ ИМЕНИЦЕ *БОЛЕСТ*

4.7. На основу ових неколико примера можемо закључити да је употреба дијалекатских и стандардних форми углавном везана за поједине лексеме. Исто тако, наставник српског језика мора добро да познаје говор средине у којој ради и у обради ове наставне јединице прво да наведе оне именице које имају стандардне форме (*болешћу, болести*), а потом постепено да уводи оне примере који се у говору ученика знатно разликују од норме.

5.0. Колективне именице на *–ад* захваћене су обличком и синтаксичком плурализацијом, нарочито у ГДИЛ. Међутим, у НА у тамишкој зони доминирају облици на *–ад*, у кикиндској на *–ади*, а у југоисточном Банату на *–ада* (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 73–74).

5.1. Наша анкета потврдила је наведене констатације. Најчешћи наставак у НА у свим пунктовима је -ад (*бурад, дугмад, ћебад, ждребад, јунад, прасад, унучад*). Наставак *–ади* сведен је на појединачне примере на целој територији. Једино у Уљми и Вршцу број примера типа *бурада, парчада, дугмада, ћебада, ждербада*, креће се од 1-5. У истом односу јављају се и примери типа *парчићи, дугмићи, звончићи, ждрепчићи, прасићи, унучићи*. Идући ка северу примери овог типа су још ређи: Ц (*бурићи* 1, *јунићи* 1, *парчићи* 3, *унучићи* 5, али и *прасићи* 14, у Т *прасићи* 2, у Зрењанину *прасићи* 9, *унучићи* 3.

5.2. У ДИЛ углавном су у употреби множински облици на *–има*: *ждребадима, јунадима, унучадима, парчадима, дугмадима.* Занемарљив је број примера са стандардним наставком *–и*. Само у Уљми и Вршцу забележени

су спорадично и примери типа *парчадама, дугмадама,* што је у складу са ареалом овог наставка.

5.3. Исто тако, анкета је показала да наставници посебну пажњу морају посветити обради именица овог типа, будући да су ученици скоро свих узраста наводили мноштво различитих форми (*назимадима, назимедима, назименима, назимима, назимчади, назимади, назима; прасадима, прасићима, прасицима, прасицама, прасцима, прасади; омодима, омима, омема, омади, омама, омадима, омовима, оманима, ометима, омедима*). Разлоге оваквог стања треба тражити у непознавању граматичких модела али и самих лексема. Граматички модел треба приказати на лексеми која је њима позната и блиска (*унуче, дугме*). Свакако треба указати на облике суплетивне множине (*унучад/унучићи; дугмад, дугмићи, дугмета*) и однос семантике и граматичке форме збирних именица на *–ад*.

6.0. Треба констатовати да архаичне форме *оре с волови, седи у колиу* нису забележене у језику ученика, што је у складу с констатацијом да је ова карактеристика била раширена 1950. године међу старијом генерацијом, а да је међу млађима била веома ретка (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 26). Дакле, данас је ова особина ишчезла у говору (нај)млађе генерације.

7.0. Именице *мати* и *кћи* у говорима Баната (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 74–77) по правилу чувају архаичне облике номинатива једнине (*мати* и *кћи*) и акузатива (*матер* и *кћер*), што више није случај у језику ученика свих узраста. Именица *кћи* забележена је само једном у Зрењанину у језику ученика осмог разреда. Иначе, ове именице у свим срединама се завршавају на *–ка* (*мајка – мајку* и *ћерка – ћерку*).

8.0. У ДЉјд именице женског рода на *–ка* и *-га* обично изостаје сибиларизација. Број примера са алтернацијом *к/ц* и *г/з* у говорима Баната нешто је чешћи у Љјд (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 59–60).

8.1. Наша анкета показала је да су примери с алтернацијом у оба падежа знатно чешћи (*девојци, мајци, унуци; у реци, на трсци, на стрњици, у књизи, по нози*) у језику нижих разреда сеоских школа, а скоро једини облици у градским срединама и вишим разредима. Наставници немају потребе да се дуго задржавају на овој наставној јединици.

9.0. Треће лице множине презента у говорима Баната карактерише паралелна употреба наставка *-ду* у свим глаголским врстама и ширење наставка *–у* на шесту (*певу*), седму (*молу*) и осму (*држу*) Белићеву врсту. У шестој врсти могу се у тамишкој зони ретко срести и примери с наставком *–ау* (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997: 161–176).

9.1. Већина ученика уочила је дистинкцију између форми које они користе и оних које употребљавају њихове баке или старији житељи. Тако је наставак *–ду* изразито дијалекатски маркиран, а затим следи –у (*певу, читу; носу, молу; држу, дречу*). Наставак *–ау* углавном се спорадично среће у Уљми, Вршцу и Црепаји и то првенствено као одлика језика старијих особа. Ученици петих разреда, нарочито у Црепаји (5х) овај наставак сматрају карактеристиком свога језика. Око 90% ученика изабрало је стандардне форме за одлику свога језика (*певају, раде, држе*).

9.2. Наставници посебну пажњу треба да обрате на поједине глаголе типа *беже/бежу/бежиду/бегају/бегаду; горе/гору/гореду/гориду* и *боле/болу/ боледу/болиду.*

10. Глаголи IV Белићеве врсте (*записивати – записује*) у говорима Баната прелазе у VI (*записивати – записивам*), (Ивић, Бошњаковић, Драгин 1997:231-233). На основу анкете стиче се утисак да је већина ученика у свим центрима усвојила стандардне облике. Међутим, у сеоским срединама (Ујма, Црепаја, Томашевац) број примера дијалекатски маркираних (*намигивају, завиривају, зарађивају, дописивају, дотеривају, натеривају*) приближава се или незнатно прелази цифру оних са стандардним обележјем.

11.0. Анкета је показала да ученици средишњег и југоисточног Баната нису у потпуности усвојили стандардне облике појединих именица и глагола. Усвајање је условљено стањем у дијалекту, познавањем лексеме и њеног значења, узрастом ученика и социјалним окружењем. Значајан допринос усвајању норме мора дати сам наставник, који поред доброг познавања стандардног језика, мора владати и говором средине у којој ради како би знао на шта више да обрати пажњу и од којих познатих чињеница да крене.

11.1. Можемо закључити да је суфикс *–ин* прилично стабилан у говору ученика осмих разреда а и градских средина, што је условљено његовим јављањем у не тако малом броју примера у дијалекту. Знатан проблем представља творба етнонима.

11.2. Стање у дијалекту одсликава се у употреби наставака за збирну множину. Најчешћи је *–ад*, спорадично *–ади*, а у југоисточном Банату и *–ада*. Интензитет употребе наставак *–ићи* (*бурићи*) слаби у севернијим пунктовима. Одлика дијалекта је и јављање множинских облика у ДИЛ (*ждребадима*), али и *дугмадама* у југоисточном Банату.

11.3. У Ијд именица ж.р. на нулту морфему стандардне форме су присутне само код појединих именица (*болешћу, болести*), од којих би требало поћи у савлађивању деклинације ове нестабилне категорије.

11.4. Наставак *–ем* у Ијд м. и ср.р. са (некада) меким сугласником скоро је истиснуо дијалекатски маркирано одсуство прегласа.

11.5. Архаичне падежне форме ИЛмн (*с волови, у коли*) у потпуности су изгубљене и замењене стандардним облицима, што је била тенденција још пре шездесетак година.

11.6. Употребом суфикса *–ка* (*мајка, кћерка*) ове именице изгубиле су архаичне облике НАјд (*мати - матер* и *кћи – кћер*).

11.7. Сибиларизација у ДЉјд именица ж.р. на *–ка* и *–га* чешћа је у језику млађег узраста и сеоских средина, а скоро једина у градским срединама и вишим узрастима (*девојци; по руци, у кћизи*).

11.8. Ученици углавном разликују стандардне (*певају, носе, држе*) од дијалекатских (*певаду, носиду, држиду* / *певу, носу, држу / певау*) облика 3.л.мн. презента глагола VI-VIII Белићеве врсте. Треба рећи да углавном у нижим разредима сеоских средина дијалекатске форме нису непознате.

11.9. У сеоским срединама примери типа *записивају* приближавају се или незнатно прелазе цифру оних примера са стандардним облицима *записују.*

11.10. На крају, истраживања овог типа треба да буду подстрек за израду диференцијалних граматика српског језика, очигледно, толико потребних настави овог предмета.

Кључне речи: српски језик, дијалектологија, стандардни језик, банатски говори, морфолошке карактеристике именица и глагола.

ЛИТЕРАТУРА

Бошњаковић 2006: Жарко Бошњаковић, Значај дијалектологије у реформисаном систему образовања. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду.* Нови Сад XXXI, 347-353.

Бошњаковић 2007: Жарко Бошњаковић, Блиски сусрет наставника и ученика с дијалектологијом. *Зборник радова. Унапређивање наставе српског језика и књижевности.* Филозофски факултет. Одсек за српски језик и лингвистику. Нови Сад, 82-89.

Бошњаковић 2007а: Жарко Бошњаковић, Зашто је потребно изучавање и познавање дијалектологије? *Наше стварање. Часопис за књижевност, уметност и културу. Година* LIV, 1-4, Лесковац,12-18.

Бошњаковић 2008: Жарко Бошњаковић, Настава дијалектологије пред новим изазовима и задацима. – *Примењена лингвистика* 9, Боеград – Нови Сад 276-282.

Бугарски 1986: Ранко Бугарски, *Лингвистика у примени*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд, 161-169.

Ивић/Бошњаковић/Драгин 1997: Павле Ивић, Жарко Бошњаковић, Гордана Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта. Друга књига: Морфологија, Синтакса, Закључци, текстови. – *Српски дијалектолошки зборник* XLIII, Београд, 585 стр.

Јовић 1985: Душан Јовић, *Језички систем и поетска граматика*. БИГЗ и Јединство. 155 стр.

Кондосопулос 2001: Κοντοσόπουλος Ν. Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής. Αθήνα.

Правопис српскохрватскога књижевног језика (1960). Матица српска * Матица хрватска. Нови Сад * Загреб.

Правопис српскога језика. Матица српска. Нови Сад 1993.

Реметић 1985: Слободан Реметић, *Говори централне Шумадије.* Српски дијалектолошки зборник књига XXXI. Београд: 555 стр.

РМС – *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Матица српска / Матица хрватска. Нови Сад / Загреб.

Жарко Бошнякович

СООТНОШЕНИЕ ДИАЛЕКТНЫХ И СТАНДАРТНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ В ЯЗЫКЕ УЧЕНИКОВ НЕКОТОРЫХ БАНАТСКИХ НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Резюме

На основаннии опроса, проведенного в 5-ых и 8-ых классах сельских (Уљма, Црепаја, Томашевац) и городских школ (Вршац, Зрењанин) центрального и юго-восточного Баната, автор анализирует соотношение стандартных и диалектных форм имён существительных (*чобанин/чобан; мужем/мужом; болешћу/болести/болешћом; бурад/буради/бурада/бурићи, бурадима/бурадама; мајци/мајки, нози/ноги; с волови/с воловима, у коли/у колима; мати-матер, кћи-кћер / мајка, кћерка*) и глаголов (*певају/певаду/певау/певу; записују/записивају*) и приходит к выводу, что стандартные формы преобладают в речи учеников 8-ых классов городских и сельских школ, как и в речи учеников 5-ых классов городских школ и 4-ых классов гимназии. Однако, в языке учеников начальных школ значителен процент диалектнх форм.

811.163.41’373.423:811.163.2’373.423

Мариана Алексић
Београд

МЕЂУЈЕЗИЧКА ЛАНЧАНА ХОМОНИМИЈА (НА МАТЕРИЈАЛУ СРПСКО-БУГАРСКИХ ИМЕНИЧКИХ ХОМОНИМНИХ ПАРОВА[1])

У овом раду презентујемо једну од досада неистражених карактеристика међујезичке хомонимије – могућност њеног ланчаног ширења у усменој и писаној комуникацији. Наше истраживање има два циља – теоријски и практични. Теоријски циљ се огледа у покушају дефинисања суштине и особине овог феномена, у уочавању семантичких опозиција између чланова именичких парова који учествују у хомонимним ланцима, као и у откривању могућих узрока његовог настанка. Практични циљ рада је у подстицању на нова истраживања, усмерена ка начинима за елиминисање последица ове појаве у комуникацији и настави страног језика или на њихово свођење на минимум.

Један од неистражених аспеката деловања словенске међујезичке лексичке хомонимије[2] огледа се у могућности њеног ланчаног ширења у писаној и усменој комуникацији. У теоријским радовима, мањег или већег обима, посвећеним међујезичкој хомонимији (даље МХ) и међујезичким хомонимима[3] пажња истараживача превасходно је усмерена на класификацију међујезичких хомонима према одређеном броју семантичких критерија, као и на проблеме, везане за именовање ове појаве и лексемских парова који учествују

[1] Индикатор појаве МЛХ може бити и семантички еквивалент члана претходног глаголског хомонимског пара у низу, међутим, ми смо одлучили да ову појаву презентујемо засебно код хомонимних именица и глагола из два разлога. Први је у већој заступљености ЛХ код именичких хомонимних лексема. Ова заступљеност се огледа не само у већој количини регистрованих именичких хомонимних ланаца, већ и у броју парова од којих се они састоје. Јер што је ХЛ дужи, то је већа могућност испољавања ЛХ у комуникацији. Други разлог је у томе што код глагола индикатор ЛХ може, поред осталог, бити и хомонимичност афикса (чешће префикса и ређе суфикса) семантичких еквивалената глаголских парова, што није случај код ИЛХ (о томе ћемо говорити опширније у нашем истраживању глаголске ланчане хомонимије, које је у току).

[2] Под тим термином подразумевамо могућност замене семантичких реализација чланова пара истог ранга у комуникацији. (Алексић 2006: 21).

[3] Опширније о проучавању словенске МХ в. Костич-Голубичич (1997: 290-294); Алексић (2006: 18).

у њој[4], док се међујезичка ланчана хомонимија (даље МЛХ) помиње само спорадично, понекад уз кратке информације о њеном присуству и њеној суштини[5]. Састављачи двојезичних речника и нарочито хомонимних одавно су уочили њено постојање, али јој нису посветили пажњу у својим теоријским радовима, па вероватно због тога за њу за сада не постоји адекватан назив.

У нашем раду ову појаву смо за сада назвали са мање или више оправданости *међујезичка ланчана хомонимија* (буг. междуезикова верижна омонимия)[6], док смо линеарну скупину хомонимних парова, насталих услед хомонимичности семантичког еквивалента члана сваког претходног пара, назвали *хомонимни ланац* (даље ХЛ).

Један од услова за (могуће) појаве МЛХ је присуство хомонимних лексема (једне или више њих) у усменој и писаној комуникацији. Уколико преводни еквивалент хомонимне лексеме није хомониман на међујезичком нивоу, не постоје услови за настанак МЛХ. Она се може појавити онда када је преводни еквивалент члана хомонимског пара у хомонимном односу са српском, одн. бугарском лексемом, а њен семантички еквивалент је такође хомониман на међујезичком нивоу итд.[7]. У комуникацији се МЛХ може испољити потпуно (обухватањем свих парова у ХЛ) или делимично (обухватањем само неких од њих), али је у оба случаја резултат њеног деловања појава семантичке конфузије.

Навешћемо као пример именички хомонимски пар ***добитак*** / ***добитък*** чији су преводни еквиваленти[8] такође хомонимни на међујезичком нивоу. Наиме, примарна семантичка реализација (даље ПСР)[9] српског члана пара ***добитак*** са значењем ’добит, профит, материјална корист, зарада’ = буг. *печалба* која је у хомонимном односу са српском лексемом *печалба* са значењем ’привремени најамни рад изван сталног места становања’ = буг. *гурбет*. ПСР бугарског члана пара ***добитък*** са значењем ’домашни животни (говеда, биволи, коне, овце, кози и др.)’ = ср. *стока*. Ова лексема је у хомонимном односу са бугарском лексемом *стока* са значењем ’продукт на труда, предмет с определена потребителска стойност, предназначен за продажба’ = ср. *роба*

---

[4] В. Баракова (1988: 41-58); Кърпачева, Симеонова 1991; Радић-Дугоњић (1991: 37) Поповић (1991: 75-80).

[5] В. Мариана Алексич *Българско-сръбски речник на лексикалните омоними*, Белград 2006; Алексић (2003: 364).

[6] Додуше, за термине *међујезичка хомонимија* и *међујезички хомоними* постоје и други називи који се користе у радовима истраживача Баракове, Кърпачеве, Симеонове, М. Радић-Дугоњић, Љ. Поповић. Овом приликом нећемо коментарисати оправданост употребе тих термина.

[7] Истражујући ову појаву на материјалу постојећих двојезичних српско-бугарских и бугарско-српских речника међујезичких хомонима (в. Иванова, Алексич 2007 и Алексич 2006) констатовали смо да је отприлике сваки четврти или пети семантички еквивалент члана хомонимних парова и сам хомониман у односу на бугарску, односно српску лексему.

[8] Лексикографске дефиниције чланова српско-бугарских парова које наводимо као пример преузете су из постојећих једнојезичних речника српског, одосно бугарског књижевног језика (в. РСЈ 2007 и БТР 1994). Преводне еквиваленте хомонимних лексема преузели смо из постојећих двојезичних (српско-бугарских и бугарско-српских) речника: в. М. Младенов *Бугарско-српски речник*, Београд 2000 и Зарков Антон, Трифонов Пламен *Сръбско-български речник*, София 2004.)

[9] Термине *семантичка реализација*, *примарна семантичка реализација* и *секундарна семантичка реализација* користимо према тумачењу Д. Гортан-Премк (1984: 11).

која је такође у хономимном односу са бугарском лексемом *роба* са значењем ’дълга къщна рокля’ = *ср*. дуга кућна хаљина.

ЛХ се може представити и линеарним низовима:
ср. ***добитак*** = *буг*. печалба ≠ *ср*. печалба = *буг*. гурбет
буг. ***добитък*** = *ср*. стока ≠ *буг*. стока = *ср*. роба ≠ *буг*. роба = *ср*. дуга кућна хаљина

ЛХ можемо презентовати и кроз краћи текст у којем су присутне наведене хомонимне лексеме:

Той влезе в коридора заедно със ***стоката*** *си. Вътре беше Ана, която държеше в ръцете си скъпа* ***роба***. *Това е моята* ***печалба*** *от томболата, каза тя*.

Погрешан превод подвучених хомонимних лексема гласио би:

Он је ушао у ходник заједно са својом ***стоком***. (уместо: *Он је ушао у ходник заједно са својом* ***робом***).

Унутра је била Ана која је држала у руци скупу ***робу***. (уместо: *Унутра је била Ана која је држала у руци скупу* ***кућну хаљину***).

Ово је моја ***печалба*** *од томболе... итд.* (уместо: *Ово је мој* ***добитак*** *од томболе...* итд.)

Код ХЛ који смо навели као пример, као и код већине других ИХЛ у нашој грађи, ЛХ се најчешће одвија на примарном нивоу, односно на нивоу ПСР чланова парова који нису семантички идентични. Међутим, познати су и случајеви када је семантички еквивалент једног од чланова пара у хомонимном односу са неком од ССР бугарског, односно српског члана. Као пример ћемо навести хомонимни пар ***пазар*** / ***пазар*** чије се ПСР не поклапају. Српски члан овог пара има две ССР са значењем ’трговачка роба, која се продаје’ = *буг*. стока и ’новац, зарада од продате робе’ = *буг*. печалба. Оба бугарска семантичка еквивалента *стока* и *печалба* су такође хомонимна са српским лексемама *стока* и *печалба*. Самим тим српска лексема ***пазар*** може бити иницијални члан у два могућа хомонимна ланца:

ср. ***пазар*** = *буг*. стока ≠ *ср*. стока = *буг*. добитък ≠ *ср*. добитък = *буг*. печалба ≠ *ср*. печалба = *буг*. гурбет
ср. ***пазар*** = *буг*. печалба ≠ *ср*. печалба = *буг*. гурбет

МЛХ се може појавити и код семантичких еквивалената именичких парова чије су ПСР семантички идентичне, а хомонимију код њих налазимо на секундарном нивоу, односно на нивоу значења индукованих сема нижег ранга. Као пример можемо навести хомонимни пар **цвет** / **цвят**, чије се ПСР поклапају. Једна од ССР српског члана је ’шара, украс’ = *буг*. шарка која је у хоминимном односу са српском лексемом *шарка* = *буг*. усойница:

ср. цвет = *буг*. шарка ≠ *ср*. шарка = *буг*. усойница

Једна од ССР бугарског члана *цвят* са значењем ’свойство на телата, предметите да предизвикат определени зрителни усещания в зависимост от характера на излъчваната от тях светлина’ = *ср*. боја, која је хомонимном односу са буг. *боя* са значењем ’вещество за багрене, оцветяване’ = *ср*. фарба.

буг. цвят = *ср*. боја ≠ *буг*.бо**я** = *ср*. фарба

Чланови хомонимних парова у ланцу настали су или распадом заједничке полисемантичке структуре (***добитак*** / ***добитък, стока-стока)*** или преузимањем различите семантичке реализације стране лексеме у српском и бугарском језику (***пазар*** / ***пазар***, ***роба*** / ***роба***), међутим, на синхроном нивоу значења парова – чланова ХЛ најчешће се не подударају, што је лако уочити упоређивањем њихових лексикографских дефиниција. Самим тим су парови у ХЛ у највећем броју случајева повезани семантичком опозицијом[10] искључивости.

Међутим, уочили смо и еквиполентни тип семантичке опозиције код пара ***пијац*** / ***пиаца***, чији је српски члан семантички еквивалент буг. *пазар*. Наиме, оба члана овог пара имају заједничку архисему ’место где се нешто продаје’, међутим, према БТР значење бугарске лексеме укључује и сему која се односи на продају најамног рада или половних аутомобила, али не и прехрамбене робе.

Закључак:

1. МЛХ је појава која се може, али и не мора испољити због присуства ланчано повезаних хомонимних парова. Она постаје реална чињеница уколико се у комуникацији дође до замене семантичке реализације чланова ланчано повезаних хомонимних парова. Код МЛХ (као и уосталом МХ) немогуће је предвидети не само њен настанак, већ и опсег њеног деловања, односно да ли ће обухватити све парове у ланцу или само неке од њих.

2. ИХЛ се састоји од ограниченог броја парова (највише 8) у ланцу.

3. Један или оба члана пара могу имати више од једног семантичког еквивалента, који је и сам хомониман на међујезичком нивоу. Другим речима, сваки хомонимни семантички еквивалент члана пара може бити зачетак хомонимног ланца.

Кључне речи: именички хомонимни ланац, ланчана хомонимија, међујезичка ланчана хомонимија.

[10] Да подсетимо, у нашем раду посвећеном МХ на материјалу српског и бугарског књижевног језика утврдили смо постојање четири врсте семантичке опозиције између чланова српско-бугарских хомонимних парова: еквиполентна, привативна, опозиција семантичке искључивости и опозиција енантиосемичности (в. Алексић 2006).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА И РЕЧНИЦИ:

Алексић 2003: Мариана Алексић, *О првом бугарском преводу Нечисте крви Борисава Станковића*, Славистика, VII, Београд.

Алексић 2006: Мариана Алексић, *Међујезичка српско-бугарска* (*бугарско-српска) лексичка хомонимија,* Београд.

БТР 1994: Андрейчин Лю. и др., *Български тълковен речник*, София.

Баракова 1988: Пенка Баракова, *За българо-сръбскохърватските апроксимати*, Съпоставително езикознание, XIII/ 4-5, София, 41-58.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, (ред. М. Николић), Нови Сад.

Гортан-Премк 1984: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и хомонимија у српскохрватском језику*, Јужнословенски филолог, XL, Београд, 11.

Иванова 2005: Ценка Иванова, *Сръбско-български разговорник* (в авторство с Биляна Васич), Плевен.

Иванова/Алексич 2007: Ценка Иванова, Мариана Алексич, *Сръбско-български речник. Тематичен. Омонимен*, Белград.

Зарков/Трифонов 2004: Антон Зарков, Пламен Трифонов, *Сръбско-български речник*, София.

Костич-Голубичич 1997: Мира Костич-Голубичич, *Межъязыковые омонимы (Подход к теоретической интерпретации)*, *Сопоставительные и сравнительные исследования русского и других языков,* Београд – Нови Сад, 290-294.

Кърпачева/Симеонова 1991: Марта Кърпачева, Хриска Симеонова, *За един вид апроксимация в български и полски език*, Български език, 4, София.

Младенов 2000: Марин Младенов, *Бугарско-српски речник*, Београд.

Поповић 1991: Људмила Поповић, *О украјинско-српскохрватској међујезичкој паронимији*, Живи језици, XXXIII, 1-4 , 75-80.

Радић-Дугоњић 1991: Милана Радић-Дугоњић, *Међујезички хомоними и пароними у руском и српскохрватсом језику*, Горњи Милановац.

СКРАЋЕНИЦЕ:

БТР – Български тълковен речник
ИЛХ – именичка ланчана хомонимија
ЛХ – ланчана хомонимија
МЛХ – међујезичка ланчана хомонимија
МХ – међујезичка хомонимија
ПСР – примарна семантичка реализација
РСЈ – Речник српскога језика
ССР – секундарна семантичка реализација
ХЛ – хомонимни ланац

ОЗНАКЕ:

= семантичка еквивалентност
≠ семантичка нееквивалентност
/ хомонимност између чланова међујезичког пара

Марианна Алексич

МЕЖЪЯЗЫКОВАЯ ЦЕПНАЯ ОМОНИМИЯ
(НА МАТЕРИАЛЕ ИМЕННЫХ СЕРБСКО-БОЛГАРСКИХ ПАР ОМОНИМОВ)

Резюме

В работе анализируется природа и признаки межъязыковой цепной омонимии, ее присутствие на примарном и секундарном уровнях (у пар омонимов с дифференциальным и идентичным ПСР), а также возможные причины возникновения данной омонимии.

811.163.41'373
811.163.41'374

Ничка Бечева
София

ПРОМЕНЕ У СТРУКТУРИ ЗНАЧЕЊА ПРЕДМЕТНИХ ИМЕНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Једнотомни описни Речник српскога језика изашао је у октобру 2007. године, а то значи после више од тридесет година од објављивања последње књиге шестотомног Речника српскохрватскога књижевног језика. У овом тексту се упоређивањем речничких чланака из наведених речника покушавају да систематизују промене у структури значења неких предметних именица. Промене се уочавају како у броју, тако и у редоследу појединих значења унутар полисемантичке структуре дате речи.

У предговору једнотомног *Речника српскога језика* (РСЈ 2007: 7) најављује се да је првобитно тај речник замишљен као шестоструко краћа верзија *Речника српскохрватскога књижевног језика* Матице српске (даље Матичин речник). Срећом, аутори најновијег описног речника српског језика нису се потпуно држали те намере. За више од тридесет година, колико је прошло од објављивања последњег тома Матичиног речника, у језику, а посебно у лексици настале су промене, које би требало да нађу одговарајуће место у новом речнику. Зато су и аутори тог речника „обрадили и знатан број речи и значења којих нема у Матичином речнику" (РСЈ 2007: 8).

Кад је реч о иновацијама у лексици, обично се мисли на позајмљенице и њихову адаптацију у савременом језику. Али, заједно с позајмљивањем и адаптирањем стране лексике, у току су процеси промена у значењима домаћих речи. Ове су промене обично у домену стилске вредности и у значењу речи.

Промене у значењу најуочљивије су код вишезначних речи. Према Даринки Гортан–Премк, број семантичких елемената у једноме семантичком садржају неодређен је и променљив; сталан је процес развијања нових сема, актуализација потенцијалних и десемантизација, губљење старих (Гортан–Премк 1997: 44). Слично мишљење дели и Рајна Драгићевић. Док се неке лексеме временом богате значењима, друге, у том смислу, временом постају сиромашније. Неке појаве ишчезавају или постају застареле, а заједно с

њима маргинализују се и нестају значења лексема којима су те појаве биле именоване. У трећем случају долази до цепања значењске структуре једне лексеме, што временом доводи до хомонимије (Драгићевић 2007: 130).

У својој анализи профила полисемантичких речи српског језика Милорад Дешић долази до интересантних закључака, наиме: 1. именице и глаголи имају највише значења; ... 3. више значења имају домаће речи него позајмљенице; 4. највише значења имају лексеме које се односе на човеков свакодневни живот ...; 5. највише значења садрже просте речи ... (Дешић 1990: 3-9; в. такође Драгићевић 2007: 129-130).

На основу ових запажања изабрали смо да из оба наведена речника упоредимо речничке чланке око четрдесет вишезначних предметних именица које припадају основном лексичком фонду српског језика. Насумице изабране лексеме су из различитих тематских група. То су делови тела, биљке, животиње, одећа, посуђе, намештај. Циљ овог упоређивања је покушај да се направи систематски преглед промена у структури значења ових именица у времену између објављивања шестотомног *Речника српскохрватскога књижевног језика* и једнотомног *Речника српскога језика*.

Према количинском критеријуму, можемо сврстати анализиране лексеме у три групе. Прва група обухвата речи које у једнотомном речнику имају мање наведених значења у односу на Матичин речник; другој групи припадају речи које у једнотомном речнику имају више значења у односу на Матичин речник, а у трећој су сврстане лексеме које у оба речника имају иста значења.

Сасвим је логично да је у *Речнику српскога језика*, који је мањег обима, део лексема представљен са мање значења него у шестотомном речнику. Аутори су изабрали да изоставе нека застарела значења, као што су нпр. у Матичином речнику код именице **лежај** наведена значења с ознаком *заст*. **а**. предео, базен; **б.** географски смештај, положај. У новом речнику нису дата и нека покрајинска значења. На пример, код именице **точак** иза ознаке *покр.* у Матичином речнику стоји **а.** цев из које излази вода на бунару или извору. **б**. чесма, бунар, извор из којих се кроз цев или жлеб излива вода. Тих значења нема у једнотомном речнику. У овом речнику занемарена су и нека мање фреквентна значења лексема, која именују релативно слабо коришћене предмете у савременом животу. Тако, именица **нокат** у Матичином речнику има четири значења, а у новом – само два. Аутори једнотомног речника су проценили да су значења ‘истакнути део на окидачу, обарачи пушке’ и ‘врх лемеша, раоника у плугу’ небитна за савремени језик.

Добар део истраживаних именица има једнак број значења у оба речника, нпр. **раме, лан, паприка, сунцокрет, голуб, рукав, трака, виљушка, тањир**. Речнички чланци су скоро истоветни (**трака, голуб**), са малим варијацијама у тексту, нпр. вртна биљка – баштенска биљка (**паприка**), део одела – део одеће, узак појас – узан појас (**рукав**) или с небитним разликама у структури и обиму тумачења (**лан, виљушка**).

Најинтересантније за анализу су именице које су у новом речнику представљене са више значења у односу на Матичин речник. У неким случајеви-

ма не ради се о новонасталом значењу, већ о томе да су у једнотомном речнику уједињени подаци из два речничка чланка Матичиног речника. Такав је случај с именицом **риба** која је у новом речнику представљена са три значења. У ствари, тај речнички чланак је збир информација из речничких чланака **риба** и **рибе** Матичиног речника, одакле и „повећани" број значења. Код те именице није дато фигуративно жаргонско значење 'згодна женска особа', као што је урађено код именице **мачка**, али је на ауторима да одлуче у каквој мери би укључили жаргонску и, можда, вулгарну лексику.

Права нова значења су означена код именица **врат** '*техн.* основни део вратила', **лопата** 'врста плитког суда, овалног облика, који служи за обављање физиолошких потреба тешких, непокретних болесника', **миш** 'периферни рачунарски уређај обликом помало сличан мишу, који се руком покреће по равној површини, а служи за посматрање курсора и за давање наредби компјутеру'. У овим случајевима нови предмети добијају свој назив номинативном метафором. Полисемантичка структура именице **миш** представљена у једнотомном речнику, богатија је за још неколико значења – '*фиг.* (понекад *ир.*) слабић', '*фиг.* реч одмила за дете' и '*зоол.* морска риба, дугорепац рилаш'.

Номинативним метафорама обогаћена је полисемантичка структура и именице **корпа**. У оба речника она је означена као позајмљеница из немачког језика али је одавно потпуно адаптирана у српском језику. Као показатељ адаптираности може се користити и развијање нових значења, јер „што позајмљеница има више значења и више деривата, она је прилагођенија нашем творбеном и лексичком систему" (Драгићевић 2007: 33). Нова значења те именице везана су за технику – 'покретни део на крановима и сл. машинама за пренос материјала' и 'слична направа на жичарама за превоз људи', или за предмете свакодневног живота – 'слична направа са постољем која служи као креветац за бебе' и 'полулоптаста направа од жице која се ставља на њушку псима ...'.

Друге позајмљенице представљене су истоветним значењима у оба речника, нпр. **шлем, шоља**. Лексема **дугме** у Матичином речнику је означена као позајмљеница из турског језика, док је у новом речнику без те ознаке. Нови речнички чланак те речи је детаљнији и богатији значењима, нарочито што се тиче технике, али сиромашнији је за једно значење у односу на Матичин речник, где као треће значење стоји 'жижак у кандилу'.

Колико год желели да разврстамо језичке појаве по одређеним групама, језик је много богатији и компликованији од сваке класификације. Код многих именица временом долази до губљења неких значења, с једне стране, и настајања нових, с друге.

Ако упоредимо речничке чланке лексеме **врата**, видећемо да је у новом речнику чланак детаљније разрађен, допуњена су и конкретизована постојећа значења – 1.б., 2.б., 3.б., занемарено је фигуративно значење 'тренутак или краћи временски одсек у почетку неког раздобља; почетак било чега' из Матичиног речника, вероватно због ређе употребе.

Знатно веће промене запажамо у полисемантичкој структури именице **коњ**, бар према њеној обради у новом речнику. Према 11 значења наведена

у Матичином речнику, у једнотомном речнику постоје 13. Али, битније су промене не у броју кама и структури чланка, већ у садржају. Тако у новом речнику сасвим оправдано су изостала значења ‘направа од гвожђа на огњишту, преклад’, ‘коњиц на гуслама’, ‘мера у игри клиса и у игри прстена’. Формулисана су нова значења ‘дрвени, камени и сл. кип коња; уопште фигура коња обликована или нацртана’, ‘грађ. зидарска направа у виду греде …’, ‘у дечјим играма предмет, мотка на којем се јаше’, ‘*нар*. у разним (дечјим) играма, учесник који се понаша као коњ’. Промене у језику одражавају промене настале у животу, што се најјасније запажа у значењу ‘мера’ ове именице. Док је у Матичином речнику мера ‘отприлике колико може коњ понети’, у новом је преостало само значење ‘јединица за мерење снаге’ уз маркер *разг*. У Матичином речнику испред значења ‘коњска сила, снага’ стоји ознака *техн*. што такође посредно говори о развитку технике и друштва.

Једнотомни *Речник српскога језика* пружа податке и о променама у редоследу појединих значења у оквиру полисемантичке структуре дате речи. Тешко је одлучити да ли су узрок разлика између Матичиног и једнотомног речника објективне промене у структури значења или је то субјективна одлука аутора. Ипак, иако истраживане лексеме не дају разлог за категоричне закључке, можемо навести неколико примера. Тако, код именице **игла** значење ‘оно што је слично игли, што има оштар врх попут игле’ у Матичином речнику је пето по реду, док је слично значење ‘оно што је игличаста облика’ у једнотомном речнику на другом месту. Актуелна популарност спорта вероватно је и утицала на постављање одговарајућег значења именице **врата** на треће и четврто место у новом речнику (од укупно 6 значења), док је у Матичином речнику исто значење на последњем месту. Логичније је, по мом мишљењу, и значење ‘врста морске рибе ...’ да је последње у речничком чланку именице **коњ**, како је у једнотомном речнику, док је у Матичином ова семема смештена у оквиру примарног значења ове речи.

Јасно је да је анализом четрдесетак именица тешко формулисати општи закључак. Пре свега, треба имати у виду да је основни разлог смањивања броја значења – мањи обим једнотомног речника. Сасвим оправдано аутори новог речника су занемарили нека архаична, застарела или покрајинска значења, као и мање популарне називе неких биљака и животиња. Изостала су и нека значења везана за предмете и појаве које се ретко користе у савременом животу. Зато не можемо сматрати да се апсолутни број значења неких именица смањује, јер обим оба речника није истоветан. Ипак, својим одлукама лексикографи сведоче да су нека значења већ на периферији активног речника савременог српског језика.

Категорични закључци не би били коректни и због другачијег начина лексичке обраде појединих речи у једнотомном речнику у поређењу с Матичиним. У предговору новог речника се каже да је „*Речник српског језика* у највећој мери заснован на шестотомном *Речнику српскохрватскога књижевног језика* Матице српске ... И принципи обраде речи слични су, дакле не и идентични, онима у наведеном речнику“ (РСЈ 2007: 8). Због тога тешко је одлучити да ли је другачији редослед значења у оквиру дате полисемантичке

структуре резултат објективних промена у тој структури или је субјективна одлука конкретног аутора. Ипак, код неких речи (нпр. **врата**) промене у редоследу значења свакако су проузроковане променама у стварном животу.

У једнотомном речнику неке именице су представљене богатијом полисемантичком структуром. У неким случајевима аутори новог речника су ујединили информације из два речничка чланка Матичиног речника (нпр. **риба**), тако да објективно конкретна именица није обогатила своје значење, већ се ради о другачијем лексикографском приступу. Али, код других именица (**врат, лопата, миш**) запажа се стварно развијање нових значења, која су везана за нове предмете и појаве у животу.

Тридесет година је релативно невелики временски период. Али, на граници између два века, на почетку новог миленијума промене у науци, техници, култури, у друштву и животу уопште настају све бржим темпом. „Лексички систем је најосетљивији део језика, где се одражавају и најмање промене у животу друштва. У њему су процеси уласка лексичких јединица, активизирања и јењавања њихове употребе, промена у њиховим значењима непрестани“ (Втов 1998: 61-62). Ово запажање се доказује и на овде анализираном материјалу. Иновације у лексичком систему српског језика се дешавају не само уласком и адаптирањем стране лексике, већ и у домаћим речима, у полисемантичкој структури именица које припадају основном лексичком фонду а ове промене су адекватно забележене и у најновијем једнотомном *Речнику српскога језика*.

Кључне речи: предметне именице, полисемантичка структура, значење лексеме, једнојезични речници српског језика.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

Втов 1998: Върбан Вътов, *Лексикология на българския език*, Велико Търново, Абагар.

Гортан-Премк 1997: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд, Институт за српски језик САНУ, Библиотека јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 14

Дешић 1990: Милорад Дешић, *Из српскохрватске лексике*, Никшић, Универзитетска ријеч.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд, Завод за уџбенике.

Матичин речник: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска, 1967-1976.

РСЈ 2007: *Речник српскога језика*, Нови Сад, Матица српска.

Nichka Becheva

SOME CHANGES IN THE POLYSEMANTIC STRUCTURE OF THE OBJECT NAMES IN THE MODERN SERBIAN LANGUAGE

Summary

An attempt to analyze the changes, which come about in the polysemantic structure of some object names in the modern Serbian language, is made in the text. The research is made on the basis of comparison of vocabulary articles of lexems from different thematic groups in the basic lexical fund from „Речник српскохрватскога књижевног језика“ (which is composed of six volumes) and „Речник српскога језика“ (which came out last year). For a period of about thirty years that lie between the two editions, changes can be observed both in the number and in the arrangement of separate meanings within the framework of polysemantic structure of the analyzed names.

811.163.41'373.46:53.081

Драгана Вељковић Станковић
Београд

СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ВРЕДНОСТ УМАЊЕНИЦА МОТИВИСАНИХ ИМЕНИЦАМА СА ЗНАЧЕЊЕМ МЕРНИХ ЈЕДИНИЦА

У раду су размотрене семантичке и морфопрагматичке карактеристике деминутива изведених од супстантива којима се именују јединице за мерење времена, тежине (масе), запремине, дужине, новчане вредности и сл., нпр. недељица, годиница, литрица и др. Анализа примера ексцерпираних из наших великих описних речника показује: а) да је прагматичко значење ових деривата засновано на метафори МАЛО (МАЊЕ) ЈЕ ПРИХВАТЉИВО / ПРИХВАТЉИВИЈЕ; б) да облици деминутива имају улогу медијатора у развијању прагматичког значења; в) да је прагматичко значење прихватљиво обично усмерено на другостепени објекат; г) да су у питању творенице са препознатљивом импликатуром која кореспондира са принципом уљудности, а у једном броју случајева аналогна је прилозима у функцији интензификације.

Увод

Мерењем се успостављају равнотежа и ред, а мере су својеврсни антропоцентрични оријентири и неутрализатори неодређености. Мерне јединице[1], као заједнички еталони, представљају средство којим се обезбеђују тачност, поузданост и синхронизованост делања. Код типичних деноминалних деривата субјективне оцене мотивна реч је, у већини случајева, репрезент умерено

[1] Међународни систем мерних јединица (SI) заснован је на јединицама за мерење следећих величина: дужине (m — метар), масе (kg — килограм), времена (s — секунда), јачине електричне струје (A — ампер), термодинамичке температуре (K — келвин), светлосне јачине (cd — кандела) и количине материје (mol — мол). Значајно је запазити тежњу према унификацији мерних јединица и усвајању заједничких еталона; наиме, иако су неке земље, у складу са својом традицијом, задржале мерне јединице које не одговарају метричком систему (уп. англосаксонске мерне јединице, нпр. јард, стопа, инч, миља, галон, пинта, фунта и др.), поред њих често се наводе аналогне вредности изражене међународним јединицама.

У раду разматрамо прагматичке вредности деминутива мерних јединица који су забележени у нашим великим описним речницима (РСАНУ, РМС и РСЈ), као и оних које су мање или више уобичајене у колоквијалном језику (нпр. *килце*, *килограмчић*).

еластичне норме, чије су благе осцилације последица варирања друштвених и индивидуалних параметара.

Неодређеност одступања од норме и њена непетрификованост указују на то да речи субјективне оцене, поред квантитативних и квалитативних сема (*велико*, *мало*; *добро*, *лоше*), имају и подразумевану апроксимативну сему *‚унеколико* / *у извесној мери* ... велико или мало и/или добро или лоше X'. Разматрање апроксимативности, као инхерентног својства евалутивних твореница, покренуло је кључна питања овог рада: (а) Која значења развијају деминутиви изведени од назива мерних јединица, као квантификатора per se? (б) Могу ли деминутиви изведени од творбених основа без афективног потенцијала и са значењем ‚јединица за мерење величине X' имати емотивно значење и, уколико могу, шта је фокус хипокоризације? (в) Које семантичке и прагматичке модификације дозвољава творбена основа са значењем стабилне норме? (г) Због чега ниједан од ових деминутива нема свој антонимни парњак − аугментатив?

Комбиновање сема квантитета и квалитета са апроксимативном семом има четири исхода[2], а емотивно-аксиолошко значење актуелизује се у три случаја. Мада је уобичајено да се, у вези с варирањем квантитета, ради прецизности, употребљавају термини *интензификација* и *дезинтензификација*, код оба типа оцене (објективне /*дем*. или *аугм*./ и субјективне /*дем*. и *хип*., *хип*., *дем*. и *пеј*. и сл./), било би тачније говорити само о супротним правцима интензификације. Деривати, зависно од контекста, развијају друкчији семантички садржај, што, имајући у виду посебности типичних хипокористика и пејоратива код којих је квантитативна сема обухваћена квалитативном[3],

---

[2] Исходи су следећи: (1) квант. /—/ + апроксимација (‚у извесној мери мање од X'), без емотивно-аксиолошке оцене [квал. Ø] = *дем.* (нпр. у РСАНУ читамо: вр̀тачица *дем. од вртача*: Ситније рибе заостану по тим *вртачицама*, где брзо угину пошто вода врло брзо испари (Милошевић М., ГлЕМ 1939, 108)); (2) квант. /—/ + квал. /+/ + апрокс. = *дем. и хип.* (разг. Каква необична и лепа *бињчица*!); (3) квал. /+/ + апрокс. (квантитет је неутралан или небитан) = *хип*. (нпр. у РСАНУ: О како мило дршће ваздухом / Твој меки *гласак* ─ жица сребрна (Крањч. С. 1, 109); вр̀хњица *хип. од врхња*: Видећи их да долазе, Аделка је ... запјевушила: „Ху, ху, ху, ху, *кравице* иду, носе млијеко и *врхњицу*. Јонке 1, 176)); (4) квал. (─) + апрокс. (квантитет је неутралан или небитан) = *пеј*. (разг. Не читам такве *књижице*.).

[3] Семе ‚мало' и ‚мило' су, по свему судећи, онтолошки и когнитивно повезане. Истраживање Цурафског (**Jurafski 1996) упућује на чињеницу да емотивна значења деминутива (хип.) у својим** „археолошким слојевима" чувају споне са семом ‚мало' (према коме се осећа нежност, гануће), што потврђују и когнитивне везе између квантитета и квалитета (уп. MARGINAL IS SMALL, Jurafski 1996: 549; ВАЖНО / ВРЕДНО / СЛАВНО и сл. ЈЕ ВЕЛИКО, Klikovac 2004: 111). Ове везе су препознатљиве код шире субјективне оцене, у којој коегзистирају семе квантитета (мало, велико) и на њих ослоњене семе квалитета (мило, немило; добро, лоше). Међутим, код типичних хипокористика и пејоратива семе квантитета нису увек експонентне; у неким случајевима афективни став може се „ишчитати" из мотивне речи (*гадура* > гад), док је у другима позитивно или негативно емоционално значење − без обзира на то да ли је препознатљиво по типичним деминутивним или аугментативним суфиксима − когнитивно везано за квантитет, иако сема квантитета не мора бити реализована, уп. вр̀тина[1] *пеј. од врт*. (прим у РСАНУ: − [Тома] пређе само преко пута, прескочи плот, па преко вртина и ограда овамо (Ков. Анд. 2, 261); газдȕрина *пеј од газда*. − Та пијавица, тај лојави газдурина пождерао ми је цијелу љетину, кад сам оно војску служио (Мур., Вој. 3, 607); глу́поња *у пеј. значењу : глупак* и сл. Стога можемо говорити о квантитативном „пореклу" изразитих хипокористика и пејоратива (уп.. баба > *бака*, *бакица* : *бабетина*,

указује на полисемичност типичних деноминалних деривата субјективне оцене.[4]

Волфганг Дреслер и Лавиниа Мерлини Барбарези, утемељивачи морфопрагматике, сматрају да творбене основе неподложне варирању квантитета не могу бити денотативно редуковане, већ да се у тим случајевима развија само конотативно значење. Семантички учинак творбене модификације препознаје се само као одступање од тачне мере исказане творбеном основом, а у првом плану је прагматички ефекат изазван обликом деминутива (уп. Klimaszewska 1983: 52; Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 123). Пошто је, како аутори наглашавају, објекат испитивања морфопрагматике „глобално значење (значење као употреба) минус семантичко занчење“ (које се сагледава у комуникативном процесу; исто, 4), морамо се упитати да ли прагматичка употреба деминутива подразумева укидање управо оних сема које су за њих типичне? Ово је још један разлог због кога смо, са циљем утврђивања морфопрагматичких својстава деминутива у српском језику, одабрали узак круг деривата са значењем ‚умањена квантитативна јединица величине X'. На избор је, пре свега, утицала чињеница да су мотивне речи ових деривата, за разлику од типичних евалутивних твореница, мере par excellence, што подразумева да утицај семе ‚мало' на значење мотивне речи мора имати нешто друкчије исходе неголи код деривата чија је норма умерено флексибилна.

1. Различити погледи на значење и прагматичку вредност деминутива

Деминуција је у научној литерартури проучавана неупоредиво више од аугментације[5], а семантика деминутива разматрана је из различитих перспектива и различитим методама. Треба истаћи значајан допринос многих домаћих и страних аутора (уп. Белић 2000; Грицкат 1995; Volek 1983, 1987; Taylor 1989; Jurafski 1996 и др.), међутим, несагласја у погледу приступа и обухватности испитивања неминовно су водила мање или више инкопатибилним резултатима. У једноме се, међутим, сви слажу – деминутиви имају знатно шира семантичка поља од аугментатива.

бабускера), а присност или одбојност, засноване на квантитативно-квалитативној (дем. и хип.; аугм. и пеј.) или искључиво квалитативној (хип. или пеј.) основи не могу у истој творбено-семантичкој категорији имати различит третман.

[4] Ужа субјективна оцена (хип. или пеј.) код типичних деноминалних евалутивних твореница (тј. именица субјективне оцене које имају облике дем. и аугм.) реализује се „суспендовањем“, односно потискивањем (али не увек и губљењем) сема ‚мало' или ‚велико', док се код шире субјективне оцене (дем. и хип.; дем. и пеј. и сл.) развијају нове семантичке компоненте (драго, добро / недостатно, лоше ...) захваљујући којима исте творенице добијају нове семантичке реализације (исп. Гортан-Премк 2004: 130; Taylor 1989: 144–149).

[5] Објашњење због чега су аугментативи још увек у дубокој сенци деминутива можда би се могло потражити у чињеници да су афикси којима се граде увећанице малобројнији у односу на деминутивне суфиксе (исп. Volek 1983: 481), као и у знатно широј и контекстуално осетљивијој палети деминутивних значења.

Дреслер и Мерлини Барбарези (1994) претпостављају постојање двају апстрактних нивоа: један је везан за морфосемантику, а други за морфопрагматику деминутива. На семантичком нивоу активне су семе ‚мало' и ‚неважно', док се на прагматичком нивоу, као доминантно, јавља значење 'неозбиљно'[6]; семе квантитета и квалитета односе се само на мотивну реч, док се преовлађујућа прагматичка карактеристика (‚неозбиљно') односи на читав говорни акт и на читаву говорну ситуацију (Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 144–146). Наиме, говорникова је намера да исказ у коме је употребљен деминутив адресат не протумачи дословно, већ да у њему препозна импликацију „ову поруку немојте разумети сасвим озбиљно / преозбиљно". Као што наши примери показују, значењу ‚неозбиљно' ваља претпоставити значење ‚прихватљиво', које је условљено релативизацијском функцијом квантитативне семе ‚мало' и – када је активирана емотивна оцена – померањем фокуса хипокоризације (в. ниже).

Говорећи о емотивној и квантитативној компоненти значења умањеница у руском и енглеском језику, Б. Волек истиче да деминутиви имају релативно једноставну семантичку структуру и наглашава да су и умањенице и увећанице високо енантиосемичне, тј. да се ангажовањем истог деривата могу изразити опозитни ставови говорника, а да у многим случајевима тек (довољан) контекст разрешава амбиваленцију (исп. Volek 1983: 479–485).

Данијел Џурафски (1996) на темељу резултата свеобухватног проучавања (из дијахроне и синхроне перспективе) значења деминутива у више од шездесет језика, и то на изузетно обимном корпусу, закључује да се код умањеница може говорити о радијалној полисемији, те да се сва значења деминутива „роје" око двају језгрених значења: ‚мало' и ‚дете'. Овај когнитивни модел, према ауторовом мишљењу, указује на то да је порекло деминутива у различитим језицима семантички и прагматички везано за децу (Jurafsky 1996: 533; 541–553).

За разумевање семантике деминутива значајно је запажање Џурафског које се тиче конвенционализације значења ових деривата. Предочена универзална семантичка структура деминутива (исто, 542) показује да су сва значења умањеница (семантичка и прагматичка) фигуративно изведена из основних, а да у том процесу значајан удео има конвенционализација базирана на семантичким „закључцима", тј. импликацијама (conventionalization of inference; исто, 551–552). Разматрајући конверзационе импликатуре, овај механизам семантичке промене први је предложио Грајс (1975). Пол Грајс је запазио да се основна значења речи и конструкција често развијају и богате путем конвенционализације конверзационих импликатура насталих приликом разумевања садржаја исказа (или речи), коме се придружује и оно што слушалац (прималац поруке) подразумева. Један од случајева овакве промене значења запажа се код деминутива: преко језгрених значења ‚мало' и ‚дете' развило се, а с временом усталило и осамосталило афективно, хипокористично значе-

[6] „This general metaphoric relation between the semantic feature [small] and the pragmatic speech act feature [non-serious] presumably holds for most languages that have productive rules of diminutive formation" (Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 144).

ње. Други правац конвенционализације води добро познатом процесу лексикализације (нпр. *окце* /мреже/, *гумица* /за брисање/, *свећица* /мотора/ и сл.).

Разматрајући значења деминутива, већ смо говорили о објективној оцени и о два лика субјективне оцене (Вељковић Станковић 2007: 394–397): ужој, специјализованој за исказивање искључиво афективних значења, која је, по свему судећи, настала у процесу који је описао Цурафски, и широј (шире схваћеној) субјективној оцени у којој се истовремено реализују примарна сема ‚мало' и секундарна (квалитативна сема) ‚мило'. Предзнак потоње оцене у оба случаја – и код аугментатива и код деминутива – зависи од афективне семе (нпр. аугм. + *пеј*. = пеј.; дем. + *пеј*. = пеј.), што доказује да конвенционализација у српском језику није безостатно извршена; то је омогућило задржавање већег семантичког опсега евалутивних твореница заснованог на диференцијацији двају подтипова субјективне (емотивно-аксиолошке) оцене. Зато о вишезначности супстантивних евалутивних твореница (именичких деминутива и аугментатива) можемо говорити само уважавајући ову посебност њиховог „афективног лика".

2. Прагматичка функција деминутива у говору деце

Познато је да су деминутиви чести у говору деце, а такође су уобичајени у дијалозима одраслих са децом, као и у разговорима о деци. Употреба деминутива је природна јер њихово денотативно значење одговара малим димензијама дечијег света. Нежност и љубав према детету чврсто повезују деминуцију с хипокоризацијом. Међутим, деминуција у говору деце, особито у почетку усвајања матерњег језика, *није* праћена хипокоризацијом, као што је то уобичајено у говору одраслих са децом или о деци. Ову разлику објашњавају бројна истраживања развоја значења речи у дечјем говору (в. Литературу).

У многим језицима грађење деминутива је једно од првих језичких „правила" са којима се дете упознаје (уп. Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 408; Savickiene et al. 1998; 85–87; Laalo 1998: 145). Анализе дечијег говора у различитим језицима показале су да се деминутиви у раној фази усвајања матерњег језика јављају искључиво у прагматичкој функцији. Основно значење умањеница – „мало X" – дете усваја и у својим исказима употребљава тек касније, када на основу искустава са малим и великим предметима успостави стабилну диференцијацију према критеријуму величине и када, истовремено са богаћењем перцептивних искустава, усвоји и као антониме почне да користи и аугментативе грађене од истих творбених основа (контрастирање квантитета /‚велико' аугм. – ‚мало' дем./ касније утиче на развој хипокористичних и пејоративних значења).

Као недвосмислен доказ примарне прагматичке функције деминутива наводи се паралелна употреба и слободна заменљивост деминутива и мотивних речи (од којих су изведени) приликом именовања истих ентитета. Домен

из кога се бира мотивна реч такође је прагматички мотивисан (уп. De Marco 1998: 175–176; Savickiene et al. 1998: 85). У многим истраживања запажено је да су деминутиви у говору одраслих чешћи неголи у дечијем говору.[7] Ово показује да се прагматичко значење и прагматичка функција усвајају раније због тога што је њихова презентација у говорном моделу родитеља доминантна: *емоционални простор* се отвара за ентитет Х уколико је именован деминутивом и представљен као мио и добар (позитивна емотивна и аксиолошка оцена). Позив на прихватање препознајемо као облик преношења искуства, а са́мо прихватање као облик посесије. Прагматичко значење и илокутивна снага говорног акта заснована на деминуцији представљају део стратегије вербалног усмеравања, а тиме и васпитавања и социјализације.

Пратећи усвајање деминутива у руском језику, Марија Војкова запажа да би прву појаву и грађење деминутива у језику деце требало повезати са усвајањем придева „задужених" за квантификацију и вредновање, јер се и умањенице и адјективи са инхерентним значењем димензија и евалуације јављају у истом узрасту – нешто пре навршене друге године живота (уп. Voeykova 1998: 97; Savickiene 1998: 120; Savickiene et al. 1998: 85).

Иако су први забележени деминутиви по правилу преузети из говора родитеља (обично мајке), те, бар у почетку, спадају у механичка понављања, јасно је да ове изведенице, које представљају први корак према творби речи у матерњем језику, имају значајну улогу у сазнавању света. Поступност је уочљива[8], психолошки и прагматички оправдана; круг спознаје лагано се шири од ужег према ширем окружењу. Ово показује да је рано јављање деминутива у говору деце веома значајно за когнитивни развој, јер се усвајањем значења ових деривата успоставља модел за разумевање димензија, а касније и за развој евалутивног система.[9]

[7] Одрасли говорници, посебно они који највише времена проводе с дететом (пре свега мајка, а потом и други неговатељи), имају пресудан утицај на усвајање деминутива као првог морфопрагматичког обрасца јер га често користе и у другим комуникативним ситуацијама које нису везане за децу, а у којима употреба ових твореница има наглашену прагматичку функцију.

[8] Мотивне речи најфреквентнијих деминутива семантички су груписане; најпре се јављају умањенице којима се именују делови тела (*рукица*, *ногица*, *носић* и сл.), деминуција се потом усмерава на животиње и играчке, и то обично на оне играчке које представљају животиње (*медведић*, *мишић*, *птичица*, *зечић* и др.), али се у почетку облици деминутива јављају без значења ‚мало' и без хипокоризације − искључиво у прагматичкој функцији (исп. Voeykova 2007: 108–110).

[9] Ана Вјежбицка, разлажући теорију семантичких примитива, каже да у сваком језику постоје речи или морфеме којима се изражавају идеје о ДОБРОМ и ЛОШЕМ, које су од пресудног значаја за културу и друштвени развој, јер су уграђене у темеље морала, права (и правног система) и религије (исп. Wierzbicka 1989: 324).

3. Деминутиви и принцип уљудности (Pollyanna principle)[10]

Уљудно понашање, пристојно опхођење, па ни срдачно обраћање не подразумевају обавезну употребу деминутива. Међутим, у многим комуникативним ситуацијама деминутиви се користе као средство за придобијање саговорника и постизање жељене реакције. Топло гостопримство по правилу подразумева наговарање госта да се послужи понудама (храном и пићем), и то што обилније: „Пробајте *колачић* / *сокић* – одличан је!“; „Зашто сте узели тако мали *комадић* / *комадићак* печења?“, „Ево, ово *парченце* је за Вас“ и сл. При томе се реална величина игнорише и намерно приказује као неупоредиво мања, чега су саговорници свесни. У оваквим случајевима такође није битно постојање наклоности између двеју особа, као што је то безмало обавезно када деминутив има искључиво хипокористично значење; зато говорниково очекивање не наилази увек на одобравање, јер деминутив, неретко у спрези с обликом императива („Узмите још *малко* / *малчице*“) имплицира помало насртљиву поруку: „немојте одбити / разочарали бисте ме ако одбијете ... то је најмање што можете учинити за мене (као доброг домаћина)“ и сл. Хипокористици антропонима учестали су у приснијем односу, а у садејству с императивом и другим деминутивима истичу љубазност молбе и срдачност.

Познато је да су словенским језицима деминуција неупоредиво развијенија неголи, на пример, у енглеском језику, те А. Вјежбицка, узимајући у обзир ову чињеницу, сугерише да су употреба и фреквентност деминутива условљене, пре свега, културним специфичностима које неминовно обухватају различитости у исказивању непосредности, као и друкчије вредносне системе карактеристичне за традицију, обичаје и начин(е) опхођења (Wierzbicka [2]2003: 51–52). Са културолошког и језичког становишта овом запажању нема се шта замерити, али, будући да разматрамо употребу деминутива у српском језику, морамо приметити да добро познати принцип уљудности представља један од индуктора прагматичке употребе деминутива.

Са истим или сличним циљем деминутиви се користе и у другим комуникативним ситуацијама с већим степеном формалности, нпр. у дијалозима између продавца и купца, службеника и странке и сл., при чему настојање да се могућа тензија између саговорника избегне условљава ангажовање прагматичких својстава деминутива као дезинтензификатора (исп. ниже *минутица* и сл.).

---

[10] У оквиру прагматике о принципу уљудности (Pollyanna principle) први говори Џефри Лич (исп. Leech 1983: 104–130, 147–148). Уљудно понашање, сагласно Грајсовим конверзационим максимама, обезбеђује бољу комуникацију, те говорник увек треба да води рачуна о уверењима, осећањима и положају саговорника, да неуљудно понашање (вербално и невербално) сведе на минимум, и то придржавајући се начела тактичности, великодушности, скромности, одобравања и симпатије (tact maxim, generosity maxim, modesty maxim, approbation maxim, modesty maxim, agreement maxim, simpathy maxim; уп. Leech 1983: 132; 131–151; Thomas 1995: 159–167; Yule 1996 59–69).

4. Семантички и прагматички аспекти деминутива изведених од неквантификабилних творбених основа – мерних јединица

Значења деминутива мерних јединица у нашим великим описним речницима обележена су квалификаторима *дем*., неретко *дем*. и *хип*., а такође и као *дем*. и *еуф*. или *дем*. и *презр*., чиме се, поред обележја квантитета, указује и на емотивно-аксиолошку компоненту значења. Облике умањеница није ни могуће означити друкчије него као деминутиве, мада код деривата чија значења овде разматрамо праве деминутивности нема, већ облик деминутива има улогу медијатора у развијању прагматичког значења. У колоквијалном језику употреба готово свих ових деривата има за циљ постизање одређеног илокутивног ефекта.

Мотивне речи *литар*, *килограм*, *километар*, *минут* и др. логички су неподложне квантитативној модификацији и по томе су унеколико сличне творбеним основама које имају сему ‚изузетно велик / огроман / непрегледан', нпр. *небодер*, *див*, *титан*, *свемир*, *васиона*, *небо* и сл. У највећем броју случајева такве основе се опиру деминуцији, а када се облици умањеница нађу − било у колоквијалном језику или у језичком изразу појединца, као индивидуалне творенице − они су експресивно наглашени, нпр. *небодерчић*[11], *титанчић*[12] и сл.

Мерним јединицама изражавамо тачан, егзактно утврђен квантитет какве реалије; оне, по природи својој, немају емотивни потенцијал, те се намеће питање: како објаснити хипокористичност код једног броја деривата (нпр. *месечац*, *данић*, *годиница*, *километарчић* и др.).

Размотримо примере из наши великих описних речника (РСАНУ, РМС и РСЈ).

А. Мере за запремину

(а) **ли̏трӣћ** -ића **ли̏трић** *дем. од литар*. **–** Литрић само ... жедни су ми они (Наст. 3, 134).
ли̏трица ж *дем. и ир. од литра*; *литра*. – Пили сте ви, па је то дошло из литрице, а не од Мајке Божје
(Туриħ 3, 114). Литрицу ракије он је насамо пијуцкао по два дебела часа (Бож. Г. 5, 8).

---

[11] У РСАНУ: **небодѐрчић** *дем. и ир. од небодер*. − На тргу је подигнут небодерчић од једанаест катова (Десн. 5, 116).

[12] Од основа са значењем већих мерних јединица, нпр. хектолитар, тона, век, миленијум, ера, еон и сл. нису забележени деминутивни облици; то је и разумљиво, пошто су изузетно ретки деривати у којима постоји судар квантитета карактеристичног за ентитет именован мотивном речју (која је најчешће експонент реперног појма) и значења које у изведеницу уноси деминутивни суфикс (нпр. **дѝвче** мит. *дем. и хип. од див, дете дива*). У колоквијалном језику овакве изведенице могу се јавити само као оказионализми или у игри речима, нпр. *океанчић, *тоница и сл., а такође су ретке и у књижевним делима (нпр. **титàнчић**; исп. Д. Киш [3]1990, *Башта, пепео*, БИГЗ, Београд, стр. 151), у којима су стилски маркиране.

(б) **а́ковче** -ета с (мн. а́ковчета; супл. мн. а́ковчӑд) *хип. од аков*.[13]
– Ове године побио нам мраз виноград, па је само аковче вина извадио (НПр, Даница 1869, 447).
– Тако све [певало се] ... док трајаше у аковчету [пића] (Андрић М., БК 1898, 297). Има ту ... аковчета, двојки, тројки (Лукић Л., ЗНЖ 24, 57). фиг. *мала количина*. – Видиш човека који своје аковче знања целог живота претаче (Нуш. 5, 321).
а́кӧвчић м *хип. од аков*. – У корпу од катарке стрпа две стотине ... аковчића ... вина (Вин. 5, 255).

За разлику од деминитива *литрић* и *литрица* (< литар; литра)[14], којима се може изразити апроксимација – количина течности нешто мања од литре или мала количина какве течности уопште − *аков*, као старија *мера за запремину течности од 50 литара*, јавља се и у значењу метонимијски изведеном од основног – *буре од 50 литара*. Деминутиви *аковче* и *аковчић* у разговорном језику готово су престали да се употребљавају у свом основном значењу (*хип. од аков*), отуда те умањенице, за разлику од примера *литрица* и *литрић*, имају сему ‚мало Х', али умањивање није дословно „мало буре од 50 литара", јер се величина таквог бурета, због фиксиране запремине, не може варирати, већ се односи на малу количину течности (вина, ракије или сл.). Деминуција је, дакле, индиректна, посредована неквантификабилном творбеном основом и усмерена на секундарни објекат (тј. садржај бурета од 50 литара). Ако се садржина *аковчета*, нпр. релативно мала количина вина, сматра драгоценом, деминутивни облик добија хипокористично значење, које је повезано са евалуацијом (мало, али добро, вредно / драгоцено → драго). Као и код умањеница са значењем „веома кратак временски период" (в. В. а, б), *аковче* развија значење „мала, недовољна количина Х" и тиме отвара могућност ироничне и благе пејоративне интонације (уп. *аковче* знања, идеја и сл.), јер се овде ‚мало' схвата као недостатно, неквалитетно, лоше.

Фигуративна значења развијају се у различитим правцима, а деминутив *литрица*, поред ироничног, може имати и шаљиво значење везано за импликатуру „тобоже литар, а заправо много више" (Опет сте попили само *литрић* / *литрицу* (вина)? разг.).

---

[13] У РСАНУ читамо: **а́ковче** < **а́кӧв** –ова м (мац. акó) **1.** *мера за запремину течности од 50 литара*. – Иди цару и ишти лађу и у њој триста акова вина и триста акова ракије (НПр Вук, 84). **2.** *буре од 50 литара*; исп. аковче, аковчић.

[14] Напоменућемо да се приликом разматрања семантике деминутива мотивисаних мером за запремину *литар* / *литра* ограничавамо на примарна (и доминантна) значења ових лексема. У *Речнику* САНУ забележена су и друга значења: **ли̏тар** и **ли̏тар а.** физ. *јединица мере за запремину течности (житких, сипких, гасовитих и сл. материја) од 1000 милилитара, што одговара запремини од 1dm*^{3}. **б.** *нарочити суд за мереље течности такве запремине*. − Кад се литром мери течност, мора се литар напунити до горње ивице суда (Ред.); у истом речнику читамо: **ли̏тра**[1] **1.** в. *литар*. **2.** заст. *старинска мера за тежину од око 320 g*. **3.** покр. *шесточасовни период (у обрачунавању времена за коришћење заједничке воденице поточаре или др.)*. **4.** покр. *четвртина воденичког камена*.

Б. Мере за тежину (масу) и дужину

(а) **кѝлӣћ** -ића м необ. *дем. од кило*[2]. – Од како нам дукати посташе – никлићи ... ока – килићи, зубуни
– реклићи, остадосмо сви ми јадни голићи (Недић Б. 1, 25).

(б) **километа̀рчић** м *дем. и хип. од киломе*тар**. –** Два трамваја је променио, један аутобус и још неки
километарчић пешице (Комар. 1, 60).

Деминутиви чија је мотивна реч каква мера за тежину (масу) и дужину, судећи по веома оскудним примерима у речницима, најређи су у нашем језику. У колоквијалном језику тешко да се може чути облик *килић*, на шта указује и квалификатор необ.[ично], али је – најчешће у вези са телесном масом – уобичајен колоквијални облик *килце*, и то у еуфемистичком значењу (разг. Можда би требало да скинем/добијем које *килце*. Она има неко *килце* вишка, али јој лепо стоји. и сл.). Ђ. Оташевић (1999) бележи облик *килограмчић* којим се релативизује тежина од једног килограма и у највећем броју случајева значи „мање од 1 кг“ (нпр. Ово је *килограмчић*, а не килограм! разг.), а хипокористично значење може обухватити измерену количину нечега (нпр. какве намирнице), као и читав исказ којим се изражава благонаклон став према саговорнику (нпр. Ево за Вас *килограмчић* трешања. разг.; уп. Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 122).

Умањеница *километарчић*, иако се ретко може чути[15], развија само прагматичко значење ‚прихватљиво Х’; у питању је апроксимација усмерена на дужину пута (секундарни објекат), а не на мерну јединицу именовану мотивном речју. У наведеном примеру (Б. б) запажамо релативизацију квантитета. Велику раздаљину – а особито последњи део пута, који је непознати субјекат морао препешачити – говорник жели да прикаже као краћу и лакше савладиву. Позитивно емотивно значење такође има фокус изван мотивне речи: у садејству са шаљивим тоном и релативизатором квантитета („још неки“), истовремено се истичу знатан квантитет (дужина пута) и прихватљивост тог квантитета, а хипокоризација је управљена према адресату. Чак и уколико релативизатори квантитета (још неки / још који / још неколико и сл.) одсуствују, или када је раздаљина изражена истим деминутивом уз тачно или приближно тачно нумеричко одређивање, нпр. *Остаје нам још пет / петнаест / двадесетак километарчића до мора.* и сл., илокутивни ефекат остварен умањеницом усмерен је на охрабривање и одобровољавање саговорника, што и у многим другим случајевима јесте циљ прагматичке употребе деминутива изведених од именица са значењем мерних јединица.

[15] Овај деминутив можда је нешто уобичајенији у приликама када мера за дужину кореспондира са новчаном вредношћу, нпр. када се старост, а тиме и цена аутомобила процењује према броју пређених километара; у таквој комуникативној ситуацији дем. *километарчић* − најчешће у шаљивом (или ироничном) тону − обично има еуфемистичко значење.

В. Мере за време

(а) **мину́тица, мѝнӯтка** *дем. од минута*; *тренутак, часак*.
– Слободно је вријеме распоредио – не умакну му ни минутица (Симић Н. 5, 148).
– На минутку причекај ме само (Сар. 4, 153).
минӯтић *дем. од минут* (2); *тренутак, часак*.
– Кад сам ишла к Мићи, тркнула [сам] успут само на минутић и к њему (Лукић В. 1, 639).
мину́так *дем. од мин*ут (2); *тренутак*.
– Оног часа и оног минутка: / И ако је тек шипарац био, / Усред куће крвника убио (Сар. 13, 92).

(б) **са̀тић** и **са̀тӣћ** *дем. од сат*.
ча́сак и **ча̏сак** *дем. од час[1] (1,2)*; *тренутак, трен*.
ча̏сић *дем. од час[1](1,2)*; *тренутак, трен, часак*.

(в) **да́нак[1]** и **да̏нак** *хип. од дан*; *дан уопште*. – Тако су пролазили данци и тједни (Шен. А. 23, 58).
Данак мину, за њим сумрак стаде (Маж. И. 1, 35).
да̀нӣћ *дем. и хип. од дан*. – Старац моли Ивана: „Помози, каже, па отиђи сам на два-три данића“
(Лукић В. 1, 138).

(г) **нѐдељица** *дем. и хип. од недеља*. – Дан све данка ... а недеља недељицу, месец гони све месеце. *Радич*.

(д) **месе́чак 1.** *дем. и хип. од месец*; исп. месечац (1). – А мој тасте, од Божуна бане! / Свадба наша за
мјесечак дана (НП Петран. Б. 2, 397). – Овдје ће са нама провести мјесечак дана (Радул. Ј. 3, 46).
месе́чац 1. *дем. и хип. од месец*; исп. месечак (1). – Пера умаче ... а тако је све било удешено да
бар један месечац поседи у ладовини (МН 1892, 115/2).

(ђ) **го̏диница** еуф. *хип. од година (често са избледелим хип. значењем)*.
– Закукала тужна мајка / ... Кукала
је непрестано / Седам пуних годиница (Крањч. С. 1, 79). – Чекају да годинице прођу и да се све
заборави (Батуш. 1, 38).
годи́нак *хип. од година; приближно година, отприлике година*.
– Прође годинак дана (Змај 4).

Човекова потреба да се оријетише у времену огледа се у поимању времена као простора који, попут физичких ентитета, има одређене димензије[16], па га можемо мерити, корисно или некорисно употребљавати, прекраћивати, вредновати и сл. (ВРЕМЕ ЈЕ ПРОСТОР; уп. Jurafsky 1996: 550; Lakoff & Johnson 2003: 66; Klikovac 2004: 247, 99). Будући да је време апстрактан ентитет[17], схватамо га метафорично као (апстрактну) материју.[18]

Осетљивост човекова према времену и мерењу времена у тесној је вези с поимањем дужине живота и проценом трајања догађаја, радњи и збивања. Субјективан став очитује се у индивидуалном доживљају брзине протицања времена.[19] Да нас безмерје временског континуума не би прогутало, да бисмо се у њему снашли и, макар с приближном тачношћу, квантитативно одредили временски сегмент у коме се штогод чини или дешава, време уобичајено меримо годинама, секундама, минутима, часовима, данима, недељама, месецима итд. Није мали број мерних јединица за време које су подложне деминуцији, а у многим случајевима ови деривати имају хипокористично значење.

Прагматичко значење деминутива најупадљивије је у реченици *На минутку причекај ме само*. Слични искази, којима говорник апелује на стрпљење адресата, чести су у колоквијалном језику, али је уобичајен једино облик *минутица*, нпр.: *Враћам се за минутицу*. *Све ће бити готово за минутицу* (*минутицу-две*). и сл. И када није употребљена у експлицитној молби (нпр. *Молим Вас, сачекајте ме, ето ме за минутицу*), умањеница се разумева као молба.

Овај тип ублажавања најчешће се користи баш у случајевима када је говорник свестан да ће морати да буде одсутан знатно дуже но што (саговор-

---

[16] Време се разумева као омеђен простор који се може делити на мање сегменте, а они су у мерном систему презентовани временским јединицама, нпр. дан, сат / час, минут, секунд(а), десетинка, стотинка секунде и др.

[17] Схватање мерне јединице као егзактне величине ствара утисак егзактности онога што се мери; *Речник* САНУ бележи: **вре́ме** 1. (само јд.) а. фил. *један од двају објективних и свеобухватних облика постојања материје*.

[18] Време се, такође метафорично, разумева као линеарно кретање, а временске јединице као краћи или дужи делови пређеног пута; исп. Klikovac 2004: ВРЕМЕНСКИ ПУТ ЈЕ ПОДЕЉЕН НА ДЕЛОВЕ 124, 247; ВРЕМЕНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ ОДСЕЧЦИ НА ВРЕМЕНСКОЈ ЛИНИЈИ 119, 120; ВРЕМЕНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ ОКВИР ДОГАЂАЊА 201; ВРЕМЕНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ САДРЖАТЕЉИ ЗА ОНО ШТО СЕ ЗА ВРЕМЕ ЊИХОВОГ ТРАЈАЊА ДОГАЂА 201, 219; ВРЕМЕНСКЕ ЈЕДИНИЦЕ СУ ТАЧКЕ НА ВРЕМЕНСКОЈ ЛИНИЈИ 119).

[19] У прилог томе говоре и два деминутива изведена од мотивне речи *време*: **време́нце** (времѐнце) *дем. и хип. од време*. (а) Тек’ извол’те безъ оклеваня, и то на више временца къ нама пріѣћи (Сар., Даница 1860, 630). (б) За неко временце ето њих (Буд. 2, 43). (в) **време́шце** *дем. и хип. од време*. − Али дођи ће и моје времешце (Лукић Н. 1, 144). Примери у којима је употребљена изведеница *временце* и *времешце* показују да деминутиви, зависно од контекста, развијају различита значења. Дериват мотивисан апстрактном именицом, као и у другим сличним случајевима (нпр. *истиница*, *истиничица*, *слободица*, *жељица, идејица* и сл.), подложан је позитивној или негативној оцени. У првој реченици (а) препознајемо хипокоризацију која је усмерена искључиво према саговорнику (или саговорницима); хипокористично значење је ангажовано у складу с принципом уљудности, као израз наглашене гостољубивости (гости се љубазно позивају на дужи боравак ─ „и то на *више времена*“. У другом примеру (б) заступљена је објективна оцена, а деминутивом је исказано само значење „релативно кратак временски период“, које се може изразити и адвербима (За неко временце ето њих ≈ Ускоро / убрзо / за кратко време ... ето њих). Типичан случај шире субјективне оцене препознатљив је у исказу (в) *Али дођи ће и моје времешце* (дем. /кратко/ + хип. /жељено, дуго очекивано и сл./).

нику) обећава (уп. Dressler & Merlini Barbaresi 1994: 123). Ово је типична прагматичка употреба; емотивног и евалутивног значења нема, али деминуција је ипак присутна, иако њен фокус није мотивна реч, већ шире схватање онога што је подложно самеравању – време и брзина, па је адресат разумева као интензификовани прилог ‚веома / врло брзо'.

Дезинтензификација, уз могуће супституенте с прилошким значењем, без емотивно-евалутивне нијансе значења доминантна је и у исказима типа: *Слободно је вријеме распоредио – не умакну му ни минутица* (≈ /ни/ најкраћи временски одсечак); *Свратићу само на минутицу* (≈ накратко); *И недељица дана биће ми доста да се одморим* (≈ кратак временски период) и сл.

Деминутив *сатић* (који РМС не бележи, али га налазимо у РСЈ) пре ће се односити на *сат* као „направу за мерење времена", неголи на „24-ти део дана, час", осим изузетно, са ироничним значењем, нпр. *Возови касне сатић-два, али је важно стићи*. Умањеница *часак* (В. б), иако је забележено да обухвата и основно значење именице **ча̏с** 1.а. *временска јединица од 60 минута*. б. *временска јединица школске и друге наставе*, заправо има функцију интензификатора другог значења исте лексеме (2) *врло кратко време, тренутак, трен, моменат*, те преовлађујућа употреба с таквим значењем, подржана фреквентношћу прилога *часком*, отвара пут лексикализацији (*часак* = тренутак, трен).[20]

У многим случајевима деминутиви се употребљавају да би се нагласила апроксимација (*Овдје ће са нама провести мјесечак дана*), истакло еуфемистичко значење (*Чекају да годинице прођу и да се све заборави*), као и са циљем релативизовања тачно одређеног временског трајања (*Пера умаче ... а тако је све било удешено да бар* један *месечац поседи у ладовини*). Најбољи пример апроксимације даје Ј. Ј. Змај: *Прође годинак дана*: суфиксом *-ак*, као и код изведеница мотивисаних бројевима (десетак, педесетак и сл.), изражава се приближно трајање – „отприлике / око годину дана / можда непуну годину".

Изузимајући употребу хипокористика у поетском дискурсу (В. г), деминутиви изведени од именица које означавају временске јединице у српском језику развијају следећа значења: 1) апроксимативно (дем. увек значи „нешто мање од Х / приближно Х"); 2) хипокористично (преовлађују два правца хипокоризације: према адресату и према творбено модификованој речи, обично уз импликацију „пријатно / лепо проведен временски период"), док је у поезији чешће избледело хипокористично значење (нпр. *данак*); 3) еуфемистичко. Сва наведена значења имају прагматички потенцијал.

---

[20] Отуда се пример А. Шеное *За два часка дадосмо се на пут*, наведен у РМС, данас осећа као архаичан. Употреба са значењем *дем. од школски час* веома је ретка, а може се јавити у иронично или шаљиво интонираним исказима (нпр. разг. Она одржи три-четири *часића* и оде кући, а ја радим осам сати.), или, пак, са функцијом релативизатора и/или позитивним ставом према адресату (нпр. Издржи још један *часић*.).

Г. Новчане јединице

па̀рица[2] и **па̀рица**[2] *дем. од па̀ра и па̀ра.*
– Обоје су били добри домаћини, пазили су на сваку парицу. *Јов. Ј.*
дина́рчић а. *дем. од динар (понекад у еуф. или презр. значењу); ситан новчић уопште*.
– Свима им је Марко истјерао неки динарчић из џепа (Кол. 3, 18).
– Па и не пребирајући динаре и динарчиће, пушта им невољном у руку (Јакш. Ђ. 6, 160).
– Зар сву снагу и младост ту да оставим за ову шаку динарчића (Кол. 1, 162).
– Имати дражесно детенце и још добивати за њ сваки мјесец сто педесет динарчића, превише је то (Ков. А. 1, 72).
дȕкатић *хип. од дукат*. – Троши, Мехо, жуте дукатиће!/ Трошио сам, али фајде нема (НП, БВ 1886, 317). Но кад оздрави, онда тек дође: Благодарим г. докторе! и по који дукатић остави (Стеф. Св. 9, 224).
гро̀шић и **гро̀шӣћ** 1. *хип. и еуф. од грош*.[21]
грошѝћак *хип. и еуф. од грош*.

Код деминутива чије су творбене основе именице са значењем новчаних јединица преовлађују еуфемистичко и презриво значење. Контекст значајно утиче на истицање позитивног или негативног (презривог, ироничног) става према новчаној вредности уопште (Само паре, паре! *Парице* му живот загорчаше. разг.), према вредности одређене новчане јединице (разг. Шта сад можеш да купиш за *динарчић*?), или према одређеној валути.[22]

Хипокоризација се јавља обично када се говори о мањој вредности која је, према оцени говорника, за некога веома драгоцена (Троши, Мехо, жуте *дукатиће* ...), а није безначајан ни однос (симпатије, сажаљења, уважавања и сл.) према ономе ко даје или прима новац (уп. Благодарим ... и по који *дукатић* остави). Када контекст упућује на нечије среброрубље или на шкртост, деминутив исказу даје ироничан, подругљив, а понекад и шаљив тон (Стално

[21] У савременом српском језику именица *грош* употребљава се са значењем *новац, пара, најмањи, најбезвреднији новчић* (исп. РСАНУ **гро̀ш 1.а.** *ковани новац од 20 пара (једна петина динара) у Србији до 1918. год*. **б.** *новчана јединица различите вредности у разно доба у појединих народа.* **2.** *новац, пара (уопште; најчешће са значењем најмањег, најбезвреднијег новчића)*; стога деминуција (*грошић*, *грошићак*) додатно истиче малу вредност, а поред хипокористичног и еуфемистичког значења, као и многи други деривати мотивисани супстантивима са значењем мерне јединице, може развити ироничну, шаљиву, подругљиву или презриву значењску нијансу.

[22] Значење творбене основе призива евалутивни параметар, а негативна оцена може произвести и пејоративно значење деминутива, нпр. *валутица*, *доларчић*, *еврић* и сл. Ови деривати нису забележени у нашим великим описним речницима, али се могу чути у разговорном језику, најчешће у презривом или еуфемистичком значењу, мада, као и у другим наведеним примерима (Троши, Мехо, ... *дукатиће*), није искључена хипокоризација, као ни шаљиво или иронично значење (разг. Та банка не прима свакакву *валутицу*.).

пребројава своје *дукатиће* / *динарчиће*. Пази да не потрошиш неку *парицу*. разг.).

Закључак

Анализом примера ексцерпираних из наших великих описних речника дошли смо до следећих закључака:

- Прагматичко значење деминуираних именица са значењем мерних јединица утемељено је на метафори МАЛО (МАЊЕ) ЈЕ ПРИХВАТЉИВО / ПРИХВАТЉИВИЈЕ, јер је *човеков емоционални простор* отворен за *мало*, а затворен за *велико*.
- Деминутиви грађени од творбених основа чија семантика подразумева петрификовану норму развијају прагматичко значење које је усмерено према адресату; често су препознатљиви у исказима говорника који поштују принцип уљудности.
- Облици деминутива имају улогу медијатора у развијању прагматичког значења. У многим случајевима управо хипокоризација индукована деминутивним суфиксом, али не и деминутивним значењем, омогућава и/или појачава прагматичко значње ‚прихватљиво'.
- Комуникативна стратегија коришћења деминутива засновна је на ублажавању и значењу неодређености и приближности, а веома ретко недостатка. Због тога неке умањенице изведене од јединица мера могу у српском језику имати хипокористично значење, док пејоративно није забележено у нашим великим описним речницима.
- Прагматичко значење ових деривата није у свим језицима исто. У српском језику не преовлађује прагматичко значење ‚неозбиљно', као што Дреслер и Мерлини Барбарези (1994) сугеришу, већ значење ‚прихватљиво'.
- У разговорном језику облици деминутива мерних једица имају изражену, препознатљиву (конверзациону) импликатуру, а она је у једном броју случајева аналогна прилозима у функцији интензификације.

  Импликатуре се односе на (а) емоционални став говорника према објекту именованом деминутивом; (б) став према каквом другом објекту, према саговорнику, ситуацији или појму који је у тесној вези с дем.; (в) промену понашања (тј. на усмеравање према жељеној акцији или спречавању /обично нежељене/ реакције.).
- Честа прагматичка употреба ових деривата води лексикализацији, нпр. *часак*, а неки облици деминутива су, због преовлађујућег прилошког значења, на путу према лексикализацији, нпр. *минутица* (≈ веома брзо).
- Одсуство аугментативних облика од истих основа (мерних јединица) указује на следеће:

– деминутиви имају развијенија и изнијансиранија значења од аугментатива;
– атракција семе квантитета и емотивних значења много је јача код аугментатива неголи код деминутива; увећанице, осим у релативно ретким случајевима лаудативног значења (нпр. *људина*, *јуначина* и сл.), готово по аутоматизму призивају пејоративно значење;
– када је у питању прагматичка употреба, деминутиви имају повлашћено место међу евалутивним твореницама.

На крају, треба нагласити да су деминутиви мерних јединица посебно чести у комуникативним ситуацијама у којима један од саговорника, наслућујући могућу непријатност, жели да молбу, захтев или наредбу учини што прихватљивијом, речју да ублажи оштрину коју исказ, понекад и по природи својој има (нпр. различити облици налога, наређења у којима је облик императива често неизбежан). Ово показује да релативизација семе квантитета, особито када је подржана принципом уљудности, утиче на хармонизовање односа саговорника, те обезбеђује наставак, бољи квалитет, као и пожељан исход комуникације.

Кључне речи: деминутиви (мотивисани супстантивима са значењем мерних јединица), деминуција, апроксимација (апроксимативно значење), прагматичко значење, морфопрагматика, принцип уљудности.

ЛИТЕРАТУРА

De Marco 1998: Anna DeMarco „The Acquisition of Diminutives in Italian“, in: *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking*, Steven Grillis (ed.), 175–192. Antwerp Papers in Linguistics: Antwerp.

Dressler & Merlini Barbaresi 1994: Wolfgang U. Dressler, Lavinia Merlini Barbaresi, *Morphopragmatics: Diminutives and Intensifiers in Italian, German, and Other Languages* (Trends in Linguistics, Studies and Monographs 76, ed. Werner Winter), Berlin – New York: Mouton de Gruyter.

Grice 1975: Paul Grice, „Logic and Converzation. Syntax and Semantics“, Vol. 3: Speech Acts, Ed. by P. Cole and J. L. Morgan, 41–58. New York: Academic Press.

Jurafsky 1996: Daniel Jurafski, „Universal Tendencies in the Semantics of the Diminutive“, Language, Vol. 72, No. 3, 533–578.

Klikovac 2004: Duška Klikovac, *Metafore u jeziku i mišljenju*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Klimaszewska 1983: Klimaszewska Zofia, *Diminutive and Augmentative Ausdrucksmöglichkeiten des Niederländishen, Deutschen und Polnishen:*

Eine konfrontative Darstellung, Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Laalo 1998: Klaus Laalo, „Diminutives in Finnish Child-Directed and Child Speech“, in: *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking*, Steven Grillis (ed.), 137–147. Antwerp, Antwerp Papers in Linguistics.

Lakoff & Jonson 2003: George Lakoff, Mark Jonson, *Metaphors We Live By*, Chicago: The University of Chicago Press.

Leech 1983: Geoffrey N. Leech, *Principles of Pragmatics*, London − New York: Longman.

Savickiene 1998: Ineta Savickiene, „The Acquisition of Diminutives in Lithuanian“, in: *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking*, Steven Grillis (ed.), 115–135. Antwerp, Antwerp Papers in Linguistics.

Savickiene et al. 1998: Ineta Savickiene, Wolfgang U. Dressler, Virag Barcza, Peter Bodor, Nihan Kertez, Katharina Korecky-Kröll, Marijan Palmovi', Ursula Stephany, Evangelina Thomadaki, „Diminutives as Pioneers of Derivational and inflectional Development – a Cross-Linguistic Perpective“, in: *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking*, Steven Grillis (ed.), 81–92. Antwerp, Antwerp Papers in Linguistics.

Taylor 1989: John R. Taylor, *Linguistic Categorization – Prototypes in Linguistic Theory*, Claredon Press: Oxford.

Thomas 1995: Jenny Thomas, *Meaning in Interaction: an Introduction to Pragmatics*, Longman: London.

Voeykova 1998: Maria D. Voeykova 2007, „Acquisition of Diminutives by a Russian Child: Preliminary Observations in Connection with the Early Adjectives“, “, in: *Studies in the Acquisition of Number and Diminutive Marking*, Steven Grillis (ed.), 97–113. Antwerp, Antwerp Papers in Linguistics.

Volek 1983: Bronislava Volek, „The semantic Structure of Derived Substantives with an Emotive Component In Russian – A Comparative Study“, The Slavic and East European Journal, Vol. 27, No. 4, 478–487.

Volek 1987: Bronislava Volek, *Emotive Signs in Language and Semantic Functioning of Derived Nouns in Russian*, Amsterdam − Philadephia: John Benjamins Publishing Company.

Wierzbicka 1989: Anna Wierzbicka, „Semantic Primitives: the expanding set“, Quaderni di semantica X/2, 309–332.

Wierzbicka ²2003: Anna Wierzbicka, *Cross-Cutural Pragmatics – The Semantics of Human Interaction*, Berlin – New York: Mouton de Gryter.

Yule 1996: George Yule, *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.

Белић 2000: Александар Белић, „О историјском развитку словенских деминутивних и амплификативних суфикса“; „Природа и порекло именица субјективне оцене“, у: *Упоредна словенска лингвистика* (1), Изабрана дела Александра Белића, Београд, 9−81.

Вељковић Станковић 2007: Драгана Вељковић Станковић, „Деноминални деминутиви и аугментативи – значење и творба“, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1, 387–403.

Вељковић Станковић 2008: „Когнитивни приступ евалутивним тореницама и његова примена у настави спског језика“, Научни састанак слависта у Вукове дане 37/1,497−510.

Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Грицкат 1995: Ирена Грицкат, „О неким особеностима деминуције“, Јужнословенски филолог, LI, стр. 1−30.

Оташевић 1999: Ђорђе Оташевић, *Обратни речник нових и незабележених речи*, Београд: Алма.

РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I−VI, Нови Сад: Матица српска (1967–1976).

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (т.I−XVII), Београд: САНУ, Институт за српски језик (1959–2006).

РСЈ 2007: *Речник српскога језика* (ур. Мирослав Николић), Нови Сад: Матица српска.

Dragana Veljkovic Stankovic

SEMANTIC AND PRAGMATIC VALUE OF THE DIMINUTIVES MOTIVATED BY NOUNS DENOTING MEASURING UNITS

Summary

This paper examines semantic and morphopragmatic features of diminutives derived from substantives denoting measures for time, weight (mass), volume, length and money value (e.g. week−DIM. /nedeljica/, year–DIM. /godinica/, litre–DIM. /litrica/, kilometer−DIM. /kilometarčić/, etc.). The analysis of the examples excerped from monolinguistic descriptive dictionaries has showed: a) that pragmatic meaning of these derivatives is based on the metaphor LITTLE (LESS) IS ACCEPTABLE / MORE ACCEPTABLE; b) that diminutive forms play the part of a mediator in the development of pragmatic meaning; c) that an acceptable pragmatic meaning is usually directed to a second-degree object; d) that derivatives in question have recognizable implicature, usually analogous with the adverbs in the function of intensification.

811.163.41’373.611 ”13”

Гордана Ђурђев
Wrocław

ШИРЕЊЕ СЕМАНТИЧКИХ ФУНКЦИЈА СУФИКСА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (НА ПРИМЕРУ КАТЕГОРИЈЕ ‘НОМИНА АГЕНТИС’)

Рад има за циљ поређење стања у старосрпском и савременом језику функције суфикса -ач на примеру категорије номина агентис. Анализирани споменици су: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Књ. I Струшки и Атонски рукопис издање из 1975, књ. II Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, издат исте године 1975, Дечанске хрисовуље, издање из 1976. године под редакцијом Павла Ивића и Милице Грковић, као и Старе српске повеље и писма које је сакупио и издао Љубомир Стојановић 1929. године. У њима је овај суфикс скоро непродуктиван, док је у савременом језику сасвим другачији случај. У савременом језику је његова функција проширена и на друге категорије.

Анализирајући старе српске споменике: Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Књ. I Струшки и Атонски рукопис издање из 1975, књ. II Студенички, Хиландарски, Ходошки и Бистрички рукопис, издат исте године, 1975, Дечанске хрисовуље, издање из 1976. године под редакцијом Павла Ивића и Милице Грковић, као и Старе српске повеље и писма које је сакупио и издао Љубомир Стојановић 1929. године, бавила сам се суфиксалном дериватицијом именица. Нарочито ме је заинтересовао суфикс *-ач*, пошто је у обрађеном материјалу скоро непродуктиван, а у савременом језику је сасвим другачији случај. У овом раду сам хтела да упоредим стање у прошлости и данас и да покушам да објасним узрок овакве ситуације. Суфикс *-ач* у обрађеном старосрпском материјалу твори само једну изведеницу и то од несвршеног глагола, чинећи на тај начин номина агентис. У Обратном речнику Мирослава Николића има 1144 примера.

Овај суфикс се у старом језику појавио само у једном примеру, у тексту Дечанских хрисовуља III и то је ***ковачь*** „ковач” ДХ III 2224 …**дмитрь дарникьабратмоу богославь. добрьѪинь ковачь**÷… (ова именица је настала од глагола *ковати,* који потиче од прасловенског **kuti, kovą, kovati,* где је преко

старословенског **ковати**, стигао до старосрпског **ковати** и до савременог српског језика *ковати*).

Продуктивност суфикса *ач* је била веома мала у анализираном материјалу. У поређењу са данашњим језиком та непродуктивност је веома чудна. Покушала сам да нађем у Даничићевом "*Рјечнику из књижевних старина српских*" још неку именицу која се гради овим суфиксом, али без успеха. Ни у њему се, осим овог већ поменутог, не појављује ниједан други пример! У обрађеном материјалу овај суфикс се појављује смао у именици ***ковачь***, која спада у номина агентис. Ова именица је настала од глагола *ковати,* чија се инфинитивна основа завршава на *-а- (кова-ти)*. Овде би могло да се расправља о томе да ли се ради о суфиксу *-ач* или је у питању само *-ч,* о чему размишља Вјеслав Бориш обрађујући чакавске текстове из 15. и 16. века (1969: 51). Он каже да би могло да се претпостави да је, после одбацивања инфинитивног наставка *–ти,* једноставно додато само *-ч*, али пошто се у граматикама књижевног језика даје да је у овој ситуацији у питању суфикс *-ач*, може се прихватити да се, ипак, ради о њему. У том случају овај суфикс је додат на творбену основу, а то значи на корен који представља глагол *ковати* после одбацивања инфинитивне основе и тематског вокала *-а-*.

Наравно да у обрађеном материјалу постоје именице које означавају номина агентис и занимања, али све оне имају друге наставке, углавном такве као и данас, нпр.: суфикс *-ар,* где су од именица настали следећи примери:

биволарь „човек који се старао око бивола" ДХ II 5, ДХ III 94 **…и да кралѣвьство ми пандократоу биволаре на име добромирь а брат` моу маноило…** (псл.**bywolъ,* стсл. **бъволъ**, стсрп. **биволь**, срп. *биво*);

глобарь „онај који узима глобу, чиновник који је наплаћивао глобу на основу судске одлуке", ЗАК (ат.242r/15, бист.209v/25) **ѡ глобарѣхъь** (псл.**globa*, стсл. **глоба**, стсрп. **глоба**, срп. *глоба*);

гоусарь „разбојник" ЗАК (стр.12r/30, ат.227r/30, бист.195v/30, сту.271r, хил.118v/15, ход.95v/15) **И ако се wбрѣтѥ гоусарь wдьшьдь прѣзь дрьжавоу краиштника и плени где годе…** (стсрп. **гоуса** – напад, пљачка; највероватније потиче из стсл. **хоусарь**, потврђено већ у XIII веку, ≤ **chąsarъ* : византијско *χονσάριος* 'разбојник', вероватно у контаминацији византијског *χωνσάριος* 'војник послат у извидницу' : *χωσιά* 'заседа' и словенског **chąsa* 'пљачка, грабеж, јединица непријатељске војске, Славски 1983 / 4 : 440);

златарь „златар" ДХ I 303, ДХ II 61, ДХ III 2081, ЗАК (ат.239r/20, бист. 206r/10) **ѡ златарехъ** (пл. **zolto,* стсл. **злато**, стсрп. **злато**, срп. *злато*);

лѣкарь „лекар" СП 176/170 **…ıа рѳ̑ско синь мешьтра кристофала лѣкара …** (псл.* *lěkъ,* стсл. **лѣкъ**, стсрп. **лѣкариıа**, срп. *лек*), у Прасловенском речнику се говори да у овом случају имамо двоструку мотивацију: од именице **lěkъ* и од глагола **lěčiti,* који је појављује заједно са именицом (Псл.реч. II : 22);

мьчарь „мајстор који прави мачеве" ДХ II 23 **…а дѣдь моу болиць. богдань м`Ꙋарь а синь моу ранко…** (стсл. **мьчь**, стсрп. **мьчь**, срп. *мач*);

рибарь „рибар" ДХ II 56, ДХ III 2003 **И да кралѣв`ство ми рибаре оу плѥ акѣ. на име радило а синь моу богоѥ.** (псл. **ryba*, стсл. **рыба** стсрп. **рыба**, срп. *риба*);

седларь „онај који прави седла” ДХ I 304, ДХ II 61, ДХ III 2802 …**ковачиⷦ и златариⷦ и седлариⷦ и шьв`ци и в`си маисториⷦ да работаю тако и сокал`ници.** (псл. **sedьlo* ili **sedъlo,* стсл. **седлъо**, стсрп. **седьло**, срп. *седло*).

Суфикс *-ик*. У следећим примерима постоји дилема да ли су деривати настали од придева или од именице, пошто нема потврде у свим ранијим облицима језика за придеве:

дꙋховникь „духовно лице” «грч. *Ὁ πνευματι(η)ός*, свештено лице са посебним овлашћењем да на одређеном подручју врши свету тајну исповедања» ЗАК (стр.1v/20, ат.208v/10, хил.108r/10, ход.86v/10, бист.179r/10) **И свѣтителиⷦ да поставѣ дꙋховникѣ** (..) (стсл. **дꙋховьнь**, стсрп. **дꙋховьнь**, срп. *духовни*; у прасловенском га нема, то је старословенски термин у вези са религијом. псл. **duchъ : ducha* f.);

дꙋш `никь „душевник, лице које суди по савести, «по души»” ЗАК (стр.5r/5, ат.21v/30, сту.269v/10, hil.114v/30, hod.92r/30, bist.190r/25) …**тоꙋзи попашоꙋ да плати што рекоꙋ дꙋшьници кои цѣнѥ…** (псл. **dušьnъ*, стсл. **дꙋшьнъ**, који се тиче душе, има душу, стсрп. **дꙋшьнь**, срп./);

книжникь „познавалац закона, књишки човек” СП 272/256. **…и зато ето посласмо т҃ плавь по мор҃ и книжника по с҃х҃ да догю во ваше милости…**(стсл. **кънижьникъ**,стсрп. **книга, книжникь** срп. *књижни*, придев на *-ьн књижан*, данас редак);

магиникь „мађијник, лице које се бави мађијама, чаробњак” ЗАК (стр.9v/20) **Магиникь и штров`никь кои се наге wблично…**(од *магија*, придев *магин*. Позајмљеница књижевним путем вероватно из нем. *Magus, Magie* или из латинског *magus*, које је дошло непосредно **из грчког** *ήάγος , ηαγία*. Могуће је такође да је *маг* неологизам од *магический*, који долази из немачког *magisch*);

наредьбєникь „онај који издаје наредбе” СП 135/132 … **и к том҃ все границе кое с҃ сталене наредьбеници град д҃бровника…**(стсрп. **наредьбень**, срп. *наредбени)*;

работникь „радник” ЗАК (ат.240v/10, сту.273r/30, бист.207r/30) … **а вин҃ да ѥсть работникь на томзи мѣстѣ. wномоꙋзи господароꙋ чиѥ боꙋде село…** (од работа као феудални термин кметски рад (сокалничка работа, работа цркви, меропша работа, од које може ослободити краљевство); данас – *посао, рад, радња*, *дело; кулак; ствар* (у конкретном и пренесеном смислу). Придев на *-ьн* који даје *–ан: работан*. Поименичен на *-ик* и значи ‘кмет; слуга, помоћник, момак; посленик, тежак који обрађује земљу’, стсл. **работьникъ**, стсрп. **работьнь**, срп. *работан*);

трьжникь „трговац” SP 21/19 **Трьжници ваши да гред҃ на брьсково…** (стсл. **тръжьнь**, стсрп. **трьжьнь**, срп. *тржан*);

пꙋтникь „путник” СП 189/183, ZAK (стр.14v/30, ат.236v/10, сту.272r/30, бист.204r/25) **Ꙗко што изгоꙋбїи поꙋт(..)кь wньзи господарь и владальць и село все да плате…** (псл.**pątь*, стсл. **пѫть**, стсрп. **поуть**, срп. *пут*);

челникь „врста функционера, особа која нечим управља, старешина сточарског села или катуна” SP 47/41, ДХ II ЗАК (ат.233r, сту.271v/5, ход.97r/15, бист.201v/30) **и прѣстаиници и челници. кои сѥ wбрѣтаю…** (од чело ‘део тела’,

одређени придев на *-ьн : чеони,* поименичен на *-ик* значи ‘praefectus; старешина братства’. Та је изведеница ушла у пастриску терминологију Балкана. псл. **čelo, *čelьnikъ, *čelьnъ* – онај који се налази на челу, спреда, вођа, стсл. **чело, чельникъ,** срп. од XVI *чеони*).

Суфикс *-тель*:

слоужитель „служитељ” ДХ I 119 **…иннамногапритежанига гаженакрьмоу имашдѣник всѣмь слоужителкмь цр҃квнымь…** (стсл. **слоужини**, стсрп. **слоужити,** срп. *служити*);

творитель „творац” СП 250/239 … **молимо гда бг҃а свемѫ творителга · да вамь ѫкрѣпи и ѫмножи кралкевьство …** (стсл. **творити**, стсрп. **творити,** срп. *творити*);

оучитель „учитељ” ДХ I 48, ДХ II 63 **…и видѣхъ многа незаписана ни оузаконкѝна. гаже на потрѣбоу клиросоу црьковномоу. речено бо кстъ господиномь нашимь пастиремь и оучителкмь срьбѝские землк просвѣтителкмь. светымь савомь.** (стсл. **оучити**, стсрп. **оучити,** срп. *учити*);

мѫчитель „мучитељ, џелат” СП 54/48 **…царие царствѫють и мѫчителие држеть землю …** (стсл. **мѫчити** стсрп. **моучити,** срп. *мучити*);

приѣтель „пријатељ” СП 14/13, ДХ III 156/9 **… и кто є твои прьѣтелие да мѫ смо прьѣтелие …** (од старословенског глагола **пригати** ‘бити пријатељ, привржен коме’, псл. ****prijati*** ‘пријати некоме’, стсрп. **пригати,** срп. *пријати*);

просвѣтитель „просветитељ” ДХ I 29, ДХ II 63 **…и видѣхъ многа незаписана ни оузаконкѝна. гаже на потрѣбоу клиросоу црьковномоу. речено бо кстъ господиномь нашимь пастиремь и оучителкмь срьбѝские землк просвѣтителкмь. светымь савомь.** (стсл. **просвѣтити,** стсрп.**просветити**, срп. *просветити*);

рѫдитель „родитељ” СП 54/48, ДХ II 1 … **и ва виеки избравии светее родителк …** (псл.**roditi*, стсл. **родити,** стсрп. **родити,** срп. *родити*);

свѣ/ие/дитель „сведок” СП 117/113 **…имамо свѣдителга крь нигда нѣсмо ваше милости людемь нѣдне цр҃кне ѫзели …** (стсл. **съвѣдѣти** ‘сазнати’, стсрп. **сьвѣдѣти,** срп. /);

светитель „светитељ; архијереј, епископ” ЗАК (стр.1v/20, ат.209v, бист.179v, хил.108v, ход.87r), ДХ II/2 **…И светителик, да не проклинаю христїанье за сьгрѣшенїе доуховно.** (стсл. **светити,** стсрп. **светити,** срп. *светити*).

Суфикс *-ац*:

гамьць „јемац, гарант, жирант” ЗАК (стр.6v/15, ат.224r, хил.115v/76, ход.92v, бист.191v/10), СП 160/158 **Кьди се прѣ властелє кто се оу што оупри да дава емьце.** (стсрп. **гамити** = између осталог значи и: држати, чувати, склањати, срп. *јамчити*);

парьць „заступник, парничар” ЗАК (стр.3r/25, ат. 221r/20, сту.269v, хил.114v/20, ход.91v/20, бист.189v/15) **Сирота кога нѣ гака , или wтпирани. да дак пьр`ца. кои кє за ню прѣти.** (стсл. **пьрѣти**, стсрп. **прѣти** ‘противити се, позивати судски, оптуживати, окривљавати’, срп. *прети се, прем се, парац.* Скок 1973/III : 37 каже да је настало од псл. **perti, *pьr-* али није јасно откуда *-а-* од јера, тј. <**pьrъsь*, Миклошић објашњава на следећи начин: псл. **per > *pre, pьra, pra*);

сѹдьць „судија" СП 52/45 **…цю - wд прьвл(аке до лоицa) и с8дьць бо и глобе 8 крьви 8 мир8 да б8д8 на ниχь воллю да имаю и дрьже и да чине вс8 свою воллю…** (стсл. **сѫдити**, стсрп. **сѹдити**, срп. *судити*);

трговьць „трговац" СП 29/17, ЗАК (стр.13/35, ат.227v/5, сту.270v/20, хил.118v/20, ход.95r/20, бист.196r/10) **Ѩко ли властєлинь задрьжи трьговца. да плати .т҃. перьперь** (стсл. **тръговати**, стсрп. **трьговати**, срп. *трговати);*

шьвьць „кројач" ДХ I 304, ДХ II 61, ДХ III 2802 **…ковачик и златарик и седларик и шьв`ци и в`си маисторик да работаю іако и сокал`ници.** (стсл. **шити**, стсрп. **шити**, срп. *шити*, изведенице се праве од четири корена: псл. *ši-, šiv-,* од итератива, стсл. **шьв-** (пред самогласним наставцима, упор. стслв. перф. пас. **шьвен** = сашвен, (према ь > а) *шав,* (са замукивањем ь) *шв-* . Од корена **šьv-* које даје *шав-* прасл. радна именица на *ьц* сматра Скок 1973/III : 396).

Суфикс *-ач* је општи словенски суфикс. То је плодан суфикс, продуктиван и данас. Именице изведене њиме најчешће настају од глаголских основа, претежно од несвршених глагола и означавају вршиоца радње или носиоца занимања (што значи да су то номина агентис и означавају људска бића). Неке од њих, као што наводи Иван Клајн (2003:62) представљају и називе занимања (*ковач*, *ложач, чистач, кројач, ткач, перач, свирач, издавач, цртач, шаптач*), означавају тренутног вршиоца радње (*викач, вребач, измишљач)* како што их назива Белић 1936:195, као и начине понашања (*викач, букач, хушкач)*, особу која се бави неким спортом (*рвач, пливач, веслач, бацач диска, кладива, тркач, клизач...)* и другим врстама кретања *(шетач, плесач, играч, купач)*, пољопривредне радње (*орач, копач, сејач, берач, косач*), особу која се бави музиком (*свирач, трубач, гудач*), безброј других активности *(возач, пушач, спавач, потрошач, произвођач, преговарач, посматрач, удварач, извиђач, оснивач, покретач),* животиње *(касач, превртач)*. Широка је и употреба суфикса ***-ач*** када означава истовремено и предмете и људе (*управљач, носач, брijач, мењач, клизач*). Неке именице имају техничко значење (*носач, држач, окидач, утикач, исправљач, штампач*). Неке речи су изведене од свршених глагола: *омотач, опасач, осигурач, запушач, упаљач,* док су изведенице са именичком основом ретке, семантички се удаљавају од основне именице и осећају се као просте лексичке речи. Суфикс у њима нема одређено значење: *бакрач, жарач, рогач, колач*. Редак је прелаз у *и* – деклинацију да би се изразило колективно значење: *дивљач.*

У савременом језику срећемо и сложени суфикс *-ивач*, што је, како каже Иван Клајн (2003:64), пример за перинтеграцију. Глаголски суфикс *-ива* у споју са *-ач* као у примеру *оснивач* је временом створио нови суфикс који се употребљава и са основама *-авати*. Главна употреба именица које се творе овим суфиксом је на пољу технике и он је један од малобројних продуктивних суфикса у области која иначе за означавање нових појмова радије користи позајмљивање него деривацију. То су углавном називи справа: *појачивач, усисивач*.

Данас се именице творене овим суфиксом појављују и у разговорном језику и жаргону. Поред већ постојећих именица које су само промениле свој смисао, срећемо и неологизме. Творе се од именица и глагола и означавају

и људе и предмете. У Андрићевом Речнику жаргона (2005), Београдском речнику савременог жаргона Боривоја и Наташе Герзић (2003) и у Београдском фрајерском речнику Петрита Имамија (2000) године нашла сам следеће примере:

банзач – шетач без циља (омл.)
бацач пламена – јефтини упаљач с покваренoм дизном, који баца превелик пламен
башач – батинаш, силеџија, напасник, онај ко (некога) туче (шат.)
баштрач – хомосексуалац (шатр.)
белач – креч (арх.)
блејач – беспосличар, дангуба, 1. особа која немо посматра, 2. особа која дуго седи на неком месту (нпр. у кафићу)
бошкач – арх. зидар, мајстор, радник, човек
бувоскупљач – пас (ом.)
буљоувлакач – полтрон (слож. буља и увлакач)
грејач клупе – резервни играч
дркач – даљински управљач
дувач – пушач хашиша/марихуане (нарк.),1. особа која пуши дрогу, 2. особа која удише мирис лепка
дупеувлакач, дупеувлакивач, дупеутеривач – улизица, полтрон (ом.)
ђаноскидач – (асоц. ђана) дефлоратор, заводник – специјалиста за девице (ом., шатр.)
зезач = зезатор – шаљивџија, онај ко (се) радо завитлава (оп.)
зракач – особа која зури одн, буљи; особа која гура нос у туђа посла; досадан човек, гњаватор (шатр.,ом.)
зубочупач – зубар (ом.)
играч – маркантан одн. интересантан или запажен мушкарац (ом.); зајебан играч – незгодан, одн. опасан човек (оп.), шпиц-играч – најистуренији нападач спортског тима (сп.),1. учесник, 2. криминалац, велики играч – велики криминалац
избацивач – редар у ноћном локалу
извођач – младић који ради свог престижа изводи девојке у шетњу мада код њих ништа не постиже (шатр., ом.)
извођач радова – извршилац, особа која спроводи у дело нечији налог
јахач – мушкарац који врши полни чин (оп.)
јебач – мушки сексуални партнер, љубавник
јебач пресретач – велики заводник, насртљив мушкарац
кољач – нокат, очњак (ом.)
кресач – силеџија, напасник (ом.)
крљач – груб играч (у фудбалу)
лармач – галамџија (ом.)
лепричар – гњаватор, особа за избегавање (ом.)
лизач – алкохоличар, пијанац (шатр., оп.)

ложач – блефер, лажов, наговарач, подстрекач, онај ко некога наговара, исто пржач, тровач (ом.), интригант, особа која се превише одушевљава нечим
матичар – наставник математике, математичар (ђ.)
мрмач – свештеник, поп (арх.)
мрштач – млађи мушкарац који жели да изгледа опасно и који тежи да се пробије у криминалним круговима
наклапач – онак ко прича глупости (ом.)
намештач – који намешта карташко коцкање
наркохоличар – онај ко је наизменично наркоман и алкохоличар (ом.)
ногач – бицикл (ом.)
натркача – начин крађе у трку (лоп.)
одвајач – удварач, (љубавни) освајач, заводник (ом.)
опаљивач – упаљач (ом.)
откуцач – потказивач, издајица (шатр., оп.)
певач – пасуљ (арх.), слаб играч (оп.), потказивач, достављач, издајник (шатр.), галамџија (ом.)
пеглач – силеџија, насилник (ом.)
пендрач – асоц,. пендрек, милицинар, полицајац (ом.)
пљувач – особа која претерано критикује оговара друге
прдач – млади сноб, малограђанин, простак, сељак, блесан, глупак, будала
превртач – голуб који мами друге голубове (код голубара)
претркач – особа која преко ноћи промени (политичко) уверење; прелетач
приваљивач – особа која остаје у друштву иако није пожељна
продавач – асоц. предавач, професор (ђ.)
пуркач – бадаваџија, нерадник, лопов (арх.)
пушач – будала, брбљивац, лажов, покварењак, сплеткарош, варалица, особа достојна смеха или презира (ом.)
пувач – хвалисавац, разметљивац
пуцач – 1. криминалац који носи ватрено оружје, 2. извршилац убиства ватреним оружјем, убица (лоп.)
рзач, ржач – коњ (арх.)
свирач – брбљивац, фразер, гњаватор (ом.), 1. особа која прича глупости, 2. нестручна особа (од свирати курцу)
серач, сератор – (оп.) гњаватор, досадна причалица, онај ко говори глупости одн, досадно или испразно придикује (оп.)
сисодржач – брусхалтер, прслуче, грудњак
словослагач – врдалама у разговору, лажљивац (ом.)
смарач- врло досадна особа (од смарати), крајње досадна и упорна особа, исто *гушач, зракач*(ом.)
спавач – шпијун притајен на дуже време, послат да направи каријеру у одређеној области и активиран тек кад буде довољно високо да се на њега не сумња (шп.-об.)
спаљивач – асоц. даје јак пламен, упаљач са кварцним паљењем (ом.)
табач – 1. насилник, 2. особа која уме да се туче
трипач – асоц. енгл. ЛСД (нарк.)

тркач – 1. подређени (онај ко за малу надокнаду обавља нешто за некога); потрчко, слуга, (лоп) 2. лопов коме је специјалност да неопрезним жртвама у трку отме ташну, мобилни телефон, јакну, итд. (лоп)
тровач – 1. лажов, 2. подстрекач, онај ко некога наговара на нешто лоше, 3. заводник, удварач
трпач – заводник, љубавник (ом.)
турбач – турбо мотор
туцач – сексуални партнер за жену
убеђивач (стру.) – чекић
увлакач – улизица, полтрон (ом.)
упијач – особа која памти што чује
утикач – мушки полни орган
френтач – асоц. енгл. друг, собни сустанар (ом.)
харач – месечне дажбине за стан
чистач – полицијски инспектор, члан банде, криминалац, задужен за уклањање трагова и доказа (лоп.)
шетач – полицајац, младић који ради свог престижа изводи девојке у шетњу мада код њих ништа не постиже (шатр.,ом.) 1. виски марке „џони вокер“, 2. мушкарац који само прави друштво жени, а није јој љубавник, 3. улични полицајац позорник, 4. учесник протестних шетњи (арх.), 5. пацијент душевне болнице који пати од несанице и целу ноћ шета ходницима

Интересантно је да се у том периоду када се формирају занимања (12-15 век) не појављују именице које их означавају, а граде се помоћу суфикса *-ач*. Јасно је да неких занимања нема, јер тада још не постоје нпр. *предавач, улагач, прерађивач, изнуђивач, забављач*,... али шта је са *копачем, орачем, косачем, сејачем, шивачем, сарачем, берачем, оштрачем, јахачем*... који би морали тада да постоје, а не појављују се ни са другим наставцима? Вероватно су постојали, само се нису нашли у текстовима због њихове специфичности. Можда тематско ограничење изабраних и коришћених старосрпских текстова није дозвољавало да се појаве неке формације. Требало би такође имати у виду да се дешава да неки суфикси буду веома плодни и продуктвни у једном временском периоду, а у неком другом су скоро непродуктивни. Као што се види, функција суфикса -ач се у савременом језику проширила, па осим номина агентис означава и начине понашања, особу која се бави неким спортом и другим врстама кретања, пољопривредне радње, особу која се бави музиком, истовремено и предмете и људе, предмете, именице које имају техничко значење. Може се извести закључак да су поводи ширења функција суфикса -ач како ти унутар језика, тако и спољашњи, као што је развој заната и нових делатности које доноси развој цивилизације, а које не спадају више ни у пољопривредне ни у пастирске радње.

Кључне речи: деривација, суфикс, именица, номина агентис, стари српски текстови, савремени српски језик

СКРАЋЕНИЦЕ:

ДХ Дечанске хрисовуље
ЗАК – Законик цара Стефана Душана
ат. – Атонски рукопис
бист. – Бистрички рукопис
сту. – Студенички рукопис
стр. – Струшки рукопис
хил. – Хиландарски рукопис
ход. – Ходошки рукопис
СП Старе српске повеље и писма
псл. прасловенски језик
стсл. старословенски језик
стсрп. старосрпски језик
срп. српски језик
грч. грчки језик
Псл.реч. Прасловенски речник
арх.- архаично
асоц. – асоцијација
ђ.- ђачки жаргон
лоп.- лоповски жаргон
нарк.- наркомански жаргон
ом.-омладински жаргон
оп. – у општијој жаргонској групи, може се чути у више социјалних, или се миље у коме се чује не може приближније одредити на начин који је овде примењен
слож.- сложеница
сп.- спортски жаргон
стру. – жаргонске речи из неке струке, књижари, таксисти, итд.
шат.- шатровачка реч или израз, тј. из „подземља“ одн. средине ситнијих професионалних преступника и кругова који на њима гравитирају
шп.-об. – шпијунско-обавештајни жаргон

ИЗВОРНА ГРАЂА

Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Књ.I: *Струшки и Атонски рукопис*, уредио М. Беговић, Београд, 1975.
Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. Књ.II: *Студенички, Хиландарски, Ходошки* и *Бистрички рукопис*, уредио М. Беговић, Београд, 1975.
Дечанске хрисовуље, ред. П. Ивић – М. Грковић, Нови Сад, 1976.
Стојановић Љ., *Старе српске повеље и писма*, Београд 1929, 1935.
Андрић Д., Двосмерни речник српског жаргона и жаргону сродних речи и израза, Београд, 2005.
Герзић Б. и Н., *Београдски речник савременог жаргона*, Београд, 2003.
Имами П., *Београдски фрајерски речник*, Београд, 2000.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1936: А. Белић, *О грађењу нових речи*, Наш језик IV.
Бориш 1969: W. Boryś, *Budowa słowotwórcza rzeczowników rzeczowników tekstach czakawskich XV i XVI w.*
Даничић 1864: Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Биоград.
Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 2, Суфиксација и конверзија,* Прилози граматици српскога језика, 2. Београд, Нови Сад.
Николић 2000: М. Николић *Обратни речник српскога језика*, Нови Сад, Београд.
Прасловенски речник: *Słownik prasłowiański, 1974-2001, T. 1- / oprac. przez zespół Zakładu Słowianoznawstwa PAN pod red. Franciszka Sławskiego, członkowie zespołu: Wiesław Boryś [et al.] ; Polska Akademia Nauk. Komitet Językoznawstwa.*.
Скок 1972: П. Скок, *Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика*, Загреб.
Славски: Sławski F., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1-5, Kraków, 1952-1982

Гордана Джюрджев

РАСШИРЕНИЕ СЕМАНТИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ СУФФИКСОВ В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ (НА ПРИМЕРЕ КАТЕГОРИИ NOMINA AGENTIS.

Работа представляет собой попытку сравнения функции суффикса -ач в старосербском и современном сербском языках на примере категории nomina agentis. Проанализировав памятники старосербской письменности: *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*

(*Законник благоверного царя Стефана1349—1354 гг.*) по изданным в 1975 году спискам (*Струшки* и *Атонски рукопис*, *Студенички*, *Хиландарски*, *Ходошки* и *Бистрички рукопис)*, *Дечанске хрисовуље* (*Грамота об основании Монастыря Высокие Дечаны*), изданное в 1976 г., а также *Старе српске повеље и писма,* которые собрал и издал Любомир Стоянович в 1929 г., автор констатировал факт минимальной продуктивности суффикса -ач. Одновременно, указывая на значительные изменения функций и употребляемости данного суфикса, автор привел примеры большой продуктивности этой морфемы в современном языке. Целью работы было не только сравнение исторической и современной языковой ситуации, но и попытка показания причин изменения степени продуктивности суффикса -ач. Автор пришел к заключению, что следует говорить как о причинах внутреязыковых, напр. расширение семантических функций данного суфикса, так и о причинах внешних по отношению к языку, напр. обусловленое прогрессом развитие ремесел и других видов трудовой деятельности.

811.163.41’366.584.3

Љиљана Петровачки
Нови Сад

НЕДОУМИЦЕ ОКО ФУТУРА II У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

У раду се сагледавају статус футура другог у систему глаголских облика српског језика и програмски захтеви за обраду овог облика у настави граматике на свим нивоима образовања. Разматрају се одређена уџбеничка решења и покушавају да се реше недоумице које се јављају око футура другог у наставном процесу и у лингвистичкој литератури.

На семинарима за наставнике, на којима сам учествовала протеклих година, и у другим контактима, посебно са наставницима основне школе, приликом разговора о значењу употребе глаголских облика скоро увек сам код њих наилазила на отпор ставу да је футур II боље сврстати у глаголске начине, као што се то чини у новијим граматика и уџбеницима за српски језик. Да ли су наставници у праву или не? Ево једног проблемског питања на које би требало заједнички да одговоре лингвисти и методичари.

Да ли су се наставници само саживели са ранијом систематизацијом глаголских облика по којој је футур II у категорији глаголских времена и стога им је тешко да промене своје ставове и већ устаљена и утврђена знања или је проблем сложенији? Међу њима су и млади наставници који су са својих факултета понели и новије приступе. Не бих пребрзо доносила закључке, као што се то код нас често чини, да су знања наших наставника ригидна и механичка, мада има и тога и то је недопустиво, већ сам пре склона и да их оправдам јер је ученицима потребно на известан начин поједноставити градиво... али, наравно, никако не огрешити се о принцип научности. Бар за основну школу боље је задржати се на основним значењима овог облика. Али шта бисмо могли да означимо као основна значења? Да ли само нека временска, и да ли би то било једноставније? Футур други се веома разликује од осталих да, кажемо условно, временских глаголских облика по томе што му је најшири круг примене у модалним реченицама, нарочито условним, и што има врло ограничену самосталну употребу. Међутим, у 6. разреду, кад ученици упознају први пут футур други, они још не познају хипотаксу и нису

довољно когнитивно спремни за разумевање сложенијих реченичних структура, поготово не њихових модалних значења. А знамо да је приликом одређивања значења глаголских облика потребно сагледавати њихово конкретно текстуално значење и у једном интегралнијем приступу обратити пажњу и на њихове морфолошке, синтаксичко-семантичке и прагматичне особине у контексту. Но, сматрам да је то на основношколском нивоу најчешће тешко реализовати.

Ако потражимо помоћ у наставним програмима, да бисмо решили недоумице које имамо, нећемо је наћи. У њима нема упутстава како тумачити поједине глаголске облике на одређеним нивоима, које видове употребе сагледавати и која значења. Као методичар, мислим да није добро бити превише аподиктичан у приступима и одређењима кад знамо да и глаголска времена под одређеним контекстуалним условима могу имати модална значења, као и глаголски начини временска, али наставницима, а поготово ученицима не може се оставити да сами решавају недоумице.

Ни у нашој лингвистичкој литератури још увек није усаглашено каква је синтаксичко-семантичка вредност футура II.

Ксенија Милошевић, која је написала читаву студију о футуру II и његовим синонимним формама, на основу сагледавања ранијих мишљења и сопствених проучавања, закључила је да је футур II временски глаголски облик коме може бити својствено и модално значење (Милошевић 1970).

Михаило Стевановић футур II у својој великој граматици обрађује у одељку где представља систем временских глаголских облика, али истиче да би било оправданије назвати га модалним обликом „јер никад, или скоро никад, не означава реализовану већ само хипотетичку (опет дакле условну) радњу, па и тамо има модални карактер“ (Стевановић 1979: 680). И сам се пита, даље у тексту, зашто је онда футур II уврстио у групу глаголских времена, али не образлаже свој поступак (Стевановић 1979: 694).

Пошавши од ових Стевановићевих ставова, Станојчић и Поповић су у својој граматици за средњу школу отишли корак даље и футур II уврстили у глаголске начине јер сматрају да је он пре свега начин (модус), али да има и елементе временског значења и да ту нијансу значења указују временски везници или нека друга временска обележја (кад, чим, док, за време и сл.).

Чисто временско значење за њих футур II има када је у облику пасива при употреби у приповедању за означавање радњи извршених у прошлости, али то је из старијих језичких фаза и, наравно, у синтаксичкој категорији релатива. Наводе примере са двочланом формом футура II пасивног, нпр. *Тада Јаков буде позван у Београд...*[1]

Срето Танасић, међутим, каже да „чињеница да се обликом футура II исказују радње које ће се вршити у будућности, које у моменту говора нису реа-

[1] Када сам, по истом моделу, за један семинар наставницима сачинила примере: *И тако они **буду примљени** код цара. И сви **буду** богато **даривани** ...* , многи наставници средње школе питали су ме да ли би се ова двочлана конструктивна форма могла назвати футуром II. Ову недоумицу решаваћемо у сегменту овог рада за средњу школу.

лизоване, не може бити довољан разлог да се овај облик сврстава у модалне глаголске облике“ (Танасић 2005: 443-444). Он стога, представљајући најпре употребу футура II у активној дијатези, сагледава значења овог облика на два плана: футур II у временској употреби и футур II у условним реченицама. У напомени, ипак, истиче да ни спајање ових планова у јединствену целину, уз задржавање овог облика међу временским глаголским облицима, не би значило некакав радикалан заокрет у српској синтакси (Танасић 444). Клајн је у својој граматици за странце, футур II уврстио у времена и каже да футур II представља предбудућу радњу као могућу и неизвесну, па стога и има разумевања за оне граматичаре који сматрају да га је боље сврстати у начине (Клајн 2005: 124-125).

Миновић сматра да је „футур II временски глаголски облик, иако се њиме често изражавају модална значења“ (1987 173-176). Он разматра футур II у временским реченицама, у модалним и у атрибутским реченицама.

Уопште узевши, футур II се разликује од свих других временских глаголских облика, нарочито по томе што је најшири круг примене у зависним модалним реченицама и зато што има врло ограничену самосталну употребу (Миновић 1987: 176).

У Граматици хрватскога језика Ј. Силића и И. Прањковића „за гимназије и висока училишта“ футур други (или футур егзактни, они користе оба назива) је такође сагледаван међу глаголским временима. Аутори истичу да је „футур други увек релатив јер означује будућу радњу која претходи другој будућој радњи или је (ређе)истодобна са њом“ (Силић, Прањковић 2005: 194).

Навела сам за ову прилику мишљења само из најзначајних радова еминентних лингвиста о овој теми.

Основна школа

Са футуром II ученици се први пут упознају у шестом разреду основне школе. Тада је по програму планирана велика тема о глаголским облицима. И по ранијим наставним програмима, а и по новом, реформисаном, који почиње да се примењује први пут од ове 2008/9. школске године, предвиђено је да ученици све глаголске облике науче у шестом разреду (презент, перфекат, инфинитив, радни придев и футур требало је да су научили већ раније, у петом разреду). То је заиста много нових глаголских облика за кратко време, а ученици поред тога уче још много штошта друго из граматике.[2]

Погледајмо програмске одреднице из садржја за подручје *Језик* о теми *Глаголски облици* у новом програму за шести разред:

[2] Погледајмо најважније програмске захтеве: Увођење ученика у грађење речи, упознавање са гласовним системом и гласовним алтернацијама, утврђивање и проширивање знања о придевским заменицама, проширивање знања о сложеној реченици, оспособљавање ученика за уочавање разлике између дугих акцената, уочавање узрочно-последичних веза и др. (Правилник о наставном програму за шести разред основног васпитања и образовања. Република Србија. Министарство просвете *Просветни преглед*. Специјални број. 15. мај 2008.)

„Грађење и значења глаголских облика: аорист (стилска обележеност), футур II, имперфекат, плусквамперфекат, императив, потенцијал, трпни глаголски придев, глаголски прилози. Прости и сложени глаголски облици. Лични и нелични глаголски облици“.

(Република Србија. Министарство просвете: *Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања. Просветни преглед*. Специјални број. 15. мај 2008)

На основу само набрајања облика, без икаквих других упутстава, наставник остаје у недоумици у ком обиму треба да осмисли своје наставне јединице о глаголским облицима. Само се уз аорист истиче, у загради додуше, да се обрати пажња на његову стилску обележеност. Шта са осталим глаголским облицима? Наставник ће сам морати то да реши.

Како тумачити футур II, остаје му да види на основу тога како ће то бити осмишљено у уџбенику за који се определи, или према томе каква су његова знања која је понео са факултета или ставови које је изградио у току своје наставне праксе, јер програмске одреднице му у томе не могу помоћи. Нема инструкција ни у прилогу о начинима за остваривање програма. О нивоима захтева ту нема упутстава ни за ауторе уџбеника и они језичке појаве онда тумаче већ према сопственој опредељености одређеним лингвистичким школама, а знамо да у србистици често нема истоветних гледишта о појединим проблемима. А онда још аутори уџбеника често заборављају на методичке принципе, као прво, примереност градива узрасту ученика.

Веома ме је интересовало како је осмишљен нови уџбеник српског језика за шести разред и како су у њему представљени глаголски облици (Милија Николић, Мирјана Николић 2008)[3]. За нови уџбеник аутори су искористили доста садржаја из својих ранијих уџбеника за више разреде основне школе. Наставна јединица о футуру II је са истоветним примерима и начином методичке обраде као и у њиховом претходном уџбенику. Полазни примери су занимљиви и одабрани су из једног ученичког задатка, што је добро методичко решење. Методичка разрада је примерена узрасту ученика. Не истиче се експлицитно да ли је футур II начин или време, али према дефиницији закључујемо да су аутори показали да ученици овај облик треба да разумеју на овом узрасту као време, мада би на основу издвојених примера могли да илуструју и временско и модално значење. Цитирам дефиницију:

„*Сложени глаголски облици* ***буде сазнала*** *и* ***буде дошао*** из примера: Кад мама буде сазнала за слабу оцену, биће бруке. и Ако сутра буде дошао са новом удицом, рећи ћу му да се поздрави са пецањем. *припадају предбудућем времену, које се назива* ***футур II. Футур II*** *означава радње које ће се догодити у будућности, и то најчешће пре неке друге радње“* (Милија Николић, Мирјана Николић 2008: 143, 144).

Међутим, у једној од наредних уџбеничких јединица, у којима се систематизује градиво са насловом „Лични глаголски облици“, а која је означена

[3] Аутори су познати методичари који имају богато стручно и методичко искуство у изради уџбеника за српски језик и својим провереним методама сачинили су и овог пута добар, јасан и ученичком узрасту прилагођен уџбенички комплет за шести разред (Уџбеник и Радна свеска).

као вежбање, у Задатку бр. 2, аутори истичу као глаголске начине уз императив и потенцијал и футур други. Слично је и са Радном свеском у којој су аутори за језички део такође Милија и Мирјана Николић. У Вежби бр. 47. под насловом „Глаголски начини“ футур II је уврштен у глаголске начине, иако се у уџбенику приликом обраде не указује на његова модална значења, нити се она објашњавају.

Логично је да се систематизује знање којим се овладало, али уколико се приликом систематизовања глаголских облика истиче да футур други спада у групу глаголских начина, онда је требало и у уџбенику, приликом обраде, указати на примере са модалном употребом футура II и објаснити их.[4] Међутим, уколико се жели симплификовати градиво, и на том узрасту се задржати само на одабраном временском значењу, што се такође може прихватити, онда би у томе требало бити доследан. Само треба имати јасну концепцију и придржавати се истих принципа у свим деловима комплета уџбеника, и у радној свесци и у једном и у другом погледу. Могло се то и методички ефикасније решити тако да се премосте несугласице. Градиво се могло диференцирати у два нивоа, али иза тога би било потребно да стоји и јасна концепција и принципи који се уважавају. Овако, бојим се, да је у олако прихваћеној брзини за израду уџбеника и приручника, недоумица и збрка за наставнике и ученике око футура II и даље остала. Ипак, желела бих да истакнем да су задаци за увежбавање футура II у уџбенику веома добро осмишљени. Тип задатака са допуњавањем помаже ученику да конструише и употреби футур други на прави начин иако можда још не би могао сам да састави исправне потребне целе сложене реченице с обзиром на то да се футур II употребљава само у зависним клаузама зависносложених реченица, посебно временским и условним, а ученици их обрађују тек у седмом разреду.

Није неважно ни којим ће се редом обрађивати глаголски облици. Сматрам да је боље обрадити прво императив и потенцијал, а после футур други. Боље је да се са категоријом модалности ученици упознају на основу њене јасније изражености императивом и потенцијалом. У уџбенику се, међутим, прво презентује футур II. Можда је боље пре футура II обрадити и плусквамперфекат јер је ученицима тада лакше да схвате и футур II. У наведеном уџбенику плусквамперфекат је последњи глаголски облик који ученици обрађују, након неличних глаголских облика.

У осмом разреду основне школе знања о глаголима се понављају, и проширују комплексном темом из синтаксе глаголских облика о значењима њихове употребе. Добро је што се значајне језичке теме изучавају континуирано у концентричним круговима или континуираним низовима поступно и селективно у складу са узрастом ученика. То је, свакако, методички оправдано, јер је за разумевање конкретних значења глаголских облика неопходно познавање читавог система глаголских облика са којим су се ученици упознавали постепено, из разреда у разред, као и веће искуство за разумевање и тумачење

[4] Добро би било градиво програмирати тако да се ученици пре футура другог упознају са императивом и потенцијалом, па би се тако донекле упознали и са категоријом глаголских начина.

сложенијих реченичних структура свих видова текста. Можда би стога било боље у шестом разреду више се задржати на морфолошком аспекту (уочавању и разликовању глаголских облика, указивању на њихов састав и грађење), а у осмом разреду сагледавати њихову употребу са већим бројем значења (семантичко-синтаксички ниво). Пошто су у седмом разреду ученици обрадили и врсте зависних реченица, што мислим да је неопходно да би боље разумели и употребу футура II, који се јавља углавном у зависним реченицама, тада су ученици спремнији и за тумачење његових модалних значења.

Сагледан је уџбеник за српски језик за 8. разред који је у употреби од 2006/7. школске године (Кликовац 2006). Наставна тема о значењима употребе глаголских облика у овом уџбенику је веома јасно представљена и разрађена. Посебно бих истакла добар избор језичких предложака и текстова који ће сигурно бити занимљиви ученицима, а који обилују репрезентативним примерима глагола да би ученици лакше уочили нијансе њиховог значења. Зналачки и промишљено су нпр. одабрани текстови са управним говором да би ученицима било очигледније одмеравање према садашњем тренутку, приликом сагледавања апсолутних и релативних значења глаголских времена. Као методичар, похвалила бих ауторкин покушај да са ученицима успостави интеракцију многобројним подстицајима, упутствима за откривање одређених значења глагола, или конкретним задацима који су понекад програмирани тако да ученици самостално уочавају, издвајају и одређују глаголске облике и њихова текстуална значења. Уџбеник прати и радна свеска у којој има 15 задатака за увежбавање знања о значењу употребе глаголских облика (Кликовац, Бајић, Мркаљ 2006 51-54).

Како је обрађен футур II?

У графичком приказу глаголских облика, својеврсној прегледној систематизацији, ауторка је футур II сместила у групу глаголских начина. Ево како су дефинисани глаголски начини: „глаголски начини исказују **модална значења** – однос говорника или субјекта реченице према неоствареној радњи“ (Кликовац 2006: 129). Мислим да је категорију модалности требало боље објаснити ученицима, поготово кад знамо да то није учињено у шестом разреду. Јесте суштина модалности у квалификацији коју говорно лице даје о свом исказу, али би требало приказати и какве све ставове може говорно лице да изрази према садржини исказа и којим све средствима. Требало би да ученици схвате да ставови говорника могу бити увереност/неувереност, сигурност/несигурност, заповест, забрана, молба, жеља, могућност, услов и др. Добро би било показати при том да императив и потенцијал спадају више у морфолошка модална средства, јер су специјализовани да својом формом означавају начин, а футур II, да је, пре би рекла, синтаксичко средство за изражавање модалности. По томе се ови глаголски начини првенствено и разликују.

Но, вратимо се на уџбеник. У посебној уџбеничкој наставној јединици насловљеној *Футур II* ауторка је припремила погодан полазни текст у коме има неколико потребних примера (одломак из приповетке *Замак осветљен сунцем* од Данила Киша из његовог романа *Рани јади)*. Могу да констатујем како није лако пронаћи везани текст засићен примерима футура II, јер

он баш није чест у употреби, а посебно је тешко наћи такав да буде ваљан језички предложак који ће задовољити све дидактиче захтеве и на коме би се увиђали, објашњавали и увежбавали ови глаголски облици. На сазнајном путу откривања значења футура II, ученици се сарадничким императивима или налозима воде постепено: најпре да уоче облике футура II (они су у 6. разреду упознали све глаголске облике), а затим да сагледају у каквим су реченицама они употребљени јер се жели да ученици схвате да се ови облици употребљавају у зависним реченицама. Питање: „Да ли се будућа радња, коју означава футур II, износи као да ће се сигурно остварити или као да говорник претпоставља да ће се остварити“, иако је помало сугестивно, ученицима представља неопходан путоказ да уоче модалну ситуацију и модално значење глаголског облика. Пошто су овим питањима и задацима као корацима у сукцесивној поставци сагледали и објаснили битна својства футура II, моћи ће га и дефинисати самостално или уз помоћ наставника или уџбеника.

На крају наставне јединице је и задатак за примену знања који омогућава уочавање различитих модалних средстава у примерима (потенцијал, модални глагол, футур II) и поред запажања и разумевања захтева и сложеније мисаоне операције: упоређивање, закључивање, трансформисање, решавање проблема, доказивање... У самом задатку важна је већ полазна ауторкина информација за ученике:

Дечак Анди иде са псом кроз шуму, тражећи изгубљену краву и наглас ***машта***: Глагол „машта“ је ученицима показатељ да се ради о неоствареној, хипотетичкој ситуацији. Следе примери:

„...А ако ***би*** *нас* ***напали*** *вукови? Ти* ***можеш*** *да се обрачунаш бар са два...“*

Ученици на основу ових примера могу да уоче како се модус може исказати на различите начине. („Би напали“ – потенцијал, потенцијални услов, „можеш“, модални глагол којим се исказује претпоставка, овде више увереност).

Исти пример, врло економично и успешно, послужио је за задатке вишег реда у коме се од ученика тражи да изврше трансформације. Конкретно: Замени сада потенцијал из прве реченице футуром II:

А ако нас ***буду напали*** *вукови?*

Најсложенији задатак је онај кад се ученици подстичу да упоређују исказе и откривају нијансе у њиховим значењима, нпр.: Који глаголски облик смешта радњу у област нестварног, тј. с којим глаголским обликом је мање вероватно да ће се радња одиграти?

...А ако ***би*** *нас* ***напали*** *вукови? ... А ако нас* ***буду напали*** *вукови?*

Истицањем модалних значења глаголских облика, у овим примерима услова, и њиховим упоређивањем ученици могу да уоче типове услова и тако одговоре на постављено питање:

Би напали – потенцијал, потенцијални услов

Буду напали, футур **II, услов реалнији**

Ако ученике будемо оспособили да раде задатке оваквог типа, сви ћемо бити задовољни.

Но, треба напоменути да су модална значења за ученике прилично тешка, поготово када нису исказана посебним глаголским облицима за означавање модуса, него ако се она постижу другим средствима, модалним речима, модалним клаузама или другим синтаксичко-семантичким средствима у којима није лако одредити ни индикаторе модалности.

Средња школа

У средњој школи ова наставна тема је у програму у другом и четвртом разреду. У четвртом разреду, у оквиру шире теме о синтакси глаголских облика, програмске одреднице које показују како обрадити значења појединих глаголских облика су такође веома уопштене. У подручју *Језик* у оквиру *Синтаксе*, у Програму за гимназије наводи се само шта из синтаксе глагола ученици треба да обраде. Сагледајмо то у Програму за гимназије:

Глаголски вид. Главна видска значења и начин њиховог обележавања.

Глаголска времена и глаголски начини – основни појмови. Временска и модална значења личних глаголских облика: презента, перфекта, крњег перфекта, аориста, имперфекта, плусквамперфекта, футура, футура II, потенцијала и императива. [5]

Неких упутстава или објашњења у вези са овим садржајем нема. Избегнуто је да се у програмским одредницама прецизира статус футура II, као и других глаголских облика. Ипак, у средњој школи наставници, следећи уџбеник, футур други објашњавају као начин. Ученици су сада у могућности да анализирају сложеније примере и решавају текстуална значења глаголских облика и тако тумаче њихову конкретну употребу. Већ смо истакли да су аутори уџбеника за граматику српског језика за средње школе Станојчић и Поповић футур II одредили као начин: [6]

„Пошто футур II означава нереализовану радњу за коју говорник претпоставља да ће се вршити или извршити после времена говорења, у будућности, пре неке друге будуће радње или истовремено са њом, јасно је да је футур II више начин (модус)“.

Уз модално значење, аутори констатују да футур други има и елемената временског значења (Станојчић, Поповић 1999: 397). Они истичу да на

---

[5] Програм за четврти разред гимназије, *Службени гласник РС – Просветни гласник,* 31.мај 1991. год. У изменама и допунама овог основног документа, које су накнадно вршене, одреднице из синтаксе глагола нису мењане.

[6] У поменутом средњошколском уџбенику, јединственом за сва четири разреда, који је доживео велики број издања(Станојчић, Поповић 1997), прегледно су представљена битна значења свих личних и неличних глаголских облика и показане могућности њихове употребе. Овакав, прилично детаљан преглед, са добро одабраним примерима, потребан је у оквиру основне јединствене средњошколске граматике, али сматрамо да је уз ту граматику, која би требало да буде полазиште, неопходно израдити посебне радне уџбенике за сваки разред посебно, у којима би било више задатака за учење и увежбавање, и то постепено, по фазама, корак по корак, са довољно упутстава и сарадничких императива за ученике. Тако би се могло предвидети и више вежби за боље разумевање модалних значења.

то указују временски везници или нека друга временска обележја нпр. *кад*, *чим*, *док*, *за време* и слично (Станојчић, Поповић 1999: 397). И не би требало да око тога ученици имају већих проблема. Они би у завршним разредима средње школе требало да могу да одређују временска или модална значења глаголских облика, па тако и футура II у оквиру конкретних анализа реченица и текстова.

Но, треба нешто рећи о још једној недоумици која се јавља у вези са овим обликом код наставника у средњој школи. То је у примерима у пасивној дијатези која се остварује пасивним обликом футура II са трпним придевом. Видели смо у Граматици Станојчића и Поповића да аутори наводе примере двочланог облика футура II пасива са трпним придевом (*Тада Јаков буде позван у Београд. Не може човек ништа примати, ако му не буде дано. И тако буду четири поста изабрана)*. Неки лингвисти сматрају да је пасивна форма футура II трочлана: двочлана форма помоћног глагола + трпни придев. Тако С. Танасић наводи следеће примере са обликом футура II пасивног из савременог језика медија да би показао да савремени српски језик познаје ову пасивну форму, иако је граматике не наводе :

На који начин ћеш представљати студенте ако ***будеш била изабрана*** *у Студентски парламент?* (ТВ „*Политика“,* 27.3. 97)

План и програм који ***буде био направљен****...* (ТВ Београд, 30.9. 2001).

Двочлана форма по Танасићу не може бити футур II пасивни већ презент (Танасић 2005: 452). Стевановић је, међутим, у свом раду о пасивним облицима, разматрајући ову дилему раније, ипак закључио да је облик *будем* + трпни придев пасивни облик футура II (Стевановић 1956). За трочлану форму *будем био* + трпни придев рекао је да је реткост у савременом српском језику. Слично, али уз неко средње решење, закључује о овом проблему и К. Милошевић. Она је објаснила да двочлана форма представља облик синкретизма неактуелног презента свршеног и футура II, а да је трочлана форма ретка, „иако није сасвим ишчезла“ (Милошевић 1971).

Танасић закључује да би и трочлана форма футура II пасивног требало да се разматра у граматикама уз напомену да њу често замењује пасивна форма свршеног презента односно рефлексивна конструкција за исказивање пасивне дијатезе (Танасић 2005).

Све ове недоумице у завршном разреду средње школе могу се сагледавати и са ученицима, али са њима је најбоље вежбати конкретне текстуалне вредности футура II и његове синонимне форме које су чешће у савременом језику. Ученици треба да уоче да се као синоними јављају првенствено презентски облици и да је при том значајна аспекатска дистрибуција. У већини случајева футур II се може заменити презентом истог вида. Перфективни презент је синоним футуру II и употребљава се чешће него он у свим ситуацијама где се изражава антериорна радња или ситуација која припада стварној будућности:

Кад будеш дошао, ићи ћемо заједно у обилазак града.
Кад дођеш, ићи ћемо заједно у обилазак града.
Ако будеш дошао, ићи ћемо заједно у обилазак града.

Ако дођеш, ићи ћемо заједно у обилазак града.

Футур II несвршених глагола углавном изражава будућу радњу истовремену с другом будућом радњом и може се заменити презентом такође несвршеног вида:

Док ти будеш чекала у пошти, ја ћу отићи у продавницу.
Док ти чекаш у пошти, ја ћу отићи у продавницу.

Трансформације реченица или супституције у њима оваквог типа веома су пожељне у настави јер очигледно показују које облике ученици употребљавају у свом говору и тако их побуђују и на сопствене рефлексије о језичким формама и њиховој употреби и значењу.

На основу свега реченог, као методичар, мислим да не би требало футур II строго сврставати само у категорију глаголских начина, или, ако се у систематизацији глаголских облика већ тако поставља, онда треба увек нагласити и његова временска значења, заправо, најбоље би било препоручити наставницима и ученицима средње школе да значења футура II одређују у зависности од конкретне употребе. Треба, дакле, истаћи, да футур II може означавати и начин (чешће) и време.

Кључне речи: српски језик, методика српског језика, синтакса, значења глаголских облика, футур II.

ИЗВОРИ

Република Србија. Министарство просвете 2008: *Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања. Просветни преглед.* Специјални број. 15. мај 2008.

Николић, Милија и Николић, Мирјана 2008: *Српски језик и култура изражавања за VI разред основне школе*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Николић, Милија , Андрић, Милка 2008: *Радна свеска за српски језик и књижевност за шести разред основне школе.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Летић, Добрила и Шилић, Милан 1997: *Српски језик и култура изражавања за VII разред основне школе*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Летић, Добрила и Шилић, Милан 1997: *Радна свеска за српски језик за VII разред основне школе*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Милановић, Александар 2005: *Српски језик за седми разред основне школе.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Милановић, Александар 2005: *Радна свеска за српски језик и књижевност за седми разред основне школе.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Николић, Милија 1998: *Српски језик и култура изражавања за VII разред основне школе*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Кликовац, Душка 2006: *Српски језик за 8. разред.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Кликовац, Душка, Бајић, Љиљана и Мркаљ, Зона 2006: *Радна свеска за српски језик у осмом разреду основне школе.* Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Станојчић, Живојин и Поповић, Љубомир 1997: *Граматика српскога језика*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1958: Милка Ивић, „Систем личних глаголских облика за обележавање времена у српскохрватском језику“. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду.* књ. III. стр. 139-149.

Илић 1998: Павле Ивић, *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*. *Методика наставе*. Змај, Нови Сад.

Клајн 2005: Иван Клајн, *Граматика српског језика.* Београд. Завод за уџбенике и наставна средства.

Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Граматика српскога језика за основну школу.* Српска школска књига. Београд.

Кравар 1985: Мирослав Кравар, „Модална типологија хипотетичкога периода у хрватско-српском језику“. *Научни састанак слависта у Вукове дане.* Београд. Бр. 14. 11-19.

Милошевић 1970: Ksenija Milošević, *Futur II i sinonimski oblici u savremenom srpskohrvatskom jeziku.* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo.

Милошевић 1978: Ксенија Милошевић, „О проучавању временских глаголских облика у сербокроатистици“. *Зборник за филологију и лингвистику* XXI/ 2. МС. Нови Сад. 93-121.

Милошевић 1982: Ksenija Milošević, „Obilježavanje budućnosti u srpskohrvatskom jeziku“. *Književni jezik.* 11/1. Sarajevo. 1-12.

Миновић 1987: Миливоје Миновић, *Синтакса српскохрватског-хрватскосрпског језика за више школе.* Свјетлост. Сарајево. 173-176.

Мразовић/Вукадиновић 1990: Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Граматика српскохрватског језика за странце.* Добра вест. Нови Сад.

Николић 2000: Милија Николић, *Методика српскога језика и књижевности*. Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Петровачки 2000: Љиљана Петровачки, *Синтакса у настави српског језика и књижевности*. Змај. Нови Сад.

Петровачки 2008: Љиљана Петровачки, *Методичка истраживања у настави српског језика и књижевности.* Филозофски факултет. Нови Сад.

Silić/Pranjković 2005: Josip Silić,Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta.* Školska knjiga. Zagreb.

Станојчић/Поповић 1997: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика*, Завод за уџбенике и наставна средства. Београд.

Стевановић 1956: Михаило Стевановић, „Глаголски облици пасива“. *Наш језик III/7-8.* Београд. 205-216.

Стевановић 1967: Михаило Стевановић, *Функције и значења глаголских времена*. САНУ. Београд.

Стевановић 1979: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*. II. Синтакса. Научна књига. Београд.

Танасић 2005: Срето Танасић, *Синтаксичке теме. „*Приступ синтакси глагола“. Београдска књига. Београд. 7-18.

Танасић 2005: Срето Танасић, „Синтакса глагола“ у књизи Пипер, Предраг и др. *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица.* 443-452.

Ljiljana Petrovacki

AMBIGUITIES ABOUT FUTURE TENSE II IN TEACHING OF SERBIAN LANGUAGE

Summmary

In this paper, we scope the status of the future tense II in the verbal tenses' system of Serbian language. We also lay out the curricula requirements for analysis of this verbal tense in the teaching of grammar at all levels of education. Specific textbook approaches are described and we try to resolve ambiguities that appear about this verbal tense in the teaching process and linguistics literature.

Садржај

Władysław Lubaś
АКТУЕЛНИ ПОКУШАЈИ НОРМИРАЊА ГОВОРНЕ ВРСТЕ ЈЕЗИКА У СРПСКОМ И У ДРУГИМ СЛОВЕНСКИМ ЈЕЗИЦИМА 5

Радмило Марojевић
СРПСКИ ЈЕЗИК: ИНОВАЦИЈЕ У ТВОРБИ, НОВИНЕ У ДЕРИВАТОЛОШКОМ ОПИСУ 15

Стана Ристић
НЕКЕ НАЈНОВИЈЕ ПОЈАВЕ У РАЗВОЈУ ЛЕКСИКЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (НА ПРИМЕРУ ТВОРЕНИЦА СА ПРЕФИКСИМА *НЕ-* И *АНТИ-*) 27

Јелица Јокановић-Михајлов
ПРОМЕНЕ АКЦЕНТА РАДНОГ ГЛАГОЛСКОГ ПРИДЕВА..... 43

Радоје Симић
НОРМАТИВНИ И УПОТРЕБНИ СТАТУС ФУТУРОИДА *ЋУ/ЋЕШ... + ДА + ПРЕЗЕНТ*..... *51*

Душка Кликовац
О ПРЕЗЕНТУ НЕСВРШЕНИХ ГЛАГОЛА ЗА ОЗНАЧАВАЊЕ БУДУЋИХ СИТУАЦИЈА..... 57

Милош Ковачевић
ГЛАГОЛСКЕ АЛОЛЕКСЕ КАО МОДАЛНЕ РИЈЕЧИ..... 73

Бранислав Остојић
СТАБИЛНОСТ И НЕСТАБИЛНОСТ ВРЕМЕНСКИХ ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА И ИНОВАЦИЈЕ У КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ 87

Слободан Павловић
РАЗВОЈ ИРЕАЛНОГ УСЛОВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ..... 95

Славка Величкова
НЕКА ЗАПАЖАЊА ПОВОДОМ ИНОВАЦИЈА КОД ГЛАГОЛСКОГ ПРИЛОГА САДАШЊЕГ У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ КЊИЖЕВНОМ ЈЕЗИКУ..... 105

Милан Ајџановић
О ФЕНОМЕНУ УКЛАЊАЊА ГЛАГОЛСКЕ ВИДСКЕ
ОПОЗИЦИЈЕ У ПРЕЗЕНТСКОЈ ПАРАДИГМИ 115

Миливој Алановић
ЛЕКСИЧКО-СИНТАКСИЧКА СРЕДСТВА ПАСИВИЗАЦИЈЕ 123

Веран Станојевић
О ИГНОРАТИВНОЈ КОМПОНЕНТИ ЗНАЧЕЊА
ЛЕКСЕМЕ *НЕШТО* У ПРИЛОШКОЈ УПОТРЕБИ 135

Svetlana Ressel, Gerhard Ressel
ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКЕ СТРУКТУРЕ У
ПРОЗИ МИЛОВАНА ДАНОЈЛИЋА 149

Јелена Јовановић
О ЛОКАЛНОЈ И СЛИЧНОЈ ЛЕКСИЦИ У
ЋОСИЋЕВИМ 'КОРЕНИМА' 163

Тијана Ашић
СЕМАНТИЧКО-ПРАГМАТИЧКА АНАЛИЗА УПОТРЕБЕ
РЕЧИ „ЕКСТРА" У ЖАРГОНУ ГРАДСКЕ ОМЛАДИНЕ 177

Биљана Голубовић
КОМУНИКАТИВНИ ФРАЗЕОЛОГИЗМИ У
СРПСКОМ ЖАРГОНУ 191

Лариса Раздобудко-Човић
КУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТ ТРАНСФОРМИСАНИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗАМА У КРАТКИМ ПРИЧАМА ЗДРАВКА
КРСТАНОВИЋА И ПРОБЛЕМИ ЊИХОВОГ ПРЕВОЂЕЊА
НА РУСКИ ЈЕЗИК 203

Светлана Голяк
УСТАЉЕНА ПОРЕЂЕЊА У СРПСКОМ И БЕЛОРУСКОМ
ЈЕЗИКУ СА АСПЕКТА ИДИОМАТИЧНОСТИ 211

Гордана Јовановић
АНТРОПОНИМИЈСКИ МАТЕРИЈАЛ У *РЈЕЧНИКУ ИЗ*
КЊИЖЕВНИХ СТАРИНА СРПСКИХ ЂУРЕ ДАНИЧИЋА 221

Љиљана Суботић
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И АТАНАСИЈЕ СТОЈКОВИЋ
(ДВЕ ПАРАДИГМЕ – ПАРАЛЕЛА) 229

Николай Зубов
ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ МИТОЛОШКИ ТРАГОВИ У
ЈЕДНОЈ СТАРОЈ ИСТОЧНОСЛОВЕНСКОЈ ПОУЦИ 237

Александар Милановић
ФИЛОЛОШКА РЕЦЕПЦИЈА ОКАЗИОНАЛИЗАМА
КОД СРПСКИХ ПИСАЦА У 19. ВЕКУ 243

Марина Курешевић
УПОТРЕБА ПРЕТЕРИТАЛНИХ ВРЕМЕНА У
СРПСКОЈ АЛЕКСАНДРИДИ..... 253

Исидора Бјелаковић
РЕФЛЕКСИВНИ ПАСИВ У ЈЕЗИКУ СРБА
У ПЕРИОДУ 1813-1855. (РЕАЛИЗОВАНА РАДЊА) 267

Јасна Влајић-Поповић
ДА ЛИ ЈЕ *ЌОТВА* КЊИЖЕВНА И(ЛИ) НАРОДНА РЕЧ? 279

Mihai N. Radan
ИНОВАЦИЈЕ У СРПСКИМ ГОВОРИМА У РУМУНСКОМ
БАНАТУ У СВЕТЛУ ЈЕЗИЧКЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ
(СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КАРАШЕВСКЕ ГОВОРЕ) 289

Миодраг Јовановић
ФИНАЛНЕ СЕКВЕНЦЕ ОД ДВА РАЗЛИЧИТА ВОКАЛА У
ЦРНОГОРСКИМ НОВОШТОКАВСКИМ ГОВОРИМА..... 303

Љиљана Недељков
АКЦЕНАТСКЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ КОД ИМЕНИЦА
МУШКОГ РОДА У ЈУЖНОБАЧКОМ ГОВОРУ У ОДНОСУ
НА СТАЊЕ КОЈЕ ЈЕ ОПИСАО ЂУРА ДАНИЧИЋ 317

Вељко Брборић
НАЗИВИ НАСЕЉЕНИХ МЕСТА, ЊИХОВИ ЕТНИЦИ И
КТЕТИЦИ У ПРАВОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА 327

Жарко Бошњаковић
ОДНОС СТАНДАРДНИХ И ДИЈАЛЕКАТСКИХ ОСОБИНА У
ГОВОРУ УЧЕНИКА НЕКИХ БАНАТСКИХ ОСНОВНИХ ШКОЛА 341

Мариана Алексић
МЕЂУЈЕЗИЧКА ЛАНЧАНА ХОМОНИМИЈА
(НА МАТЕРИЈАЛУ СРПСКО-БУГАРСКИХ ИМЕНИЧКИХ
ХОМОНИМНИХ ПАРОВА) 351

Ничка Бечева
ПРОМЕНЕ У СТРУКТУРИ ЗНАЧЕЊА ПРЕДМЕТНИХ
ИМЕНИЦА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ 357

Драгана Вељковић Станковић
СЕМАНТИЧКА И ПРАГМАТИЧКА ВРЕДНОСТ
УМАЊЕНИЦА МОТИВИСАНИХ ИМЕНИЦАМА
СА ЗНАЧЕЊЕМ МЕРНИХ ЈЕДИНИЦА 363

Гордана Ђурђев
ШИРЕЊЕ СЕМАНТИЧКИХ ФУНКЦИЈА СУФИКСА
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ (НА ПРИМЕРУ КАТЕГОРИЈЕ
‘НОМИНА АГЕНТИС’) 381

Љиљана Петровачки
НЕДОУМИЦЕ ОКО ФУТУРА II У НАСТАВИ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА 393